

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

KÉTSZÁZEGYEDIK KÖTET

(578., 579., 580. SZÁM)

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1925

TARTALOM.

DLXXVIII. SZÁM.

	Lap
ÉRZELMI TÉNYEZŐK A MAGYAR ALKOTMÁNYBAN. — Ferdinandy	
Gejzától	1
A MAGYAR-HORVÁT UNIÓ FELBOMLÁSA. (I.). — Bajza Józseftől ..	15
A RAJZFORMA FEJLŐDÉSE ELBESZÉLŐ IRODALMUNKBAN. —	
Galamb Sándortól	47
SYRACUSA. — Kenedy Gézától	73
DOPSCH ALFONZ. — Eckhardt Ferencről	105
PLATONTÓL PLETHONIG. (I.) — Darkó Jenőtől	120
EGYSZER ÖSSZE... — Elbeszélés Gorkij Maxim után	144
KÖLTEMÉNYEK: <i>Öreg dalok.</i> — Vargha Gynulától	153
IRODALOM: 1. <i>Ravasz László irodalmi beszédei.</i> (Százados énekek:	
<i>Mudách «pessimismusa».</i> — <i>Jókai lelke.</i>) — i.-től	
2. <i>Gopcsa László.</i> — <i>Emlékezések.</i> d.-től.	
3. <i>Új regényírók.</i> (Térey Sándor: <i>Visszatérés.</i> — Tabéry Géza:	
<i>A szarvasbika.</i> .) — r. r.-től	156

DLXXIX. SZÁM.

	Lap
A MAGYAR TUDOMANYOS AKADÉMIA MEGALAPÍTÁSA. — Balogh	
Jenőtől	161
SZÉCHENYI ESZMEVILÁGA. — Gaál Jenőtől	189
A SZÁZESZTENDŐS VASÚT. (I.). — Zelovich Kornéltól	206
A MAGYAR-HORVÁT UNIÓ FELBOMLÁSA. (II.). — Bajza Józseftől	241
PLATONTÓL PLETHONIG (II.). — Darkó Jenőtől	282
HATVAN ÉV. — Költemény. — Némethy Gézától	302
IRODALOM: <i>Jókai.</i> — (Zsigmond Ferenc: <i>Jókai Mór élete és művei.</i> —	
Dr. Gál János: <i>Jókai Mór élete és írói jelleme.</i> — Dr. Kristóf	
György: <i>Jókai Mór élete és művei.</i> — <i>Jókai napjai Erdélyben.</i> .) —	
Kéký Lajostól	310

	Lap
DEÁK FERENC MISKOLCI SZOBRA ELŐTT. — Berzeviczy Alberttől	321
A PÉNZRENDSZER REFORMJA MAGYARORSZÁGON. — Fellner Frigyestől	329
GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN ÉS A NAGY MAGYAR ALFÖLD. Kaán Károlytól	347
AZ ÁLLAM ETHIKAI ALAPJÁRÓL. — Csorba Ferencről	387
A SZÁZESZTENDŐS VASÚT. (II.). — Zelovich Kornéltól	406
JÓKAL. — Voinovich Gézáttól	422
LÉVAY JÓZSEF UTOLSÓ VERSEIBŐL: <i>Éjjeli gondolat: Apródonkint;</i> <i>Érzés, gondolat: Mélázás: Türedés: Önrád: Cseppek</i>	437
UTOLSÓ GYÓNÁS. — Költemény. Dante Gabriel Rosetti után, angol- ból, — Radó Antaltól	441
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ALAPÍTÁSÁNAK SZÁZADOS ÜNNEPE	458
IRODALOM: 1. <i>A Népszínház története.</i> — (Verő György: <i>A Népszínház</i> <i>Budapest színi életében.</i>). — sz. k.-tól.	
2. <i>Kemény Zsigmond életrajza.</i> — (Papp Ferenc: <i>Báró Kemény</i> <i>Zsigmond.</i>). — b. r.-tól	471

ÉRZELMI TÉNYEZŐK A MAGYAR ALKOTMÁNYBAN.¹

— Első közlemény. —

A nemzeti nyelv.

Hogy valamely nép, mely államot alkot és alkotmányos életet él, alkotmányos életében a saját nemzeti nyelvét használja, az oly természetes jelenség, mely a kutatónak föl sem tűnhetik. Hogy a német fejedelmek németül, a francia királyok franciául, az olasz királyok olaszul szólnak népükhöz és hogy ezeknek az államoknak parlamentjeiben kizárólag e nemzetek nyelvén beszélnek s ez államok törvényei nemzeti nyelvükön alkottatnak, azon senki sem gondolkozik, senkinek ez föl nem tűnik. De ha az angol törvényeket nézzük, már feltűnő, hogy angol szövegük mellett miért szól a király szentesítési záradéka ma is franciául. Ha az 1918-ig fennállott osztrák császárságot tesszük vizsgálat tárgyává, feltűnik, hogy német nyelvű hadserege, német nyelven folyó kormányzata és birodalmi törvényhozása mellett parlamentjében egyesek csehül, mások lengyelül, szlovénul vagy olaszul szólálhattak föl s hogy az egyes tartományok közigazgatásában nem csupán a német nyelv volt a hivatalos nyelv.

Az a nagy átalakulás, mely a nyugateurópai katolikus országokban, hol az egyház nyelve, a latin volt a diplomati-

¹ Ferdinandy Gejzának, a mult évben elhunyt kiváló közjogásznak egy nagy munkája maradt hátra csaknem teljesen készen. A szerző kb. 400—450 oldalas könyvének *A magyar alkotmány szelleme* címet adta. Ferdinandy halála előtt két nappal még ennek a munkájának befejezésén dolgozott és munkás tolla ekkor írta ez utolsó sorokat életében. Mivel ilyen természetű nagyobb tudományos munkának kiadása a mai viszonyok között rendkívüli nehézségekbe ütközik, a szerző óhajtása szerint munkájának egyes részei, melyek önálló közlésre legalkalmasabbak, a Budapesti Szemlében látnak napvilágot. Három fejezetet már májusi számunkban hoztunk.

kának is a nyelve, a diplomatikai nyelv tekintetében a középkor végén és az újkor elején végbement s az egyes országok nemzeti nyelvét tette diplomatikai nyelvvé, oly símán. észrevétlenül és rázkódtatások nélkül ment végbe, hogy evvel a kérdéssel ott alig törődött és foglalkozott valaki. Még a római császár uralkodása alatt álló német királyságban is a német nyelvű iratok, fejedelmi rendeletek és bírói ítéletek oly könnyen váltották föl a latin nyelvűeket, hogy egyszerre csak azt vesszük észre, hogy a reformatio idejében már mindenütt a német, egyebütt az új román nyelv a hivatalos.

Magyarországon azonban ez nem így történt. Magyarországon az egyháznak oly praedomináló helyzete volt az alkotmányban, különösen a király mellett a királyi kancelláriában, hogy még oly nemzeti király mellett is, mint Hunyadi Mátyás, a latin nyelv a diplomatiának kizárólagos nyelve maradt. Pedig hát a magyar nyelvnek mint közéleti nyelvnek kezdettől fogva mindvégig az országgyűléseken is érvényesülnie kellett, aminek számos bizonyítéka van. És így fölmerül a kérdés, hogy mi a magyarázata annak, hogy hazánkban a latin nyelv mint kizárólagos diplomatikai nyelv egészen a XIX. századig tartotta fenn magát s helyét a magyar nyelv mint *lingua nationalis*, mint nemzeti nyelv, a diplomatikában csak nagy és nehéz küzdelmek után bírta elfoglalni?

Azt hinni, hogy az Árpád-kor vagy a Hunyadi-kor magyarjai mind jól tudtak latinul, a legnagyobb képtelenség. Hiszen közöttük sok kíváló férfiú olvasni sem tudott. Vannak Árpád-kori királyaink, kikről tudjuk, hogy nem tudtak latinul, így Aba Samu és I. Béla. Ebből pedig az következik, hogy a király és az urak magyarul beszéltek. Hogy a gyűlések is magyarul folytak s tartalmukat, határozataikat egyházi férfiak foglalták írásba latin szöveggel, az kitűnik Albericusnak Serafin érsekhez intézett előszavából, melyet Kálmán király törvényeinek compilációjához ír, s melyben kéri az érseket, hogy a szöveg hibáit igazítsa ki, mert ő nem elég jártas még a magyarok nyelvében. De miként ebből a korból is csak latinnyelvű okirat, ítélet vagy krónika maradt fenn korunkra s magyar nyelvemlé-

keink száma igen csekély, akként a Mátyás korabeli diplomatika is kizárólag latin és csak egy Nagy Lajos korabeli eskümintá (l. Corp. Jur.) és Hunyadi János kormányzó eskümintája maradt ránk magyar nyelven. Ez is azt bizonyítja, hogy az egész középkoron át a kizárólagos magyar közéleti nyelv mellett a kizárólagos latin diplomatikai nyelv érvényesült.

Mátyás király embere, az olasz Galeotti Marzio, azt írja, hogy a magyarok rendi különbség nélkül ugyanazt a magyar nyelvet beszélik, ami azt teszi, hogy ő nem vesz észre tájszólásbeli különbségeket a magyaroknál, amit mi ma is észreveszünk. De ez arra is vall, hogy beszédben a magyarnak nem volt szüksége idegen nyelvre, hogy egy mást megértse. A latin diplomatikai nyelvnek tehát egyéb okának kellett lenni s erre Galeotti is utal. Ez pedig az, hogy az *a* és *á*, az *e* és *é*, az *o* és *ó*, *u* és *ü* vagy *o* és *ö* betűk közötti különbségeket a latin abc jegyeivel éppen úgy nem tudták kifejezni, mint az *s* és *sz*, a *z*, *c*, *cs* és *sz* betűk közti különbséget és a *gy*, *zs*, *ly*, *ty*, *ny* stb. hangokat. A hamis olvasás hamis értelmezéssel is járhatott s hogy ezt elkerüljék, maradtak meg még akkor is a latinnyelvű diplomatika mellett, amikor más népek, németek, lengyelek, már a saját nyelvükön is írtak. Hogy Mátyás után ismét idegen dynastia jutott trónra a Jagellókban, kik idegen dynastiával, a Habsburggal kerestek összeköttetést, ez csak növelte a latin diplomatika életének tartamát s Werbőczy István is latin nyelven írta meg és tette közre Tripartitumát, noha tudjuk róla, hogy magyar nyelven is hatalmas szónok volt.

Az analphabetismus nagy kiterjedtsége is nagyon hozzájárult ahhoz, hogy az emberek a diplomatikai nyelvvel nem törődtek, hiszen elolvasni sem tudták ez írást, annál kevésbbé érthették. Ha valaki az írást meg akarta érteni, írástudót hivatott, akivel magának «megmagyaráztatta», azaz nemcsak elolvastatta, hanem magyar nyelvre is lefordíttatta. A *magyarázás* szó az értelem megfejtési módját is szemléltetővé teszi: az írás értelmét megadni annyi, mint annak tartalmát magyarul érthetővé tenni.

A mohácsi vész után János király és utódai, az erdélyi fejedelmek udvarában a magyar szó lesz az uralkodó, az erdélyi országgyűléseken nemcsak ez a közélet nyelve, hanem Erdély külön törvényei is magyarul alkottatnak s a különben saját német nyelvükkel élő szászok is, kik egyetemekre Németországba járnak, mint az ország harmadik nemzete, az alkotmányi élet kedvéért igen szépen megtanulnak magyarul s nem követelik, hogy Erdélyország törvényei az ő nyelvükön is kiadassanak.¹ E mellett azonban a latin nyelv sem szűnt meg teljesen diplomatikai nyelven lenni. A törvények bevezetése és záradéka még latin s a fontosabb fejedelmi oklevelek, mint II. Rákóczi Györgynek az Approbatákat és Appafi Mihálynak a Conpilatiókat megerősítő oklevelei latin nyelvűek. Appafi halála után azonban a magyar diplomatikai nyelv hamarosan háttérbe szorult s bár az országgyűlésen a magyar nyelv marad a tárgyalások nyelve, a Bécsben székelő udvari cancellariánál a latin válik kizárólagossá, ez jön divatba a guberniumnál is és a Novellák már e nyelven szerkeztetnek.

A Ferdinand országrészében magyar udvar nincs is, beolvad a császári udvarba. Az udvari cancellaria Bécsben székel és kizárólag a latin diplomatikai nyelvet használja, e nyelven ad ki, mint eddig, minden privilegiumot, rescriptumot és resolutiót s a nádor és a királyi tanács, később a helytartó tanács, valamint az országgyűlések is latinul írnak föl a királyhoz, aki latin beszéddel szól az országgyűléshez, sőt Miksa német nyelven nyitotta meg az 1567. évi országgyűlést. Szóval az országnak ebben a királyi részében a magyar nyelv csak mint a rendek országgyűlésének tárgyalási nyelve érvényesült, de a szatmári béke után itt is egyre szűkebb térre szorult, a főrendi házból teljesen ki is szorult, hiszen ez ország mánásai Mária Terézia óta annyira elnemzetietlenedtek, hogy magyarul sem tudtak s a tehetőbb nemesek körében is annyira visszaszorult a magyar nyelv tudása, hogy még a magánéletben is a köznéppel szemben a nép nyelvét, egymás közt pedig a latin, francia

¹ V. ö. Acsádi 482. l.

és német nyelvet használták. Pedig a XVI. és XVII. század magyar urai még annyira magyarok voltak, hogy a főnemesi magyar udvarokban, bár a német, a francia, olasz sőt a spanyol nyelv sem volt teljesen idegen, még erős magyar szellem uralkodott, uraink egymással és feleségeikkel magyarul leveleztek s a fölkelési országgyűlések is magyar nyelven hozták határozataikat; a törökkel való írásbeli érintkezésben, a perzsákkal való levelezésben pedig a magyar nyelv volt az uralkodó. Még az eredetileg németnyelvű polgársággal bíró városok patriciusai is megtanultak magyarul s például Kassa városának is vannak magyarnyelvű statutumai, ami legnagyobbbrészt annak a következménye, hogy ebben a korban sok országos nemes szerzett házat a városokban, hogy a török ellen több védelmet találjon s vitte magával a magyar nyelvet. Zrinyi a költő, Pázmány Péter a primás magyarul írtak, éppen úgy a nádorok, a Rákócziak, az összes erdélyi fejedelmek, noha a hivatalos nyelv a királyi Magyarországon ebben a korban is kizárólag a latin maradt. Ámbár például az 1606. évi Zsitvatoroki béke a latinnyelvű okiraton kívül török- és magyarnyelvű okiratban is aláíratott.¹

Hogy ez a XVI. és XVII. századnak nemzeti érzéstől és magyar lelkességtől duzzadó korszakában is így volt és Magyarországon senki sem követelte a latin helyett a magyar nyelvnek diplomatikai, azaz hivatalos állami nyelvvé tételét, mint ahogy ez Erdélyben magától indult, annak oka nem csupán a megszokás, a conservativismus volt, hanem az a körülmény, hogy a magyar királyok nem tudtak magyarul s a nemesség inkább tűrte a már Mohács előtt megszokott állapotot, a latin nyelv uralmát s a közélet szereplői inkább tanultak meg latinul, semhogy a királyoknak azt a gondolatot adják, hogy miként a római birodalomban a német nyelvet, mint élő nyelvet az államéletben is érvényesíteni kezdték, akként itt is a német nyelvnek hivatalos nyelvként való behozatalával tegyenek kísérletet. A latin nyelvet tehát a szatmári béke előtti lelkes magyarok is a

¹ Acsádi 624. 1.

germanizálás ellen való védelmül tartották fenn a magyar alkotmányi életnek mindabban a vonatkozásaiban, melyek a diplomatikával függtek össze, annál is inkább, mivel nyugaton sem szűnt meg teljesen a latin nyelv diplomatikai használata s mivel a közéleti tárgyalások nyelve a megyékben is, az országgyűlésen is a magyar volt. A latin nyelv uralmának alapja tehát egy idegen nemzetbeli dynastia mellett a magyar nyelvnek, mint nemzeti nyelvnek a szeretete és egy idegen élő nyelvnek, a németnek ráerőszakolásától való félelem volt.

Amikor a szatmári béke után Európaszerte, de különösen Magyarországon bekövetkezett az elnemzetietlenedés korszaka : amikor a francia nyelv Franciaország világhatalmi állása következtében még Oroszországban is az udvar és az aristokratia társalgási nyelvvé vált és Bécsben is uralkodott, a magyar főnemesség is áldozata lett a rendi korszak kosmopolita felfogásának s a magyar nyelv mint társalgási nyelv is csak a köznemesség nagyobb tömegében és a magyarnyelvű jobbágyság körében maradt fenn s a nyelv szeretetét a nemességen belül a rendi kiváltságok bálványozása, a végletekig menő conservativismus váltotta fel. Az országgyűlések főrendi tábláján a XVIII. században a latin nyelv kizárólagos tárgyalási nyelvvé vált és maradt egészen 1825-ig, a magyar nyelv pedig a rendek táblájára s itt is inkább a kerületi ülésekre szorult s az országos üléseken a latin is tért nyert. Hiszen a horvátországi követek rendszerint latinul szólaltak föl. Már-már az volt a látszat, hogy a magyar nyelv a magyar nemzeti érzéssel együtt a nemzet közéletéből, alkotmányából teljesen kivész s hogy a nemzeti érzés helyét kizárólag a rendi önzés és osztályérdek fogja elfoglalni. De hogy ez csak látszat volt, azt mihamar megmutatták a következmények.

II. József azt hitte, hogy most már Magyarországon is, mint többi örökös országaiban, ráérheti a rendiségre az utolsó csapást. mert úgy látta, hogy a magyar nemességben nincsen már többé nemzeti érzés, csak osztályérdek és rendi önzés, mit könnyű lesz megsemmisítenie, mivel nincsen erkölcsi alapja. Hiszen sem nemzeti szépirodalmunk, sem

magyarnyelvű tudományos irodalmunk nem volt s ami volt, oly kezdetleges, hogy szinte kár róla beszélni. Még a politikai röpiratok is vagy német, vagy latin nyelven jelentek meg, ritkán magyarra fordítva, a tudományos irodalomban pedig kizárólag a latin uralkodott. II. József föltette tehát, hogy korában már csak magyar nemesség van, de magyar nemzet, az nincsen sehol. Elhatározta tehát, hogy magát meg nem koronáztatja, az alkotmányra esküt nem tesz, a rendi kiváltságokat végképpen megtöri, Magyarországot is mint abszolút hatalmú császár fogja kormányozni s végre a latin diplomatikai nyelv mellőzésével elrendelte, hogy Magyarországon is németül menjen a közigazgatás, a minisztériumokban éppen úgy, mint a megyékben. Ami a hadsereg magyar csapatai körében már Mária Terézia alatt kezdetét vette, hogy a német regulamentumokkal együtt német tisztekkel szorították ki a magyar tiszteket, akként a közhivatalokban is, még a megyéknél is német hivatalnokokat kezdtek alkalmazni, kik a német hivatalos nyelvet jobban bírták, mint a magyarok s a nemesség egyszer csak azon vette magát észre, hogy saját hazájában nincs többé otthon, nemcsak, mert kiváltságait az önkényuralom tépdesi, hanem mert anyanyelve használatától is megfosztatik. Amit a latin nyelv kizárólagos uralma alatt alig éreztek a magyarok, hogy t. i. hazai nyelvük drága nemzeti kincs, melyet meg kellett volna becsülniök, ezt most a német nyelv uralma alatt kezdték érezni és észrevenni.

De mást is észrevettek és ez az, hogy a latin nyelvnek uralmon tartása a nemzetet, az országot nem védi meg a germanizálás kísértetétől. II. József éppen azzal indokolta a német nyelvnek hivatalos nyelvvé tételét, hogy a holt latin nyelvet nem hagyhatja meg hivatalos nyelvnek, a magyar nyelv pedig annyira kiműveletlen, hogy hivatalos nyelvül nem használható. II. Józsefnek ez az erőszakos fellépése tehát, amíg egyrésről arra hívta föl a magyar nemzet figyelmét, hogy ha nemzetként fenn akar maradni, akkor először is nyelvét, nemzetiségét, szokásait s ruházatát mentse meg az utódok számára s kiművelve nyelvét, azt diplomatikai használatra is teljesen alkalmassá tegye: másrésről

arra, hogy a latin nyelvet a diplomatikában is viasszaszorítsa és a magyar nyelvvel, mint nemzeti nyelvvel pótolja.

A germanizálástól való idegenkedés tehát már József életében, a megyék alkotmányi küzdelmével együtt váltotta ki a nemzeti reactiót, a nemzeti ruházathoz, szokásokhoz és nyelvhez, melyek mind már-már divatjukat multák, a visszatérést, a szívós ragaszkodást. A német nyelvtől való idegenkedés egyrésztől lendületet adott a magyar irodalomnak, másrésztől megindította a politikai harcot, mely a latin nyelvnek mint kizárólagos hivatalos nyelvnek trónja ledöntését és helyébe a magyar nyelvnek, a lingua nationalis, a nemzeti nyelvnek kizárólagos hivatalos nyelvvé tételét célozta.

Az a kosmopolita irány, mely a XVIII. században Európaszerte föllép, Magyarországot igen szomorú helyzetbe juttatta. Az elnemzetietlenedés — szemben a XVI. és XVII. század erőteljes nemzeti szellemével és alkotmányi életével — immár oly mértéket öltött, hogy voltak hazafiak, kik kétségbeesve egy jobb idő iránt, a magyarnak mint nemzetnek már-már korai halálát jósolták. Pedig a magyar csak szunnyadott, mert ki volt merülve két század belső és külső harcaiban, de korántsem haldoklott, mint sokan hitték. Hogy ez így volt, ezt a következmények mutatták meg. Egy haldokló nemzet nem képes harminc év alatt talpraállani, sok ellenséggel szemben győzni s mikor a legnagyobb világhatalom mégis letiporja, erkölcsi erőkkal vívni vissza alkotmányát s ismét biztosan haladni a cél felé, melyet világtörténeti hivatása kijelöl számára. A magyar pedig képes volt arra, holott időközben súlyos társadalmi megrázkódáson ment is keresztül. A nemzet csak szunnyadt, de II. József erőszaka felébresztette.

Már a XVIII. század vége felé megindul a magyar irodalom művelése, mely a XIX. század első felében oly költőket és írókat ad a nemzetnek, kikre a világirodalom is büszke lehet. Berzsenyi, Kölcsey, a két Kisfaludy, Vörösmarty, Arany, Petőfi, Jókai majd Madách fényes fáklyavivői a magyar szellemnek s hódító vezérei a magyar nemzeti culturának, a mellett nem hatástalan tényezői a

magyar alkotmányi életnek sem. Irodalom és alkotmányi élet 1790-től egészen 1867-ig oly szorosan összetartoznak egymással, hogy a kettőt elválasztani alig lehet. Hiszen az irodalom adja a lökést az alkotmány újraszűletésének és az alkotmányi tárgyalások adják meg az irányt az irodalomnak.

És már II. Lipót koronázásakor indul meg a harc a magyar nyelvnek kizárólagos államnyelvvé tételeért, noha akkor még elég sikertelenül, de a XIX. század közepén már ellenállhatatlan erővel minden akadályt legyőzve.

Azt az eddig fennállott helyzetet, hogy Magyarország a rendi állam békíából, mint nemzeti állam sem bírt kibontakozni, a magyar királyok mint császárok állandósítani törekedtek, mert mint császárok német nemzeti fejedelmek lévén, a nemzeti irányú magyar királyságot nem bírták összeegyeztetni egységesítő és germanizáló törekvéseikkel. Amikor tehát II. Józsefnek nem sikerült a német hivatalos nyelvet tenni a latin helyére, legalább arra törekedett a bécsi politika, hogy maradjon meg inkább a latin, csak a magyar ne jusson helyébe. És hogy ezt a céljukat el is bírják érni, arra biztatta őket az a körülmény, hogy Magyarország népességében a magyarság számbeli túlsúlya csekély volt s inkább a nemesség magyarsága és a történelem volt az, ami Magyarországot magyarrá tette, mint a magyarság elterjedése. Mint láttuk, éppen a XVII. és XVIII. századok voltak azok, melyekben idegen népek nagyszámban telepedtek le a harcokban kipusztult területekre s ennek következtében a Kárpátok mentén a magyarság már csaknem kizárólag a magyar nemességből s hajdúkból és jászkunokból állott. S maga ez a nemesség is elnemzetietlenedésnek indult.

Az alkotmányi élet tehát két út előtt állott. Vagy a nemzeti nyelvnek hivatalos nyelvvé tételére kellett vetni a súlyt s a rendi kiváltságokat mindaddig védeni és fenntartani, amíg a nem magyar népelemek is megkezdik a magyarosodást; vagy a jogegyenlőség útjára kellett lépni, ami a nemzeti nyelvnek a latin helyére tételét azzal a veszéllyel fenyegette, hogy a nem magyar népelemek is a maguk nyelvét fogják követelni hivatalos nyelvül. Az első a

koreszmékkal, a második a magyarság érdekével ellenkezett. A bécsi kormány tehát igen jól látta a nehézségeket, amelyek útjában állanak annak, hogy az országgyűlések a nemzeti irányt kövessék. A magyar ruha és a magyar nyelvi felbuzdulás ellen éppen azért nem is volt szava, sőt a király buzdító kijelentéseket is tett, de mikor a hitlevélre vonatkozólag a király és az országgyűlés között ellentétek mutatkoztak, a rácok, szerbek, mint illyr nemzet, azzal voltak bízattva, hogy követeljenek külön területet. Az 1790. évi országgyűlés tehát kénytelen volt a hitlevél kérdésében a király álláspontját elfogadni, hogy megmentse az ország területi épségét és kivigye az illyr cancellaria felosztását, ami azonban csak Ferenc alatt történt meg. A hitlevél kérdésében szenvedett meghátrálás azonban a magyar hadsereg követelésének az elejtését is jelentette, mert az újonnan tervezett hitlevél XIV—XVI. pontjai voltak éppen a biztosítékai annak, hogy egy tisztán magyar tisztek parancsnoksága s a nádor és hadi tanácsa fővezetése alatt álló külön magyar hadsereg szerveztessék az állandó hadsereggé vált magyar portalis katonaságból.

És így az 1790. évi országgyűlés, nemzeti irányú törekvéseiben mindjárt kezdetben le nem küzdhető akadályokra talált a király ellenkezésében és a nemzeti nyelv ügyének csak kisebb jelentőségű szolgálatokat tudott tenni ama híres papíros törvényen kívül, melyben maga a király kénytelen elismerni, hogy Magyarország a hozzá tartozó részekkel együtt független és szabad ország (1791 : X. t.-c.). De ennek a királyi elismerésnek semmi anyagi garantiája nem volt s a nyelvre nézve is csak elvi kijelentésekre szorult a törvényhozás. Így az 1790. évi XVI. cikkben a király biztosítja az ország kk. és rr.-t, hogy bármiféle ügyekre nézve idegen nyelv (*lingua peregrina*) nem fog használtatni, hogy pedig a magyar hazai nyelv (*nativa lingua Hungarica*) jobban terjedjen és csiszolódjék, a gimnáziumokon, akadémiákon és a magyar egyetemen a magyar nyelv és írástan számára külön tanszék fog szerveztetni, hogy azok, kik e nyelvet nem tudják és meg akarják tanulni vagy akik már tudják, de magukat tökéletesíteni kívánják benne, alkalmat nyerje-

nek bármelyik irányban kívánságuk teljesítésére; a *kormányszéki ügyek pedig most még latin nyelven (idiomate latino) lesznek tárgyalandók*. Ennyi a kezdet és az az elhatározása a tábláknak, hogy üzenetváltozásait az ezentúl kizárólag magyar nyelven végzik. De a főrendi tábla tárgyalási nyelve még a latin marad.

Az 1792. évi országgyűlés VII. cikke sem vitte tovább a kérdést a magyar nyelv tanításánál, hogy idővel meg lehessen követelni a közhivatalban alkalmazandóktól a magyar tudását. A vármegyéknek magyar nyelvű fölterjesztésére pedig a helytartótanácsnak törvény még nem teszi kötelességévé a magyarnyelvű válaszadást, hanem a királyra bízta, hogy ezt az óhajt miképpen teljesíttesse.

Az 1802. évi országgyűlésen már felmerül a magyar tisztképzés kérdése, mely később a magyarnyelvű tisztképzés kérdésévé válik, nagy áldozatkészségre, alapítványok tételére ragadja a nemzetet, Ludovika királyné koronázási ajándékát is e célra adja. De azért az eredmény a bécsi kormány kijátszó intézkedései következtében a semmivel egyenlő. Az 1802 : IV., az 1809 : VII., 1812 : II., az 1827 : XVII. és XVIII. t.-c. tanuskodnak a nemességnek arról az erősen nemzeti törekvéséről és párját ritkító áldozatkészségéről, melyet a magyar katonai akadémia létesítése érdekében kifejtett, mely azonban még 1867 után is jó ideig eredménytelen maradt.¹

Ugyanebben a korban indulnak meg azok a fáradozások, melyek a magyar nemzeti muzeum, a magyar tudóstársaság (ma Tudományos Akadémia), a nemzeti színház létesítését célozzák s az 1830. évi VIII. t.-c. az első, mely megteszi az első lépést, hogy a magyar nyelv (lingua nationalis) az állami életben elfoglalja azt a méltó helyet, mely természetnél fogva is megilleti. Ez a törvény ugyanis elrendeli, hogy a helytartótanács azoknak a törvényhatóságoknak, melyek magyarul tették fölterjesztéseiket, magyar nyelven válaszoljon: a királyi Kúria a hozzá magyar nyelven fel-

¹ A Ludovika akadémia főiskola szervezetet csak az 1897. évi XXIII. t.-c.-kel nyert.

lebbezett perekben magyar nyelven határozzon; a kerületi táblák, megyei és városi bíróságok, szentszékek előtt szabad lesz pereket magyar nyelven vinni; végre, hogy ezentúl közhivatalra csak az alkalmazható, aki magyarul tud s csakis ez bocsátható ügyvédi vizsgára. Az 1836. évi III. t.-c. már elrendelte, hogy a *törvények magyar és latin nyelven szentesíttessenek*, az 1844. évi II. t.-c. pedig oly rendelkezéseket tett, melyek következtében a magyar nyelv kizárólagos államnyelvvé válik. Az országgyűlésen ez a tárgyalás nyelve, a törvények csak e nyelven szentesíttetnek, a király is magyaról szól vagy ír le az országgyűléshez, a magyar nyelv tanítása a kapcsolt részekben is kötelező, bár ott egyelőre a latin marad a hivatalos nyelv s követeik szavazataikat még hat éven át latinul adhatják le az országgyűlésen.

Ami tehát a nemzetnek természetes joga lett volna, hogy nemzeti nyelvét hivatalos nyelvként használhassa: ami másutt mindenütt a világon símán, rázkódások nélkül ment végbe: ahhoz nálunk 1790-től 1844-ig, tehát félszázadnál tovább folyó elkeseredett küzdelmet kellett vívni az országgyűléseken, hogy a nemzeti nyelv az állam hivatalos nyelvévé tétessék. Ez az oka ennek, hogy a *nemzeti nyelvnek nálunk nemcsak irodalmi és culturalis, hanem nagy alkotmányjogi és politikai jelentősége is van*. Hiszen a magyar nyelvnek államnyelvvé tétele iránt vívott alkotmányjogi küzdelmeink mutatták meg azt, hogy a rendi kor utolsó századában mennyire elgyöngült már a nemzeti lét és vált erőtlenné maga az alkotmány.

De az 1840-es törvényhozással a nyelvkérdés nem nyert befejezést. A hadseregben célt érni a törvényhozásnak egyáltalában nem sikerült; a hadsereg maradt ezután is jelvényeiben és nyelvében idegen, a germánizálás eszköze. A panszláv, illyr és oláh mozgalom pedig Bécsből támogatva oly helyzetet teremtett, mely — mint másutt láttuk — az államnyelv kérdését sem teljes diadalra emelni, sem nyugvópontra jutni nem engedte többé. Az Ausztriával közös ügyekben és a hadseregben a magyar nyelv a kiegyezés után sem tudott érvényesülni és katonai téren csak a honvédség volt az, hol mint államnyelv érvényesült, de itt is

csak az anyaországban. A társországokban csak elméletben érvényesült, amennyiben a közös törvényeket a király horvát nyelven is szentesítette, a központi kormány a társországok hatóságaihoz hasábosan magyar és horvát nyelven írt le, de a társországok hatóságai közös ügyekben is horvátul írtak fel a kormányhoz (1868 : XXX.), a honvédség és népfölkelés vezényleti és szolgálati nyelve a társországokban a horvát lett (1868 : XLI., XLII., 1886 : XX, 1890 : V., 1912 : XXXI.); a társországok képviselői a magyar országgyűlésen és delegatiójában horvátul is szólhattak, az 1868 : XLIV. pedig az egyházaknak, törvényhatóságoknak és községeknek a hivatalos nyelv használata terén messzemenő engedményeket tett, melyek az anyaországban mind az állam hivatalos nyelvének rovására mentek.

Tehát mindazok a politikai küzdelmek, melyeket a nemzet nyelvéért egyrészt a királyi hatalommal és idegen befolyással, másrészt az államon belől ébredező idegen nemzeti öntudatok ellen vívni kényszerült, hogy a magyar nyelvet az állam hivatalos nyelvévé tegye, a magyar nyelvnek különös szerepet juttatott az alkotmányi életben, a magyarságot nagy érzelmi erővel és erkölcsi hatalommal töltötte el, de egyúttal e nyelvet az állami életnek természetes eszközéből, ami mindenütt másutt magától értetődő s alkotmányi szempontból számba sem jövő valami, az állami politikai célok egyik legfontosabbikává avatta. A magyar nyelv, noha nem személy, hanem csak a gondolatközlésnek eszköze, a magyar alkotmányban megszemélyisül és jogalannyá válik. A publicistikában nem az országnak, az államnak a maga nyelvéhez való jogáról, hanem a magyar nyelv jogairól, souverainitásáról beszélnek az írók és szónokok is; minél nagyobbakká lesznek a politikai nehézségek a magyar nyelvnek az államéletben való kizárólagos érvényesülésével szemben, a magyarság annál nagyobb szeretettel és ragaszkodással viseltetik nyelve iránt, annál nagyobb erőfeszítést fejt ki abban az irányban, hogy a magyar nyelv tudása terjesztessék s hivatalos használata Ausztriával szemben is, az állam egyes polgáraival szemben is mind nagyobb mértékben biztosíttassék. Így válik a magyar nyelv ügye a mult

század végén és a jelen század elején a politikai élet tengelyévé; így jut összeütközésbe a magyar nyelvnek a közös intézményekben, de különösen a közös hadseregben való érvényesítése miatt az 1905/6. években a magyarság a királysággal, mely harcban a nemzet válik legyőzöttté, de ezzel a királyság, sőt az ország sírja is megásatott. Így válik a magyar nyelv taníttatása a közoktatásügyi politika legfőbb irányítójává s így lesz közvetlenül a nagy háború előtt a magyarul tudás a választói jog szabályozásának is uralkodó szempontja.

Hogy a magyar közélet megcsonkíttatásunk után nem fog abban a mértékben a nemzeti nyelv uralkodó nyelvként szereplése körül forogni, mint forgott még a háború előtt, az igen természetes. Először azért, mert a csonka ország lakosságának 94 %-a magyar lévén, csonka állapotunkban a magyar nyelv kizárólagos uralma az alkotmányi életben nem szorul intézményes biztosítékokra, hiszen magától érvényesül. Másodszor azért, mert az elszakított részek lakosainak túlnyomó része nem a magyarsághoz, hanem az idegenajkúakhoz tartozván, ezeket a magyarsághoz való csatlakozásra csak nyelvi engedményekkel lehet majd visszaédesgetni. Ez azonban a jövőben integerré válandó magyar államot nemzeti létében nem veszélyeztetheti, mert a magyar nyelv szeretete a magyarságon belől ezentúl is élni fog, mint élt eddig és így uralmát a magyar többség természetes erejénél fogva is képes lesz fenntartani, de meg a nemzeti lét nem csupán a nyelvben él, hanem a nemzeti culturában és az alkotmányi intézmények magyarságában is, mint ezt éppen Magyarország története bizonyítja.

FERDINANDY GEJZA.

A MAGYAR-HORVÁT UNIÓ FELBOMLÁSA.

— Első közlemény. —

Az 1918-iki év őszen bekövetkezett nagy világlámlás közben Horvátország elszakadása Szent István koronájától nem részesült a magyar közvélemény részéről abban a figyelemben, melyet a magyar-horvát symbiózis megszűnése megérdemelt volna. Számomra, bár tíz év óta riadtan láttam közeledni e napot, 1918 okt. 29.-e volt életem legnagyobb megpróbáltatása . . . A regeneráció útja felé a multak tényeinek megismerése az első lépés. Itt az ideje, hogy megkísértsük higgadtan mérlegelni egy nyolcszázéves állami kötelék szétbomlásának végzetes körülményeit, okait és következményeit.

I.

1918 okt. 29-én a horvát sabor a *szerb* dr. Medaković Bogdán elnöklete alatt a *szerb* Privicević Szvetozár indítványára egyhangúlag a következő határozatot hozta :

«A horvát országgyűlés a népek teljes önrendelkezési joga alapján, amely jogot ma már valamennyi hadviselő hatalom elismerte, elhatározta :

«1. Minden eddigi közjogi összeköttetések és kapcsolatok egyrésről a Horvát-Szlavon- és Dalmát királyság, másrésről a Magyar királyság és az Osztrák császárság között megszakíttatnak. Eltöröltetik tehát és semmisnek mondatik ki különösen a horvát-magyar kiegyezés (az 1868. évi I. t.-c.)¹ és ugyanígy eltöröltetnek és semmisnek mondatnak ki e kiegyezésnek minden későbbi kiegészítései vagy revisiói, úgy hogy mától fogva Dalmáciának, Horvátországnak és

¹ Ez a magyar 1868:XXX. törvény.

Szlavóniának a Magyar királysággal nincsenek sem jogilag, sem tényleg állami közös ügyei.

«2. Dalmácia, Horvátország, Szlavónia és Fiume Magyarországgal és Ausztriával szemben teljesen független államnak kiáltatik ki, mely a modern nemzeti elv és a szlovének, horvátok és szerbek nemzeti egysége alapján belép a szlovének, horvátok és szerbek nemzeti souverain államába, amely e népnek egész ethnographiai területén alakul meg, minden tekintet nélkül azokra a tartományi és állami határookra, melyek között ma a szlovén, horvát és szerb nemzet él.

«Az egész egyesült szlovén, horvát és szerb nemzet általános alkotmányozó nemzetgyűlése fog előre megállapított qualificált többséggel, mely minden majorisatiót teljesen kizár, véglegesen dönteni a szlovének, horvátok és szerbek teljes egyenrangúságára épített államunknak mind kormányformájáról, mind belső szervezetéről».¹

A sabor ez utolsó ülésén megszavazott egyéb országos határozatok közül közjogi jelentőségű még a következő, melyet dr. Pavelić Antal képviselő indítványára fogadtak el:

«A sabor, mint Horvátország, Szlavónia és Dalmácia királyságok képviselte, a Nemzeti Tanács e hó 19-iki hirdetményét magára nézve kötelezőnek tekinti és kijelenti, hogy elismeri a szlovének, horvátok és szerbek Nemzeti Tanácsának legfőbb hatalmát».²

A szlovén Korošec Antal elnöklete alatt megalakult Nemzeti Tanács okt. 19-iki hirdetménye tudtul adja, hogy valamennyi délszláv politikai párt bizalmából átveszi a nemzeti politika irányítását. Elvül mondja ki, hogy a szlovének, horvátok és szerbek teljes egyesítését kívánja egy souverain államban, ennélfogva elutasítja az okt. 16-iki osztrák csá-

¹ Šišić Ferdo: *Dokumenti o postanku Kraljevine SHS*. Zagreb, 1920 8°, 2, 329, VI l. Az idevágó rész 195—196 l. Šišić könyve ellen ugyan igen súlyos kifogások merültek fel, de egyelőre a délszláv egység megalakulásának ez a legteljesebb okmánytára. A fordítás itt és alább mindenütt az enyém.

² Šišić id. műve 201 l.

szári manifestumban contemplált részleges megoldást.¹ A Nemzeti Tanács azt tartja, hogy a teljes délszláv egység az európai béke legjobb garantiája; biztosítja a szomszédos államok kereskedelmi útját a tengerhez a délszláv állam területi integritásának és souverainitásának megóvása mellett.²

Nem volna sok értelme az országos határozatokat a magyar közjog szempontjából bíráló alá venni. Szükségesnek véljük mégis megjegyezni, hogy az országos határozatok meghozatalakor a Károlyi-forradalom még nem fordította fel a magyar közjogot. Sem a Wekerle-kormány, sem a Károlyi-kormány, sem a magyar országgyűlés kísérletet sem tettek e határozatok jogérvényének kétségbevonására. A megalakulóban volt Hadik-kormány a horvát miniszteri tárcát be akarta tölteni, ami a tiltakozás jele lett volna, de ez a kormány nem vehette át a közhatalom gyakorlását. A Károlyi-kormány a horvát miniszteri tárca megszüntetésével és főként azzal, hogy Balla Aladárt a zágrábi Nemzeti Tanácshoz követül küldte és Balla követi minőségében nov. 9-én a zágrábi Nemzeti Tanács előtt tartott beszédében a magyar népkormány nevében üdvözölte «a teljesen szabadlá lett souverain délszláv államot»,³ Magyarország nevében még a trianoni béke előtt elismerte Horvátország elszakadását. Volenti non fit iniuria.

A horvát országos határozatok jogforrásul nem is a magyar közjogot jelölik meg, hanem a népek önrendelkezési jogát, melyet akkor már az Osztrák-Magyar Monarchia is elismert, sőt okt. 28-án a csehekre és délszlávokra nézve elfogadta Wilson külön tételeit is. Wilson Csehszlovákiát hadviselő államnak nyilvánította, míg a délszlávokra nézve

Ez a manifestum az osztrák-délszlávok egyesülését tette volna lehetővé (Šišić 176—7 l.). IV. Károly király a továbbiakat úgy képzelte, hogy ez az Osztrák-Jugoszlávia egyesülhet Horvátországgal és Boszniával Szent István koronája alatt. L. Windischgraetz L.: *Vom roten zum schwarzen Prinzen*. Berlin, 1920 459 l. 8°, idevágó rész 306, 321, 364 l.

² Šišić 179—181 l.

³ Šišić 243—5 l.

Lansing okt. 18-iki jegyzéke azt mondja, hogy az Egyesült-Államok «a legmesszebbmenő módon elismerték, hogy a délszlávok nemzeti vágyai a szabadság után jogosak. Ezért az Elnök e népek egyszerű autonómiáját nem ismerheti el a béke alapjául, hanem azt kell kívánnia, hogy ők legyenek és nem Ő, bírák abban, hogy az osztrák-magyar kormány milyen actiója fogja kielégíteni e népek kívánságait».¹ Ez még mindig nem az elszakadás, hiszen kifejezetten a Monarchia actiójáról van szó.

A népek önrendelkezési jogával elméletileg foglalkozni nem tartjuk hivatásunknak. Gyakorlatilag boldogulni fogunk akkor is, ha csupán azt állapítjuk meg, miként fogta fel e jogot az elszakadást kimondó sabor és e felfogás szempontjából tesszük bírálat tárgyává a sabor eljárását. Pribićević sabori beszédében a népek önrendelkezési jogáról azt mondja, hogy az «minden legitimitást lerombol» és hogy az «constitutív elv. melynek alapján ma államok keletkeznek és régi tehetetlen állami organismusok omlanak össze.»² Pribićević és a horvát sabor felfogása szerint tehát a népek önrendelkezési joga azt jelenti, hogy a nemzetek szabad elhatározását nem korlátozhatják átörökölt hagyományok, történeti fejlődés folytán kialakult állami és közjogi berendezkedések, előírt formák. A nemzetnek több joga van, mint eddig volt, túlteheti magát a régi világ törvényein és szokásain, akarát szabadabban gyakorolhatja. A népek önrendelkezési jogánál a legfőbb probléma az, hogy valóban a nemzet akaratnyilvánításával van-e dolgunk, az akaratnyilvánítás formája és módja lényegtelen kérdés.

Ha azonban figyelemmel kísérjük az országos határozatok fogalmazását, a sabori beszédeket és a későbbi fejleményeket, azt kell tapasztalnunk, hogy a horvát közvélemény a népek önrendelkezési jogát nem látta ellentétben állónak a horvát közjoggal. Úgy fogták fel a dolgot, hogy a népek önrendelkezési joga megszabadítja a horvát közjogot azoktól a béklyóktól, melyeket reá a dualismus és a magyar-horvát unió rakott, de magát a horvát közjogot nem törli

¹ Šišić 179 és 188 l.

² Šišić 197 l.

el. Talán úgy lehetne e felfogást meghatároznunk, hogy a horvát közjog a népek önrendelkezési jogának elvi alapjára helyezkedett.

Az első kérdés, amit feltehetünk, hogy a sabori határozatok valóban a horvát nemzet akaratnyilvánításai-e?

A sabor határozatait egyhangúan hozta, az egyes pártok szónokai kifejezetten azonosították magukat az országos határozatokkal. Mihalovich Antal, a horvát bán, az országos kormány nevében külön is csatlakozott a határozatokhoz. Ez azt mutatná, hogy a horvát közvélemény pártkülönbség nélkül sorakozott fel a határozatok mögött. E látszólagos nagy egyhangúság a valóságban azonban egy kicsit másként fest. A sabor több tagja tüntető távollétével fejezte ki tiltakozását. A virilisek közül csak Bauer Antal zágrábi érsek és Marušić József zenggi püspök volt jelen. Nem volt ott br. Skerlec Iván volt bán, unionista képviselő sem, utóbb le is mondott mandátumáról.¹ A báni kormány tagjai közül nem jelent meg dr. Krišković Vince vicebán, koalíciós képviselő, aki már hetek óta ellentétben állott Mihalovich politikájával. Nem voltak ott az ülésen dr. Horvat Sándor képviselő, a jogpártnak pár napja lemondott elnöke, dr. Frank Ivo jogpárti képviselő, a hajdani pártvezér fia, később a horvát emigratio vezére, dr. Pazman József egyetemi tanár és dr. Kiš Vuk jogpárti képviselők. A jogpárt jóformán az utolsó percben csatlakozott a határozatokhoz, de annyira érezte, hogy ezzel ellentétbe került egész multjával, hogy a párt új elnöke, dr. Prebeg Vladimir, a saborban a párt feloszlását is bejelentette. Az unionisták az utolsó napokig a magyar-horvát unió mellett voltak és a saborban ők is bejelentették feloszlásukat.² A kormánytöbbséget képviselő horvát-szerb koalíció az utolsó hetekig támogatta a magyar-horvát kiegyezés alapján kormányzó Mihalovich-kormányt. Mihalovich maga még egy nappal az

¹ Hrvatska Država 1918 nov. 30.

² Gr. Pejachevich Tivadar titkos tanácsos és fia, Marko, mindketten unionista-képviselők, a zöld káder miatt nem tudtak Zágrábba menni, de nevükben dr. Šilović József képviselő külön bejelentette csatlakozásukat az országos határozatokhoz. L. Šišić 204 l.

elszakadás előtt kihallgatáson volt IV. Károly királynál és sirva biztosította őt hűségéről. Végeredményben csak a Starčević párt volt évek óta és a Radić-párt hónapok óta az elszakadás mellett, de e két párt együttesen is csak a mandátumok egyhatodával, hozzájuk számítva a koalíció és jogpárt dissidenseit, a mandátumok egyötödével rendelkezett. Mindezek a körülmények eléggé problematikussá teszik a sabori határozatok egyhangúságának értékét.

Ne feledjük még el, hogy a sabort 1913 dec. 16-án választották meg, amikor még egészen más körülmények voltak, úgy hogy a horvát választók nem adhattak képviselőiknek ilyen határozatok hozatalára mandátumot. Különben is mindössze hat hét választotta el a sabort mandátuma lejáratától és a sabor egy új választójog megalkotásával már elvesztette létjogosultságát. Ilyen viszonyok közt nagyon kétséges, hogy 1918 okt. 29-én beszélhetett-e a sabor a horvát nemzet nevében, illetőleg hogy a sabor határozatai valóban kifejezték-e a horvát nemzet akarátát.¹ Ha a bel- és külpolitikai helyzet indokolta volna azt, hogy ez az antiquált sabor usurpálja a horvát nemzet önrendelkezési jogát, a sabori határozatok megerősítését legalább utólag kellett volna megszerezni, akár referendum, akár új sabor-választás útján, ami azonban nem történt meg.

Ha most már a sabori határozatokat tartalmilag vesszük vizsgálat alá, a népek önrendelkezési jogával való súlyos visszaélések egész sorozatát állapíthatjuk meg. Az országos határozatok Horvátország, Szlavónia, Dalmácia és Fiume területét új államnak decretálják. Sem Dalmácia, sem Fiume a saborban képviselve nem voltak, az ő sorsukról határozni a sabornak tehát önrendelkezési alapon joga nem lehetett. Mind az érvénytelennek kimondott magyar közjog, mind a horvát közjog jobban biztosították a horvát nemzet jogait Dalmáciára és Fiuméra, semmint az önrendelkezési jog. A sabor itt a horvát közjog alapjára helyezkedett, de vissza

¹ Trumbić Antal 1924 nov. 2-án tartott salonai beszédében tagadja, hogy a sabor a népakarat kifejezője lett volna, mert nem az általános választójog alapján ült össze (Obzor 1924 nov. 7.).

is élt vele, hiszen mind a magyar, mind a horvát közjog biztosították Dalmáciának és Fiuménak azt, hogy közjogi helyzetükben az ő beleegyezésük nélkül változás nem állhat be. Meg kell még állapítanunk, hogy a Muraközről a sabori határozatok hallgatnak, ami annál feltűnőbb, mert a Muraköz «visszacsatolását» a Starčevićianus ideológia folyton követelte. Ennek oka az, hogy a Muraközre nézve csak az absolutismus császári rendelkezése lehetett volna jogforrás.¹ Leszögezzük, hogy az utolsó horvát sabor nem igényelte Muraköz birtokát, Muraköznek a délszláv államhoz történt csatolása a horvát sabor felfogása szerint tehát csak hatalmi és nem jogi tény.

A népek önrendelkezési jogával a legsúlyosabb és a horvát nemzetre nézve legvégzetesebb visszaélést a sabor a souverainitási kérdésben követte el. Ugyanakkor, mikor az önrendelkezési jog alapján a sabor kikiáltja a souverain horvát államot, elismeri a Nemzeti Tanács «legfőbb hatalmát». Kérdjük, hogyan folyik az önrendelkezési jogból az, hogy a törvényhozó testület a nemzet hozzájárulása nélkül egy tőle nem függő testületre ruházza a legfőbb hatalmat? Ráadásul, egy olyan testületre, mely önhatalmúlag alakult meg, tagjait saját maga nevezte ki.² Egy olyan testületre, melyben a horvátok kisebbségben vannak, melynek elnöke is szlovén és az elnökségben a horvátságot egyetlen, igen kis kaliberű politikus, Pavelić Antal fogorvos képviseli.

Az önrendelkezési jog kijátszásának egy külön fejezete a sabor és a Nemzeti Tanács viszonya. Az országos határozatokból nem lehet megállapítani, hogy mi az a «legfőbb

¹ Az 1861: XLII horvát törvényre nem hivatkozhattak, mert ez a király személyének, a koronának és a koronázási actusnak közösségét elismeri.

² Hrvoj Dragutin képviselő ezt magában a Nemzeti Tanácsban megállapította. (Hrvatsko Pravo 1924 nov. 30.) Trumbić meg idézett beszédében ezt mondja: «A horvát sabor fatalis hibát követett el. A hatalmat meg kellett volna tartania saját kezében és azután tárgyalnia a szlovén és a szerb nemzettel. E helyett átadta legfőbb hatalmát egy bizottságnak, melyet nem a nép választott». (Obzor 1924 nov. 7.)

hatalom», melyet a sabor elismert. A Nemzeti Tanács úgy viselkedett, mintha a souverainitás korlátlanul reá szállott volna. Šišić felfogása szerint a Nemzeti Tanács egyrészt az uralkodó jogait bírta, másrészt a volt osztrák-magyar közös ministeriumok ügykörét látta el.¹ Az egykorú horvát publicistica ismételten foglalkozott ezzel a kérdéssel; felfogása szerint a Nemzeti Tanács regentúra volt, mely átvette az uralkodói jogok gyakorlását, ez alapon nevezett ki három országos kormányt, a szlovént, a horvátot és a bosnyákot. A horvát publicistica sürgette egy, a külügyekre és hadügyekre kiterjedő hatáskörrel bíró közös ministerium alakítását, követelte, hogy a Nemzeti Tanács által kinevezett báni kormány mutakozzék be a saborban, hangsúlyozta, hogy a törvényhozó hatalom, mind a volt horvát autonóm, mind a volt közös magyar-horvát ügyekre nézve a horvát sabort illeti meg és tiltakozott az ellen, mikor a szervezkedő délszláv hadsereget a Nemzeti Tanács törvényhozó hatalma iránt való hűségre is feleskették. Amint az Obzor megjegyezte: Mi azt hittük, hogy a Nemzeti Tanács bennünket az absolutismus alól szabadít fel és nem azt, hogy magának absolut jogokat igényel.² Dr. Horvat Rudolf, zágrábi egyetemi magántanár és volt radićianus képviselő, a horvát kérdésről írt füzetében szintén a mellett tör lándzsát, hogy a Nemzeti Tanácsra csak az uralkodói jogokat ruházta rá a sabor. A sabor továbbra is Horvátország törvényhozó testülete maradt és törvénytelenység volt, hogy többet össze nem ülhetett. Bizonyítja ezt azzal, hogy az okt. 29-iki ülés végén a sabor elnöke a következő ülés idejét, ha bizonytalanul is, — «amikor a szükség kívánja» — de megállapította, a képviselők illetményeit tovább is fizették és a délszláv constituante megválasztása után a sabort királyi kézirattal külön feloszlatták.³ Mindebből világos, hogy sem akkor, sem később nem állott senki a horvát publicistiká-

¹ Šišić id. m. 264—265 l.

² L. különösen az *Obzor* 1918 nov. 7-iki és 8-iki és a *Hrvatska Država* nov. 11-iki vezércikkeit.

³ Horvat Rudolf: *Hrvatsko pitanje*. Zagreb, 1923, 12°. 62 l. az idevágó rész 16—19 l.

ban azon az állásponton, hogy a Nemzeti Tanács törvényhozó testület lett volna.

A Nemzeti Tanács elnöksége mindezzel keveset törődve teljesen magához ragadta a közhatalmat és minden más tényező megkérdezése nélkül intézte a bel- és külpolitikát. Legfőbb gondja a délszláv egység megalkotása volt. A satori határozatok kimondották, hogy az 1918 okt. 29-én kikiáltott horvát állam be fog lépni a szlovének, horvátok és szerbek megalakulandó új államába. Ez a határozat megint szöges ellentétben áll a népek önrendelkezési jogával. A horvát nemzet megkérdezése nélkül egy elévült törvényhozó testület dönt számára idegen (Szlovénia, a Vojvodinának nevezett Dél-Magyarország) tartományokkal, sőt idegen államokkal (Szerbia, Montenegro) való egyesülésről. A legfőbb hatalmat gyakorló Nemzeti Tanács azonban e határozat alapján felhatalmazottnak érezte magát a délszláv egység megteremtésére. A határozatnak ugyan nagy fogvatkozása, hogy benne a sabor nem írta körül szerepét a jövő államalkotó actusokban, ez azonban a Nemzeti Tanácsot nem hatalmazta fel arra, hogy a sabor alkotmányos ellenőrzését teljesen mellőzze. Annál kevésbbé, mert az egyesülés kimondásakor magának a Nemzeti Tanácsnak több tagja, — Radić István, Hrvoj Dragutin, dr. Bertić Živko, dr. Petričić Živko — határozottan követelte, hogy a sabor ratificálja a Nemzeti Tanács határozatait.¹

A délszláv egység kimondásakor a Nemzeti Tanácsot mindenesetre kötötték azok a cautelák, melyeket a satori határozatok az új állam megalkotására és megszervezésére

¹ Šišić 277 l. Horvat 21 l. Radić Stjepan: *Put k seljačkoj republici*. Zagreb, 1923, 57 l. 8^a idevágó rész 43 l. A legkövetkezetesebben a horvát jogpárt állott azon az állásponton, hogy a Nemzeti Tanácsnak nem volt joga az egyesülést kimondania, éppen azért minden, ami okt. 29-ike után történt, jogilag érvénytelen. (L. különösen a Hrvatska Misao 1921 jan. 22, 29 és máj. 7-iki cikkei.) Prebeg, a párt elnöke és dr. Pazman József egyetemi tanár és képviselő a Nemzeti Tanácshoz annak idején írásbeli tiltakozást is adtak be az egyesülés kimondása ellen, amiért letartóztatták őket (Hrvatsko Pravo 1921 okt. 29.).

nézve megszabtak. Nevezetesen: 1. a délszláv államnak a szlovének, horvátok és szerbek teljes egyenrangúságán kell alapulnia; 2. a délszláv állam végleges szervezetéről az összehívandó közös constituante fog dönteni; 3. a közös constituante állapítja meg a kormányformát is; 4. a constituante határozatait minden majorisatiót kizáró és előre megállapított qualificált többséggel hozza meg.

A Nemzeti Tanács úgy kezdte meg egyesítő munkáját, mintha a sabor e határozatait tiszteletben akarná tartani. A Nemzeti Tanács elnöke, dr. Korošec Antal, még okt. 26-án kiutazott Genfbe, hol nov. 9-én Pašić Nikolával, a szerb kormány elnökével és dr. Trumbić Antallal, a háború alatt az entente oldalán működött Délszláv Komité elnökével aláírta az ú. n. genfi declaratiót. A declaráció lényege az, hogy Szerbia és a Nemzeti Tanács alatt álló területek egyesülnek. Ez állam kormányformájáról és szervezetéről a közös constituante fog dönteni. Addig Szerbiában a szerb kormány, a volt Monarchia részein a Nemzeti Tanács kormányoz. Nyolc pontban felsorolt közös ügyek — külügy, hadügy, kereskedelmi tengerészet, constituante előkészítése, felügyelet bizonyos autonom ügyekre — vitelére közös kormány alakul, mely kormány tagjainak felét a szerb kormány, másik felét a Nemzeti Tanács nevezi ki. E közös kormány ideiglenes székhelye Párizs.¹ Ez a megegyezés megfelel a sabori határozatok szellemének.

¹ Šišić 236—241 l. Miután a genfi declarációból semmi sem lett, jelen cikkünkben nem foglalkozunk bővebben vele. Ma már világos, hogy Pašić azzal a tudattal írta alá az egyezményt, hogy nem lesz belőle semmi (l. különösen Pašić és Trumbić 1923 jun. 7-iki és 10-iki parlamenti beszédeit, *Obzor* 1923 jun. 9. és 13., továbbá Gjorgjević: *Srbija i Jugoslavija*, Beograd, 1922, 292 l. 8° munkája 189—216 lapjait és ehhez Protić Stojan pótlékait *Radikal* 1923 jan. 7-iki szám). Gjorgjević, aki Pašić intimusa, azzal védelmezi őt, hogy a külpolitikai helyzet és különösen a francia kormány tanácsai kényszerítették, hogy minél előbb és bármilyen áron declarálják az egyesülést. Egyebek közt elmondja, hogy gr. Andrássy Gyula Bernben angolokkal tárgyalt és pedig nem sikertelenül, a Monarchia megmentése érdekében, ezt az actiót fait accomplikkal kellett ellensúlyozni (id. m. 191 l.).

Egy hattagú közös kormány ki is jelöltetett, de a kormány nem alakult meg, miután a szerb kormány nem fogadta el a declaratiót. Az ügyis lemondásban lévő Pašić, újból benyújtotta lemondását és új kormányát a declaratio el nem ismerése alapján alakította meg.

A zágrábi Nemzeti Tanács a Genfben történetekről csak késedelmesen és hiányosan értesült.¹ Azonban egyrészt a Nemzeti Tanács kebelében történtek erős hatalmi eltolódások, másrészt belső és külső események a Tanács tagjainak egyrészében azt a meggyőződést érlelték meg, hogy az egyesülést Szerbiával sürgősen végre kell hajtani. Korošec külföldön — Genfben, majd Párizsban — volt, Pavelić gyenge ember, aki nem is volt tisztában céljaival, így a vezetést a horvátság egyik legádázabb ellensége, a szerb Pribićević Szvetozár ragadta magához. Pribićević elérkezettnek érezte az időt a nagyszerb törekvések megvalósítására. Őt nagyon kevésbé érdekelték a közjogi kérdések, a horvát nemzet hagyományai, ezeket mint «osztrák találmányokat» lenézte és megvetette. Előtte világosan lebegett a cél: a nagyszerb eszme megvalósítása minél előbb, bármilyen módon, tüskén-bokron át. Sabori beszédében még kénytelen volt számolni a horvát politikai gondolkodással, hogy a Nemzeti Tanácsnak megszerezhesse a hatalmat, november elején azonban megkezdődött a szerb katonaság bevonulása Horvátországba és e hó közepén már Zágrábban is nagyszámmal voltak szerb katonák. Egy Protichoz intézett sürgönyében nyíltan desavualta Korošecet, azt állítván, hogy a Nemzeti Tanács nem hatalmazta ezt fel a közös kormány megalakítására.² Pribićević, hogy Zágrábot megfélemlítse, a szerb katonaság segítségével megszervezte a zágrábi utcát, különösen az ú. n. *rasicát* a munkátlanul csavargó és pénzért mindenre kapható dalmát ifjúságot. Ezek terrorizálták a lakosságot, sőt a Nemzeti Tanács tagjait is. Radićot pl. halállal fenyegették. Kapóra jött Pribićevićnek Isztria és Dalmácia olasz megszállása a

¹ Šišić 267 l. L. továbbá Pavelić egy cikkét Slobodni Dom 1922, 30. sz.

² Gjorgjević id. m. 210 l.

Diaz—Weber-féle fegyverszüneti szerződés alapján. Az isztriai és dalmáciai politikusok egyrésze azt hitte, hogy ha Szerbiával egyesülnek, akkor az entente szövetségesei lesznek és az olasz megszállás megszűnik. Boszniában a szerb lakosság nyíltan követelte a Zágrábtól való elszakadást és a Belgrádhoz való közvetlen csatlakozást. A bosnyák kormány e mozgalommal nem mert szembe fordulni. A horvát politikusokat aggasztotta a Horvát-Szlavonországok területén szervezett szerb separatista-mozgalom is, mely Szerém-megyében és Lika-Krbavában a Szerbiához való közvetlen csatlakozást propagálta. A Vojvodinának a Nemzeti Tanács alá való tartozása kezdettől fogva fictio volt és e tartomány u. n. Nemzeti Skupštínája nov. 25-én, függetlenül a Nemzeti Tanácstól, ki is mondta az egyesülést Szerbiával. Ezek a körülmények mind Pribičević javára dolgoztak.¹

1918 nov. 23-ára Pribičević összehívatta a Nemzeti Tanács központi választmányát, hogy döntsön a Tanács két dalmát tagjának, dr. Krstelj Ivonak és dr. Smodlaka Józsefnek indítványáról, a Szerbiával való sürgős egyesülésről. Két napi heves vita után, melyben Radić, Petričić, Bertić és Hrvoj fejtették ki a horvát álláspontot, a Nemzeti Tanács 27 szavazattal 1 ellenében kimondta az egyesülést Szerbiával.² Radić hosszú beszédben követelte a Nemzeti Tanács plenumának és a horvát sabornak összehívását a határozat ratificálása céljából, de eredménytelenül. Radić

¹ Ez adatokra nézve az egykorú horvát sajtón kívül l. Radić id. m. 18—26 l., Horvat id. m. 19—22 l. Gjorgjević id. m. 224, 234, 245, 248 l. Pavelić id. cikkét, Pašić és Trumbić id. beszédeit, továbbá Jovanović Slobodan belgrádi egyetemi tanár nagy közjogi munkáját: *Ustavno pravo Kraljevine SHS*. Beograd, 1924, 472 l. 8° idevágó rész 8 l.

² Šišić 268—278 l. Pribičević nem engedte meg, hogy a Nemzeti Tanács üléseiről rendes jegyzőkönyvet vezessenek, így az ott törtétekről nincsenek egészen hiteles feljegyzések. Bertić és Hrvoj nem voltak a választmány tagjai, így ők nem szavazhattak. A nemmel szavazó Radić volt. Radić beszédét l. Radić id. m. 27—42. l. Hrvoj álláspontja az volt, hogy Horvátország tartózkodjék minden további lépéstől és a békekonferencián önállóan vegyen részt. (Hrvatsko Pravo 1924 nov. 8.)

a határozatot másnap a horvát parasztpárt zágrábi nagygyűlésén érvénytelennek mondatta ki, mire a Nemzeti Tanácsból kizárták. A horvát jogpárt meg nov. 29-én megmásítva egy hónappal előbb kimondott feloszló határozatát, kijelentette, hogy nem oszlik fel, mert a Nemzeti Tanács túllépte hatáskörét és elárulta a horvát ügyet.¹ Ismeretes, hogy a Nemzeti Tanács határozata és az egyesülés tényleges végrehajtása igen erős resensust keltett a horvát nemzet széles köreiben. Ennek következménye volt a dec. 5-iki zágrábi horvát tisztí puccskísérlet.

A Nemzeti Tanács áráulásainak sorozata ezzel még nincs befejezve. A nov. 24-iki ülés egy 28 tagú bizottságot küldött ki a Belgrádba való utazásra s ott a szerb kormánnyal való végleges megegyezésre. A 28 tagú bizottság munkájában mindössze hat horvátországi képviselő vett részt, ezek között is két szerb és egy cseh-szerb származású horvát. Ennek a bizottságnak a Nemzeti Tanács választmánya egy tizenegy pontból álló utasítást adott a szerb factorokkal való tárgyalásra. Az utasítások leglényegesebb pontjai: 1. a végleges alkotmányt és kormányformát a közös constituante hozza kétharmad szótöbbséggel; 2. a constituante legkésőbb hat hónappal a békekötés után ül össze, addig egy Államtanács gyakorolja a törvényhozó hatalmat, mely államtanácsnak tagja a Nemzeti Tanács minden tagja, a Délszláv-Komité 5 tagja és a szerb és a montenegrói skupština által megfelelő számban választott képviselők; 3. az uralkodói jogokat ideiglenesen Sándor szerb trónörökös, mint régens gyakorolja; 4. a közös kormány a külügyet, a hadügyet, tengerészetet, pénzügyet és postaügyet intézi, a többi államügyekben az autonóm kormányok és törvényhozó testületek illetékesek. A közös kormánynak tagja 7 «Landsmann» államtitkár, akik egy-egy tartományt képviselnek benne

¹ Radić id. m. 44—45 l. Horvat id. m. 23 l. Obzor 1918 nov. 30. Megjegyzendő, hogy az egyesülés rögtöni végrehajtása aggályosnak látszott a Nemzeti Tanács egyes délszláv érzésű horvát tagjai előtt is. Így dr. Barac Ferenc, zágrábi egyetemi tanár, azon az állásponton volt, hogy Trumbićék nélkül nem szabad határozni. Gjorgjević id. m. 234 l.

(Szerbia, Montenegró, Vojvodina, Bosznia, Dalmácia, Horvátország, Szlovénia).¹ Világos, hogy ezek az utasítások nem azonosak a genfi deklarációval és nem is felelnek meg a sabori határozatok szellemének, de még valamennyire fenntartják az országos határozatok cauteláit.

Mikor azonban dec. 1-én az egyesülés kikiáltatott, az utasításoknak minden pontja kijátszatott.² Pavelić Antal beszéde, mellyel a szerb régenszt üdvözölte, mélységesen hallgat arról, hogy a régens az uralkodói jogokat csak ideiglenesen gyakorolná. hallgat arról, hogy a constituante a kormányformáról is dönteni fog, hallgat a közös kormány és államtanács összeállításáról, mindössze azt emeli ki, hogy az autonóm kormányok és törvényhozó testületek továbbra is érvényben maradnak. A régens válaszában hallgat ezekről is, viszont Pavelićéval ellentétben, aki mindig délszláv államról beszélt, a régens a szerbek, horvátok és szlovének egységes királyságának megalakulását proclamálja.³ A sabori határozatok cauteláiból és a Nemzeti Tanács utasításaiból tehát nem maradt meg semmi más, mint a tartományi kormányok ideiglenes fenntartása egyre fogyó ügykörrel és tekintéllyel. 1908 dec. 20-án Protić Stojan elnöklete alatt megalakult egy húsztagú «közös» kormány, mely az államélet összes ágait felölelte, 1919 márc. 1-én összeült az ú. n. Ideiglenes Nemzeti Képviselő, mely merőben más elvek szerint volt összeállítva, sem mint azt a Nemzeti Tanács kívánta.

Érthető, hogy a Belgrádból hazatért bizottság még a

¹ Šišić 275—276 l.

² Trumbić megkésve bár, de tiltakozott a teljes egyesülés végrehajtása ellen. A Nemzeti Tanács vezetése alatt álló «államot» Magyarországon kívül elismerte Ausztria, Csehország és Szerbia. Olaszországban is volt erre hajlandóság. Trumbić azt szerette volna, hogy a békekonferencián ez az «állam» külön legyen képviselve. (Gjorgjević 200, 205, 211, 238, 253—357, 287. Trumbić az Egyesült-Államok segítségével meg akarta akadályozni a szerb hadak bevonulását is a Monarchia volt részeire. (U. o. 214.) Gjorgjević id. m. elmondja, hogy Szerbia egyáltalán nem volt hajlandó tárgyalni a Nemzeti Tanács feltételeiről. (223 l.)

Šišić 280—283 l.

Nemzeti Tanács választmányának sem mert beszámolni küldetéséről. Ehelyett Pavelić és Pribićević dec. 3-án egy közleményt adtak ki, mely szerint a Nemzeti Tanács az egység kikiáltásával befejezte szerepét.¹ Ezt a közleményt, nehogy valaki renitenskedni próbáljon, aláírta Pešić szerb tábornok is, a Zágrábot megszállva tartó szerb csapatok parancsnoka. Pavelić saját pártjában, a Starčević-párthban, dec. 12-én azzal indokolta a 28 tagú bizottság eljárását, hogy belgrádi tanácskozásaikon meggyőződést szereztek arról, hogy Horvátország számára csak két lehetőség van: vagy elfogadni a délszláv egységet abban a formában, ahogy az kikiáltott, vagy kiszakadni a délszláv egységből és megalakítani egy négy vármegyényi horvát köztársaságot.² Ha valami, Pavelić ezen beszéde mutatja, milyen súlyos mulasztás volt plebiscitummal vagy legalább a horvát saborral nem ratifikáltatni a dec. 1-iki egyesülést, hiszen az a kényszerhelyzet, melyben a horvátság Pavelić szerint volt, a népek önrendelkezési jogának a legteljesebb megtagadását jelenti, azon elvárba tapodását, amely elvre a horvát törvényhozás okt. 29-iki összes határozatait felépítette. A hasonlíthatatlanul kevesebb közjogi érzékkel bíró szerbség szükségesnek tartotta, hogy a dec. 1-i egyesülést a szerb skupština ratificálja, ellenben a közjogilag oly magas iskolázottságú horvátságba a Nemzeti Tanács elnökségének hozzájárulásával egyszerűen belefojtották a szót.³

Bár a dec. 1-iki régensi manifestummal az egyesülés de facto befejeztetett és bár az egyesülést a szerb skupština elfogadta, az a tény, hogy az új államnak még nem volt

¹ Šišić 284 l.

² Hrvatska Država 1918 dec. 18.

³ A szerb skupština ratificáló ülése dec. 29-én volt. L. Šišić 293—298 l. Jovanović Slobodan idézett közjogi munkájában (19 l.) azt állítja, hogy a Nemzeti Tanács utasításainak nem volt kötelező jellegük, mert a Nemzeti Tanács nem magának tartotta fenn a ratifikálás jogát, hanem azt az Államtanácsra ruházta. Nem tudjuk, mi alapon állít ilyeneket Jovanović. A Nemzeti Tanács seholsem ruházta másra a ratifikálás jogát és ha ezt tette volna, akkor is 1. a sabor erre sem hatalmazta fel, 2. az általa tervezett Államtanács soha nem hivatott össze.

alkotmánya, világosan mutatja, hogy a délszláv egység ideiglenes jellegű volt. Hogy az egyesülés végleges legyen, ahhoz szükséges volt a constituante összeülése és az alkotmány meghozása. A horvát sabor szempontjából szükséges volt továbbá, hogy az alkotmány az okt. 29-iki országos határozatok előírása szerint hozassék meg, a népek önrendelkezési joga szempontjából pedig az, hogy az új alkotmányban valóban a horvát nemzet szabad akarata fejeződjék ki. Ha a végleges egyesülés valóban a horvát nemzet önrendelkezése lett volna, akkor a Nemzeti Tanács viselkedése ugyan sérelmes volna, de magát a délszláv egységet ez nem semmisítené meg.

1920 nov. 28-án választatott meg a délszláv constituante, mely 1921 jún. 28-án hozta meg a ma érvényben lévő ú. n. vidovdáni (Szt-Vid-napi) alkotmányt. Ez az alkotmány oly módon hozatott meg, hogy mind a sabor caute láit, mind a népek önrendelkezési jogát a legnagyobb mértékben kijátszották. A kormányformáról a constituante egyáltalában véve nem dönthetett. Nemcsak azért, mert a királyi hatalom, mint a constituantétól független hatalom, tényleg fennállott, hanem mert a constituante házszabályait királyi rendelet octrojárta, a királynak eleve megadatott az a jog, hogy a constituantét feloszlathassa és a constituantén a képviselői jogok gyakorlását egy a királyra letett eskütől tették függővé. E miatt a constituantéban kezdettől fogva nagy volt az elégedetlenség s az összes nem-szerb pártok, sőt a radicális és demokrata-pártok kivételével a szerb pártok is lázongtak.

A sabor kikötései szerint a constituante határozatait minden majorisatiót kizáró módon előre megállapított qualificált többséggel hozza meg. Hogy mi értendő minden majorisatiót kizáró qualificált többség alatt, azt a sabor elmulasztotta megállapítani, de a Nemzeti Tanács utasításai kétharmad többséget értenek alatta. Ez volt az álláspontja a horvát Nemzeti Klubnak is, az egyetlen horvát nemzeti pártnak, mely a constituanten részt vett. Horvat Rudolf is így értelmezi. Az 1917-iki korfui tanácskozásokon $\frac{2}{3}$ és $\frac{3}{5}$ többségről volt szó, a nélkül, hogy a kérdésben döntöttek

volna. Maga Pašić Korfun még $\frac{3}{4}$ többséget is hajlandó volt elfogadni és határozottan elvetette azt az eszmét, hogy az alkotmány egyszerű többséggel, vagy oly többséggel szavazzassék meg, mely eggyel meghaladja valamennyi mandátum számának a felét.¹ Jovanović közjoga azt magyarázza, hogy a qualificált többség annyit tesz, mint az összes mandátumok többsége. Szerb parlamenti praxis szerint egy határozathoz szükséges az ú. n. *quorum*, azaz, hogy a szavazásban eggyel több képviselő vegyen részt az összes képviselők számának felénél és hogy a leadott szavazatok abszolút többségét kapja meg az illető indítvány. A constituenténak 419 tagja volt, a quorum tehát 210, amiből legalább 106 szavazatnak kell esnie az indítványra. Qualificált többség azt teszi, hogy bizonyos törvényeknek legalább ugyanannyi szavazatot kell kapniok, mint amekkora a quorum, tehát az adott esetben a vidovdani alkotmányra legalább 210 igennek kell esnie. Ez pedig megtörtént, hiszen az alkotmány 223 igen szavazatot kapott, 35 nemet, míg 101 képviselő nem vett részt a szavazáson.² Szerb parlamenti praxis azonban nem kötelezte a délszláv constituentét és a korfui tanácskozás után legkevesbbé Pašić magyarázhatta ilyen módon a qualificált többséget. Hogy a sabor nem állapította meg, mit ért qualificált többség alatt, mindenesetre súlyos mulasztás volt, de ez nem hatalmazta fel a belgrádi kormányt arra, hogy a vitás kérdést egyoldalúan, hatalmi szóval döntse el. Annál kevésbbé tehette ezt, mert amíg a vidovdani alkotmány meghozására elegendőnek tartotta ezt a quorumos többséget, addig az alkotmány megváltoztatásához az alkotmány 126. §-a szerint $\frac{3}{5}$ többség és ezután egy új skupština összehívása szükséges. Nem lehet azt sem figyelmen kívül hagyni, hogy a vidovdani alkotmány többsége miként verődött össze. A két kormánypártnak, a radikális és a demokrata-pártoknak, 190 tagja volt, ebből is 8 macedon-muzulmán. Megszavazták az alkotmányt a bosnyák-muzulmánok (24), a szlovén földműves-párt (9) is.

¹ Trumbić id. előadása. Obzor 1923 jun. 30. Horvat id. m. 30—31 l.

² Jovanović id. műve 32—39 l.

Azonban még az utolsó percben sem volt biztos a többség és órákig tartó alkudozások után nyerte meg Pašić szégyenletes adás-vétellel, vesztegetéssel, engedményekkel és megfélemlítéssel a két muzulmán csoportot és a szlovén földműveseket. Azóta a szlovén földműves-párt megsemmisült, a két muzulmán-párt meg revisiót követel.

A sabori határozatok a qualificált többségről azt is megállapítják, hogy annak minden majorisatiót ki kell zárnia. A sabor ismét elmulasztotta megmondani, mit ért ez alatt s a Nemzeti Tanács utasításaiban ez a pont nem szerepel. Horvat Rudolf szerint ez azt jelenti, hogy az alkotmánynak a szerbek, horvátok és szlovének megegyezésén kell alapulnia, azaz az alkotmányt el kell fogadnia mind a szerb, mind a horvát, mind a szlovén képviselők többségének. Az a nyilatkozat, melyet 1921 máj. 12-én a constituantén dr. Drinković Mátyás, a Nemzeti Klub elnöke, felolvasott, mielőtt a párt végleg elhagyta volna a constituantét, azzal indokolja, hogy miért nyilvánítja a horvát nemzetre nézve eleve érvénytelennek a meghozandó alkotmányt, hogy a szerb többség visszautasította a horvát nemzet képviselőivel a megegyezést az alkotmány kérdésében és egyszerűen számbeli túlsúlyával majorisálni akarja a horvátokat. A korfui tanácskozásokon is szó volt erről a kérdéstről és Trumbićnak akkor kifejtett felfogása szerint az alkotmány akkor sem volna érvényes, ha azt a szerbek és a horvátok megszavaznák is, de a náluk aránytalanul kisebb lélekszámú szlovén nemzet nem fogadná el. Korfun azonban ezt a kérdést sem tisztázták. A horvát nemzetet legfellebb a sabori határozat köthette és ezt mind a constituanten részt vett Drinković, mind az ott részt nem vett Radić úgy magyarázták, hogy Horvátországra nézve csak az az alkotmány érvényes, melyet elfogad a horvát képviselők többsége. A constituante 94 horvát képviselője közül csak 11 demokrata, 40 szlovén képviselője közül csak 12 földművespárti és demokrata szavazta meg az alkotmányt.¹

¹ Nézetem szerint a sabori határozatok szellemének az felelt volna meg, ha a vidovdáni alkotmányt megszavazta volna a kép-

Jovanovićnak e kérdésben az az álláspontja, hogy az 1918 okt. 29-én kikiáltott horvát állam még aznap megszűnt, elismervén a Nemzeti Tanács souverainitását és így határozatai nem bírhattak többé kötelező erővel. Azt megengedem, hogy a Nemzeti Tanács egy államnak tartotta az alatta álló egész területet és hogy Szerbia is egy államnak ismerte el e területet, de a horvátokra nézve legfellebb a sabori határozatok a mérvadók. Ezek nem beszélnek semmiféle megszűnésről, hanem csak azt jelentik ki, hogy hajlandók Szerbiával egyesülni. De ezt nemtekintve is, kérdelem, micsoda nemzetközi jog az, mely szerint egy új állam alakulásának ténye megsemmisíti azon feltételek érvényét, mely feltételek mellett az új állam megalakult?

A sabori határozatok kimondják, hogy az új alkotmány-nak a szerbek, horvátok és szlovének teljes egyenrangúságára kell felépítve lennie. Papirforma szerint e követelésnek a vidovdáni alkotmány megfelel, de csak papirforma szerint. Köztudomású dolog, hogy a horvát nemzet az új államban elnyomottnak érzi magát. A dynastia szerb, a kormány szerb, egy-két «gutgesinnt» horvát minisztersége ezen nem változtat, a hadsereg tisztikara, a belgrádi miniszteriumok, a diplomatia majdnem tisztára szerbek, nincs egyetlen horvát tábornok a délszláv hadseregben, összesen két horvát követ van, azok is mindketten dalmaták. Az egész kormányzás Belgrádban van centralizálva, Horvátország, mely soha nem vesztette el a Monarchiában önkormányzatát, a vidovdáni alkotmány szerint nem létezik többé. A báni állás megszűnt, a horvát sabor eltöröltetett, Horvát-Szlavonország négy megyére osztatott és Zágráb nem országos főváros többé, csak megyei székhely. A megyei beosztást sikerült úgy megcsinálni, hogy két megyében (Szerém és a

viselők ²/₃-a, azaz 280 képviselő és ez a többség úgy tevődött volna össze, hogy e szavazatok között legalább 129 szerb, 46 horvát, 13 bosnyák-muzulmán — ezek is horvátok — és 21 szlovén szavazat lett volna. Miután a szerb képviselők abszolút többségben voltak a constituanten, világos, hogy a minden majoritást kizáró *qualified* többség nem lehetett egyszerű abszolút többség, hiszen akkor ezeknek a jelzőknek semmi értelmük sincsen.

Tengermellék-Krajina megyében, mely utóbbi Lika-Krbava, Modrus-Fiume és Zágráb megye déli részéből alakult) szerb többség van és az egyik szerbtöbbségű megye elválasztja Horvátországot a horvát Dalmáciától. Ez utóbbiból a cattaroi öblöt Montenegróhoz, illetőleg a mai Zeta megyéhez csatolták. Beszélhetnénk még a botozásokról, csendőrruralomról, horvát hazafiak üldözéséről és bebörtönözéséről, gazdasági kifosztásról, utcai terrorról, egy nyugati kultúrterületnek balkáni önkénynek való kiszolgáltatásáról stb.

A vidovdáni alkotmány meghozása és végrehajtása tehát nem történt meg a sabor előírásai szerint, ennél fogva a horvát közjog szempontjából ez az alkotmány semmis. Használóképpen áll a helyzet a népek önrendelkezési joga szempontjából. A constituantén Horvát-Szlavonországra 93 mandátum esett. E 93 mandátumból 49-et, tehát abszolut többséget, Radić kapott. Vele tartott kezdettől fogva 3 jogpárti képviselő és a constituante elhagyása után a Nemzeti Klub 3 horvátországi tagja. Részben az alkotmány ellen szavaztak, részben kivonultak a constituanteból a horvátországi clerikális, socialista és bolsevista képviselők, összesen tizen. A horvátországi képviselők közül összesen 28 képviselő szavazta meg a vidovdáni alkotmányt, 19 demokrata és 9 radikális, akik közül 10 volt a horvát és 18 a szerb. Szóval a vidovdáni alkotmányt a horvátországi képviselőknek csak 30 %-a szavazta meg.

A horvát mandátumok és szavazatok abszolut többségével Radić rendelkezett, tehát ő volt hivatva megállapítani a horvát nemzet álláspontját a meghozandó alkotmánnyal szemben. Radić az 1918 dec. 1-én kikiáltott egyesülést nem ismerte el, 1918 nov. 25-től kezdve erős izgatást kezdett bel- és külföldön a horvát paraszt-köztársaság érdekében. 1919 tavasz elején 107,667 aláírással petitiót intézett Wilsonhoz, hogy védje meg a horvát nemzet önrendelkezési jogát.¹ Agitatójáért a belgrádi kormány 11 hónapig bör-

¹ Radić: *Put k seljackoj republici* 15, 47, 50 l. Radić felsorolja valamennyi, az egyesülés ellen irányuló horvát «plebiscitumot» a Slob. Dom 1922 febr. 20-iki számában.

tönben is tartotta. A constituante választások után 1920 dec. 8-án pártja zágrábi nagygyűlésén kimondta, hogy a constituentén nem vesz részt, miután ez nem souverain alkotmányozó testület és határozatait a horvát nemzetre nézve eleve érvényteleneknek nyilvánítja.¹ A népek önrendelkezési joga alapján tehát a vidovdáni alkotmány kétségtelenül semmis.

Radić mind a constituante megválasztása után, mind pedig az 1923-iki és 1925-iki skupština-választás után a horvát képviselőket mint Horvát Nemzeti Képviseletet összehívta és ez a testület magát a horvát sabor utódjának nyilvánította. A tényleges hatalom Belgrád kezében lévén, a Horvát Nemzeti Képviselet nem válhatott igazi törvényhozó testületté, de minden a horvátságra nézve fontos kérdésben határozatokat hozott, a belgrádi kormányhoz és külhatalmakhoz jegyzékeket intézett, dr. Kežman Lajos képviselőt a genuai konferenciára kiküldte és magát Radićot felhatalmazta, hogy a horvát kérdés megoldását külföldön szorgalmazza. Hogy pedig a horvát nemzet az ú. n. Horvát Nemzeti Képviselet e tevékenységét helyeselte, azt mutatja az a tény, hogy mindkét skupština-választáson Radić kapta meg jóformán valamennyi horvát mandátumot.

A délszláv egység kérdése azonban a vidovdáni alkotmánnyal nincsen elintézve. Radić a sabori határozatok alapján állt, hiszen azok létrehozásában része van. Sőt mióta a délszláv államot a külhatalmak elismerték,² azóta e nemzetközi elismerés alapján elismerte ő is mind ezt az államot, mind ez államnak a békeszerződésekben megszabott határait. Ez nem következetes magatartás, hiszen sem a határok megállapításánál, sem az állam elismerésénél sem a horvát sabor, sem a horvát nemzet nem működött közre, de a népek önrendelkezési joga alapján, addig míg Radić jogosult interpretálni a horvát nemzet akaratát, nem vonhatjuk kétségbe, hogy a sabori határozatok óta a délszláv

¹ Obzor 1920 dec. 9.

² Az Egyesült-Államok 1919 januárjában, Anglia és Franciaország 1919 júniusában, Olaszország 1920 novemberében ismerte el a délszláv államot. Jovanović id. m. 9 l.

egység ezzel a két lépéssel előbbre haladt. A helyzet tehát ma mérvadó horvát felfogás szerint az, hogy van egy nemzetközileg elismert és megállapított határokkal bíró délszláv állam, mely azonban egészen chaotikus állapotban van, hiszen sem kormányformája nincsen, sem alkotmánya nincs megállapítva. Minderről egy összeülendő délszláv constituante fogna dönteni minden majorisatiót kizáró kvalifikált többséggel. Miután azonban a szerbség óriási többséggel a centralista királyság, a szlovénség és a muzulmánok a széleskörű tartományi autonómiák, a horvátság a confederatio mellett van, ez az összeülendő constituante előreláthatólag eredmény nélkül oszlana fel.¹ Kérdem, mi történik ez esetben?

Azt hiszem, ez esetben a sabori határozatok szerint Horvátország teljes mértékben visszanyeri államiságát és berendezkedhetik mint független állam, vagy kísérletezhetik a délszláv egység megteremtésével valamilyen más alapon. Hogy a népek önrendelkezési joga alapján az önállóság teljes mértékben megilleti, ahhoz szó sem fér. Ha ez az önálló horvát állam megalakulna, természetesen meg kellene szereznie a nemzetközi elismerést, aminek jogi akadályai nem lehetnek.

És ezzel ott volnánk az okt. 29-iki politika teljes összeomlásánál. Radić, mikor 1923 nyarán azért hagyta el Horvátországot, hogy a horvát kérdés megoldását külhatalmak segítségével próbálja megtalálni, már szakított az okt. 29-iki politikával, hiszen ezzel elfogadta a horvát emigráció azon tételét, hogy a horvát kérdés nem délszláv belső kérdés, hanem nemzetközi kérdés. Ez a tétel pedig tagadása az okt. 29-iki politikának. A népek önrendelkezési jogának elvi alapján álló radićianizmusnak tulajdonképpen logikus következménye ez a szakítás, hiszen a sabori határozatok tényleg sohasem voltak a horvát önrendelkezésnek kifejezői. A már

¹ E sorok már meg voltak írva, mikor beállott az 1925 márc. 27-iki fordulat a szerb-horvát viszonyban. Ezt a fordulatot a tanulmányban figyelmen kívül hagyjuk, csak azt állapítjuk meg, hogy Radićnak a horvát nemzet nem a behódolásra adott mandátumot, hanem a horvát jogok kivívására.

említettekén kívül ezt mutatja az a körülmény is, hogy az 1920-iki, majd az 1923-iki és az 1925-iki választásokon a horvát nemzet megbuktatta jóformán valamennyi, az okt. 29-iki határozatokban részes politikust. A jelenlegi skup tinának mindössze három olyan tagja volt, aki e határozatokért komolyabban felelőssé tehető: Pribičević, Lukinić és Radić. Pribičevićet a szerbek választották meg, Lukinić csak az ú. n. kisebbségi képviselő mesterként intézményének köszönheti mandátumát, Radićnak ugyan a horvátok adtak mandátumot, de nem okt. 29-iki, hanem későbbi politikájáért.

Van az okt. 29-iki országos határozatoknak még egy érdekes vonása: a teljes hallgatás a koronás királyról és az uralkodóházról. Az országos határozatok szelleme kétségtelenül ellentétben áll a legitimizmussal és a király jogaival, de egyrésről a horvát közjog szerint mindaz, amit a határozatok kimondanak, nem semmisítheti meg a király és háza jogait, másrésről a királykérdés agyonhallgatása nem lehet nem célzatos. Ha a királykérdés szempontjából közelebbről vizsgálat alá vesszük mindazt a novumot, amit az okt. 29-iki országos határozatok hoznak, megállapíthatjuk, hogy sem a magyar-horvát unió felbontása, sem az Ausztriával és Magyarországgal való közös ügyek eltörlése, sem az új horvát állam kikiáltása, sőt a délszláv államba való belépés hajlandósága sem törlik el magukban véve a koronás király jogait és nem szüntetik meg a horvát *pragmatica sancti*ót. Az országos határozatok azon része, mely a legfőbb hatalmat a Nemzeti Tanácsra ruházza és a kormányformáról való döntést a közös constituantéra bízva, nyilvánvaló sérelmei ugyan a királynak és az ezeréves horvát királyság közjogának, de nem jelentenek még detronizálást. Miután pedig a legfőbb hatalmat a Nemzeti Tanács csak korlátozva és csak a constituante összeüléséig bírja, a constituante államalkotó jogai pedig bizonyos cautelákkal szintén korlátozva vannak, melyek meg nem tartása határozatait eleve érvénytelenné teszi és miután mind a Nemzeti Tanács, mind a constituante a reá ruházott hatalommal valóban visszaélt, határozataik a horvát nemzetre kötelező erejűek nem lehetnek. Ennélfogva még okt. 29-iki alapon is elképzelhető e sérel-

mek orvoslása és ezzel a horvát közjoghoz való visszatérés.

Az okt. 29-iki országos határozatokat megelőző éjszakan a Nemzeti Tanács ülésén egy akkor a Starčević-párthoz tartozó képviselő, dr. Hrvoj Dragutin követelte, hogy kifejezetten detronizáljanak, de a többség leszavazta.¹ Ennek megfelelőleg, Radić egy ízléstelen kiszólását leszámítva,² az okt. 29-iki sabori ülésen a királyról és házáról egy szó sem esett. A sabor e magatartásának különböző okai voltak. Így az, hogy ismerték a horvát nemzet szívében mélyen bengyökerező királyhűséget és ezt nem merték megsérteni. Továbbá az, hogy sem az összeomló Monarchia belső erőviszonyaival, sem a világpolitikai helyzettel nem voltak egészen tisztában és ezért nem akarták a királykérdést kiélezní. Tekintettel kellett végül lenni a Zágrábban tartózkodó cs. és kir. haderők hangulatára is és Šnjarić. valamint Mihajlević tábornokok okt. 28-án valóban azon feltétel alatt vetették magukat alá a Nemzeti Tanácsnak, ha nem lesz detronizáció.³ Ismeretes, hogy a Hadsereg főparancsnokság sem tekintette az okt. 29-iki határozatokat teljes pártütésnek, hiszen átadta a Nemzeti Tanácsnak a Monarchia hadiflottáját, közölte vele a Diaz—Weber-féle fegyverszüneti szerződést stb.⁴

Az okt. 29-iki határozatok így a királykérdésben teljesen bizonytalan és belső ellenmondásokkal teli helyzetet teremtettek.⁵ E politikának labilitását először Radić vette észre és már novemberben követelte a horvát sabor össze-

¹ Hrvatsko Pravo 1924 okt. 29.

² Šišić 206 l.

³ Obzor 1924 okt. 30. Ennek megfelelőleg Šnjarićek hadseregparancsa sem érinti a királykérdést. Šišić 210 l.

⁴ Šišić 220—224 l. Gjorgjević szerint Trumbić fogalmazta meg az okt. 29-iki határozatokat (?) Ugyanő azt is állítja, hogy még Genf után is lehető volt egy ausztro-délszláv megoldás. L. id. műve 205, 222, 225—226 l.

⁵ Nagyon tanulságos e tekintetben az Obzor félhivatalos jellegű commentárja. «Van még egy pont, mely az első pillanatra nem világos és ez a Habsburg-házhoz való viszony. E szempontból hangsúlyozni kell, hogy a horvát sabor szakított Ausztriával és Magyarországgal és hogy a *dynastia kérdése nem érintett*, csak az mondatott ki, hogy

hívását, hogy ez az ő detronizáló törvényjavaslatát letárgyalja, ami azonban nem történt meg. 1921 májusában Radić egyszer azt fejtette ki, hogy mint a zágrábi községi képviselőtestület tagja az előírt hűségi esküt 1920 nov. 28-ig azért nem tette le, mert addig a magyar törvények voltak érvényben, ennél fogva a Habsburgokra kellett volna esküdnie, nov. 28-ika után meg, — ez a délszláv constituante-választások napja volt, — nem tehetette le az esküt a Karagyorgyevicsoknak, mert a horvát nemzet plebiscitummal a köztársaság mellett döntött. A második magyar restaurációs kísérlet alkalmával meg kijelentette, hogy ahhoz, hogy a magyarok királyuk visszatérését óhajtják, senkinek semmi köze és ismét sürgette a horvát sabor összehívását detronisatio céljából.¹

Mindebből csak azt a következtetést vonjuk le, hogy Radić István a satori határozatokkal nem tartja a horvát királykérdést rendezettnak és mivel a királykérdés rendezésére a szerinte egyedül hivatott törvényhozó testület, a horvát sabor, eddig megakadályoztatott abban, hogy a kérdést megoldja, Radić tanúsága szerint II. Ottó király ma is királya Horvátországnak.

II.

A magyar-horvát unió felbomlásának okait kutatva, talán az okok három csoportját lehet megkülönböztetni. Az első csoportot azok az okok teszik, melyek az actualis világpolitikai helyzetből fakadtak, a második csoportba azok az okok tartoznak, melyek gyökerüket a világháború alatti

az új SHS állam a közös nemzeti constituantén szervezi meg magát. *Ott lesz eldöntve mind a kormányforma, mind az alkotmány; eszerint a constituantén lesz döntés a dynastia és az új állam viszonyáról.* Világos, hogy a Habsburg-háznak *jelenleg* nincs többé hatalma, mert ez a hatalom a népek önrendelkezési joga és a sabor határozata alapján átment a Nemzeti Tanács kezébe». (Obzor 1918 okt. 30.)

¹ Radić id. m. 25 l. Samouprava 1921 máj. 10-iki szám. Obzor 1921 okt. 31, Hrvat 1921 okt. 31, Riječ 1921 nov. 2. Érdekes, hogy az ú. n. Horvát Nemzeti Képviselő, mely magát a sabor jogutódjának tartja, nem foglalkozott a királykérdéssel. Radić e három állásfoglalása nem áll teljes összhangban egymással.

délszláv fejleményekben bírják, a harmadik csoport okai a horvát nemzetnek a Monarchiában elfoglalt helyzetében és a horvát politikai életnek ebből folyó hosszú fejlődésében keresendő. Az első csoport okai eredményezték azt, hogy az unió felbomlása az adott időpontban következett be, a második csoport okai folytán az unió felbomlásának a háború elvesztése után szükségszerűen meg kellett történnie, a harmadik csoport okai miatt az unió már régebben halálra volt ítéltve.

Az 1918 októbertvégi világpolitikai helyzet rövid vonásokban a következő volt: a központi hatalmak elvesztették a háborút; Bulgária megnyitotta frontját, az osztrák-magyar haderők rohamosan üritették ki a Balkánt, az olasz front összeomlott, a Monarchia külön-békével próbálta létét megmenteni. A belpolitikai helyzet vigasztalan. Okt. 16-ika óta a Monarchia ellen alakult Nemzeti Tanácsok császárilag elismert alkotmányos szervek voltak, az új osztrák kormány kezében semmi hatalom sem volt, a lengyel és a cseh tartományokban az egész állami apparatus a nemzeti szervek kizárólagos vezetése alá került. Magyarországon egy tehetetlen kormány és egy mindenre kapható forradalom vívták tusáikat. Az uralkodót tanácsosai, miniszterei, hadvezérei gyáván cserbenhagyták és megmaradt híveinek kis csoportja a teljes chaosban nem tudta megtalálni a válságból kivezető utat, melyen haladva megmenthették volna azt, ami még megmenthető volt.

Okt. 6-án Zágrábban megalakult a Nemzeti Tanács, okt. 8-án az uralmon lévő horvát-szerb coalitio is belépett a Nemzeti Tanácsba.¹ A horvát bán nem akart, a magyar miniszterelnök nem próbált ez ellen semmit sem tenni.² Okt. 19-én a Nemzeti Tanács hirdetménye nyíltan szakít az Osztrák-Magyar Monarchiával, a nélküli, hogy a Monarchia részéről kísérlet történnék a lázadás elfojtására. S amíg a Monarchia hadereje egyre fegyelmezetlenebbül özönlött vissza

¹ Šišić 170 l.

² Wekerle még az okt. 16-iki minisztertanácson is azt állította, hogy a horvát-szerb coalitio feltétlenül rendelkezésére áll és hogy a horvátországi hírek mind túlzottak. L. Windischgrätz id. m. 322 l.

a déli hadszínterekről, addig a diadalmámmoros szerb és szövetséges katonaság akadálytalanul, szinte villámgyorsasággal közeledett a Monarchia határaihoz. Óriási hatással volt az egész délszlávásra, mikor Fiumét horvát katonaság szállta meg és ez ellen sem tud Magyarország semmit sem tenni.

Valóban olyan volt a külső és belső helyzet, hogy azoknak a horvátoknak, akik a Monarchiához minden körülmények között hűek akartak maradni, kétségbe kellett esniök. Ismeretes, hogy a jogpárt jóformán az utolsó percig kísérletezett Bécsben és Budapesten, de eredmény nélkül.¹ Az illetékes osztrák és magyar factorok részben nem ismerték fel a helyzet katastróphális komolyságát, részben egy nagy világomás apokalyptikus látványától megdermedve, a cselekvés utolsó perceit elszalasztották. Az utolsó külügyminiszter, akit a tizenkettedik órán túl neveztek ki, felbomlott hadsereg és szétfúzlott állami szervezet mellett egyedül nem cselekedhetett, bár a horvát kérdést is igen tisztán látta.² A monarchiahű horvátság legnagyobbbrészt félrevonult, átengedte a teret másoknak, hiszen nem volt a Monarchia központjaiban semmi olyan positiv erő, amelyre támaszkodhatott volna. Más része meg átlépett a Monarchia ellenségeinek táborába, így remélvén megmenteni existenciáját. feledtetni politikai multját. Voltak olyanok is közöttük, — és ezt az összeomlás idején bizalmas körben sokszor lehetett hallani horvát politikusoktól — akik jobb meggyőződésük ellenére politikai meggondolásból nyergeltek át. Ezek úgy látták a helyzetet, hogy a horvátok számára két lehetőség volt adva: vagy kitartani a Monarchia mellett s ez esetben elpusztulni a Monarchiával, vagy átpártolni az ellenséghez és így menteni meg a horvátság számára valamit. Tisztában voltak lépésük horderejével, tudták, hogy ezzel meg-

¹ L. erre nézve Windischgrätz id. m. 320—322, 332—333, továbbá e sorok írójának egy cikkét: *IV. Károly és a délszlávok*. Új Magyar Szemle 1920 nov. 30. 46 l. idevágó rész 44—45 l.

² L. Windischgrätz id. m. 275, 283. 344—345. Gr. Andrássy Gyula: *Diplómácia és világháború*. Budapest, 1920. 252 l. 8² idevágó részek 107, 120, 169, 199 l.

tagadták egész multjukat, sárba taposták eddig szentnek tartott elveiket, de úgy érezték, hogy nemzetük érdekében meg kell hozniuk ezt az áldozatot. Még Károlyiéknak is sikerült elhitetniük a jóhiszemű hazafiak ezreivel azt, hogy az ő uralmuk a győzelmes entente kegyeinek megnyerését s ezzel Magyarország megmentését jelenti, mennyivel könnyebb volt Pribićevićéknek hasonlóan elhitetni a horvátsággal, mikor nekik valóban komoly entente-összeköttetések voltak.

Ez volt az oka annak, hogy az okt. 29-iki határozatok minden ellenállás nélkül voltak meghozhatók. Senkit sem akarok tévedésbe ejteni: a magyar-horvát uniónak meggyőződéses hívei igen csekély számban voltak. De sokan voltak, akik a Habsburg-házhoz és a Monarchiához ragaszkodtak, még többen, akik a horvát függetlenség követelésében öszültek meg és telítve voltak bizalmatlansággal és aversióval a szerbség irányában. Ha mutatkozott volna valahol a Monarchiában egy kis elszántság, ha nem bódították volna el a horvát hazafiakat ententeillúsiókkal, akkor az említett horvát körök nem hódoltak volna be a diadalmas szerbségnek és nem szolgáltatták volna ki pillanatnyi előnyökért a horvát nemzet jövőjét egy türelmetlen balkáni imperializmusnak.

Sem az egyénre, sem a nemzetre nézve nem mindig az a megoldás a legjobb, mely pillanatnyilag a legkevesebb kockázattal jár. Soha egy nemzetre áldásthozó nem lehet az a politika, mely belegázol a nemzeti becsületbe, mely feláldozza a nemzet megszentelt hagyományait. Azok a horvát politikusok, akik 1918 okt. 29-én a horvát nemzet sorsát eldöntötték, kereshetnek mentséget az akkori világhelyzetben, de felmentő ítéletet sohasem fognak kapni sem nemzetüktől, sem a történelemtől. Az okt. 29-iki politikáért felelős horvát politikusok azóta ezerféle módon iparkodtak az új helyzetben valamilyen *modus vivendi*-t találni, de ez eddig nem sikerült és a jövőben sem fog sikerülni. A szerbség rájött, hogy a horvát nemzet zöme valóban sohasem akarta a délszláv egységet és különösen nem azt az egységet, amely létre jött: a szerb hegemonia délszláv egységét. Szerb felfogás szerint a horvátoknak el kell fogadniuk az adott

helyzetet. Ha ez nem tetszik, ám menjenek, de előbb Szerbia elveszi tőlük mindazt, amit magáénak tart. Ez az ú. n. horvát amputáció, mely kifejezés az első délszláv miniszterelnöktől és a horvátság iránt talán legtöbb megértéssel bírt szerb politikustól, néhai Protić Stojantól, származik. A szerb-ség ezért kezdettől fogva úgy rendezkedett be a horvát részekben, ahogyan a hódító szokott berendezkedni ellenséges területen.

A horvát nemzet végzete az, hogy akkor, mikor a hagyományos állami keretek tehetetlenül szétestek, nem voltak olyan államférfiai, kik meg tudták volna találni azt az utat, mely a horvát múlt és a kialakuló új világrend harmóniájához vezetett volna. Hogy ez irányban komoly kísérlet sem történt, az a horvát nemzet morális hanyatlásának szomorú jele. Hősi küzdelemben elbukó nemzet a feltámadás megsemmisíthetetlen biztosítékait bírja abban, hogy a nemzeti ideálokat mocsoktalanul megőrizte és szeplőtlenül oltathatja át az új nemzedék lelkébe. Ezerszer nehezebb annak a nemzetnek a sorsa, mely bukását vezető osztályai rövidlátásának, nemzeti hagyományait pillanatnyi előnyökért feláldozó erkölcsi romlottságának köszönheti.¹

III.

Az összeomlás napjaiban világszerte természetesnek találták, hogy a délszlávok egyesülni akarnak. A közhit az volt, hogy a világháború délszláv célja minden délszlávnak egy államban való egyesítése volt. A német és az olasz egység lebegett példaként mindenkinek szeme előtt és az emberiség sorsának akkori intézői nem kételkedtek abban,

¹ Trumbic idézett salonai beszédében éppen azzal indokolja azt, miért ragadta a horvát parasztság magához a horvát politika irányítását, hogy az intelligentia okt. 29-én és az ezt követő hetekben elvesztette a fejét és a hebehurgyán kikiáltott egyesüléssel a nemzetet a legnagyobb katasztrófabá döntötte. Annál érdekesebb ez a megállapítás, mivel nincs horvát, akit nagyobb felelősség terhelne a délszláv egység megalakulásáért, mint éppen Trumbicót. I. Obzor 1924 nov. 7.

hogy a délszlávok valóban akarják az egyesülést, hogy ez a törekvésük egy nemzeti öntudatra ébredt nép jogosult óhaj-tása és hogy ezért az európai kultúra és consolidatio komoly érdeke az, hogy a délszláv egység megteremtessék.

A világháború kitöréséig sem Európa, sem Amerika nem igen vette magának azt a fáradságot, hogy a délszláv kérdéssel alaposabban foglalkozzék. A világháború kitörésének közvetlen oka, Szerbia tragikus sorsa és feltámadása, az amerikai délszlávság megmozdulása, a délszláv emigratio szorgos tevékenysége, a haldokló Monarchia délszláv convulsiói voltak azok a momentumok, melyek az amerikai és a nyugati közvélemény figyelmét a délszláv kérdésre felhívták és a cseh propagandát utánzó délszláv agitatio a világközvéleményt lassan teljesen megnyerte a délszláv egység eszméjének.

A világháború kitörése idejében a szerb részről kibocsátott különféle kiáltványok, jegyzékek és egyéb államiratok sehol nem említik a háború szerb céljai között a délszláv egységet, sőt következetesen a nagyszerb ideológiában mozognak.¹ A Potiorek-féle offensiva bukása után 1914 dec. 7-én a ni i skupština-ban a Pašić kormány a háború céljának «valamennyi elnyomott szerb, horvát és szlovén testvérünk felszabadítását és egyesítését» vallja ugyan,² de azután egy évig semmiféle szerb államirat nem említi ezt a célt. 1915 folyamán egyetlen egyszer találkozunk délszláv célkitűzéssel az 1915 aug. 23-iki skupština-i határozatban.³ Erre a két délszláv szellemű célkitűzésre a háború végén és azóta számtalanszor hivatkoztak, mint olyanokra, melyek egyrészt azt igazolják, hogy Szerbia törekvése kezdettől fogva a mai délszláv állam megteremtése volt, másrészt azt bizonyítják, hogy Szerbia a legnemesebb önfeláldozással az osztrák járom alatt nyögő délszláv testvérei felszabadításáért kockáztatta létét. De ha tekintetbe vesszük a tisztán nagyszerb gondolkörben mozgó szerb nyilatkozatok óriási számait,⁴ akkor ezt a két skupština-i manifestatiót inkább a

¹ Šišić 1, 2, 5, 8 l.

² Šišić 10 l.

³ Šišić 42 l.

⁴ Šišić 9 ilyen közöl 1914-ből és 1915-ből, de nem volna nehéz számot megtízszerezni.

pillanatnyi helyzetből fakadt taktikai fogásnak kell minősítenünk, semmint komolyan átgondolt célkitűzésnek.¹

Szerbiának előbb össze kellett omlania, a szerb királynak és kormánynak hontalanná kellett válnia, hogy a délszláv ideológiát komolyabban kezdjék elsajátítani. Sándor szerb régens először 1916 ápr. 5-én vallotta céljának az összes délszlávok egyesítését az angol előkelőségek üdvözlétére adott válaszában,² ami nem akadályozza meg abban, hogy a szerb katonasághoz intézett kiáltványában továbbra is ne a szokványos nagyszerb phraseológiával éljen.³ 1916 végétől kezdenek a szerb hivatalos körök hozzászokni a délszláv gondolatkörhöz, de igen gyakori és erős nagyszerb recidivákkal.

A délszláv ideologia elterjesztése az amerikai és az emigrans délszláv mozgalmak érdeme. Az amerikai délszlávok a nyomasztó gazdasági viszonyok miatt hagyták el régi hazájukat és e gazdasági viszonyokért a Monarchia vezető köreit, a német és a magyar «zsarnokságot» tették felelőssé. Ők tehát eleve hajlamosak voltak a Monarchia gyűlöletére s azonnal magukévá tették az Amerikában annyira élénk entente-propaganda azon tételét, hogy a világháború a demokratia háborúja a germán reactió ellen, a kis nemzetek szabadságharca a germán—turáni zsarnokság ellen. Egy buenos-ayresi horvát egyesület indítja meg 1914 aug. 3-án a Monarchia-ellenes mozgalmat. Felhívja a Monarchia szláv-jait, rázzák le a habsburgi jármot és kimondja, hogy az amerikai délszlávok között a Monarchia ellen délszláv légiók szervezendők⁴.

A délamerikai délszláv mozgalomnál sokkal jelentéke-

¹ 1914 dec. 7-én Szerbia a Monarchiába készült betörni, e határozat tehát a határmenti délszlávsnak szólt, 1915 aug. 23-án még a londoni szerződés ügyében tartott zárt ülés után hozatott az említett határozat. Ezt megállapítja a belgrádi Pokret egy érdekes tanulmánya is (1924 aug. 23.).

² Šišić 61 l.

³ Šišić 61, 63, 65 l.

⁴ Šišić 4 l. egyéb délamerikai nyilatkozatok l. u. o. 41, 46, 48, 93 l.

nyebb az északamerikai. Ez már céltudatos szervezés eredménye, mely szervezést a Monarchia délszláv emigránsai indították meg. A háború kitörésekor egyes délszláv politikusok külföldön voltak, mások külföldre szökdöstek. Ezek az emigránsok magukról életjelt először akkor adtak, mikor Tiszának egy, a magyar parlamentben elhangzott beszéde ellen, melyben Tisza kiemelte a Monarchia horvát ezredeinek hősiességét, tiltakoztak. Egy *Horvát Választmány* aláírású római nyilatkozatban kijelentik, hogy a horvátok és a szerbek egy nemzetet tesznek, sorsuk egymástól el nem választható és a horvát katonák csak a terror hatása alatt harcolnak az entente ellen. A nyilatkozatot dr. Trumbić Antal, volt spalatói polgármester, volt reichsrati és dalmát tartománygyűlési képviselő, a fiumei resolúciónak egyik szerzője, dr. Hinković Hinko magyar és horvát országgyűlési képviselő, a horvát-szerb coalitio tagja és a raguzai dr. Vojnović Lujo, Sándor szerb régens hajdani nevelője, adták ki.¹

BAJZA JÓZSEF.

¹ Šišić 12—14. 15. 18 l.

A RAJZFORMA FEJLŐDÉSE ELBESZÉLŐ IRODALMUNKBAN.

Mikor Gyulai Pál a *Jó palócok* megjelenése után Mikszáthtal találkozott, évődő hangon ezt mondta neki: Olyat írjon még egy párat, mint *A gyerekek*.¹

Gyulai e nyilatkozatával Mikszáth rajzkötetének éppen azt a darabját emelte ki, amely a legszűkebb keretű, talán a legrövidebb terjedelmű. Hogyan? Éppen Gyulainak tetszett ez a kis elbeszélés annyira, amikor pedig novellistáinknak a hosszabb compositiótól való idegenkedését, a tárcaelbeszéléssé szűkült elbeszélő formát, æsthetikai meggyőződésének egész hevével támadta?

E látszólag jelentéktelen kérdésnek, e kis episódnak magyarázata egyúttal magyarázata a mult század utolsó harmadában végbement egyik irodalmi formaforulatnak is. E fordulat a prózai elbeszélés gyakorlatában olyan lényegesen új megoldásokat hozott, akkora kiterjedésű területeket foglalt magának, hogy az irodalomtörténet számára semmiképpen sem természetlen munka e változást az eddiginél nagyobb figyelemben részesíteni.

Egy emberöltővel ezelőtt az irodalmi hagyományt őrizők számára alig volt valami ellenszenvesebb jelenség, mint a régies novellának, az ú. n. beszélynek elhanyaglása s a rövid lélekzetű elbeszéléseknek, a rajzoknak elszaporodása. Különösen a nyolcvanas években hevül a régiek elvi és az újak gyakorlati küzdelme a forrpontig. Nem kisebb tekintélyű testület, mint a Kisfaludy-Társaság emeli fel szavát ez új irodalmi forma túlterjeszkedése ellen. P. Szathmáry Károly, a régies elbeszélő modornak ez egyik legnépszerűbb képvi-

¹ Várdai Béla: *Mikszáth Kálmán* (94. 1.).

selője, humorizáló formában, de komoly csípősséggel ülteti a vádlottak padjára a rajzot. A vádlottak padja szószoros jelentésben értendő. A nagy feltűnést keltő értekezésnek címe: *Rajz úr az esküdtszék előtt*. Formalis törvényszéki tárgyalás indul meg Rajz úr ellen, akinek anyja Pongyolaság asszony, apja pedig — az apa mindig bizonytalan lévén — állítólag Zseny úr. A vád azon a címen emeltetik ellene, hogy létjoga és keresete nem tisztességes és hogy az «irodalom-birodalomban» nem ép, hanem csonka portékát hamis cégér alatt hoz forgalomba: néha nem egyéb novellánál és mégis mint rajz merészel megjelenni. Végül is hosszas vád- és védőbeszéd után a szegény «halvány, borzas és kuszált arcvonású ifjút» mégis felmentik a következő ítélettel: «Az esküdtszék hajlandó elnézni önnek törvénytelen származását, ha megjelenésében hivatalos és bélyeggel ellátott bizonyítvánnyal igazolja, hogy testileg, lelkileg ép és hogy csakugyan Zseny úr volt az édesatyja, ellenkező esetben az irodalom-birodalomból kitoloncoltatik».¹

Ez a borzas és halvány ifjú azonban e szigorú fenyegetés ellenére is egyre tovább és tovább merészelt terjeszkedni. Egyáltalában nem törekedett törvényes származásának igazolására, arra sem, hogy vézna termetét köpcössé hízlalja, hanem inkább még tovább soványodott, még ösztövérebbre fogyasztotta magát, elannyira, hogy nemsokára már a szép-irodalmi folyóiratok kissé terjedelmesebb hasábjai is túlságos bő köpönyegek lettek vékony teste számára. Mintegy azt látszott magának ambitionálni, hogy a napilapoknak vastag vonal-alatti rovatába is beleférjen. Öt-hat ú. n. lábnál nagyobb terület nem kellett neki, itt azonban éppen núgy megvetette lábát, mint Madách Luciferje, akinek a tagadás műve számára egy talpalatnyi hely is elég volt. E kis területen azután Rajz úr valóban korlátlan hatalommá vált s kizorított onnan minden corpulensebb novellát, minden csevegésszerű megbeszélést, nem szólva a komolyabb, az essayszerű értekezésről. E felforgató merészségű műfajnak ez újabb tér-

¹ Felolvasztatott a Kisfaludy-Társaságban Megjelent: *Magyar Salon* 1884. (I. k.) évf.-ban. (122—127. l.).

foglalásával szemben ismét a Kisfaludy-Társaság tiltakozik és még pedig még magasabb polcra, mint egy évtizeddel azelőtt. Maga Gyulai Pál, két elnöki megnyitójában támad e most már tárcává szűkült rajzok divatja ellen.¹ E súlyos támadásoknak azonban az irodalmi gyakorlatban semmiféle kézzelfogható hatásuk nem mutatkozott. A rajzforma azóta is úr maradt, szinte egyedülvaló, korlátlan birtokosa a rövidebb elbeszélő műfajok egész birodalmának. Sőt annyira merészkedett, hogy nemcsak jelenének irodalmi mozgalmait felett gyakorolt dictaturát, hanem még jogelődjenek, a régies novellának nevét is eltulajdonította a maga számára, hogy mikép ösztönös öskeresésével minden újító mozgalom, ő is az elődnek szellemi prestigét és megszerzett tekintélyét ön-maga számára értékesítse.

E legitim jogutódlásra való törekvés eredményezte azután azt, hogy a mai irodalmi és irodalomtörténeti köz-tudat e két műfaj, a novella és a rajz között semmiféle határ-vonalat nem húz, semmiféle műfaji megkülönböztetést nem tesz, hanem egyazon megjelölésnek kalapja alá foglal két egymással ellenkező elbeszélő megnyilatkozást. Majdnem akkora poetikai tévedés történik itt, mintha a regényt és novellát is egybefoglalnók, holott kétségtelen, hogy e kettő között szakadékos különbségek vannak, amelyek egyáltalában nincsenek elintézve a rövidebb vagy hosszabb terjedelem constatalásával: a terjedelem a legtöbb költői mű-fajra inkább belső sajátságok külső megnyilatkozása, semmint jellegzetes distinctio.

Tagadhatatlanul nehéz is a rajzot egészen egységes definitióval meghatározni. E műfaj a maga rövid, pár évtizedes fejlődése alatt a hangot és a megformálásnak módját többször cserélgette, nyugtalan egyéniségével az önalkotta formát többször széjjeltörte és újjal helyettesítette. Úgyhogy az irodalomtörténeti kutató számára alig van nehezebben megoldható feladat, mint e sok szétágazó fejlődési szálakat összemarkolni és megmutatni bennük azt, ami mégis közös gyökerű, vagy legalább is hasonló tendenciájú törekvés.

¹ *Hírlapjainkról* (1893) és *A tárcza elbeszélésekről* (1898): *Emlékbeszédek* II. kötet.

A formavizsgálat elején voltaképpen könnyebb a rajzról azt megmondani, hogy mi nem, mint azt, hogy mi. Ezeknek az új elbeszélő alkotásoknak t. i. van egy közös sajátosságuk, valami erősen ellenzéki tulajdonságuk. A rajz a maga változatos sokféleségében mindig ellentéte, határozott, éles és kérlelhetetlen ellentéte mindannak, ami a novellának lényeges, műfajilag jellemző karaktervonása. A novella elsősorban cselekményre felfűzött elbeszélő forma: a rajzok egy nagy csoportja a cselekményt háttérbe szorítja. A novella az életet nagyobb, művészből distantióból szemléli: a rajz sokszor éppen a válogatatlan valóságjelenségeknek szinte alakítás nélküli feldolgozása. A novellában a jellemábrázolás és a mese között egyensúlyos az összhang: a rajzban — még ha cselekményes is — a mérleg az egyes emberi alakok bemutatása felé billen. A novellának eseménysora az elbeszélő történet anyagát a maga lehető teljességében mutatja be: a rajz elbeszélő modora töredékes s csak a történet egyes pontjaira vet fényt. A novelláiról apróbb megfigyelései bizonyos lehiggadásra várnak s csak, amikor írójuknak tervező forrongásai elültek, verődnek egy bizonyos kristályosodási pont körül formába: a rajzírónak mondanivalói, érzései vagy megfigyelései az alakító ösztönnek szinte lyrai hirtelenségével kíváncsiak composícióba s a leggyakrabban afféle «friss» munkák maradnak, ahogyan a szobrászok nevezik a nem körülményesen kidolgozott, hanem művészi szándékossággal vázlatosnak hagyott műveiket.

Maga e műfaj megjelölése, a rajz szó is érdekesen jellemző e forma kezdeti kialakulására. Feltűnő, hogy míg a külföldi irodalmakban a sketch vagy a short story elnevezés a használatos, addig minálunk a rajz név ver gyökeret. Első pillanatban arra lehetne gondolni, hogy talán a képzőművészetekre történik metaphorikus hivatkozás. Mintha a festménynek, szóval a színeket is felölelő teljesebb kifejezésű képnek irodalmi párjával, a szélesebb ábrázolású novellával szemben, a pusztán vonalakra szorítózkodó, szóval csekélyebb eszközkészletű rajzra való utalás volna ez új műfajnak nyelvi megjelölése. Ez a magyarázat a már egészen kifejlődött rajzíróknál, mondjuk a nyolcvanas évek elbeszélőinél, bizonyo-

san többször fel is ötlött, de hogy e műfaj kezdetekor nem ebből a gondolatból hajtott ki az elnevezés, az kétségtelen. Itt egyedül az életrajz, néprajz, jellemrajz, földrajz, természetrajz összetett szavaknak második tagjára szabad gondolni, mert hiszen a hatvanas évek végének és a hetvenes-évek elejének szépirodalmi lapjai a tartalomjegyzékben e gyűjtőnév alatt a szépirodalmi rajzot az ismeretterjesztő közleményekkel *együtt* választják külön a novelláktól. S valóban rajznak a maga első jelentkezéseikor, a novellával szemben jól megkülönböztető sajátsága az életnek véletlenszerűen kiragadott, alakítatlan valóságossága. Emennek meg gondoltan és művészien font cselekményével szemben a maga megfigyeléseit lazán, kikerekítetlenül, mintegy a valóság ötletszerű kuszaságával helyezi egymás mellé. A valóság-ábrázoló tudományoknak *rajz* megjelölése vibrált tehát e valóságközelségben maradó első rajzírók szeme előtt.

E műfaj azonban e kezdeti stadium után formát és hangot vált. De első jelentkezésének kifejezési módja azért évtizedek múlva is, fejlettebb készségű művelőiben is, visszavisszatér. A későbbi rajzírók tolla is gyakran ábrázol még olyan eseményt vagy alakot, amelyet vagy akit ő maga is valóban látott s akivel szemben egyedüli szándéka a mentül hívebb lephotographálás. Petelei Istvánnak *Az én utcám* rajzkötete s benne különösen a *Szomszédaim* cyklus, vagy Gárdonyinak *Az én falumja* már címével is a valóban látottságra utal. De a szemléletnek erről a distantiátlan közvetlen közelségéről az írónak határozott figyelmeztető megjegyzései is tanuskodnak. Petelei *A vidéki emberek* c. kötetében többször és nem pusztán hatáscélzattal említi, hogy csakugyan beszélt alakjaival, *Az élet* c. könyvében pedig többször hivatkozik utcájára. Ugyanez a szemléletvalóság nyilvánvaló Justh Zsigmondnak *A puszta könyvében*, a *Süle Klára lakója* és *A puszta bölcse* c. darabokból. De az a körülmény is, hogy egyazon író több elbeszélésében ugyanazon alakok térnek vissza, a valóságból való közvetlen kikopottságra mutat. Így lesz jó ismerősünnké Justh Zsigmondnál Zana Zsuzsi alakja (*Zana Zsuzsi megtérése*, *A Süle Klári lakója*, *Leánynéző: A puszta könyve*), így Petelei utcájának

lakói közül Pataki, Mikszáth *Jó palócai* közül Filesik csizmadia, Gárdonyi falujából Szélső Kovács. (Ez utóbbi *A két Katicabogárban* is szerepel.)

De ez a distantíátlan szemlélet a közölt élmények véletlenszerű voltában is nyilvánul. Így Petelei többször csak annyit mond el egy megfigyelt esetből, amennyit pl. utazása alatt valóban látott belőle. Ilyen darabjai *A fehér ház (Az élet)*, *Éjjel a malomban*, *Az igézős (Elbeszélések II. k.)*, ilyen Justh Zsigmondnál *Anyaföld*, *Az elkárhozott (A puszta könyve)*, *A falu ajándoka*, *A nazarénus apostol (Delelő)*.

Természetesen e rajzok alakíthatatlanságának megállapítása nem akar annyit jelenteni, mintha a szerző a maga valószínűségzsemléletét Arany-Vojtina megállapítása szerint csak «úgy pusztá nyersen» találná föl. Aki ezt állítaná, az nyilván nem venné figyelembe, hogy egy hírlapi riportnak megírásához is mennyi stiláris átszűrés s a művészi válogatásnak bár szerényen meghúzódó, de mégis érvényesülő művelete kell, vagy legalább is kellene. E megállapítás csak annyit akar mondani, hogy a megfigyelt élmény nem illeszkedik egyéb élményekhez, nem lesz részesévé egy időre váró és időben kiforró élménycomplexumnak, nem verődik össze kerek történetté a költő kristályosító képzetében, hanem megmarad benne a megfigyelés véletlenszerűsége és singularitása s csak kidolgozásában törekszik művészié válni.

A rajznak tehát ez volna első és legkönnyebben érzékelhető ellentéte a régies novellával. A kifejezés e módja mellé azonban mihamar párhuzamosan kifejlődnek egyéb formaváltozatok is, amelyek már sokkal nehezebben észrevehető és csak finomabban distinguálható ellentétei a novelistikus elbeszélő modornak. A következőkben e mélyebbre ható különbségek közül hagy legyen egypár felsorolva.

A rajzok egy bizonyos, még pedig tekintélyes hányada a novella cselekményszerűségével fordul szembe. Nem akar egyéb lenni, mint egy alaknak, egy jellemnek bemutatása. Nem akarja emberét valami történet keretében cselekedtetni, hanem pusztán portrait-t akar róla rajzolni, pusztán egyes karaktervonásokat egymás mellé helyezni. Kisfaludy Atalának *Rajzok* (1879) kötetében tipikusan ilyen *A nagy-*

mama kukulája c. darab, amely egy valóban élt női alakot mutat be, életéből kikapott pár epizód és sok-sok jellemző vonás felsorakoztatásával. Ilyen Gozsdu *Tantulusában* (1886) *A veréb*, hol egy tehetségtelen falusi zenebolond van meg-rajzolva, vagy ugyanitt az *Ultima ratio*, amely egy öreg temetőcsószot vezet elénk. Ilyen Abonyi Árpád *Az öreg nemese* (Novellái II. k. 1898), vagy hogy a méltán legnagyobb feltűnést keltett említsük, ilyen Petelei Árva *Lottija a Keresztek* c. kötetben.

Ennek a jellemzési módnak mellékhajtása, amikor nem egyes személyt, hanem egész társadalmi réteget, egy milieut ábrázol az író, szintén minden eseményháttér nélkül. A sok kínálkozó példa közül csak egy igen sikerült legyen itt fel-említve: Gozsdu *Tantulusából* *A nemes rozsdá* című, melyben egy pusztuló nemesi társaságot, ivó, kártyázó, cigányozó kompániát vonultat fel az író.

De a novellától való elkülönülési szándékában bizonyos más formavariációk alkalmazásával a rajz még tovább megy. A pár évtized alatt nagy fejlődést megtévő rajz ez említett ábrázolási módok mellé újakat fejleszt. Ő is kezd művészileg distancirozni, mint a régi beszély, ő is kezd cselekményt szőni, akárcsak elődje, a novella. Csakhogy e distancirozás, e cselekményköltés egészen más művészi elvek szerint történik, mint amott.

Leglényegesebb különbség itten a régivel szemben a következő: a rajzíró képzetében már kialakult egy artistikusan megcomponált, művészileg összhangzatos és részleteiben válogatott, egy gondosan fonott és fűzött eseménysor. De ezt az eseménysort nem a maga teljességében közli velünk, mint a régi novella teszi, hanem csak töredékeit mutatja be. Szóval amannak kihagyástalanul egész voltával szemben, szándékosan hézagos. Csak egy fénycsóvát villant meg a történet valamelyik része felé, a többi homályban hagyja s a kiegészítés irányában az olvasót csak elindítja. A fénynek és árnyéknak ez a barok játéka bravouros író kezében nagy művészi szépségek sugallójává válik s hatása néha rendkívül markoló, de a gyöngébben alakító író kezében esetlenné válik.

E töredékességnek leggyakrabban előforduló esete a nyitvahagyottság. Az író csak a történet közepéig visz bennünket, a megoldással pedig, mint az ő akkori közlési céljai számára fölöslegessel, adós marad. Hogy a befejezetlenségre való törekvés e rajzíró nemzedékben mennyire szándékos és tudatos volt, azt Justh Zsigmonidnak *Az utolsó hangulat* c. rajza mutatja, melynek hőse, Szeghalmi Gábor költő, éppen beszélt tervez és így szól: «Bevégezetlen, de hatni fog, illetőleg mondjuk bevégezetlen, tehát hatni fog; ez a modern felfogás s frissen, életkedvvel ugrott fel íróasztalától», (*Káprázatok*, 1887). A történetnek e nyitvahagyottsága egyes esetekben nagyon művészi, néha azonban (még nagyobb írók gyakorlatában is) a mese menetének erőszakos letörésévé fajul s a megoldásra való következtetési képességünket teljesen cserben hagyja. Így van nagyon is kétséget fennhagyóan félbeszakítva Peteleinek *A játék* c. darabja (*Felhők*, 1897), így szinte nyugtalanul kettétörve Gárdonyinak *Két vándora* (*Messze van odáig*) s Herczegnek *Emberek a hegytetőn* c. darabja. (*Az első fecske és egyéb elb.*)

E befejezetlenség divatjának következménye, hogy történetét az író néha még a fordulópontig sem vezeti, hanem megelégszik a pusztá elindítással. Thury Zoltánnak *A kapitánya* (*A kapitány és egyéb elb.* Ö. M. 1908) csak két emberi sors megindulását mutatja be, szóval egy történetnek a legkezdetét.

E modornak persze a megfordítottja is megtörténik. A rajzíró gyakran egy hosszabb eseményláncnak csak legvégső szemeit bukkantja ki a homályból, de persze úgy, hogy belőle az előzményekre is következtethessünk. Mikszáth *Jó palócokjából* ilyen a *Két major regénye* és *Szegény Gályi István lovai*.

E visszapillantás, a történetet csak a végén megragadó ez írói ábrázolás egyébként más költői műfajokban már régen divatos. Nem szólva a balladáknak egy tekintélyes csoportjáról, maga a hármas egységgel dolgozó francia dráma is egy egész élet tragödiáját sűríti bele a katasztróphába.

Egy-két művészi megoldásra a rajz területéről hadd

történjék itt hivatkozás. Sebők Zsigmond *Utolsó szikrák* c. rajza (*Elbeszélések*, 1894) egy előkelő ember életének végét mondja el csak, de úgy, hogy a hős egész pályafutásának lényege kiderül belőle. Ambrus Zoltán a *Télben* (*Törpék és óriások*) éppen azáltal ér el olyan megrendítő hatást, hogy elvált házastársakat a lányuk ravatalánál hoz össze s itt, a koporsó feletti veszekedésükből tudjuk meg az előzményeket. Ezt a visszapillantó módszert nem lehetne találójában jellemezni, mint Abonyi Árpád egyik megjegyzésével, amit *Didi leányom* (*Novellái*, 1894. II. k.) c. rajzának egyik fordulata tesz: «Szikra a homályban, amely vissza világít a multba és mindent megmagyaráz.»

Még érdekesebb az az eset — amely talán a legélesebben ellenkezik a régi, a teljes ábrázolású novella-technikával — amikor az író egy történetnek pusztán a közepébe vetít fényt, persze úgy, hogy az olvasó előre is, hátra is következtetni tudjon belőle. Ambrus Zoltánnak *A bicikli királyából* (*Törpék és óriások*), Gozsdu *Nirvánájából* (*Tantalus*, 1886) — bár mindegyik csak egyetlen jelenetet, egy beszélgetést közöl velünk — perspectivák nyílnak egy hosszabb eseménysor előzményeire és megoldására is. Talán legművészebb jelentkezése ennek a formának Herczegtől *Jancsi és az édesanyja* c. elbeszélés (*Arianna*). Egy anya jelleme fejlík fel itt előttünk, akit mindenki mintanőnek tart, valóságos asszonyi példaképnek, de akinek merev és elvekkal rakott lelkét az író egy-két erős fénysugárral napvilágra fordítja. Látjuk a multat, hogy miért ölte meg magát a férje, és reszketünk a jövőtől, hogy ilyen nevelő kezében mivé fog torzulni a fia lelke.

A rajzírónak eseményközlése azonban gyakran még ennél is kevesebb. Sokszor megelégszik annyival, hogy egy összebogozott csomót oldjon meg, hogy egy titkot pattantson ki, titkot, amelynek kedvéért tartotta feszültségben olvasóit. Ilyenek Gozsdu *Mártája* (*Tantalus*, 1886), Pekár Gyula *Cassiopeiá-ja* (*Homályban*, 1894) és *A török-halápi vadászat-a* (*A szoborszép asszony*, 1897), Petelei Katója (*Az én utcám*), Gárdonyi *Vizenjáró lélekje* (*Két Katicabogár*) s Her-

czeg *Megcsaltak valakit (Elbeszélések)* c. elbeszélése, hogy a rengeteg felsorolható példa közül csak egy-két jellemző álljon itten.

Nagy virtuositásra ad alkalmat a vérbeli rajzírónak az is, ha eseményközlését pusztán hősének valamiféle sorsfordulatára korlátozza. Justh Zsigmond *Asszony szava Isten szava* c. darabjában (*A puszta könyve*) négy emberi sorsnak irány-
változását mutatja be csupán, Gárdonyi *Egy szál drót* c. bájos kis elbeszélése sem több, mint egy életelhatározás története.

De ennek a positivumnak negativja még érdekesebb. Sokszor az elbeszélés csak annak bemutatása, hogy a szereplő alakok lelkében valami életelhatározás vajudik, az események forgataga valamiféle sorsfordulattól vemhes, de valami közbejött ok miatt az elvetett magból nem sarjad ki élet, hanem lelki elvetelés következik. Ibsen drámáiról valaki egyszer szellemesen azt jegyezte meg, hogy az író három és félórán keresztül olyan valamiért kínozz meg bennünket, ami húsz esztendővel ezelőtt — *nem* történt meg. Nohát a rajzíró meg sokszor csak azért kelti fel érdeklődésünket egy sorsfordulat lehetősége iránt, hogy azt a lehetőséget a meg nem történésbe fordítsa vissza. Petelei *Felhőkjének, Menekvésének (Felhők)* és *Kalandjának (Vidéki emberek)* éppen a fejlemények megakadása a tárgya, Herczeg Ferenc *Tavaszi láza (Mutamur)* pedig egy életfordulat lehetőségét csillantja meg, hogy azután az egésznek visszatörpanását mutassa meg. Sebők Zsigmond *Röppenő évei (Elb. 1894)* is csak a hősnek egy bizonyos megszokott, sivár életből való kikívánczozását rajzolják meg, hogy azután mindennek a régibe való visszazökkenése annál fájdalmasabban hasson.

Természetes, hogy az eseményeknek ilyen töredékes elmondása időben sem kívánczozik széjjel terülni, hanem inkább mentül rövidebb időszakaszba húzódik össze. Ambrus Zoltán *Utolsó napja* egy emberi élet végső 24 órájába, *Nyári estje* pedig egy félnap hangulatába szorít bele egész esemény-sort. Gárdonyi *Ne halj meg Fábiánja (Messze van odáig)* egy párbeszédbe sűríti bele két emberi lélek életfordulatát, Kabos Ede *Meghalt* c. elbeszélése (*Elzüllettek*) egy jelenetbe egy egész család tragœdiáját, de talán legmerészebb és már

címénél fogva is legjellemzőbb Thury Zoltánnak *Harminc perc-e (A kapitány)*, mely egy vonat érkezésének és elindításának félórai közére zsúfol bele egy egész történetet.

A rajznak ezen jelentkezési módjai, amint megítélhetjük, a tartalomnak és a formának, az ábrázolt anyag jelentékenységeinek és a keret szűkre mértségének küzdelmét mutatják. A megcsökkentett formába mentül jelentősebb tartalmat beleszorítani, ez ennek az elbeszélői modornak fő jellemző vonása. E megcsökkentett, e reducált forma azonban éppen nem egyértelmű a vázlatossággal. A vázlatos elbeszélő modor voltaképpen valami művészi tökéletlenségnek eredménye. Mikor az író szeszélyesen ugrálva, az indítékokat csak mintegy érintve száguld végig egy hosszabb eseménysoron, voltaképpen nem alkot, hanem csak kivonatol. A rajz művészileg fejlett formája azonban ettől a kivonatolástól, ettől a vázaltszerűségtől távoltage magát. Alakító módjának artistikus hatása éppen abban áll, hogy a legjellemzőbbet mentül frissebb tekintettel kapja meg, rögzítse lemezre, hogy nagyon is határolt keretek között mentül jelentékenyebb lelki élményt közöljön az olvasóval, hogy kis réseken át végtelen tájakra nyisson kilátást, szóval, hogy egy vízceppben tükröztesse vissza az egész levegő-egyet.

Hogy az ábrázolás teljességéhez szokott, szélesebb közlésű régi novellaírói ízlésnek ez az elbeszélő modor ellenzenyes volt, az könnyen megérthető. Hiszen legnagyobb beszélyíróink, Jókai, Kemény és Gyulai alighogy éppen ki-harcolták a novellának emancipálását a regényszerű elgondolás alól s íme már is új elbeszélő iskola teszi vitássá a beszélynek kifejezési módját. Gyulainak nem az új elbeszélés szűkremérsége nem tetszett, hanem egyfelől az, hogy minden elbeszélő talentumot magának hódított el, másfelől pedig művészietlennek tartotta a keretnek és a tartalomnak e küzdelmét, ez egyensúlytalanságot a közlendő anyag és a közlés formája között. Éppen ezért azok a rajzok, amelyekben e kisszerű keret kisszerű tárgyat közölt az olvasóval, a formának és a tartalomnak egyensúlya miatt tetszetek is neki. Itt van az ok, amiért megdicsérte Mikszáth *Gyerekekjét*, s bizonyos, hogy ugyanezért tetszett vagy tetszett volna neki

Justh Zsigmond *Kis emigránsa (Elb.)*, Ambrus Zoltánnak *Porcellánja és Herczeg Ismerkedése*.

S valóban, hogy a keretnek e kicsinysége nehézségeket rejt magában s a vázlatosságnak, az ugráló zavarosságnak, a jellemzetiesnek rovására a jelentéktelenségek kiemelésének veszedelmét sok rajzírónk nem kerülte el, sőt egy-két nevesebb íróművészünk is beleesett, az tagadhatatlan. Bródy Sándor rövidebb elbeszélései például a legritkább esetben emelkednek a compositiónak művészibb magasságába, hanem legtöbbször csak vázlatok maradnak, Peteleinek balladaszerűen hézagos elbeszélő módja egyik tanítványában, Tóth Sándorban sokszor az érthetlenségig töredékessé válik. A kisebb talentumok kezében meg éppen — s itt Mikszáth egyik tréfája jut eszünkbe — e forma azokhoz a gyermekrajzokhoz hasonlít, amelyek csak egy vízszintes és egy belőle középen kiugró függélyes vonalból állanak, az első jelentvén egy fal szegélyét, a másik egy őrálló katona szuronyának hegyét, aki a falon túl posztol, szóval amelyből éppen a legfontosabb, a katona, hiányzik. A szépirodalmi rajzok egy nagy hányada is csak néhány vonalra szorítkozik s az ábrázolandó vonások közül gyakran éppen a leglényegtelenebbeket választja ki.

De kétségtelen, hogy e torz vagy elferdült alkotások mellett mégis csak újszerű művészi formával gazdagodott a magyar irodalom a rajzproductio révén. Nyilván túltengett egyéb elbeszélő formák rovására, a kelleténél jobban háttérbe szorította a beszélyt, de azok a támadások amelyek érték, bizony túlzottak voltak. Mikor a régi, beszélyszerű ábrázoláshoz szokott íróink ezt a rövid lélekzetű formát valami kórtünetnek, afféle irodalmi asthmának tekintették, megfeledeztek arról, hogy éppen olyan jogosultsága van a prózai elbeszélés területén, mint a balladának a költői beszély mellett. Valóban, egy sikerült rajz mind az ábrázolás teljességére, mind a közlési módra nézve úgy viszonylik egy régies novellához, mint mondjuk Vörösmarty *Szép Ilonkájához* Arany valamelyik balladája.

Hogy a prózai elbeszélésnek e jelentékeny formaváltozása nem történt egy csapásra és hogy a mi hazai rajzirodalmunk a külföldi íróktól kap lökést, az természetes. Itt azonban a rajz keletkezésénél, hogy úgy mondjam, forrásánál, ne feledjük, hogy a rajz első jelentkezésének magyarázata elválaszthatatlan a tárcáétól. A feuilleton — nem az elbeszélő, hanem a csevegő feuilleton — persze előbb megjelenik, de ami e csevegő tárcákra jellemző, ugyanaz jellemző a rajz kezdeti megnyilatkozásaira is. Mindkettő az életet egyrészt distantíálatlan közelségből szemléli, másrészt pedig egyik sem törekszik kerek plastikus compositióra. E pontban a francia tárca-csevegők megegyeznek az angol és német útleírókkal, illetőleg rajzírókkal.

Óriási hatása volt az egész európai irodalomra az amerikai Washington Irvingnek, aki különösen három művével a *Sketch-book of Geoffroy Crayon* (1820—1823), a *Bracebridge-Hall* (1823) és a *Tales of a traveller* címűekkel keltett nagy feltűnést. Az első mű népies stílusú novelláknak, úti élményeknek és élethű, szinte photographiaszerű megfigyeléseknek gyűjteménye. A második cselekménytelenül bemutat egy csomó emberi alakot, akiket az író egy conservatív angol földesúr házában való látogatása alkalmával ismert meg. A harmadik visszatér a régies novellák modorához: nagyobbára keretbe font elbeszéléseket tartalmaz. A mi irodalmunkra főképpen a *Sketch-book* volt hatással. Már a *Rajzolatok* 1836. évf. közli *Az özvegy és fia* c. elbeszélést s a *Társalkodó* 1843-ban a híres *Rip van Winkle* fordítását. Az *Életképek* 1847. II. évfolyamban pedig Frereich Imre *Az angol prózairodalom 1780-tól mostanig* címen értekezik róla. «Washington legjobb műve (mondja) the Sketchbook — vázlókönyv — 1820-ban látott napvilágot; sok sikerült rajzai az angol falusi életnek és gyönyörű nyelve ezt az első művek sorában emelik. Washington legnagyobb tulajdona az, hogy a közönséges tárgyaknak természethű leírásai mellett, bizonyos bájt és érveket tud kölcsönözni». (453. l.) Később Arany *Koszorúja* is két darabot közöl Irvingtől és Bérczy Károly, majd Beöthy Zsolt is fordítanak belőle. A Frereichtől említett természethű és életközeli szemléleten kívül újszerűnek hatott íróink előtt

az a feuilletonszerű megfigyelési mód is, hogy a nagvsúlyú és jelentékeny dolgok helyett szóhoz juttatja az apróságokat, a kicsiségeket is. Műve bevezetésében maga Irving ahhoz a tájképfestőhöz hasonlítja magát, aki vázlatkönyvében nem a Péter-templomot, nem a Colosseumot vagy a nápolyi öblöt örökítette meg, hanem csupa apró kis eldugott helyet, hangulatos tájrészletet. A megfigyelésnek ez a módja nagy hatással volt Heine *Reisebilderjére* is, mely műnek a magyar irodalomra való továbbhatása már régen ismert dolog.

Irving *Sketchbookjának* azonban nemcsak tartalmával, hanem címével is hatása volt irodalmunkra. Egyik szépprózai terminusunk ennek lefordításából származott. Érdekes ugyanis, hogy a feuilletonnak magyar megnevezésére nem e szót fordítják le, hanem a *Sketchbook* magyar megfelelőjét, a tárcát alkalmazzák. E régi nyelvhasználatban természetesen a tárca még nem a mai pénztárcát jelentette, hanem jegyzőkönyvet, notest, vázlatkönyvecskét. Így használja még Arany János is *Hamlet* fordításában: «Hol a tárcám — leírom, hadd írom le — Hogy ember úgy mosolyghat s gaz lehet . . .» (I. felv. 5. szín.) Hogy a feuilletonnak a *Sketchbook* magyar megfelelőjével való kifejezése egészen tudatos volt íróink előtt. azt a *Regélő Pesti Divatlapnak* mindjárt 1842-beli első száma mutatja, hol a Tárcarovat bevezetésében maga a szerkesztő — Garay János — így magyarázza meg e műfajt: «Tükör nélkül a hölgy, tárca nélkül a férfi el nem lehet . . . Az orvos tárcájába írja látogatandó betegeit, az ügyvéd clienseit. Az író s művész egy percig sem lehet el tárca nélkül; amaz hogy eszméit, emez hogy vázlatait az ötlet pillantásával azonnal följegyezze.»

Nem kis hatása volt Dickens *Londoni vázlatainak* sem. (1836—37.) E rajzokat a *Hölgyfutár* kezdi fordítani. (*A szerelmes özvegy*, Hf. 1856., *Mister Watkins Tottle*, Hf. 1857.) Dickens *Vázlatai* túlnyomórészen életképszerű megfigyelések, egyes londoni embertypusoknak, szokásoknak cselekménytelen ábrázolásai, szóval a rajzformának kezdő stadiumába tartoznak. Két darabjuk azonban, *A fekete fátyol* és *A kórházi beteg*, már a teljesen kifejlődött formát mutatják. Amannak tárgya egy kipattanó titok, s közlési technikája

egy élet beleszorítása a végső jelenetbe, emez szintén egy történet végéről pillant vissza az előzményekre, egy nőt mutatván be, akit kedvese halálosan megsebesített, s akit a bűnügyről a kórházban kihallgatnak, de ő a véletlenre hárítva az esetet, meghal.

E két angolnyelvű írón kívül két orosz is rendkívül hatott a magyar rajzírókra. Az egyik Sollogub gróf, aki különben a régies modorú novella terén is alkotott egy-két jeles művet. Ide azonban nem ezek, hanem *Tarantásza* (1845) tartozik. Ez teljesen mesétlen, laza compositiójú alkotás, mely a részletmegfigyeléseknek kedvéért íródott. Összetartó kerete csupán annyi, hogy egy conservatív öreg nemes egy fiatal reformerrel Moszkvából falusi birtokára utazik s amit útközben látnak, amiről beszélgetnek, azt mondja el nekünk nagy ábrázoló ügyességgel és frissen metszett életszerűséggel az író. Érdekes tehát, hogy itt is még az útirajzforma a domináló. Maguk az egyes alakok és jellemek egészen közelről nézve és cselekménytelenül vannak bemutatva.

Sollogub rajzait a magyar irodalomba Beöthy Zsolt vezette be. Ő fordítja le a műből *Aggyűrű* címűt a *Főv. Lapok*-nak 1868. és Kis Farkas álnév alatt a *Waszili Ivanovitsot* a *Vasárnapi Ujságnak* ugyancsak 1868.-ban. Majd a tőle szerkesztett *Athenaeumban*, 1873-ban ő közli Csukássy József fordításában az egész *Tarantászt*.

Sollogubnak kortársa és honfitársa, Turgenyev, még jelentékenyebb ebben a fejlődéssorban. Az ő nagy feltűnést keltett *Vadászrajzai* (1847—1871) szintén majdnem útirajzszerű fonálra felfűzött megfigyelésgyűjtemény darabjai. Az író vidéken vadászgat s amit közben lát és hall, élményeit, ismeretségeit, egyes érdekesebb alakokat, eseteket veti papírra, mesétlenül és életből kikapottságuk egész esetlegességével. E rajzok közül egyedül *A kerületi orvos* utal a rajzformának későbbi fejlődési fokára: ez valóban elbeszélés egy leánynak utolsó napjairól s e napoknak szerelmi élményéről.

Turgenyev hatása felmérhetetlen a magyar rajzírókra. Nemcsak formájának újszerűségével, hanem egyes indítékaival is hatott. E vadászrajzokból elsőnek a *Hölgyfutár*

közöl egyet 1861. évf.-ban, *Az én szomszédom Radilov* címűt, majd Zilahy Károly fordításában, ennek halála után (1864. évf.) *A széplaki Kaszjánt*. Arany Koszorúja három darabot mutat be közönségének e rajzok közül (*A találkozás*. Ford. K. B. 1863. I. — *A kerületi orvos*. «Beszély.» Ford. Radvánszky Béla. 1864. II. — *Radilow szomszéd* Turg. J. elb.-ből. Ford. Dömössi János. 1865. I.) Később az O. K.-ban az egész mű megjelenik.

A következő évtizedben a francia írók hatása mutatkozik. Elsősorban Daudeté, kinek finom és bájos *Malomból írt leveleit* (1869) szélteben olvassák. Itt is a megfigyelések és ábrázolások véletlenszerűen sorakoznak egymás mellé, s legtöbb darabjuk frissen és alakítatlanul közli a valóságélményt. A későbbi fejlődési fokra leginkább még a *Les deux auberges* című mutat. Egy asszony szomorú sorsának egy életítok felfedezése által való bemutatása, amely még azért is frappánsul modern, mert egy jelenetre van összpontosítva minden s a megoldás nyitva hagyott.

A másik francia irodalmi jelenség voltaképpen két társ-szerzőnek munkássága. Erckmann és Chatrian elzászi írók voltak, akik együtt dolgoztak s megfigyelésüknek különösen népies vonatkozásaival s ábrázolásuknak ethnographai, erősen provincialis jellegével hatottak. De népszerűségüket írói erényeiken kívül egy irodalmon kívüli szempont is fokozta. Mikor Elzásznak Németországhoz való csatolása actualissá vált, ők élesen és határozottan Franciaország mellett foglaltak állást. A mi közvéleményünk akkor szinte osztatlanul németellenes és franciabarát volt s Erckmannnak és Chatriannak e fellépése nálunk is nagy lelkesedést keltett. E két író közös munkáit a *Fővárosi Lapok* kezdte megismertetni olvasóival. 1871 (II.) *Egy rajongó*, 1872 (I.) pedig a *Régi jó időkből* című rajzaikat közli. 1873-ban az *Athenaeum* is melegen ismerteti őket s 1874-ben id. Szinnyei József fordításában *Jeanette anyót* közli tőlük.

A teljesen művészivé fejlett rajzformára azonban az amerikai Bret Harte volt döntő hatással. Az ő *Kaliforniai történeteiben* már régiesen teljes ábrázolású novella kevés

akad, a rajz első stadiumára mutató, pusztán egy alak vagy milieu bemutatása kedvéért írt darab sem sok, hanem e helyett példát ad a cselekményes rajzra, a művészi összeszorítottságú, a töredékes és a történetnek csak egy-egy elemét kiragadó elbeszélő modorra. Az ú. n. short storynak ő az első igazi nagy mestere a világirodalomban, aki ezekben a rövidre csökkentett elbeszélésekben elsőrangú ember-ábrázolónak és művésznek mutatkozik.

Bret Harteot a magyar közönségnek a *Fővárosi Lapok* mutatta be 1872 (II.) évf.-ban a *Miss* c. elbeszéléssel. E kezdet után valósággal özönnel jönnek e lapban is s a többi szépirodalmi folyóiratban is a Bret Harte-fordítások. Legművészbibek közülük Belényesi Gábornak átdolgozásai az *Olcsó Könyvtárban*.

Ami most már a rajznak a magyar irodalomban való történeti kialakulását illeti, vékony gyökérszálai még a ki-egyezés előtti korszak terméséig nyúlnak vissza, de erőteljesebb formafejlődése csak a század utolsó három évtizedében következik be. Beszélykéik, novellettek a megelőző években sem ritkák, de ezekben vagy inkább csak hosszabb történetek vázlatos feldolgozásaival állunk szemben, ami épenséggel nem rajzszerű, vagy pedig olyan bájos apróságokkal, hol a tartalom kisszerűsége a kerettel teljes egyensúlyban van. Ezek azonban, mint láttuk, még szintén nem tipikus rajzok. Cselekménytelen, pusztán jellembemutató novellák is igen ritkák. Még azokban az esetekben is, melyekben pedig nyilván egy érdekes alaknak megrajzolása s minden oldalról való megforgatása az író főcélja, hol tehát a rajznak első formája kínálva kínálkozik, még ott is — vegyük csak a legjellemzőbb példát, Gyulainak *Glück-Szerencse urát!* — még ott is a novellista módon formáló író milyen szélesre teríti alakja köré a cselekményt.

Jókai *Dekameronjában* (1858—60) már van némi vonatkozás a későbbi fejlődésre. Ennek az — egyébként kilencvenkilenc és nem száz — elbeszélésnek formai megítélésében és minősítésében azonban nagyon vigyáznunk kell. Van közöttük tekintélyes mennyiségű régi szabású és teljességű

novella, amelyek persze itten nem jöhetnek tekintetbe. A rövidebb történetek között pedig egy csomó, szélesebben elmondott anecdotá, ami ismét nem rajz. Vannak azután olyan bájos kis történetek, hol a tartalom és a formaterjedelem tökéletesen összevágna s ez megint nem tipikus rajz. A mi szempontunkból a *Dekameron* elbeszélései közül három jöhet figyelembe. Egyik *A régiségbuvár*: komikus darab, rajzszerű benne az, hogy az egész egy alaknak cselekménytelen bemutatása. A másik *A struccmadár*. A későbbi fejlődésre mutat benne, hogy főthémája egy kipattanó élettítok, amit a későbbi rajzírók olyan nagyon kedveltek és az, hogy egy egész élet bánata ilyen rövid elbeszélésbe van össze-sűrítve. Még harmadikul idetartozik, a különben teljesen szertelenül, dumas-i módon romantikus *A jó ember* című, amennyiben a történet a végén van megfogva s az egész ismét egy leleplezett élettítok.

Az első igazi rajzot azonban Arany János *Koszorúja* közli. E folyóirat 1863 (II.) évfolyamában jelenik meg Szász Bélának *Egy este a malom előtt* című pár lapra terjedő (607—612. l.) művecskéje, amely már kétségtelenül rajz. Turgenyev hatása nyilvánvaló. Tárgya mindössze egy futó bepillantás egy molnár-család életébe; az egészből csak annyit közöl az író, amennyit vadászatra indulva és a molnárekhoz egy rövid időre betérve, véletlenül tapasztal.

A rajzformának a magyar irodalomban való meggyökeresedése azonban három író nevéhez fűződik: Balázs Sándoréhoz, Tolnai Lajoséhoz és Beöthy Zsoltéhoz.

Balázs Sándornak a *Főv. Lapokban* (1864. 75—80 sz.) folytatásokban megjelent hosszabb «rajza», az *Akik az asztal végén ülnek* című, e műfaj kezdő stadiumára igen jellemző munka. Nem cselekményes, hanem pusztán jellemrajzolás és egy episódyszerű jelenet bemutatása. A régi novellával szemben még a valósághoz való közelsége és némiképp befejezetlen vége is jellemzi. Ugyanez írónak a *Tarka képek* című «beszély- és rajzgyűjteményéből» is számításba jöhet két darab. *A boszorkány* című, amely nem valami esemény közlése, hanem egy alaknak rajza, és *Egy szegény leány*

története, amelynek több mint fele pusztá jellemrajz s csak akkor következik egy eseményfordulat.

Több régies novella mellett sikerrel próbálkozik az új formával Tolnai Lajos is. *Életképek* (1867) című kötetének egyik darabja, az *Eszti néni*, már megjelent a *Koszorú* 1864. évf. ban. Rajzszerű benne az erős összeszorítottság. «Az nagy kalapács» c. darabra, mely ugyancsak a *Koszorú* 1865. évf.-ban látott először napvilágot, jellemző, hogy a történetnek csak a dereka van elmondva, a vége pedig — nyilván szándékosan — elnagyolt. E halványabb kezdetek után Tolnai a *Beszélyek* (1867) c. kötetében *A «Szomorúé»* és *A sors és semmi más* címűekkel mutat haladást. A következő évekből *Az útmesterék s a jó oszlopok* (*Főv. Lapok*. 1871. II.), *A nagy úr* (u. o. 1872. I.), *A kapuvári kastély* (*Koszorú* 1879. I.) és *A szép asszony kocsisa* (u. o. 1881. V. k.) az említésre érdemesebbek.

Beöthy Zsoltnak hatása e műfaj fejlődésében — különösen Mikszáth egy megjegyzése óta — széltében ismert dolog. Mikszáth azonban csak egy műre, *A zsebrákra* mutat rá, pedig Beöthy rajzirói működésének csak egyik darabja ez. Már a *Fővárosi Lapok* 1867. II. évf.-ban van egy — történeti tekintetben igen jelentékeny — kis rajza: *Egy este a Hárász kastélyban*. A Hárász-család a legidősebb lány lakodalmára készül. Ez a lány még mindig első szerelméről ábrándozik, de leküzdi fájdalmát és máshoz megy feleségül. Az egésznek a tartalma pusztán ennyi s mindez egy este történetébe van összesűrítve. Jellemző, hogy az író mit mond bevezetésül: «... E nevezetes hónapnak egy estéje lesz tárgya jelen kis nem tudom minek, természetesen előre bocsátva a bocsátandókat.» Beöthy e kezdet után egyre több rajzot ír, de tegyük mindjárt hozzá, hogy a régies novellának is éppen olyan buzgó művelője. Az ő gyakorlatában e két elbeszélői megnyilatkozás egészen egymás mellett halad. 1871-ben megjelent *Elbeszélései* közül *A kapitány végrendelete* (Először 1867-ben a *Főv. Lapok*ban) és az *Egy pár öreg ember* tartoznak a rajzirodalomhoz. Amaz egy hosszabb történetnek egy jelenetté való központosítá-

sával, emez pedig a maga cselekménytelensége révén. Az olyan nagy feltűnést keltett *Zsebrák A névtelenek* c. (1875) kötetben jelent meg. Mikszáth azt állította róla, hogy neki is ez adott impulzust rajzírásra. Ha ehhez a nyilatkozathoz fér is egy-két vajjon s ha fel is merül annak kérdése, vajjon Mikszáth ezzel nem Peteleinek rá való hatását akarta-e az irodalmi közvélemény előtt leplezni, kétségtelen, hogy Beöthy e kis műve már megjelenésekor nagy tetszésben részesült. Legcélszerűbb talán egy ugyanabban az évben róla megjelent kritika kapcsán ismertetni. Lánczy Gyula a *Magyarország és a Nagyvilág* 1875. évf.-ben ezt mondja róla: «Egy kép a mohácsi vész utáni estéről, egy álló kép, melynek cselekvénye nincsen. De van hangulata; egy ország pusztulásának szomorúsága, ziláltsága ott tükröződik az orgazda félreeső csárdáján. Egy sír az ablak előtti nyárfák alatt, egy részeges lator, ki a csatamező holtjait fosztogatta és prédáját oda veti egy ital borért; a gazda maga, kinek gonosz szívéen észrevétlen erő vesz egy csendes bánat s azután egy pillanatra fáklyafény, lovagok, úriszolgák és egy tündérszép főrangú hajadon, kit a szerelem gyötrő aggodalma és sejtése a halálmezőre hajt, keresni kedvesét. S azután megint csak a nyárfaágak méla bólintgatása. Ez a kép, melyet Beöthy egy mesterműves, korhű keretbe szorított; egy kis remekmunka, valóságos cabinetstück.» (442. l.) De hasonlóan jelentékeny művecske e kötetnek *Eszter* című darabja is, mely egy régi eseménynek végső accordjait csendíti meg. Az 1879-beli *Rajzokból A mese és A mester úrról, ki emberemlékezet óta bolondította a világot* címűek tartoznak e műfaj fejlődésének körébe.

A rajznak e kezdői közül ne maradjanak említés nélkül Sebestyén Gyula és Endrődi Sándor sem. Sebestyén egyike korban legelső rajzíróinknak. Már a *Fővárosi Lapok* 1869. I. évfolyama közli tőle *A halottas ágynál* címűt. E mű, minden technikai nehézkessége ellenére is, jellemzően mutat rá a későbbi formára. Egy férfinak felesége meghalt. A halottas ágynál ő és anyja virrasztanak. A férfi elmondja, hogy nejéhez, aki grófi leány volt, csak bűn árán juthatott. A vétek

azonban hiábavaló volt, az asszony íme rövid időre meghalt. E vallomás után a férfi megmérgezi magát. Itt már tehát egy hosszabb eseménysor van — persze még technikailag tökéletlenül — egy jelenetbe, a végsőbe, beleszorítva. Sebestyén későbbi műveiből a *Pesti életképek* (*Főv. Lapok*. 1871. II.) és *A kórágyn* (u. o. 1873. II.) érdemelnek még említést.

Érdekes, hogy e műfaj kezdői között ott szerepel a vers-költő Endrődi Sándor is. A *Figyelő* 1871-ben a *Josephinét*, a *Fővárosi Lapok* ugyanez évben az I. kötetben *A vis-à-vis*t és a másodikban az *Egy leány, aki diadalmaskodott* címűt hozza tőle. Különösen ez utolsó jelentékeny. Az egész, mint a szerző nevezi, «egy kis kép», egy ember bemutatása, cselekmény alig van benne, csak — ami a későbbi rajzokban olyan sokszor visszatér — egy halk, finom, csendes tragœdia. Endrődivel, mint rajzíróval azután a későbbi években is többször találkozunk a fővárosi folyóiratok hasábjain.

E kezdő rajzírók után a teljesen fejlett forma gyakorlatához két író vezet át: Margitay Dezső és Kisfaludy Atala. Amazt hosszabb terjedelmű, de azért rajzszerűen elgondolt alkotások jellemzik (*Komádi Marci*; *Koszorú*, 1879. I. 211—232. l., *Laci meg a pártfogója*, u. o. 1880. IV. 205—245. l., *Herkó Páter* u. o. 1880. 126—165. l.), emennek *Rajzok* c. kötete (1879) lyrai hangot, finom hangulatfestést és bizonyos pittoresque jelző halmozást vezet be e forma fejlődésébe.

E kezdetek után következik a rajzformának kibontakozása. E műfaj classikus korszakának a nyolcvanas éveket lehetne nevezni. Itt történik meg ez új modornak teljessé érése és ekkor megy végbe az a specialis magyar jelenség, hogy míg külföldön az új forma mellett a régies novella párhuzamosan az újjal teljes jelentőségében tovább él, addig minálunk a minimumra csökken. Egy-két magyar művelője persze itt is tovább dolgozik — így Vértesi Arnold, Baksay Sándor, Vadnay Károly, Csiky Gergely — de sem a termelés szaporaságában, sem pedig hatásuk tekintetében távolról sem mérkőzhetnek a rajzírókkal.

E teljessé fejlődő rajzforma Petelei Istvánban találja meg legprægnánsabb művelőjét. Petelei írói működése annyira

eggyé van forrva a rajzformával, hogy ha későbbi korok bizonyos nagyobb távolból fogják szemlélni e korszak irodalmát, a rajzhoz önkénytelenül is Petelei nevét fogják asszociálni. Benne a turgenyevi és a bret-harti hatások — szóval a cselekménytelen jellemábrázolás s a már cselekményes, de művészi összeszorítású short story forma — érdekesen váltokozva mutatkoznak. E tanulmány első felében felsorolt tipikusan rajzszerű sajátságoknak mindegyikére voltaképpen magából Peteleiből lehetett volna példákat idézni, annyira végigtapogatta ennek az elbeszélő modornak egész területét, annyira végigjátszott e forma egész claviaturáján. Gyakorlatában az idegen hatások nagyon magyar, nagyon erdélyi couleur localeba olvadnak bele. Formakezelésének pusztán egy sajátsága ellen emelhető kifogás: a rajz töredékesége és ugráló hézagossága itt-ott némi homályt von indítékai fölé s a körvonalak élessége néha elmosódik. E hibák azonban még ő benne nem mutatkoznak olyan szembezőkően, hanem csak egy-két követőjének kezében válnak művésziatlenné. Jellemábrázoló ereje különösen megkapó. Igaz, hogy ecsetje néha kissé rikító színeket vet vászonra s a lelki különcök furcsaságait néha a túlzásig fokozza, legtöbb alakjában azonban nagy lelki mélységeket markol meg. Emberei teljesen modern sensibilitású lelkek. Az élet érintésére való fájva összezsugorodás, sűrű melabú, meglekintő aberratiók, a szenvedélyeknek majd befelé emésztő izgalmi, majd végletesen ideges, korlátokat törő kirobbanásai, örületbe kergető rögeszmék, évekig erjedő és forrongó bosszúk, hangtalanul áldozatos szerelmek, ezekből áll az ő sötét, fojtó világa.

Rajzai különböző folyóiratokban, almanachokban jelentek meg, de legnagyobb részüket kötetekbe is összegyűjtötte. Első ilyen gyűjteménye a *Keresztek* (1882) című, mely különösen első darabja, az *Árva Lotti* miatt irodalmi eseményszámba ment. Következő művei: *Az én utcám* (1886), *Vidéki emberek* (1898), *Felhők* (1897), *Az élet* (1905). Halála után jelentek meg két kötetben *Elbeszélései* (1912), melyek már a rajznak tárca elbeszéléssé való továbbfejlődését mutatják: e téren azonban már nem Petelei volt a legkiválóbb.

Peteleinek hatása — bár ő maga később kissé elszigetelődött az irodalmi mozgalmaktól — mégis jelentékeny volt elbeszélőinkre. Itt csak egy-két név álljon emlékeztetőül: Thury Zoltán, Tóth Sándor, Abonyi Árpád. De első, még szétszórtan megjelent rajzai hatottak Mikszáth Kálmánra is, ki azonban nem szívesen ismerte el e hatást és azért mutatott Beöthy Zsoltra. Pedig Mikszáth mint elbeszélő annyira egyéni színekkel gazdagította e kapott hatásokat, művei annyira fejlett írói megnyilatkozások, hogy némi ösztönző irányítás megállapítása éppen nem kisebbíti jelentőségét.

Mert Mikszáthnak e műfaj fejlődésében szintén nem kicsinylendők az érdemei. Igaz, hogy ő nem az a par excellence rajzíró, aki Petelei. A rajzforma az ő alkalmazásában nem egyszer novellistikusan elgondolt themának kissé erőszakos összeszorítása, néha meg egy-egy csattanós anecdotának rajzzá szélesítése. Sőt a rajzkeretet meghaladó hosszabb lélekzetű ábrázolások olyankor is előfordulnak az ő gyakorlatában, mikor az író nyilván csak a compositióban való gyöngesége miatt nyújtóztatta terjedelmesebbre közölni valóját. Szerencsésebb óráiban azonban ő is alkot formailag művészi rajzokat. Ilyenek például *Lapaj, a híres dudás*, *Bede Anna tartozása*, *A bágyi csoda*, *Két major regénye*, *Szegény Gályi János lovai* stb. Lélekábrázolása távolról sem olyan mély, mint Peteleié. E sötét látású erdélyi író alakjainak különcségei mindig valami differentiáltabb lelki megnyilatkozásnak rejtekéből bukkannak felszínre, míg Mikszáthnak legtöbb alakjáról gyakran el lehet mondani, amit ő maga jegyez meg Tóth Pistáról (*Ne okoskodj Pista*): «nem volt se jó, se rossz, hanem afféle szürke furcsaság». Hanem ami humorának kedéllyel telítettségét, tekintetének köddel vegyes nap-sugarát s az elbeszélés kedvességét illeti, e téren viszont Petelei nem mérkőzhetik vele.

Mikszáth stílusának hatását felesleges erősebben hangsúlyozni. Hiszen humorát és elbeszélő művészetét annyian próbálták magukra erőltetni. Itt csak működésének egyik eleme legyen kiemelve, mint amely sok szerencsés folytatóra akadt a nyomába lépő elbeszélők között. Értem a tájrajzot, az ethnographiai érdekességű tárgyaknak rajzszerű feldolgo-

zásait. Az ő *Tót atyafiai*nak és a *Jó palócainak* (amelyeken egyébként itt-ott Bret Harte befolyása ismerszik fel) megjelenése után egy csapásra elszaporodnak a provincialis vonatkozású rajzok. Így vonultatja be aztán irodalmunkba Palotás Fausztin az alföldi parasztot, a különben Petelei hatását mutató Tóth Sándor a szászt és az oláht, Gyarmathy Zsigáné a kalotaszegi népet, Jakab Ödön és Benedek Elek a székelyt, Tömörkény a szegedvidéki parasztot, hogy csak a legfontosabbak legyenek megemlítve.

E két nagy elbeszélőnkön és tanítványaikon kívül még két rajzírónk emlékét idézzük fel csupán. Gozsdu Elek *Tantalus* című kötetében (1886) egy-két szélesebb alapú novella mellett több megkapó rajz akad, Justh Zsigmond pedig Peteleihez hasonlóan még a turgenyevi rajzformára is mutat példákat, de többször sikerrel birkózik meg a teljesen fejlett rajzformával is.

A Peteleiben diadalra jutott rajzforma azonban fejlődésében nem áll meg, hanem tovább gömbölyödik, csiszolódik, egyre kisebb terjedelemre csökken s a mult század kilencvenes éveiben kialakul a tárcaelbeszélés.

Nem lehet itt cél a tárcának bármilyen szűkre vont történetét is elmondani. Elég annak megállapítása, hogy egészen a nyolcvanas évek végéig tárcán nem annyira elbeszélő művet értettek, mint inkább csevegést. Apró kis megfigyeléseknek, életképszerű bemutatásoknak szellemes causerie formájában való közléseit, vagy napi actualitásoknak, könyveknek, színielőadásoknak könnyed tónusú megbeszélését nevezték tárcának. A mult század utolsó tíz-tizenkét évében azonban kezd a csevegés az újságnak más helyére szorulni s nem nevezik többi tárcának. Az ő helyébe meg benyomul a rajz, amely azonban ezzel a térfoglalással bizonyos újabb változáson megy át, amennyiben új otthonának határai közé szorul s még régi formájánál is összébbszorítottá válik. Teljesen bele kell férnie egy hírlapi számnak vonal alatti kereteibe, hogy az olvasónak figyelme a folytatásokkal ne szóródjék széjjel. E műfajnak sajátosságai lényegében nem különböznek a régebbi rajztól, de az új, még szorosabbra mért terjedelem az alakítást némiképpen mégis módosítja.

Frappans érdekesség, a történetnek igen szoros kötése, az elbeszélésnek rohanó menete, a rajznál is hézagossabb közlési módja, a lélekábrázolásnak egy-két fővonásra korlátozása, sokszor erős törekvés lyrai hangulatokra, ezek körülbelül a tárcaelbeszélésnek jellemző vonásai. Olyan elbeszélő modor ez, amely sok művésziességgnek lehet életrehívója, de az is tagadhatatlan, hogy nagy veszélyeket is rejt magában és nagy elterjedése, páratlan népszerűsége a terjedelmesebb, a novellára termett elbeszélő tehetségeket is mint valami Procrustes-ágyba, a maguk megtagadásával kényszerítette bele e szorító keretbe. Innen van aztán ennek a túlburjánzó termésnek olyan sok erőszakolt és csinált virága s többek között ezek is azok az okok, amelyek miatt korlátlan uralmuk ellen Gyulai Pál többször felemelte szavát.

A külföldi irodalmakban legnagyobb mesterei ennek a formának Maupassant és Csehov. Minálunk a tárcaelbeszélés felé hajlás már Peteleiben és Mikszáthban is nyilvánvaló, legkiválóbb művelői azonban Herczeg Ferenc és Gárdonyi Géza. Mind a ketten kitűnően értenek ahhoz, ami e formának lényege; mondanivalóikat úgy sűrítik, a jellemzőt úgy ragadják ki, a közölt eseményeket úgy csoportosítják, hogy e keskeny keretből is széles horizontok felé nyerünk kilátást s mindezt úgy tudják elérni, hogy themáiknak e szűkremérsége nem teszi a kényszeredettség hatását. Herczeg előkelőbb, csiszoltabb, Gárdonyiban több a melegség: de mint művészek egyenrangúak. A tárcaelbeszélés művelőinek száma olyan rengeteg, hogy még a kiválóbb nevekre is csak egy részletesebb áttekintés terjedhetne ki. Különben is e feladat már benyúlnék napjaink irodalmába s az irodalomtörténeti vizsgálódás — hacsak nem akar a napi kritika területére átcsapni. — jobb ha megvár némi történeti eltávolodást, mely az értékelést, az értékek megrostálását bizonyos mértékig magától elvégzi.

A jelen áttekintés pedig, — s ezt a szerző érzi legjobban — a felölelt tárgynak méreteihez képest, voltaképpen nagyon is szűkreszabott. Újabb irodalmunknak egy igen nagyjelentőségű formaforulatát, egy hatását napjainkig éreztető fejlődést pár nyomtatott lapra vázolt fel. Hogy

kitöltésre váró hézagok maradtak, hogy részletekben még sok a kutatni való, az kétségtelen. E futó vizsgálódás volta-képpen ugyanazt tette, amit fejtegetésének tárgya, a rajz: széles és súlyos problémát egy szűkre vont keretbe szorított bele s a fejlődésnek csak egyes kimagaslóbb, egyes fontosabb s ez egész átalakulásra legjellemzőbb pontjait akarta egy-két gyorsan rajzolt vonással szemléletessé tenni.

GALAMB SÁNDOR.

SYRACUSA.

— Sziciliai emlék. —

I.

Három igazi repræsentatív városa van Itáliának. Assisi a középkori kereszténységet képviseli. Róma a latin műveltséget, aminek még most sincs vége. Syracusa ellenben a letűnt hellén világműveltség nagyszerű temetője. Kétezer esztendősenyészett áttetsző köde lebeg fölötté, de még mindig sugárzik belőle a régi nagy műveltségnek az a mystikuma, amelytől egyetlen elme sem képes megmenekülni, ha már Hellas műemlékei megihlették.

Az újkori ember jól tudja ugyan, hogy a görög életnek az a finom, vonzó æsthetikai zománca, amelyet annyi szobron, rajzon, festésen és agyagedényen látott, a valóságos életben nem volt meg soha úgy, ahogyan mi elképzeljük: mégis, ha a görög világnak valamely nagy emlékéhez közeledünk, egyszerre urrá lesz rajtunk képzelőtehetségünk sugallata. Szívesen engedjük, mivel jól esik, hogy gondolatainkat fölemeli, érzelmeinket pedig oly magasabb és nemesebb dolgok felé fordítja, amelyek nagyban különböznek köznapihévíléseinknek sokkal alacsonyabb tárgyaitól. Nem tesz az jót semmiképpen, kivált a fiatalsággal, aki lelkéből a classikai világ iránt való régi tiszteletet kiirtani iparkodik. Az így elvesző fölemelkedéseket mással, egyértékűvel, pótolni nem tudnánk, hiányukat pedig megsínlené egész műveltségünk, legeslegelőbb pedig az újuló nemzedékek képzelőtehetsége, aminek pedig máris nem egy megbetegedését ismerjük.

Mindazáltal a Syracusához való közeledés, az Aetna tűzhányó vonzó vidéke után, egyáltalán nem ébreszt kellemes benyomásokat. A vasút rideg sziklák közt, bevágásokon át közelíti meg a várost, a jóni tengeren érkező utas pedig

színtelen, szürke házgomolyagot lát maga előtt, ami még hozzá, éppen úgy, mint Ancona, hátat fordít a nyílt tengernek. Ha a város háttérében a kies hyblaei hegység nem vegyítene a képbe némi változatosságot, a város első hatását valóban kietlennek lehetne mondani.

Syracusa olyan, mint a magába süllyedt aggastyán. Mintha örökké csak szép visszaemlékezéseibe volna elmerülve és multját sajnálná. Az érkező kíváncsiaknak a tenger felé csak kopott gúnyáját, tűzfalait és vakolatlan régi épületeit mutatja. Ami élet van benne, nyugotra néz és a belső nagy kikötő öböl felé szokott nyilatkozni, ott is csak mérsékelten. A mintegy 65 ezer lelket számláló város egyáltalán nem tartozik az élénkebb délszaki városok közé.

A tenger felől a város közepén kiemelkedő magasabb épületcsoport azonban azonnal fölébreszti a figyelmet. Valóban, ez a hely egykor Pallas Athene templomának ősrégi helye volt. A hellén templom oszlopai még ma is híven tartják és szinte magasra emelik a keresztény székesegyházat a hozzátartozó érseki épülethalmazsal együtt. A templom már eredetileg is a szigetváros legmagasabb helyén épült. Az ormán álló Pallas Athene (Minerva) aranyos szobrának ugyanaz a híre volt, mint az athéni Parthenon előtt álló hasonló óriási szobornak. Zeusz leányának aranyos pajzsa messzire elragyogott a napfényben és irányt mutatott a közeledő hajósoknak. A távozó hajósok pedig, amikor e dicső istenasszony aranyos pajzsát is elvesztették szemük elől és így védelme alól már kihajóztak: áldozatul legott bort öntöttek és ennivalókat dobáltak a tenger hullámaiba, hogy a «világrázó» Poseidon jóindulatát további útjukra megnyerhessék.

Kiszállván a hajóról, körülbelül minden utasnak első dolga az egykori hellén nagyváros e legszentebb helyének fölkeresése. Itt is bizonyos csalódás éri, kivált azokat, akik a Sziciliában a spanyol uralom korából visszamaradt építési ízlésnek nem barátjai. A székesegyház egész környezetével együtt csupa spanyol-barokk; az Egyház a hagyományokból kénytelenség nélkül engedni nem szokott. A dóm föl-szerelése közt nincsenek számbavehető művészi ritkaságok.

Pallas Athene ókori templomának hatalmas rovátkos oszlopsora, néhány kőgerendája és ormozatából egy töredék azonban a templom északi falába van beépítve és kívülből egyaránt látható. Az egykori cella falából is látni egy darabot a templom főhajója közepén.

Ezt a szép dór templomot Cicero még egész pompájában láthatta. Verres ellen mondott vádbeszédében a benne levő drágaságokról is megemlékezik, amelyeket Verres a templomnak művészileg becses ajtajával együtt elemelt. Az újabbkori fölmérések szerint 36 oszlop vette körül a szokott hellén négyszögben. Hossza 56, szélessége 22 méterre rugott, oszlopai pedig közel 9 méter magasak voltak. Nagyságra nézve tehát a segestai templomot csaknem elérte, a gírgentii Concordia néven elnevezettet pedig fölülmulta. Mai maradványaiban, mivel egészen be van építve, csakis régészeti érdekessége van. Az egykori hatalmas dór épület egyébiránt az 1693. évi nagy földrengéstől is megvédte a beléje épített keresztény templomot, amelynek harmadfélezer esztendő múltán is legerősebb támasztéka.

A templommal szemben van Syracusa régiségi muzeuma. Bár a kisebbek közül való, helyi régiségekben mégis igen gazdagnak, görög pénzdarabok dolgában pedig dúsgazdagnak mondható. Talán az egyetlen reggioi gyűjteményt kivéve, amelyik azonban az 1908. évi földrengéstől sokat szenvedett, a syracusai hellén numismatikai gyűjteménynek párja alig akad.

Különös figyelmet érdemelnek Syracusa ősrégi pénzdarabjai, amelyek a delfines értékjegyekről könnyen fölismerhetők. A *tetradrachma* pénzegységen négy apró delfin képét látni, az Artemis képevel megjelölt aranypénzdarabok pedig a görög vésőművészetnek eddigelé ismert leggyönyörűbb darabjai. Egyébiránt a többi szicíliai gyarmatállam is igen szépen van képviselve ebben a numismatikai gyűjteményben, a szobrok közt pedig egy szép Zeusz-fejen kívül a hírneves és sokszor ábrázolt hátratekintő, de fej nélkül talált Venus Anadyomene (a hullámokból fölmerülő Venus) szobra tűnik ki, Sziciliának legszebb hellénkori szobortöredéke. A szoboremlékek, sírok és fölírások más tekintetben

is sok érdekes adattal szolgálnak a sziciliai görögség történetéhez. — A régi képtár külön épületben van elhelyezve, azonban csakis művészettörténeti érdekessége van.

Artemis (Diana) egykori templomának csekély maradványai a régi város felső részén találhatók föl, azonban szintén csak régészeti érdekűek. Az egykori templomnak, mely a városnak legrégebbi cultusára utal vissza, csak 19 oszlopa volt és építését a nagy pún háború előtti időre, a Gelont megelőző korra teszik. Az épület szokatlan hosszúsága a Kr. e. VI. század elejére vall, amikor írott emlékeink szerint is a kellemes Artemis istennő cultusa uralkodott Sziciliában.

Az egykori *Ortygia* szigetén, amelyet a mai város a maga spanyolos épületeival, ósdi szűk utcáival és ezernyi ablakerkélyével egészen betölt, más nagyobb érdekű ókori régiséget nem is lehet találni, azonban a város bekőborlása maga is fölötte érdekes szórakozás. A sziget csúcsán, az egykori görög erőd kapujánál sokáig két híres antik bronzkos állott, de ezek már rég nincsenek ott. Az egyik elveszett, a másikat a palermói múzeumban őrzik, amelynek egyik legbecsesebb darabja.

Figyelmet érdemel azonban a város tengerfelől eső, ma is elhagyott partszegélye, hol a legszegényebb halásznép lakik. Ezt, mint az egykori Achradina és a Plemmyrion-fok szegélyét is, véges-végig össze-vissza tépett sekélyes sziklazátony övezi, hol sem hajót kikötni, sem horgonyt vetni nem lehet. A veszélyes sziklaszegélyt még különálló nagy szikladarabok is zordonabbá teszik. Alig kétséges, hogy ezeket a város védelme érdekében még az ókorban hurcolták ide. Hullámozás idejében nem közönséges látványt nyújt a vad sziklás parton sistergő, forrongó és magasra szökkenő hullámjáték, ami ilyenkor még a kisebb halászbarkák közeledését is lehetetlenné teszi. Ez magyarázza meg azt is, miért van háttal fordulva a város a tengernek, holott a jóni tenger tükre kevés helyen olyan bájos, mint éppen Syracusa füstszerű parti sziklái alatt.

A városi élet meleg nyári estéken a belső nagy kikötő hosszában hullámozik. Itt néhány pálmafa is álldogál, to-

vábbá hosszú sétatér húzódik a szép kőparton végig. Itt áll Archimedesnek egy gyöngye szobrocskája is, azontúl pedig Arethusa nympa híres forrása. A bőséges forrás egy körülépített kerek tavacskából, papyrusnövények közt tör elő és átlátszó hullámain azonnal a tengerbe ömleszti.

Itt azonban már Syracuse *mythosánál* és történeténél vagyunk, amelynek némi ismerete nélkül valóban meddő volna a város külső régiségi emlékeinek bekőborolása. Pedig Syracusát éppen ezek miatt érdemes fölkeresni, nem beszélve itt arról, hogy újabban mint koratavaszi üdülőhelyet is fölkapták.

II.

Syracusa őstörténete az Arethusa forrás mythosával függ össze. Arethusa a Hesperidák legfiatalabb nymphája, egyszer Elisben a széles medrű Alpheios folyó vizében fürdött. A folyam istene heves szerelemre gyulladt ettől a látványtól és a hazafelé menekvő nymphát a jóni tenger kék hullámain végig zavarván. Ortyga szigetnél, a mai Syracuse helyén, utólérte. Itt azonban Artemis (Diana) istennő — akinek udvarához tartozott, — megszánta szorongatott nympháját és hirtelen forrássá változtatta át. A gyönyörű forrás most is ott van azon a helyen. (Ovid. Metam. 5. 752. Diod. 5.)

A bájos dór-görög mythost a sziciliai helléneknek az a régi hite egészítette ki, hogy a syracusai Arethusa forrása nem más, mint a peloponezosi Alpheos folyó vizének a tenger alatt átbújt folytatása. Különben Elis területén is van egy hasonló nevű forrás. Mindezekhez a nyeltudományi kutatásnak az a megállapítása járul, hogy az *alfaga* phoenikiai szó nádat jelent, az *arith* szó pedig folyóvizet. Így tehát az Alpheios név is, a nympa neve is szemmel láthatólag a pún szó hellén származéka. A forrás neve a hellének előtt nád-forrás lehetett, aminthogy a város görög neve szintén arra mutat, hogy helyén posványos nádas (*syraggia* = nád) volt előbb.

Ha mindezeknek jelképes értelmét összefoglaljuk, megkapjuk belőle azt a történeti tényt, hogy az Arethusa mondanában a peloponezosi dor-görögök nyugatra vándorlása és a

szicíliai régi pún gyarmatok helyén való megtelepedése van megörökítve. A nymphea emlékét különben a legrégibb syracusai pénzdarabok is megőrizték. Haja hálába van foglalva vagy nádkoszorúval befonva. Körülötte a rendes négy apró syracusai delfin.

Szicília keleti partjainak hellén gyarmatosítása Itálián köröszkül, a messinai szorosban fekvő Rhegion (Reggio) közvetítésével történt. Az első letelepülések a keleti partokon jón gyarmatok voltak. *Zantle* (Messina), *Taoromenion*, *Naxos* (Taormina alatt a Schiso nevű fokon), *Katana* és *Leontinoi*, sorra a chalkisi jón rajok letelepülési helye volt. Itt azonban a jón terjeszkedésnek mindenkorra határt szabott a Kr. e. VIII. század végén egy Korinthosból jövő nagyobb dór bevándorlás. Ez Ortygia szigetén a mai Syracusát alapította s a szomszéd őslakó siculusok és betelepült púnok elnyomásával Trinakria déli partjait csakhamar a fajrokon gyarmatok virágzó sorával szegélyezte. A két görög testvér-népfajnak ebből, a kezdetben zajtalan összeütközéséből és az afrikai pún invasió ellen való hősi magavédelméből áll Syracusa hatszázéves politikai története.

A dór gyarmatok magukkal hozták a Peloponesosból fajtájuk harcias erényeit és a katonai monarchiára való hajlandóságukat. Amihez a hellén fajnak általános politikai szenvedélyessége, a nép (demos) és az aristokratia (itt gamoroi) örökös küzdelme járult. Az előbbi tulajdonságok a dór görögség államalkotó erejét képviselték, a belső viszályok pedig az államszervezetet többnyire helyesen alkalmazták a békés és háborús idők különböző követeléseéhez. Syracusa történetén is végig lehet kísérni ezeket a minden időkre nézve tanulságos változásokat.

Az első két század kívülről békés volt, de bent a gamoroi és a nép közt támadt küzdelmekkel volt tele. A Kr. e. V. század elején azonban az egész hellén világ egén sötét viharfelhők jelentek meg. Hellast a nyugat felé terjeszkedő perzsa világhatalom, Sziciliát pedig az észak felé nyomuló afrikai pún nagyhatalom, Karthago ránehezédése fenyegette egyidőben végromlással. Mind a két helyen az árja és semita népfajok vonultak föl egymás ellen.

A közeledő élet-halál harc a syracusai gamoroik, vagyis a régi főnemések kezére játszotta a hatalmat. Ezek pedig a fajrokon és katonailag kitűnően szervezett szomszéd Gela fejedelmét, Gelont hívták meg tyrannisuknak, vagyis királyuknak. (Kr. e. 485.) Gelon áttelepült Syracusába és erős katonai hatalmával sikerült a sziget valamennyi hellén gyarmatát egyetlen szövetségbe egyesíteni a fenyegető karthagói betörés ellen.

Karthagó hatalmas hasderege Kr. e. 480-ban, Hamilkar vezetése alatt valóban ki is kötött a sziget északi részén, Panhormusban (Palermo) és a partokon keletre haladva, a legközelebb eső északi Himera görög gyarmatot kezdte ostromolni. A szövetséges hellén hadsereg Gelon kitűnő vezérlete alatt északra nyomulva, itt a hatalmas pún sereget rövid küzdelemben semmivé tette. Ugyanebben az évben semmisült meg a perzsa hajóhad is Salamisnál, a rákövetkező évben pedig a perzsa szárazföldi sereg Plataiánál.

A most következő békés félszáz év (Kr. e. 480—430.) az egész hellén világ fölvirágzásának kora volt. Mindenféle demokratikus államszervezeteket alkottak. Trinakria szigetén a hegemonia természetesen Syracusa kezébe jutott és Gelon, majd meg az ő halála után öccse : I. Hieron udvara a legfényesebbek egyike vala. Valószínűleg e korból való a romjaiban is sokszor megcsodált syracusai görög színház is. A nagy műveltség és gazdagság ez időben a hellén tudományosság, irodalom és művészet számos kitűnőségét vonzotta az egyre nagyobbodó városba. Közülök elég Aischylos, Pindaros, Simonides, Epicharnoos és Xenophanes nevét említeni. Maguk a syracusai múzeumban látható érmek is tanúságot tesznek e századnak és a rákövetkezőnek nagy művészi készségéről. Egyes darabok remek vésése korunkban is kihívja a csodálatot. A nagy vésőművészek közül egyes éremdarabok alján Euainetos és Kimon neve fennmaradt.

Egyébiránt Gelon erős katonai monarchiáját már 466-ban demokratikus alkotmány váltotta föl. Ez kedvezett is a jólét és a nagyobb műveltség elterjedésének, de az állami katonai ellenálló képességét fogyasztotta.

Ebben az állapotban találta Sziciliát a peloponesosi háború és Athén első, kisebb beavatkozása a sziget ügyeibe. Ez 424-ben a gelai békére és a korábbi állapot helyreállítására vezetett ugyan, Syracuse azonban már ekkor észrevette, hogy Athén, mint első tengeri hatalom, Sziciliát nem fogja számításain kívül hagyni. Sietett tehát a keleti partokon a maga hátát stratégiailag biztosítani, ami elsősorban arra vezetett, hogy a szomszéd Leontinoi jóni gyarmatot, Athén szövetségesét egyszerűen elfoglalta és lakóseit onnan kitelepítette. (Ma Leontinoi helyén a Lentini mocsaras tó terjed szét.) Majd az Aetna alatt fekvő Katana (ma Catania) jón gyarmatba is belekötött. Tetézte mindezt azzal, hogy nyugaton Selinos államot Athén legnyugatibb szövetségeseinek: Aigastának (a későbbi Segesta) megtámadásánál támogatta. Ez már nyílt kihívása volt az attikai nagyhatalomnak, amaz időben a világ első tengeri hatalmaságának, mely Syracusában eddig is halálos ellenfele, Sparta, szövetségését gyűlölte.

A demokratikus Athén népét mindezekre heves háborús izgalom fogta el. Perikles bölcs politikai hagyománya szerint ugyan az attikai birodalom minden kiterjesztésétől óvakodni kellett volna és a meglevő birtokokat a legnagyobb reményekért sem lett volna szabad kockáztatni: azonban Perikles tekintélyének örököse, a mérsékelt Nikias, már nem volt eléggé ura a népszenvedélyeknek. Tetézte mindezt a szertelenül becsvágyó és szélsőségekre hajló, de máskülönben igen tehetséges Alkibiades föllépése, aki a néptömegeket tüzelvén-tüzelte a Syracuse elleni háborúra. Az új beavatkozást az athéni nép a segestabeliek sürgetésére Kr. e. 415 tavaszán el is határozta.

E háború történetének igen jó leírását bírjuk Thukydides egykorú athéni történetíró nagy művének (Peloponezosi háború) hatodik és hetedik könyvében. Ezek adataiból készültek nagyrészt Syracusának ama kitűnő régészeti térképei is, amelyekkel a történeti és útleíró könyvekben sűrűn találkozunk és amelyek bennünket az egykori város és határai bekőborlásánál valóban hűségesen el is igazítanak.

Athén a Kr. e. 415. év nyarán indította el hatalmas

flottáját Kerkyra szigetéről (a mai Corfu) Itália felé, majd pedig a calabriai partok hosszában délnek. Rhegionban vett horgonyt a gyönyörű hajóhad, amelynél nagyobb és szebbet a Közép-tenger addig még nem látott soha. Összesen 134 három-sor evezős sorhajó, 2 ötvenevezős rhodoszi hadihajó, 30 gabnaszállító és ostromszer vivő hajó, vagy száz kisebb naszád és számtalan csónak indult Szicilia felé mindenféle fegyveres néppel megrakva. A fegyveres erő magva 5100 páncélos nehéz gyalogos volt. Lovasságot azonban nem vittek magukkal, mivel abban bíztak, hogy szicíliai szövetségeseiktől, nevezetesen Segestától, bőven kapnak ilyen is. Ebben való csalódásuk később rendkívül hátrányos volt a hadjárat sorsára.

A tengeri haderőt a haladottabb korú Nikias mellett Lamachos és Alkibiades vezette. Az utóbbit azonban Katana alól az athéni tanács parancsa hirtelenül és elég oktanul hazalívta, hogy felelősségre vonja a Hermes-szobrok megsemmisítése és a nép ellen szőtt állítólagos összeesküvés miatt. Alkibiades visszatérőben átpártolt Athén ellenségeihez és Spártába vitorlázva később bosszúállásával is tetézte hazája szerencsétlenségét.

A két visszamaradt vezér, szerencsétlenségre, az időt és kedvező alkalmat nem tudta üstökön ragadni. Ahelyett, hogy a csaknem nyitva levő és amúgy is megrémült Syracusát egyenesen megrohanta volna, a partokon és Szicilia belsejében hadak gyűjtésével és kisebb szárazföldi hadműveletekkel forgácsolta el erejét. Az utóbbiak fényesen sikerültek ugyan és az athéni hadsereg tekintélyét Sziciliában kétségtelenül emelték, azonban Syracuse időt nyert a város önvédelmének szervezésére.

Már 414. tavaszára fordult az idő, mikor Syracusát, így is csak egyik oldalán, rendszeres ostrom alá fogták. Mivel azonban az egyik kisebb előőrsi vállalatnál a csapattól elvált Lamachos tábornokot a syracusaiak már az ostrom első idejében levágták, a vesebajától gyötört, de máskülönben fényes tehetségű és nemeslelkű Nikias egyedül vezette tovább az ostromot, még pedig egy hatalmas keresztfal építésével, amivel a nagy városnak Achredina nevű keleti

részét elválasztotta a külső részekről. Ilyképpen az öböl északi sarkától, vagyis a mai nagy kikötőtől kezdve észak felé, a trogilosi sziklákig, mintegy 5—6 kilométer hosszú, erős ostromló vonallal az egész várost elzárta a száraz-földi érintkezéstől. E kettős kőfal alapjainak egy szakaszát a sziklás fönsíkon még ma is figyelemmel lehet kísérni.

A demokratikusan szervezett syracusai nép, a maga örökös tanácskozásaival, határozottan gyöngébb volt ostromlóinál. Hermokrates, a megválasztott fővezér, noha hadvezéri képességeihez és bátorságához szó sem férhetett, csak keservesen bírta rendbentartani vajmi kevésbé fegyelmezett és csak sebtében kiképzett haderejét. Már általánossá lett bent a városban is az a vélemény, hogy Syracusa csak ideig-óráig tartható.

Ekkor következett be a váratlan fordulat. Sparta és Korinthos, fölismerve szövetségese, Syracusa fontosságát, Kr. e. 414. nyarán hajórajt és csapatokat szerelt föl az ostromlott város segítségére. De talán ennél is szerencsésebb elhatározás volt, hogy Sparta lángeszű tábornokát, Gylippost rendelte ki a segédhadak parancsnokául.

Gylippos, bár Syracusáról rossz híreket kapott, négy hajóból álló csekély hajórajjal késedelem nélkül átvitorlázott Itáliába, de mivel ezt a katonai erőt csekélynek ítélte, nem közvetlenül Syracusánál szállott partra, hanem a messinai szoroson fölhajózva, a barátságos Himera gyarmatnál, a sziget északi partján. Itt azután részben hellén szövetségeseivel, részben a sículusok segédcapataival gyarapodva, a szigeten átváltott, Syracusát északról, Epipolai nevű részén megtámadta és a meglepett athéni csapatokat, a syracusai kitöréstől is támogatva, sáncaiba erőlyesen visszavetette. Meg kell jegyezni, hogy akkor az Euryelos dombján a ma ott kiásva látható hatalmas ókori szikla-erőd még nem volt meg.

Gylipposnak Syracusába való bevonulása új lelket öntött a városba, de egyben urat és parancsolót is adott neki. A tábornok kezébe vette a védelmet. Az Epipolai nevű nyugoti szikla-fönsíkon erős haránt-falat húzatott és ezzel a város teljes bekerítését északról lehetetlenné tette. Azon-

felül a városi lovasságot behozott segédcsapataiból kiegészítette és csakhamar félelmissé tette az ostromló csapatokra nézve, akik ebben a fegyvernemben kezdettől fogva gyöngék voltak. Végül, számolva az athéniek tengeri erejével. Syracusát jelentékeny hajóhad szervezésére bírta rá és a sebtében fölszerelt hajókat kiegészítette a maga négy hadihajójával, valamint a Korinthosból új csapatokkal érkező 12 hajóval. De még ezenfölül ő maga is kiszállott a szicíliai barátságos városokba és sikerült neki a sziget belsejéből is tetemes újabb segítséget, különösen kitűnő lovasságot toboroznia.

A bizalom a szigeten Syracuse ügye iránt csakhamar széltében föléledt. A betegeskedő ostromló Nikias még ezen a télen (Kr. e. 414—413.) követséget küldött Athénbe és levélben is kifejtve hadserege kétségbeesett állapotát, az egész sereg visszahívását vagy legalább a maga fölmentését kérte a főparancsnoki tisztségtől. Thukydides e panaszos levelet is közli történeti könyvében. (Pelop. 7, 11.)

Az athéni nép azonban megint félrendszabállyal felelt. Nem elég nagy hajórajjal Demosthenes tábornokot küldte a beteges Nikias támogatására, de már ez a segédhad is alig bírt bevergődni a nagy kikötőbe a város déli csúcsánál levő tengerszoroson, amelynek túlsó fokát, a Plemmyrion nevű sziklás fönsíkot Nikias különben már előbb három erőddel látta el, hogy a belső, nagy öböllel való érintkezést és seregének amúgy is keserves élelmezését a nyílt tenger felől biztosítsa.

Gylippos már 413 tavaszán nagy támadásra szánta el magát, szárazon és vízen egyaránt. A csatát az öböl kijáratára körül vívták. A támadó fél a syracusaiak hadereje volt. Az elkeseredett harcban hevenyészett hajóhaduk még mindig gyöngébbnek mutatkozott, sőt tizenegy syracusai hajót el is sülyesztettek az öbölben az athéniek. A Plemmyrion hegyfok ellen intézett szárazföldi támadás azonban annál fényesebben sikerült. A hegyfokon levő három athéni erőd a hatalmas hadi tárházakkal, a hajóhad szerházaival, óriási készletekkel és a tetemes hadi pénztárral együtt a syracusaiak kezébe esett. Úgy látszik Gylipposnak, aki csodá-

latos katonai előrelátással vitte a védelmet, az egész támadással nem is volt egyéb célja.

Mivel most már az ostromló hadsereg élelmezése a tenger felől úgyszólván lehetetlenné volt téve és arról több segítségre sem számíthatott, azonfelül pedig a sebesültek és betegek száma is egyre szaporodott: az athéni vezérek haditanácsa Demosthenes türelmetlen sürgetésére elhatározta a teljes visszavonulást. A fölkészülést elrendelték és már az indulás napja is ki volt tűzve, mikor egy váratlan holdfogyatkozás (ez visszafelé kiszámítva Kr. e. 413. aug. 27-ére esik) a babonás sereget és talán magát Nikiaszt is megrémítette. Mindenki rossz előjelet látott benne. A sereg az indulás elhalasztását követelte a következő holdtöltéig. Ez pedig 27 napos idővesztést jelentett és bőven elég volt arra, hogy Gylippos az inséges sereg megsemmisítésére minden intézkedést megtegyen. Nikias azonban engedni volt kénytelen a fegyelem dolgában amúgy is lazuló hadsereg határozott kívánságának.

Ennek rossz következése nem is váratott magára sokáig. Gylippos, hogy a hajóhad elmenekülését lehetetlenné tegye, az öbölnek mintegy másfél kilométer széles kijárását lehorgonyzott és egymáshoz láncolt hajóssorral kezdte elzárni. Nikiasnak tehát, akarva nem akarva, cselekednie kellett. A már csaknem egészen kész zárvonalat egész hajóhadával kétszer is megrohantantatta, hogy a nyílt tenger felé körösz-tül törjön. A hajókon véres kézitusákra került a sor, de minden hiába volt. Az athéni hajóhadat a háromnapos borzasztó küzdelemben végképpen visszaverték sekélyes állásaira és hogy az öbölbe szorított hajók az ellenség kezére ne kerüljenek, a vezérek kénytelenek voltak valamennyit elégetni.

És most már — jóslat ide, jóslat oda, — nem lehetett tovább halasztani a visszavonulás megkezdését, noha azt Gylippos kisebb hadműveletekkel és cselfogásokkal most már maga iparkodott késleltetni, hogy azalatt a sereg visszavonulásának útját a szárazföldön is elvágja. Ez sikerült is neki, amennyiben kiküldött csapatai az elvonulásnak mind a két lehetséges útját jókor megszállották s torlaszokkal és hevenyészett falakkal törekedtek elzárni.

A visszavonuló athéni hadsereg még mindig 40 ezer főre rugott, azonban fegyelme már igen laza volt. A történetíró megható módon írja le, mint indult meg rendetlen falka módjára a menekülő hadsereg s mint jajveszéltek és könyörögtek az otthagytott sebesültek és betegek elvonuló pajtásaiknak, hogy vigyék el őket is, ami azonban lehetetlen volt.

Az első oszlopot Demosthenes vezette déli irányban a mai Noto felé vivő úton. Ez az oszlop aligha volt nagyobb tizezer harcosnál. Gylippos tüstént üldözőbe vette s kivált lovasságával szakadatlanul szorongatva, előrehaladását fölötte megnehezítette. A hadoszlop már a mai Avola előtt, a Cassibile folyócska mellett, kelepczébe került. Demosthenes kénytelen volt a fegyverletétel végett alkudozni. Gylippos a föltétlen megadás fejében csak annyit ígért meg, hogy a foglyul esett 6000 harcost sem le nem öleti, sem koplalás által vagy másképp szándékosan el nem pusztítja. Magát a vezért azonban ez a kikötés később nem mentette meg a kivégzéstől.

A másik, nagyobb hadtest, Nikiasé, körülbelül 30 ezer harcosból állott és nagy nehézségek közt az Anapos folyó hosszában a mai Floridia felé menekült. Akrait (a mai Palazzoló-Acreide) akarta elérni, azonban az útszorosokat Gylippos csapatai arrafelé már szintén elállották. Erre a hadoszlop visszafordult és a tenger felé, a katanai útra iparkodott kitörni. azonban itt az Erineus folyócskánál, Floridia közelében a másik hadoszlop üldözésétől fölszabadult syracusai hadsereg zöme állotta útját. Nikias is alkudozásokba ereszkedett Gylippossal és a szabad elvonulás fejében, Athén nevében, nagy kártérítést ajánlott föl neki. Mindezáltal Gylippos — aki pedig Syracusába érkeztekor igen méltányos békekötésre volt hajlandó, — most mindent kereken visszautasított és a menekülés nyolcadik napján megtámadta a Floridia közelében levő hegyszakadékba szorított athéni hadoszlopot.

A szűk szorosan — amelyet ma Syracusából kocsin és Floridiából öszvérháton egy napi kirándulással föl lehet keresni, — a peloponezosi nyilasok és dárdavetők megtize-

delték az összerelt athéni hadat, de azért még nem bírták megadásra kényszeríteni. A hadoszlop a rákövetkező éjjel csöndben menekülni akart a kelepcéből, de készülődése zaját az ellenség megneszelte. Csak 300 harcos volt képes magát átvágni a harcvonalon, de nemsokára ezeket is összefogdosták és foglyul visszahozták.

A rákövetkező reggel az athéni hadoszlop a syracusaiak nyilai és hajított dárdái közt nagy nehezen eljutott az Assinaros folyóig, az átkelésnél azonban az üldözők főereje megrohanta és beleszorította a különben nem mély folyócska medrébe. A megfogyott sereg hősie ellenállást tanúsított, de végzetét nem bírta többé kikerülni. Óriási mészárlás után, amihez fogható Szicilia földjén még nem volt, a menekülő csapatrészeket a lovasság részben levágta, részben összefogdosta, a megszorult főerő pedig letette a fegyvert.

Nikias egyenesen Gylipposnak adta meg magát és seregének megmaradt töredékét, ami nem valami sokkal haladhatta meg az ezer harcost. A foglyokat a fővezérrel együtt diadalmasan kísérték a syracusai mély kőbányákba (latóniák), amelyek mind máig is Syracuse legérdekesebb látnivalói. A sereg szétszórodott töredékeit az üldöző lovasság pusztította el.

Gylippos lovagiasságból, de talán abból a gondolatból is, hogy a legyőzött hadsereg vezéreit diadalmenetben vigye magával haza, Demosthenes és Nikias életét mindenképpen meg akarta menteni. Nikias iránt bizonyos jóindulatot is érzett, mivel jól tudta róla, hogy a syracusai hadjáratot ellenezte és később is a békére törekedett. Mindazáltal a syracusaiak a győzelemtől megittasodva, a korinthosbeliek pedig dühös bosszúvágyból, mind a két athéni vezér életét követelték és meg is kapták. A gyönyörű győzelmet Syracuse a két hősie tábornok kivégzésével szennyezte be.

Nikias kivégzését Thukydides a következő megható sorokkal gyászolja: «Ez vagy ilyes valami volt az oka egy oly férfiú halálának, aki az én koromnak valamennyi hellénje közt legkevésbé érdemelte meg e szerencsétlen véget, kivált ha szorosan törvényszerű cselekvési módját vesszük figye-

lembe, amellyel az istenség iránt való kötelességeinek mindenkor híven törekedett megfelelni.»

A számra nézve körülbelül 7000 főre rúgó hadifogoly iránt is oly kegyetlenséget mutatott az elbizakodott város, amilyenre abban a hadakozó korban is csak ritkán bukkan a történetíró. A foglyokat összezsúfolva a latomiák fenekén őrizték. Csak éppen annyi kenyeret és vizet juttattak nekik, hogy éhen ne vesszenek. A nyílt gödrökben a változó nappali hőség és őszi éjjeli hideg, az emberek kigőzölgése, a nagy rondaság, a bűz, az éhség, a szomjúság és az ezekből következő betegség igen sok embert pusztított el, akik mint bűzlő holttestek is sokáig az élők közt heverték. Hetven borzasztó nap elteltével a foglyok közül a megmaradt athéni, itáliai és sziciliai helléneket kiválogatták, a többieket pedig elvitték és rabszolgácul adták el. A visszatartott görög foglyok azonban, úgy látszik, legnagyobbbrészt a latomiák fenekén pusztultak el. Csak későbbi legenda az, hogy közülök azokat, akik Euripides verseit szavalni tudták, szabadon eresztették.

A hellén történetíró következőleg fejezi be e nagy történeti katastropha leírását :

«Valóban el lehet mondani, hogy ebben a háborúban, de véleményem szerint e nemzet egész történetében is, ez volt a legjelentősebb esemény, amely a görög nevet valaha érte. A győztesre nézve soha nem volt győzelem ennél dicsőségesebb, sem pedig a vesztes félre ennél szerencsétlenebb. Mert mindenféle tekintetben tökéletesen megverve, nem pedig amolyan csekély szenvedésektől megtörve, hadsereg és hajóhad, minden kivétel nélkül az egész, szőröstől-bőröstől tönkrejutott és a nagy sokaságból csak kevés bírt hazáig elvergődni.»

III.

A nagy győzelem eredménye egyrésről Sziciliának keleti irányban való teljes biztossága, másrésről Syracuse szigetbeli hegemoniájának elismerése volt. Azonban a háború alatt szerzett sok kellemetlen tapasztalat, de egyben a pún nagyhatalom újabb agressív mozgolódása is, a syracusai

demokrátiának csakhamar véget vetett. A közhatalom I. Dionysiosnak, egy kiváló katonatisztnek kezébe esett, aki magát erős testőrséggel körülvéve, a katonai monarchiát a maga egész harc készségével visszaállította. Dionysios — bizonyosan az athéni történetírók hibájából, — ijesztő zsarnoki nevet hagyott az utókorra, holott az egész történetben kevés olyan uralkodót lehet találni, aki hazáját annyi veszedelemtől mentette meg s annyi jóléttel és dicsőséggel tudta megajándékozni.

Athén legyőzése után ugyanis Karthago sietett nagyhatalmi igényeit, elsősorban a sziget nyugati részére érvényesíteni. Most ő volt az első tengeri hatalmasság. A megálázott Segestát szövetségesül fogadva, előbb Selinost, majd Himerát és a dúsgazdag Akragast (Girgenti) pusztította el, azután pedig a főszövetségeseitől így megfosztott Syracusát vette ostrom alá. Hamilko pún tábornok óriási erővel szállotta meg az Olympeion magaslatait és Syracusa kulcsát, a Plemmyrion hegyfokot. A város védelme azonban méltó volt multjához. A hosszú, eredménytelen ostrom végre is egy kegyetlen pestissel ért véget, ami végképp elvonulásra kényszerítette a pún haderőt. Egykorú, azonban bizonyosan túlzott följegyzés szerint a púnoknak 150 ezer halottjukba került az eredménytelen ostrom. (Kr. e. 396.)

A nyugoti ellenségétől imígy megszabadult Syracusát hatalmas fejedelme most fénykorára juttatta. Az állam határait nemcsak egész Sziciliára, hanem Itália déli hellén gyarmataira is kiterjesztette és a városban óriási gazdagságot halmozott föl. A város külső határait erődökkel, nevezetesen nagyszerű kőfallal vétette körül; középületeket, katonai raktárakat, fegyvertárakat, templomokat építtetett és hadi műhelyeket rendezett be. E korból származónak mondják Pallas Athene gyönyörű templomát is, amelynek oszlopai a mostani székesegyház falait tartják. Valóságos nyugoti világhatalommá kezdett lenni az egykori kis dór gyarmat, amely felsőbbbségét közel kétszáz évig meg is tudta őrizni. Vannak régészeink közt olyanok is, akik a város óriási beépített területéből következtetve azt hiszik, hogy Syracusa lakosainak száma e korban elérte az egy milliót. Nem lehet azt

elhinni semmiféle történetírásnak sem, hogy valamely államrendszert pusztá zsarnoki uralommal a virágzás ekkora fokára lehet emelni.

Dionysios monarchiája azonban nem sokkal élte túl a kiváló tyrannosnak Kr. e. 367-ben elkövetkezett halálát. Utódja, II. Dionysios már csak árnyéka volt. Puhább keze alatt az olygarchia összeesküvései gyöngítették az állam erejét. Ezekből azonban egy nagylelkű és önzetlenségében ma is történeti mintakép gyanánt szereplő nemzeti hős, Timoleon szabadította meg a várost. A zsarnokokat forradalommal űzte el és Kr. e. 343-ban demokratikus köztársassággá alakította át Syracusát. Az új államrendszer a régi jóllétet a szegényebb osztályokra is kiterjesztette és maga Timoleon lehetett a virágzó népközösség bölcs és nagylelkű Periklese. Alkotmánya azonban őt is kevésbé élte túl. A belső zavarokat fölhasználva, a város közhatalmát Kr. e. 317-ben egy Agathokles nevű fazekas kerítette kezébe, aki azonban már keleti kegyetlenséggel tartotta fenn hatalmát, noha kiváló uralkodói erényei is voltak és a szicíliai görögséget Karthago ellen még egyszer egyesíteni tudta. Merészségében annyira ment, hogy a tengeren Afrikába átkelve, magát Karthagót is ostrom alá vette. Ez a vállalata azonban nem sikerült. Halála után az állam pártviszályok martalékává lőn és ezeket Pyrrhos epirusi király beavatkozása is csak rövid időre bírta lecsillapítani (Kr. e. 278.). Utána II. Hieron hosszas és békés királysága (275—216) még egyszer virágzáshoz juttatta a várost és birodalmát, de már ekkor Róma beavatkozása is mutatkozott a szigeten.

A végzet a következő második Hieronymus nevű király idejében érte utól a szép várost, mely itt, nyugaton legtovább fenn tudta tartani a hellének függetlenségét és nagyhatalmát. Uralkodása alatt a várost Karthago titkos ügynökei lepték el, akik az ingatag népet a megszorult Róma ellen izgatták és Karthago szövetségéhez törekedtek csatolni a hatalmas szicíliai államot, Róma ellen. Hieronymus király kitartott bölcs elődjének Róma iránt barátságos politikája mellett, de hűségét életével fizette meg. Orgyilkos kezek áldozatává lett, mire a demagógoktól félrevezetett

demagógoktól félrevezetett nép Róma ellen a hellénség ősi ellenségével, Karthagóval kötött szövetséget. Ez az óriási politikai hiba pecsételte meg a hellén Syracusa balvégzetét, mely most már rohamosan közeledett.

A római tanács a kitűnő M. Claudius Marcellus consult küldte Sziciliába, aki a sziget keleti partjain Róma tekintélyét helyreállítva, Syracusát Leontinoi felől, északról fogta ostrom alá (Kr. u. 214.), de egyben a tenger felől is szorongatta.

Róma immár a harmadik volt a Syracusát eredmény nélkül ostromló nagyhatalmak sorában, a gazdag és művelt város igaz okkal hihette tehát, hogy diadalmasan kerül ki e küzdelemből is. Fokozták biztossági érzetét hatalmas védművei is, köztük a városi terület nyugoti csúcsán levő hatalmas Euryclos erőd, mely a dionysiosi építésekkel együtt a várost szinte bevehetetlenné tette. Az ostrom első nyolc hónapja valóban semmi jót sem ígért a rómaiaknak. Marcellus kénytelen volt hadi műveleteit fölfüggesztve, Rómából új segédhadakat és ostromgépeket kérni. Csak ezek megérkeztével vehette föl megint az ostromot, de most már a római hadi tudomány minden eszközével.

Az ostrom második időszakában a római hadak az Epipolai és Tyche nevű északi sziklás fősíkot támadták meg. A romjaikban ma is méltán megcsodált óriási védő falakon új ostromfalakat húztak és tornyokat építettek. Mindezek nyomát ma is figyelemmel lehet kísérni az északi sziklapartok hosszában. Az így előkészített roham sikerült is. A városi terület egész nyugoti részét (Euryclos), Epipolai, Tyche, Naepolis) a rómaiak rohammal foglalták el, de az egykori haránt fal Achradina előtt megállította őket is.

Mindazáltal a város helyzete most már tarthatatlanná vált. A rómaiak az első kedvező alkalommal Achradina harántfalát újra megtámadták. Mialatt az Ortygia szigeten fekvő régi városból minden syracusai haderő kivonult a megtámadott fal védelmére, Marcellus, aki ezt kikémleltette, az öblön köröszül egy hajón hirtelen katonaságot szállított Arethusa forrásához és onnan a város szívébe nyomult.

Ezzel a város végképpen elesett és a római hadsereg, ama kor szokása szerint, nagy mészárlások közt kifosztotta. Ennek esett áldozatul a tudományossága és fölfedezései által méltán történeti hírré jutott Archimedes is, aki az ostrom alatt is nagy szolgálatoakat tett szerencsétlen hazájának. Bár pusztán csak legenda az a följegyzés, hogy homorú tükreivel a partról római ostromló hajókat gyújtott föl, valamint az a másik is, hogy a szobájába belépő római katonára rárivallt, hogy a földre rajzolt köröket ne bántsa, (*noli tangere circulos meos*) mégis az archimedesi csavar és a vízbe mártott testek súlyvesztésének törvénye szinte az örökkévalóságig hirdeti az ő dicsőségét és azzal együtt a syracusai műveltség rendkívül magas fokát.

Syracusa bukásával (Kr. e. 212) a hellén világ függetlenségének utolsó bástyája is leomlott és maga a görög műveltség sem fejlődött önállóan tovább, hacsak másodkézből, a rómaiak útján nem. Marcellus óriási zsákmányt vitt onnan Rómába, hol nem győzték bámulni az onnan kikerült művészeti kincseket. Több mint másfél száz év múlva Cicero még mindig a legnagyobb görög városnak és a világ legszebb városának nevezi, mindazáltal amikor ugyanő Archimedes sírját kegyeletből fölkereste, a sírra nőtt bozótok és indák közt már alig bírta megtalálni. Verres azonban még mindig elég elemelni valót talált a városban.

A császárság idejében Syracusa többé már nem jelentékeny tartományi város, hol a Róma felé fogoly gyanánt hurcolt Pál apostol egy-két napot pihen. (Ap. Csel. 28, 12.) Péter apostol Marcianus (a későbbi szent) által alapítja meg itt az első keresztény községet már Kr. u. 44-ben, a IV. században pedig szent Lucia vértanúsága áraszt vallásos varázst a hitközségre. A VII. században a város Byzanchoz kerül, sőt II. Constantius császár székhelyévé is lesz, de már 878-ban a szaracénok foglalják el, 1085-ben pedig a normannok visszaveszik.

Innét túl Szicilia változékony sorsában osztozott és 1860-ban az olasz királysághoz csatolták. Nagyobb kereskedelmi és hadászati jelentőséghez csak 1912-ben kezdett jutni, amikor Olaszország lybiai foglalása az afrikai forga-

lom nagy részét Syracusa kikötője felé terelte. Mindez azonban csak elenyésző árnyéka ókori nagyságának és két évszázadot betöltő világtörténeti dicsőségének.

IV.

A régi Syracusa (görögül: Syrakusai) fénykorában öt részből állott. A legrégebb gyarmati terület Ortygia szigeten feküdt, mint ma is. Az északi nagy sziklafönsíkon pedig keletről nyugatra a következő városrészek terültek el: Achradina, Tyche, Temenites (később Neapolis) és Epipolai. E négy utóbbit óriási, 33 kilométer hosszú kőfal övezte, amelynek ormóttanul nagy kockáit, nagyrészt ledőlve, még most is föl lehet ismerni a fönsík peremén. A kőfal nagyrészt Dionysios korának építése. A fönsík délkeleti oldalán, kívül e kőfalon az egykori temetőváros (Nekropolis) fekszik, hol egymást éri a sziklába oldalt vagy felülről befaragott kősr. Szorosan e mellé csatlakozik az egykor nagy középületek tömege, ma már természetesen romjaiban.

Be volt-e építve ez az egész óriási terület valamikor, nem bizonyos, de nem is valószínű. Achredina és a hozzácsatlakozó részek városi jellege nemcsak a történeti források szerint, hanem a megmaradt romok után ítélve is kétségtelen. Tyche és Epipolai hatalmas sziklafönsíkján csak itt-ott, inkább csak Achredina felé lehet a kőalapon bevágásokat és utcanyomokat találni, amíg a külső, gyöngén lejtős rész ma egészen rideg és kietlen. Az ókorban is legföllebb elszórt épületek és erősítések voltak rajta. A fönsík déli pereme fölött húzódott végig az egykori sziklába vájt görög vízvezeték, ami még ma is ugyanarra a célra szolgál. Nem minden megihatottság nélkül látja az utas, ha az ókori város területének bejárásakor a kocsis lovait a görögkori vízvezetéknek itt-ott nyitva levő medréből itatja meg.

Bizonyos csodálkozásba ejti a szemlélődőt az is, hogy ezen az egész óriási fönsíkon egyetlen ókori épület romja sem maradt meg. Mintha csak valami óriási vihar lesodort volna mindent róla. Ezt talán a későbbi kori építések magyarázzák meg, de ezek is alig. Hiszen az óriási kőbá-

nyákból kiemelt anyagnak mégis csak meg kellene lennie valahol.

Azonkívül az achradinai rész alatt nagyszerű katakomba-hálózat terül el, amelynek egész hosszát 17 kilométerre teszik. Az innen kiemelt kőanyag is hiányzik. Mivel pedig a mai város építése bizonyosan kifutotta a régi Ortygia ókori kőanyagából, úgy kell lennie, hogy az omladékokat a környékbeli építésekre hurcolták szét s így csak a nagyobb építések és az egykori kőfalak alapja maradt helyükön. A fősík nyugati sarkán azonban aránylag legjobb állapotban maradt ránk a magasabban fekvő Eurieylos nevű erőd, amelyet az újabb korban kiszabadítottak a tulajdon kőtörmelékeiből.

A nagy ókori területet leghelyesebb kocsival bejárni és úgy rendezni be az utat, hogy alkonyatkor a görög színház maradványai közt, esetleg az Eurelyosnál fejezzük be szemlélődéseinket. A napnyugta ezekről a pontokról elragadó látványt szokott nyújtani a hyblæi hegység felé.

A szigetről széles, egyenes úton és a kettős hídon át jutunk ki az egykori agora (piac) mellett, aminek már csak egyetlen oszlopa áll ki a földből. Az itt elterült ókori rész egyáltalán nincs föltárva, mivel a földszoros a nagy és kis kikötő közt fekszik és mint mindig, korunkban is élénk forgalom és sok por helye.

Jobbra fordulva, a tengerpart fölött elsőnek S. Lucia régi kis külvárosát és templomát érjük. Az ősrégi, de sokszor megújított templom semmiképpen sem felel meg annak az általános, szinte babonás tiszteletnek, ami a szent vértanú-leány nevét egész Itáliában, kivált pedig a tengerpartokon környezi. A templomból egy tornácon félig földalatti üregbe jutni, hol állítólag Szent Luciát kivégezték. De ez a hely sem méltó a szent nő általános tiszteletéhez. Ezüstből, majdnem természetes nagyságban készült szobra nem is itt, hanem a dőmben van elhelyezve.

A vértanúságáról híres syracusai szűz a második században élt (Kr. u. 281—304.) és 23 éves korában szenvedte el hitéért a halált. Pogány szülei gazdag és szintén pogány férjhez adták nőül, azonban Lucia már előbb kereszténnyé

lett, sőt titokban letette a szüzességi fogadalmat is. Ezt híven megtartva, férje és apja haragját maga ellen lázította. Fokozta ezt a szegények iránt való föltűnő könyörületessége. Végre férje őt Pasconius akkori római kormányzónál bevádolta és ez fejét vétette. Csontjai később, Byzanc uralma idejében, Konstantinápolyba kerültek és onnan részben Velencébe. Itt csak emlékezete maradt meg és ez a kis XI. századbéli ócska sírkápolna. De a kegyelet így is szám-talan zarándokot vonz vértanúsága színhelyére.

Közelében kezdődnek a hellénkori *latomiák*, vagyis óriási kőbányák, amelyek kővéből épült egykor a város, vagy legalább annak legnagyobb része. Legnagyobb és délszaki, gazdag növényzeténél fogva a legszebb is köztük a kapucinusok latomiája (l. dei cappucini), mely egykor valószínűleg a hétezer athéni hadifogoly börtönéül is szolgált. Meredek, függélyes árokfalai 40—50 méter magasak és peremükön áll a kapucinusok régi kolostora. A szabálytalanul vájt óriási gödörben itt-ott toronyszerű oszlopok maradtak állva. Úgy látszik, gerendákat és födeleket tartottak valamikor. Másutt nagy alagutak vannak vágva. Közülök a csúcsíves vágások bizonyosan a hellén korból valók, amíg a boltozatok a római vagy későbbi korra vallanak. Az egész ároktömkeleg a fenék gazdag vegetációjával, a zord falakra kapaszkodó futónövényeivel és sötét ciprusaival rendkívül bizarr látvány. A barátok különben konyhagazdaságot is üznek benne. Aki ezt a latomiát megtekintette, fogalmat szerez magának az idezárt hadifoglyok szenvedéseiről, de Thukydides történetíró lelkiismeretes leírásairól is.

Innen nem messze haladunk el az idegenek fő szállója, a kertben fekvő Villa Politi, majd meg a Villa Landolina előtt. Az utóbbinak kertjében megtekinthető Platen német költő sírja és szerény síremléke. A nagynevű költőt itt érte utól 1835 dec. 5-én a halál. Itt találták meg különben ama gyönyörű fejnélküli Venus-szobrot is, amelyet a város múzeumában látunk.

Pár percnnyire innen szerzetesek vezetik be az érdeklődőt Syracusa legrégebb, félig földalatti templomába. A Szent János (S. Giovanni) védelme alá helyezett ősi templomot

1182-ben alapították. Részben még ma is magán viseli korának építési jellegét. Közvetlenül a templomból a földalatti üregekbe lépcsők ereszkednek le. Itt a föld alatt van Szent Marcianus ősi kriptája. Valóságos földalatti kupolás templom. A hagyomány szerint egyik gránitoszlopa mellett szenvedett vértanúságot a szent. Ugyaninnen nyílik egy egész katakombarendszer, amelynek bejárása külön földadat. A földalatti utak eleje azonban megtekinthető. Ezek a katakombák sokkal tágabbak, mint a rómaiak és itt-ott a IV—VII. századra valló, de már elmosódó falfestésekkel vannak ékesítve.

Minden arra vall, hogy a keresztény kor ezeket az üregeket már készen találta, mivel azok valamikor a város védelméhez tartoztak. A munka óriási voltára elég fölemlíteni, hogy ezek a katakombák nem összeállott anyagos tuffba, hanem jobbára kemény mészkőbe vannak vágva. A szomszédságban különben több katakombába bejárása is található, sőt a figyelmes szemlélő a vasuti vonal bevágásának oldalán is észreveheti az arra futó alagutak átmetszett nyílását, ami arra mutat, hogy a földalatti hálózatnak a tenger partján is voltak nyílásai, amelyek kétségtelenül védelmi célokra, a tengerrel való érintkezés végett készültek.

A S. Giovanni templom helye különben már ősi idők óta a vallásnak volt szentelve. Ezt bizonyítják a templom mögött levő maradványok, a hellén Dionysos templomának egykori töredékei is. A legenda szerint Pál apostol is *itt* prédikált, Syracusában járva, az első keresztényeknek. Ez azonban anachronismus, mivel még az sem valószínű, hogy az apostol ottjártakor keresztények egyáltalán lettek volna a városban, maga az apostol pedig, Malta felől érkezve, fogoly gyanánt fordult meg a városban.

Ettől a templomtól csak egy puskalövésnyire esik az ókori nagy középületek egész sora. Elsősorban a megglehetős épségben megmaradt római amphitheatrum. Ez Augusztus idejéből való, amikor Syracusa már elveszítette egykori nagyságát és fényét. Valamivel nagyobb, mint az aquincumi, de sokkal épebb. Egyes ülőhelyeken még a tulajdonos bevéselt nevét is olvashatni.

Közel ehhez II. Hieron óriási áldozó oltára. Írott följegyzés szerint is ezen fejedelem építése, aki utolsóelőtti hellén fejedelme volt a városnak (Kr. e. 275—216.) és ezt az oltárt a zsarnok Thrasybulos elűzése emlékére és a hála-áldozat (hekatomba) bemutatása végett emelte. Az emlékenapon évente, a följegyzés szerint, 450 bikát áldoztak rajta az isteneknek, ami ha nem túlzás, a hanyatló hellén államban uralkodó szertelenségek bizonyítéka. Ma az oltár csak magasra emelt hosszú kőpad, ami semmi különös jelleget nem mutat.

Vele szemben nyílik a terjedelmes *latomia del paradiso* kapuja. Ez is, mint a tőzsomszéd *latomia di S. Venere* (Szent Venus latomiája!) szép kerti műveléséről nevezetes. Az előbbiből nyílik ama híres *Dionysios füle*, amely már a középkorában beveszi magát az ember elméjébe és itt a végsőig fölszigazza kíváncsiságát.

Ez a világraszóló nevezetesség nem más, mint a latomia függőleges oldalfalába vájt óriási, 65 m hosszú és 23 m magas aknaüreg, mely a föld alatt balra kanyarodó kerek horog formájában a fölöttünk levő görög színház vízművei alá hajlik. Akustikája nemcsak meglepő, hanem szinte érthetetlen, mivel a hangot sokszorososan erősíti is. Ha valaki az alag közepetáján megáll, a bejárásnál kettőbehasított szivarka-papiros zaját erős selyemsuhogásnak hallja, mintha csak közeledő hölgytársaság selyemruha suhogása volna.

Azt az iskolai adomát, hogy itt egykor a zsarnok Dionysios király, elrejtett fülkéjében, a latomiába zárt foglyok összeesküvését hallgatta volna ki, a hely megtekintése azonnal tarthatatlanná teszi. Ha ugyan már előbb nem tette ilyenné magának az adomának logikátlansága. Hiszen a sokat rágalmozott derék királynak már ugyancsak nem volt mit félnie a latomiákba kárhoztatott foglyok összeesküvéséről! A legenda először a XVI. században Carpaccio velencei festőművész irataiban merül föl. A művész Syracusában is megfordult, — egy leromlott képe a S. Lucia templomban is látható, — és itt szedte föl az adomát, tálán a nép ajkáról.

Dionysios füle azonban kétségtelenül hellénkori ásás, amit nemcsak csúcsíves boltozata, hanem a latomiák ha-

sonló alagjaival való rokonsága is mutat. Akustikája, úgy látszik, tiszta véletlenség műve. Eredetileg ez az alag nem lehetett más, mint a tőszomszédságában levő nagy üreg, a *grotta dei cordai*, a kötelesek barlangja, hol most a kötélverők fonnak. Mindezek az üregek alighanem a kettős latomiába zárt foglyoknak szolgáltak alvóhelyül, esőben pedig födél gyanánt. Az erős visszhangra és az alag különös formájára alapított azon nézetet, hogy ez tulajdonképpen mystikus, jósló hely volt valamikor, amelynek írott emléke elveszett, a puszta ötleten kívül semmi sem támogatja.

Az alag belső végéről különben összeköttetés nyílik a görög színház felső peremére, egészen közel a vízművekhez ; de ebből nem következik, hogy az alag vízlevezetésre vagy a latomiák elárasztására lett volna szánva. Semmi nyoma benne a vízmosásnak.

Közvetlen fölöttünk a délnek lejtő sziklás hegylejtőbe van belefészkelve az egykori hellén színház, amely nemcsak terjedelmével, hanem fekvésével is meglep. Mint mindenütt, a hellén ízlés itt is a legjobb helyet választotta. A nézőhelyekről hatalmas kilátás nyílik a városra, az öbölre, a nyílt tengerre és a hyblæi hegységre. Alkonyatkor a nap a hegység mögé süllyed le és intenzív aranyos fénnel önti el a nyugoti égboltozatot. Legszebb itt az a negyedóra, amikor az alkony árnyéka ráborult a színház környékére, amíg a város és a tenger lassan elbágyadó napfényben ragyog.

A színház megmaradását itt is az magyarázza meg, hogy nagyrészt sziklás lejtőbe van vágva. A félkorong alakú terület átmérője 150 m, ami megfelel Syracuse egykori nagyságának. Kőpadsoraiból még több mint a fele használható. Az első ülőhelyek sorában még fölismerhető *Hieron* (a második király, fölírása, valamint két női név is: *Philitis*, talán a király neje, és *Nereis*, talán menyee. Újabban e szép helyet jobban helyreállították, sőt 1914 tavaszán, még a nagy háború kitörése előtt, Aischylos Agamemnonját szabad ég alatt elő is adták benne. Mivel Aischylos élete java-részét Sziciliában töltötte, sőt Gelában halt is meg, lehet, hogy ez a színház látta egykor a remek tragédia igazi bemutató előadását is. 1924 tavaszán, ugyanott «Hetem

Thébe ellen» című tragédiáját nagy készüléttel adták itt elő. A classikai előadásokat évente folytatják.

A színház felső peremén ma is megvannak az egykori hatalmas vízművek, a *nimpheum* néven nevezett hely. Terjedelmes földalatti víztartó, aminek főcélja a nagyobb víznyomás előállítás volt, mint ma is. E mellett a hellén színház és az alább fekvő római amphitheatrum céljainak is szolgált.

Innen legközelebb esik a régi sírok városa, a *Nekropolis*. Számos sziklába vágott kisebb-nagyobb sír, sőt egész sír-utcák is. Ezek, úgy látszik, nagyrészt őskori, pún vagy siculus művek és megfelelnek a keleti sírcultusnak. A görögök és később a rómaiak szintén használták őket. Beljebb Floridián túl, de másutt is, ismételve találni ilyen ősi sírvárosokat. Természetesen ma már egészen üresek, bár a nagyobbakban a külön holttesteknek való nyugvóhelyeket még meg lehet különböztetni. Az egyik terjedelmes üregben nem kevesebb, mint 32 nyugvóhelyet bírtam megolvasni. Általában csodálatraméltó az az ügyesség és szorgalom, amelylyel ezeket az üregeket a sziklába tudták vájni, mintha a kő csak sajt lett volna.

Az egyik dombos helyen nagyobb sírűreg van és bejárásánál két hellén oszlop áll, dombormű gyanánt a sziklafalba belefaragva. Ezt a hagyomány Archimedes sírjának tartja. Az őrtálló két oszlop római faragás. Mivel Cicero följegyzéséből tudjuk, hogy ő, itt járván, a nagy görög mérnök elhagyott sírját rendbehozta, megengedhető az a föltevés, hogy a két oszlop-relief is ehhez a rendbehozáshoz tartozik. Bárhogyan legyen is, a sír rideg elhagyottsága fájdalmasan érinti az emberi művelődés tisztelőjét. Pusztán a hagyomány is elég lehetne arra, hogy a tudományosság díszes kegyeletos helyévé tegyék ezt az elhagyott, szomorú pontot, amelynek most éppen az a sorsa van, mint a nagy Vergilius hagyományos sírhelyének a nápolyi Piedigrotta egyik félreeső agyagpartján. Bár ennek monumentális rendbehozatalát az olasz kormány már gondjaiba vette.

Az út innen egyenesen végigvág a pusztá, köves fősíkon és nagyrészt a régi vízvezeték mellett, lassan fölfelé kapaszkodik az egész terület legnyugotibb és legmagasabb

pontjáig, az egykori görög erődig. Gyalogosan és tavaszkor másfél óra alatt jut föl az ember; kocsin feleannyi idő alatt.

A terjedelmes fösík szinte ridegnek mondható, kivált nyár végén vagy ősszel, amikor a hónapokig tartó kegyetlen szárazság az egész terület zöld színét kiszította és csak az útszélen itt-ott tengődő kaktusz-gyepükön marad meg valami kevés zöltség. A kaktusz vastag levelei ugyanis csodás erővel ragaszkodnak a nedvességhez, ellenben a nyári virágok tökéletesen elszáradnak. Az út szélén szépen kinyílt pelargoniumokat is láttam (ez a mi ablakaink muskátlija) és tépni akartam belőlük, de a kezemben azonnal száraz törmelékké változott a kiszáradt virág. A kocsis — aki különben állandóan *catacombólát* muzsikált ki a szájával a katakombba szóból — intett a fejével:

— Igen, igen uram! Itt már régen nem volt eső.

— Van már öt-hat hete is, úgy-e?

Fölnevetett:

— De jó is volna, ha csak annyi! Van már öt-hat hónapja is, hogy egy csöpp vizet sem láttunk onnan fölülről!

A rozsdabarna fösíkon csak itt-ott akad egy maroknyi földművelés. Egy-egy kis campagne, némi kaktusz-környezettel és legföllebb néhány szentjánoskenyér-fával. Ezek is körül vannak bástyázva apró kőkerítésekkel, hogy a kártevő állatok hozzá ne férjenek. Ezek közt azonban a nyúlra nem kell gondolni. A kocsis egészen fölélélnkült, amikor megkérdeztem, hogy van-e a környéken nyúl?

— Óh igen, igen uram! Van, van. A mult esztendőben is láttak egyet, amarra föllebb a *bufalaro* környékén.

Ez a *bufalaro* a szikladomb oldalán fekvő köves bivalytanya. Mellette egy kisebb latomia is van, amit elég különösen a «philosophus latomiájának» neveznek. Az a legenda van róla, hogy Dionysios király Philotenes költőt ide dugatta be, mert a király verseit csúfolta, vagy pedig mert ő maga írt rossz verseket.

Innét túl az út szorosan az ókori várfal óriási kőköckái mellett halad el és egy meredekebb kapaszkodón az egykori hellén erőd alá ér. Ez az ókorban az egész hatalmas város-terület kulcsa volt és homlokvonalán öt toronnyal ékeske-

dett. Euryelos nevét valószínűleg az egyik mythikus Gorgától, Medusa nővérétől kapta, akinek Euryale volt a neve. Építése mindenesetre visszanyúlik a hellén korba és alapjait alighanem közvetlenül az athéniek veresége után, I. Dionysios idejében vágták a sziklába, mikor a rengeteg kőfalat is megépítették a fősík peremén. Az egész erődöt alig lehet másnak tekinteni, mint a 150 m magasan fekvő mészköves dombtető sánc-műveinek, ami fölé később még külön felső építések kerültek. Az egész, úgy amint van, a hellén és római hadiművészetnek aránylag legépebben megmaradt emléke. Hivatása nyilvánvalólag az volt, hogy az egész vidéknek e legmagasabb pontját biztosítsa és lehetetlenné tegye az ellenségnek az Epipolai fősík állandó elfoglalását. Azonfelül a távolabbi forrásokból itt betorkolló nagyszerű vízvezeték is védelmezte.

Az erődített terület bejárása a sok kiásott kötörmelék miatt némi erőfeszítést kíván, de igen tanulságos. Az erőd-művek két részből állanak, köztük a sziklába vágott elég mély kettős sáncmű. Ebből nyugat felé üregek nyílnak, kétségtelenül egykori tárházai a várnak. Keleti irányban a sziklába egymással összefüggő alagutak vannak fúrva, amelyek közül az egyik egészen a lejjebb fekvő kapuművekig terjed. Nem kétséges, hogy ezek az alagok a helyőrség ki-rohanása végett készültek. Egyes ágak terjedelme azt mutatja, hogy a kirohanó lovasság számára külön várakozó-helyek voltak benne. Erre mutatnak itt-ott a falba vágott kőfülek is, amelyekhez a lovakat meg lehetett kötni. Az egész földszínalatti építés ma is kihívja a csodálkozást. A külső építések azonban meglehetősen össze vannak dőlve. Az egykori tornyoknak is csak az alapjait lehet látni.

Aki az alkonyati órákat nem tölti a görög színház területén, ennél szebb helyet nem választhat magának. A romok magasabb pontjairól vagy a külső domboldalról óriási kilátás tárul föl, amelyet délről és keletről a távoli várossal a tenger tükre, nyugatról a hyblæi hegység, északról pedig messze-messze az Aetna körvonala határol. A tűzhányó csúcsa innen mintegy 70 km távolságra fekszik és mégis egész pompájában lehet látni. Fehér hópalástja fölött az esti

órákban hosszú füstszalag húzódik ki a tengerre és a közbeeső dombos vidéken az alkony violaszínű köde úszik. Akinek ideje és jó lába van, helyesen teszi, ha a dionysiosi falromok hosszában gyalogszerrel tér le a cataniai derékútig, hogy az ókori omladékok romantikájával együtt szívja föl lelkébe a szicíliai alkony gyönyörűségeit.

V.

Az utazó helyesen teszi, ha a harmadik nap délutánját az Anapos és a Kyane folyók meglátogatására szánja rá. Szebben nem is lehet befejezni e classikus vidék megszemlélését. De az idő mindenesetre szép legyen.

Ez a kirándulás megint a hellén mythos körébe visz Persephoné istennő szelid cultusához. Zeüsz és Demeter szép leánya ősidőktől kezdve a föld termő erejének s így legelőbb is a visszatérő tavasznak megtestesülése volt. Tisztelete valamelyest egyik nyugati kiágazása a keleti Artemis cultusának.

Amíg őbenne a föld termőerejének és az anyaságnak titokzatos hatalmát bámulták, lassan hozzácsatlakozott Pluton (Aidoneos) cultusa is, ami éppen megfordítva, a tenyészet őszi elhervadásának és a föld mélyébe való visszahúzóadásának szemléletéből eredt. A kettő egymást kiegészíti. Persephoné a tenyészet maga, de egynap eljön érette a föld titokzatos méhéből az alvilág fejedelme Pluton és elragadja őt ismeretlen mélységekbe, hogy évenként ismétlődjék emberi formában is ez a fölséges természeti dráma.

Az elrablás helye a szicíliai hellenség szemlélete szerint az Anapos és Kyane folyócskák buján termékeny köze volt. (Mások a szomszédos Castrogiovanni melletti Pergusa tó környékére teszik.) Demeter kedves leánya itt mulatott az üde réten nympháival, akik közt legszebb volt a búzavirág-szemű Kyane. (A szó valóban búzavirág-kéket jelent.) Persephone éppen egy narcissz virágot akart letépni, amint hirtelen meghasadt előtte a föld és a zordon Pluton megragadta a szép szüzet, Kyane nympa segítségért kiáltozott, amire Pluton őt is forrássá változtatta, mint Artemis Arethu-

sát. És vitte menyasszonyát az alvilágba, hol ítélő trónusát a háromfejű Cerberus-kutya őrzi. (Diod. 5, 4. és 14. 72.)

A leány, úgy látszik, belenyugodott az új állapotba, mint az általános szokása a leányoknak. Nem úgy anyja, Demeter, akit a rómaiak később Ceres néven tiszteltek. Kibomlott hajjal kilenc napig kereste leányát, míg végre a napisten megsúgta neki, hova vitték. Demeter haraggal eltelve megszüntette erre minden adományát. A mezők kiszültek, a földműves hiába szántott-vetett, a virágok elhervadtak és kiaszott minden termés. (Ez a fölötté száraz szicíliai nyár képe.) Végre a többi istennő is beavatkozott, elboronálták valahogyan a nagy összeveszést és abban alkudtak meg Plutonnal, hogy bájos nejét minden tavasszal kilenc hónapra visszaereszti a földre, de ősszel megint eljön érte és három hónapra, vagyis télire, visszaviszi az alvilágba. Pluton erre elbocsájtotta Demeter leányát, de előbb gránátalmát adott neki enni, amitől a nyár végén mindig visszavágyott férjéhez. Csodaszép költői szemlélete ez a szicíliai évszakok változásának, ami most a kedves délutáni kirándulást is megaranyozza. (Ovid. Met. 5. stb.)

Leghelyesebb a syracusai kőpartról vitorlás csónakkal, azonnal evés után, elindulni. Félóra alatt átröpül a délutáni szellő a csónakkal az Anapos homokos torkolatához, onnan pedig evező segíti a vasúti hídig, hol csónakot és folyót is változtatunk. Átszállunk a kisebb Kyane (olaszul: Ciani) folyócska kisebb csónakjára, hol vagy másfél órai evezés következik a kristálytisza víztükroin, mely itt-ott kedves tavacskákká szokott kitágulni.

A vízi út csupa költészet. A bőven folydogáló vízben meglátni a ficáncoló halacskákat is. Itt-ott búvár-madár menekül a csónak elől a gyökerek közé. Jobbról-balról sűrű sásmezők, fűzfák, gyökerek és mindenféle vízi növények szövevénye. Némely helyen a partok eltűnnek és a víz buja sástermő mocsárrá terül szét.

A tropikus tenyészet legfőbb dísze azonban a partokon véges-végig húzódó papyrus növény sor, amelyet állítólag az arabok hoztak át ide Egiptomból. A híres növény, amelytől papirosunk a nevét vette, hasonlít a magyar alföld ha-

talmas kákáihoz, mégis azzal a különbséggel, hogy három-sarkos szára három ember magasságra is megnő és alul karvastagságra megerősödik. Fönt a szár végén színtelen virágait és magvait ernyőszerűleg hordja. Kitépett gyökérdarabjai a vizet 8—10 napig is megtartják és így az utas távoli hazájába is elviheti. A mi éghajlatunk alatt természetesen üvegházban kell teleltetni és itt is folyóvízben, mivel az állóvizet nem bírja ki sokáig. Azonban akkorára mint itt, Európában sehol másutt meg nem nő.

A papyrus-növényből az ókorban a papirost úgy készítették, hogy zöld héját lehántva, ragadós folyadékkal telt beléből szalagokat hasítottak és azokat szövetszerű módon összefonva lepréselték, amíg az egész meg nem száradt. Csónakunkban a vezető mindjárt készít is a zsebkésével ilyen papiros-szövetet. Odabent Syracusában különben emlékül készen is kapni lehet.

A kedves tropikus vízi út forrás-tavacskában végződik, amelynek népiesen *la pisma* a neve. Ez a Kyane folyócska főforrása és elég bőven adja a vizet még a száraz évszakban is. Érdekes sajátsága, hogy ha ferdén néz valaki a forrás átlátszó vizébe, bizonyos kék csillámot nem bír eltagadni tőle, ami a forrássá változott nymphea búzavirág-kék szemének az emléke. Természetesen akinek nagyon állítják, még kékebbnek látja a valóságnál is.

A forrás vidéke azonban egészen pusztá. A környékbeli földeken kitűnő paradicsom terem. Lejebb a laposban a folyó völgyének buja zöld vegetációját látni. A folyócska kanyarodásánál jobbra egy dombon egy csonka antik oszlop jelzi azt a helyet, hol egykor az olympiai Zeüsz temploma (Olympeion) állott, valószínűleg egy kisebb városrésztől körveezve, aminek már nyoma sincsen. Balról, hasonló magasságú dombon, egykor Persephoné szentélye állott, de abból is alig maradt meg valami. Pedig ez a hely volt a syracusai hellén ifjúság tavaszi mulatóhelye, hol a szép istennő visszatérését évenként zenével, tánccal és virágfüzerekkel ünnepelték.

Szicilia szelid éghajlata okozza, hogy e mythikus és történeti emlékekben oly gazdag környék az év minden

szakában bájos és zöld marad a maga újra meg újra előtörő papyrus-ligeteivel. Az éghajlat itt egészen megfelel az ugyanazon szélességi fok alá eső afrikai partoknak. A fagy szinte sohasem lopózkodik le eddig, a köd pedig ismeretlen intézmény. Ha esik is az eső, — rendszeren kora tavasszal vagy késő ősszel, — utána azonnal a legtisztább napsugár ragyog.

Jól vigyázta meg Cicero, hogy Sziciliában egész esztendőben egyetlen olyan nap sincsen, amikor a nap le ne mosolyogna legalább egyszer a földre és a tengerre.

KENEDY GÉZA.

DOPSCH ALFONZ.

A XIX. században meginduló újabb német történetírásnak, a német szellem ezen utólérhetetlen termékének egyik jellemző sajáttsága a kutatók egyre fokozódó érdeklődése a művelődés- és ezzel kapcsolatban a gazdaság-történet iránt. A század első felében két körből indulnak ki az utóbbira vonatkozó tanulmányok: a romantikus irány híveitől, különösen az ide tartozó jogtörténeti iskolából és a helyi, területiális történet kutatóitól.¹ Az előbbieknél munkáján, kikhez a nemzetgazdászok jelentős csoportja csatlakozott, a kora középkor gazdaságtörténetének teljesen befejezettnek látszó tetszetős épülete emelkedett fel, az utóbbiak csak egyes köveket hordtak össze részletkutatásaikból, melyek biztosszerű mesterre vártak, hogy szilárd építménnyé rakja őket. A gyakran csak speculativ alapon dolgozó és a forrásoktól egyre jobban eltávolodó jogtörténeti irány már Inama Sternegg «Gazdaságtörténetében» (1879) szinte befejezettnek láthatta a lényeges problémák megoldását és Büchernek a gazdasági élet tipikus fejlődéséről alkotott elméletével már dogmatikus schémákba foglalta össze eredményeit. Bár nem egy részletkutató vette már az utolsó évtizedekben észre, hogy a középkori gazdaságtörténet ily módon megalkotott rendszere több részében nem felel meg a valóságnak, de annak megállapítása, hogy az épület ingó talajon nyugszik, hogy összekötő gerendái korhadtak és megérdemli a lerombolást, Dopsch Alfons tudományos munkásságának érdeme.

Dopsch (szül. 1868-ban) a bécsi «Institut für österr.

¹ Below: Die deutsche Geschichtsschreibung von den Befreiungskriegen bis zu unseren Tagen, 2. Aufl. 170 s. köv. 1.

Geschichtsforschung»-ban szerezte (1889/1891) a történeti kritikának, a methodikus forrásértékelésnek fegyvereit, melyeknek biztos forratása jellemzi minden munkáját. A nagynevű Mühlbacherben tiszteli mesterét, kivel együtt dolgozott a Monumenta Germaniae Karolingkori mintaszerű oklevélpublicatióján (1892—1900). Utóbb mint már biztos-szemű diplomatikus, a bécsi akadémia megbízásából az osztrák fejedelmi urbáriumok valóban elsőrendű kiadását rendezte. (*Die fürstlichen Urbare Nieder- und Oberösterreichs aus dem 13. und 14. Jahrhundert. 1904* és *Die fürstl. Gesamturbare der Steiermark aus dem Mittelalter 1909.*) Ez a nagy fáradsággal és valóban éles kritikával végzett kiadás elhatározó volt további tudományos munkásságára. A stájer urbáriummal kapcsolatban állást kellett foglalnia azon theóriákkal szemben, melyeket az alpesi szlávok koraközépkori szociális és gazdasági viszonyairól, telepedéstörténetéről alkottak. *Die ältere Sozial- und Wirtschaftsverfassung der Alpenslaven* (Weimar 1909) először száll szembe a források alapos ismerete nélkül alkotott gazdaságtörténeti elméletekkel. Meitzen agrárhistorikus Cæsar és Tacitus alapján a germánok ősi társadalmi viszonyaival foglalkozva arra a megállapításra jutott, hogy a germánok nomád életet éltek állattenyésztést űzve, melyet csak szükségképpen egészített ki a földművelés. Ezt csak szegényebb szabadok űzték, míg az előkelőbbek Tacitus korában sem adták még fel eddigi életmódjukat. Ezt a jobbra messzefekvő analógiákon alapuló elméletet alkalmazták Peisker és követői az alpesi szlávokra a germánok megtelepedése előtti korban és vitték át per analogiam még a csehországi viszonyokra is. Szerintük volt egy pásztorkodó nemesség, nemzetségekbe csoportosulva. Ennek tagjait «zsupánok»-nak nevezik az urbáriumok. A zsupánoknak adót fizet az alsóbbrendű földműves osztály. Mikor a germánok a szlávok lakta területeket (Karintia, Alsó-Stájerország) meghódították, a szlávok adófizetők lettek. Zsupán és földműves paraszt közt ezután is megmaradt az ellentét és a zsupánok még a XIII. században sem voltak földművelők. Általánossá kezdett válni ezen theóriák alapján az irodalomban az a nézet, hogy szlávoknál és germánoknál a marha-

tenyésztés és a földművelés kezdettől fogva egymás mellett voltak meg mint különböző osztályok foglalkozásai. Dopsch a források egész csoportjára mutatott rá, melyet az elmélet vitatói nem is vettek figyelembe (helynévkutatás, a régebbi urbáriumok, a traditiós könyvek stb.). A XIII. század második feléből való stájer urbáriumból sikerült neki éles szemmel egy félszázaddal régebbi urbáriumszöveget kiválasztani s így az összehasonlításra alapot kapni. Peisker egyik állítását a másik után cáfolja meg ennek alapján. Kiderül fejtegetéseiből, hogy a zsupánok bírók voltak, kiknek ugyanaz volt a szerepe, mint a soltészoknak. Kimutatja Dopsch, hogy a szlávok — az eddigi kutatással ellentétben — előbb a széles völgyeket, a síkságot szállták meg s onnan hatoltak be a hegyvidékre. Földművelők voltak, mely foglalkozásban a zsupánok is résztvettek. Hiába volt ellenfeleinek minden próbálkozása, Dopsch ezen munkájával az agrártörténeti alapkérdéseket teljesen megbízhatóan megoldotta.

Eredményeinek gyökerét, történeti előzményeit keresve a Karoling-korban, azt látta, hogy eddigi kutatásait lehetetlen az ezen korról szóló irodalommal összeköttetésbe hoznia. Oly nagy változásokat kellett volna felvennie, a gazdasági és társadalmi fejlődésben oly hirtelen fordulatot feltételeznie, mely a szükséges történeti continuitással nem volna meg-egyeztethető. Így hát újból a forrásokhoz fordult és megírta nagy feltűnést keltő munkáját: *Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit vornehmlich in Deutschland*, két kötetben (1. kiad. 1911—1913, 2. kiad. 1921—22.). A forrásokkal foglalkozva feltűnt neki: mennyire kritika nélkül használták azokat a gazdaságtörténészek és hogy éppen az okleveleket, a középkornak ezt a methodikusan átdolgozott és így könnyen felhasználható forráscsoportját mily kevésbé vették rendszeresen figyelembe és használták fel. Ebben a munkájában először alkalmazza az analýsáló diplomatikai kritika módszerét a gazdaságtörténet forrásaira és lesz a középkori gazdaságtörténet olyan úttörőjévé, minő néhány évtizeddel előbb a bécsi iskolából kikerült Brunner Henrik volt a jogtörténeti irodalomban. E műve tulajdonképpen a német gazdaságtörténetnek új megalapozása az

eddiggi theóriák ellen s bár csak az alapkérdéseket tárgyalja, egyike a középkori történetirodalom legtanulságosabb könyveinek.

A régi irodalom szerint a Karolingok reformjai a társadalmi fejlődésben cæsurát jelentettek. Ezen elmélet, melyet Inama-Sternegg épített ki, a nagybirtokok ezidőbeli keletkezésében látja azt az alapot, melyen a Karolingok a gazdasági erőforrásokat a magasabb állami célok érdekében szervezték. Az egyéni szabadság helyébe, mely gazdasági izoláltsággal járt, a földesúri hatalom alatti cooperatio lépett. Ipar és kereskedelem is csak a nagybirtok szervezetén belül, mint annak tartozékai lehetségesek. Ez az elmélet általánossá lett és bejutott a történeti, jogtörténeti és nemzetgazdasági kézikönyvekbe. Bár már többen szót emeltek ellene (Below, Caro stb.), az a nézet, hogy Nagy Károly pénzügyeinek súlypontját a nagybirtokra helyezte, általában uralkodó maradt. A régi nézetek tradíciója erősebbnek bizonyult, mint az újabb forráskritika eredményei.

Dopsch kimutatja, hogyan épült fel fokról-fokra ez a hamis tradíció nem csekély részben az uralkodó nemzetgazdasági nézetek hatása alatt és szakítva vele, magukhoz a forrásokhoz fordul, melyeket egymás után vesz boncoló kés alá. A régi iskola tételeihez a Karoling-capitulárékból, főleg a Nagy Károlynak tulajdonított «Capitulare de villis»-ből merítette argumentumait, melyet a nagy király organisatoricus működése és mindenre kiterjedő gondoskodása legfényesebb bizonyítékának tekintettek. Dopschnak erről a forrásról írt kritikáját a középkori forráskritika classicus példái közé sorozhatjuk, mely méltó arra, hogy minden történész megismerje. Belső és külső érvekkel kimutatja, hogy a *Capitulare de villis* nem Nagy Károlytól, hanem fiától. Jámbor Lajostól való, nem is az egész nagy birodalomra vonatkozó törvény, hanem e rendelet 794—795-ben azért adatott ki, hogy egy tartomány (Aquitánia) elhanyagolt királyi birtokai gazdaságilag rendbehozassanak és jobb kezelésbe kerüljenek. Ezután biztos kézzel csinál rendet a tradíciós könyvek és az urbáriumok forráscsoportjában is.

A *Capitulare de villis* eddigi fontossága ilyformán meg-

szűnven, csaknem tabula rasa állott elő számos kérdésben. Dopschnak most már nem volt nehéz az eddigi tanokat sorjában megcáfolni. Adatait az oklevelekből veszi, melyeket a Karoling-korban ő ismer legjobban. Az eddigi kutatás az alkotmány és gazdasági kérdések tárgyalásánál abból indult ki, hogy a királyi földbirtok zárt, egységesen kormányzott, bíróilag is külön szervezetű tömbökből, területekből állott. Dopsch kimutatja a kir. földbirtok keletkezéséből, gyarapodásának és elajándékozásának emlékeiből, hogy ez tartathatatlan feltevés: a királyi földbirtok nem alkotott egységes összefüggő testeket, hanem szétszórt volt, melyen belül gyakran nagyszámmal volt magánbirtok. Ezzel elesik a birtokok kezelésére hivatott hierarchikus hivatali szervezet elmélete is, mely a jogtörténeti írók szerint a fő- és mellékmajorokra osztott királyi földbirtokot kezelte. A szétszórt birtokok a comesek hatásköre alá tartoztak, mely alól Nagy Károly nem vette ki azokat, mint eddig hitték. A királyi birtok jogi minőségében a Karolingok alatt is tettek különbséget: korona- és házi birtokok. Utóbbiakból egy tömeg a király és az udvar eltartására volt rendelve a királyi paloták (Pfalz) közelében. Csak ezek és nem mint eddig mondták az összes királyi jószágok szállították be a központi kezelésbe jövedelmeiket. Egész rendszert épített fel az eddigi irodalom a termelési fölöslegek beszállítására szolgáló gyűjtőhelyekről, melyek ezen a réven főhelyekké fejlődtek volna. Dopsch bizonyítása alapján kétségtelen, hogy ez nem felel meg a valóságnak. Nem is utazott a király egyik palotájából a másikba, hogy birtokai feleslegét udvarával elfogyassza, mint azt több kutató hitte. A Karolingok elég pontosan megállapítható itineráriumából kiderül, hogy a királyok kedvelt székhelyeiken (Aachen és Ingelheim) kívül csak azon nem messze fekvő Pfalzokat látogatták meg, melyek a családi birtokhoz tartoztak. A Karolingok ház- és udvartartásuk költségeit lényegében magángazdaságilag fedezték. Az ezeket szolgáltató jószágait nem ajándékozták el.

Behatóan vizsgálja ezután az egyházi nagybirtok viszonyait, melyekre vonatkozólag érthető okokból a legtöbb oklevél maradt fenn. Részletesen tárgyalja a jogtörténeti iro-

dalomban sokat vitatott hűbérszerű eladományozás, a præcaria kérdését. Kimutatja, hogy a régi elmélet, mely szerint az erdőirtás, új területeknek a gazdasági élet körébe való bevonása az egyház, a kolostorok szervezett munkájának eredménye, hamis. Nem is tekinthetők a Karolingkor irtásai (Rodung) a nagybirtokszervezetek gazdasági aktivitásából folyó eredménynek, hanem «a nagyszámú szabad munkaerő egyéni fáradsága vívmányának, melyeket a földbirtok a már általánosan elterjedt hűbérszerű adományok rendszerével nyert meg». Ez a magyarázat inkább megfelel a nagybirtok szétszórtságának. Az adományok-levelekben (Landleihurkunde) formulaszerűen visszatér az amelioratio kötelezettsége. Nagyarányú speculáció az eljövendő haszonra volt indítóokuk. «Nem annyira saját gazdálkodásuk tervszerű kibővítésével, mint inkább a kis precaristák szélteben érvényesülő gyarmatosító munkája, a haszonélvezetre (ususfructus) kiadott földek javítása révén gyarapodott állandóan az egyházi nagybirtok.»

A világi nagybirtok, melyről csak szűkösen állnak rendelkezésre források, a királyi és az egyházi nagybirtok rovására fejlődött ki. Dopsch előtt az ősi germán alkotmányon alapuló egyenlőséget vették fel a birtokokban. Szerinte — s ez ma már általánosan elfogadott nézet — a szétszórt nagybirtok megosztlása kezdettől fogva nagyon különböző volt.

Sokat vitatott kérdés a német gazdaságtörténet irodalmában a «Hufe» és a «Mark» értelmezése és jogi természete. Dopsch elveti azt a már előtte is megingott nézetet, hogy a «Hufe» (hoba) az eredetileg egyenlő szabad földbirtok mértéke lett volna. Bebizonyítja, hogy a «Hufe» neutrális fogalom, mint akárcsak a «Hof» vagy «Gut» szavak. Nagysága különböző. Gyakran csak számmérték, melynek azonban nem felel meg semmi egységes fogalom, hanem bizonyos, vidékenként változó határozott számú hold föld. Másrészt meg a nagybirtok által használatra kiadott földnek adóegysége. Még érdekesebbek és fontosabbak fejtegetései az eddig szilárdan hitt határközösségi, földközösségi (Markgenossenschaft) elmélettel szemben. Teljesen meggyőz bennünket arról, hogy a Karolingok idejében birtokközösség nem volt, a «Mark»

nem egyéb mint a magántulajdon (Sondereigen) járuléka a körülvevő műveletlen területből. Ami közös birtok van, az tulajdonképpen csak rokonok meg nem osztott birtoka.

A társadalmi fejlődés jelenségeire térve, újból szembe száll az eddigi nézettel, mely a Karolingok idejében a szabadok általános társadalmi süllyedését és a földbirtoknak egyre kevesebb kézbe való koncentrálását állapította meg. Dopsch ezen nézet keletkezését azzal magyarázza, hogy a kutatókat megtévesztette az a körülmény, hogy a forrásokban, melyek persze mind a nagybirtokra vonatkoznak, attól származnak, nagyszámban vannak szolgasorban levő elemek. Nem vették észre a kutatók azt az elnyomással egyidejűleg végbemenő ellenkező irányú társadalmi fejlődést, mely annak ellenhatása volt. Az elnyomással egyidejű a menekülés a közhatalom, de főleg az egyház védelmébe és a felszabadítás a szolgasorból, mely nagyvárányú, mert Istennek tetsző cselekedet volt. Dopsch — kissé túlozva — megállapítja, hogy ezen kor szociális fejlődésének uralkodó irányzata a nem szabad osztályok sikeres törekvése helyzetük javítására. «Általánosan látható a szabadság felé való emelkedés.» A birtokok értékesítését célzó adományozásokkal kialakul ugyan a feudális nagybirtok, de ezzel egyidejű a tőle függő lakosság önvédelme, szövetezése. Magukat önállósító közösségek keletkeztek.

Lebilincselő és nagyon sokat mondó az az eddigi nézetekkel szintén homlokegyenest ellenkező kép, melyet Dopsch a Karolingkori városokról s ezzel kapcsolatban az iparról, kereskedelemről és a pénzgazdaságról rajzol. Eddig a Karolingok koráról azt hitték, hogy akkor nem is voltak városok. Dopsch helyesli ugyan Belownak, a várostörténet legalaposabb ismerőjének azon állítását, hogy városok csak akkor keletkezhetnek, mikor a kereskedelem és forgalom bizonyos jelentőségre jutott, de szerinté épp ez nemcsak a XII. században veszi kezdetét. Dopsch sorra veszi az elbeszélő és okleveles források alapján azokat az adatokat, melyek nemcsak városok keletkezéséről, hanem azok szakadatlan fennállásáról tesznek tanuságot a római idők óta. Számos várost és «Markt»-ot lát ebben a korban. A püspöki és kolostori városokon kívül — mivel a kornak «már nemcsak mező-

gazdasági profilja» van — a közigazgatás főhelyei, a király és a világi nagybirtokosok székhelyei, főleg mint a bírósági szervezet központjai, kétségtelenül ezek közé sorolhatók. Ide tartoztak nemkülönben a búcsújáró, azután a természeti kincseket (sót, vasat) szolgáltató helyek, továbbá a kereskedelmi utak mentén kedvező természeti fekvéssel bíró telepedések és a birodalom határállomásai. A birtokok szétszórtsága, a birtokviszonyok különbözősége lehetővé tette, hogy földesurak cselédségükkel a városokban lakjanak. Találunk a városokban iparúzó szabadokat is, kik a piac számára dolgoznak. Sőt a távolba, külföldre irányuló kivitel, Nagy Károly imperialismusával összefüggő kereskedelem is van már. Az áralakulás a kereset és kínálat szerint igazodik. A fejlett gazdasági élet már a pénzgazdaságot sem nélkülözhetette és érthetővé teszi a Karolingok pénzreformját. Pénzadókat rónak ki és a jobbágyság gyakran pénzben róják le kötelezettségeiket.

A királyi hatalomnak Jámbor Lajos uralkodása alatt bekövetkezett gyengülése, fiainak trónviszálya, Nagy Károly birodalmának a felosztása folytán megkezdődik az egyházi és világi arisztokratia hatalmának nagyarányú emelkedése. A királyok mind többet ajándékoznak el párthivek szerzése végett a családi birtokból s megindul a közhatalmak elhűbérésítésének folyamata. Nemcsak a comesek szoríttatnak ki bírói jogkörükből, hanem a földesurak királyi privilégiumokkal még a vásár-, vám- és pénzregálékot is megszerzik. A IX. századnak ez a fejlődése új korszakot vezet be, mely az Ottók alatt eljut a püspökök fejedelmi hatalmaig és a törzsi hercegségek új megerősödéséhez.

A Nagy Károly utáni századot — ezzel fejezi be Dopsch érdekesítő fejtegetéseit — a politikai történet szempontjából állandó hanyatlás korának tekintik, de ha a műveltség fejlődése szempontjából nézzük, kiderül, hogy mindaz, ami a királyságot gyengítette, éppoly mértékben erősítette a püspököket és a hercegeket. A Karolingok gazdasági és szociálpolitikai fáradozásainak sikereit ők aratták le és ha a központi hatalomnak nem volt is haszna működésükből, a gazdasági és társadalmi fejlődést egészében hatásosan ter-

mékenyítették meg. Ez a feudális keretekben játszódik le, éppen nem az összeség rovására. A Nagy Károlytól I. Ottóig terjedő században — ez Dopschnak az eddigi tradícióval ellenkező történeti ítélete — le nem becsülhető haladás érlelődött meg éppen gazdasági és szociális téren.

*

«Historia non facit saltus». Ha Dopsch eddig ismertetett munkáinak mottójául ezt az általa is idézett szólást tehetjük, úgy még inkább írhatnók ezt a nagy port felvert és az egész európai történetirodalomban visszhangot keltő kétkötetes munkája élére: *Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung aus der Zeit von Caesar an bis auf Karl den Grossen*. 1. kiad. 1918—1920. Hogy mekkora az érdeklődés Dopsch munkássága iránt, semmi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy e könyv — bár az utóbbi évek éppen nem kedveztek a tudományos munkák elterjedésének — rövidesen, már 1922—24-ben 2. kiadását érte meg.

A könyvet a német archæologiai és történeti társulatoknak, a művelt közönség történeti érdeklődését oly sok felől ébren tartó és a történeti részletkutatást üdvösen megtermékenyítő szervezeteknek ajánlja a szerző. Nem ok nélkül. Dopsch e munkában a társulati kiadványokban található részletkutatások alapján elvégzi azt a széleskörű tudást és bámulatos szakirodalmi ismereteket igénylő munkát, melyet ezen sorok elején mint a gazdaságtörténeti irodalom eddigi nagy hiányát jeleztem. S mi az eredmény? Megint az uralkodó tan elvi megtámadása és megrendítése. A problémához Dopsch úgy jutott, mint előbbi művénel: kereste az immár ismert fejlődés gyökereit. Tisztán történeti kútfők itt már nem adhatták az anyagot a tárgyalásra, az érveket az uralkodó nézetek megdöntésére. A világtörténelem korszakokra osztása okozta eddig — miként Dopsch előadja, — hogy ókor és középkor között sokáig mély szakadék tátongott. Csak az utóbbi évtizedekben fordult az érdeklődés az ókor késői századai felé. Az érdem azonban, hogy ma itt sokkal tisztábban látunk, hogy a fejlődést az ó- és középkor közt össze tudjuk kapcsolni, nem a történészeké, hanem az

archæologusoké és a nyelvészeké, germanistáké és romanistáké. De tegyük hozzá, nem is lehet ez másképp. A történeti források e korban elszikkadnak s a történészre csak a rokontudományok eredményeinek szakszerű elrendezése maradhatott, annak megállapítása, hogy a történeti források hiánya miatt nem szabad a cultura fejlődésében cæsurát feltételeznünk.

«A modern művelődéstörténeti tudomány feladata nem lehet az, hogy descriptive megállapítsa azon befolyások terjedelmét és fokát, melyeket bizonyos culturkörön belül egy nép, mely bizonyos ideig a politikai vezetést kezében tartotta, utódaira gyakorolt,» hanem keresnie kell az okokat, melyek az átmenetet előidézték s a cultura továbbfejlesztését lehetővé tették». «Így lehet a régi műveltségtörténet nyomasztó felfogását az emberi cultura labilitásáról legyőzni.»

Az eddig uralkodó felfogás, a «katastrophaelmélet» szerint a római uralom megdőlte a cultura pusztulását is jelentette, a germánok cultura nélküli barbárok voltak, kiknek az állami, társadalmi és gazdasági életet teljesen újból kellett felépíteni. Dopsch szerint ennek az ellenkezője igaz. A germánok letelepedése nem rohamszerűen, hanem lassanként történt. A germánság évszázadok folyamán «penetrálta» — hogy ezen divatos szóval éljünk — a római birodalmat. A nyugatrómai birodalom megszűnésekor már régen részesei voltak a germánok a római kultúrának, hiszen a hadseregben, a közigazgatásban voltak alkalmazva, mint szolgaszemélyzet laktak a városokban és a vidéki nagybirtokon s a birodalom számos részében szívesen látott és becsalogatott gyarmatosok is voltak. Mikor pedig egész törzsek telepedtek le a birodalom területén, erősen romanizált lakosság közt éltek. Így saját érdekükben is conservative kellett viselkedniök a római intézményekkel szemben és továbbfejleszteni az átvett gazdag örökséget. Nem mintha ez változatlanul maradt volna meg, hisz a római világ már elenyészőben, pusztulóban volt úgy gazdasági, mint társadalmi tekintetben, de mikor az új urak az új rendet megállapították, a régire építettek.

Dopsch az archæologia eredményeiből (sírok) kimutatja,

hogy a germánok a római telepek helyén telepedtek le. A császári birtokokat a királyok és a hercegek foglalták le. A legtöbb későbbi falu a prähistorikus időkbe nyúlik vissza még ott is, hol a rómaiak csak rövid ideig tartózkodtak, mint Németország északnyugati részében. A falvak a római gazdaságok, falvak mellett keletkeztek. A városok egész sorozatánál kimutatja a telepedés continuitását a pénz-, keramikai, üvegleletek és a történeti források szigorú kritikája alapján, melyből különösen a «*vita S. Severini*» (I. 136. l.) és a salzburgi forrásokét (I. 179.) kell mint mintaszerűeket kiemelni. Itt ellentétbe kerül Below eddigi elméletével a városok keletkezéséről.

A letelepedés nem zárt tömegekben, hanem elszórtan történt, hálószerűen. Már a honfoglaláskor nagy különbség volt a földelosztásban, mely a teljesen elkülönített magántulajdon alapján történt. A seregek vezetői, később a királyok, különös szolgálatok elismerésül különböző nagyságú birtokokat adományoztak egyeseknek, de közös birtokként sohasem. Földközösség a letelepedő germánoknál nem volt! Az archæologiai kutatások kétségtelenné teszik, hogy a római földbeosztás és felmérés a germán időkben is sok helyen megmaradt. Az az elmélet, hogy a szabadok része a közös faluhatár földjében egy-egy egyenlő Hufe lett volna, «teljesen önkényes constructio, mely ellen a forrásokon alapuló megfigyelés szól». A «*Mark*»-ról meg nem lehet bizonyítani, hogy valahol is közös tulajdonban levő termékeny föld lett volna. Nem keletkeztek közbirtokos független parasztköztársaságok, melyeknek tagjai egyenlő joguk lettek és egyenlő vagyonnal bírtak volna, hanem az új társadalmi szervezet magával hozta, hogy a római kincstári vagyon, melyet a királyok birtokukba vettek, nem maradt zártan kezükben, hanem bőkezűen szétosztott és sok szabad ember birtokába jutott. Új élet jött a régi korhadt római világba, annak rendje nem pusztult el. A germánok átvették, de új életerővel töltötték meg. «Egészen valószínűtlen, hogy a germánok honfoglalásánál a birtokokat, melyek a rómaiak alatt magántulajdont alkottak, egyesítették volna.» «A honfoglaláskori germánok szabadságáról és egyenlőségéről szóló» theóriát,

mely a XVIII. és XIX. század bizonyos szellemi irányainak befolyása alatt keletkezett, ma már egy komoly kutató sem akarja fenntartani.»

Politikai tekintetben már a vándorlások alatt változások álltak be, egyesülések jöttek létre, melyekből a törzsalkotmány (Stammesverfassung) fejlődött ki. Ezzel együttjárt a rómaiakkal való harcok idejében a királyi intézmény kialakulása, a monarchikus alkotmány, a régi demokratikus intézmények megváltozása. A hatalom, mely azelőtt a szabadok közös birtoka volt, a királyra szállt át. A keltáktól és a rómaiaktól átvett vidéki szervezetek (pagi, civitas) a királyi hatalom alá kerültek és igazgatásukkal a király szolgálát (comes) bizta meg. Épp így a városok is, melyeknek régi municipiális autonómiája megszűnik. A kezdetben katonai jogkör azután idővel a polgári igazgatásra is kiterjedt, melynek révén a nehéz gazdasági és szociális nyomás, mely a késő római korban az állami fiscalismus és a magán-nagybirtok közti sajátságos érdekkapcsolat folytán uralkodott, megszűnt és helyébe «a szabad lakosság nagy tömegéről való társadalompolitikai gondoskodás lép az állami teljesítményeik fejében és ez a gazdaságilag gyengébbek védelmére irányult. A birtoknak nem egyforma megoszlása miatt u. i. ezen új germán államokban megvan a gazdasági differentiálódás, mely a társadalmi rétegek átalakulását is okozta. A germán ősnemesség mellett a királyi szolgálat is nemesítő volt, míg az a körülmény, hogy némelyek nagyobb földbirtokot szereztek, a szabadok tömegét is különböző osztályokra osztotta. A társadalom átalakítására legnagyobb hatással az egyház volt. Az episcopális szervezet könnyen megegyezett a királyság hasonló irányzataival.

Rendkívül fontos az, amit Dopsch az egyház szerepéről mond, mely egészen más akkor, ha nem veszünk fel culturális cæsurát a római birodalom bukása után. Eddig az egyháznak tulajdonították a közvetítő szerepet a római kultúra és a germánság közt. Dopsch szerint az egyháznak más a szerepe: a világi nagybirtok hatalmának áttörése. Az egyház és a világi aristokrátiának nagy küzdelme a magánbirtokban levő egyházak (Eigenkirchenrecht) körüli harc-

ban jut legjobban kifejezésre. A földbirtokosnak azt a jogát, hogy a területén levő egyházon hatalmat gyakorol, szintén a rómaiaktól vették át a germánok. Ezzel szemben a püspökök álláspontja, kik a városokban székeltek, de az azok közelében levő egyházakra is kiterjesztették hatalmukat, érthetően az is volt, hogy a magánegyházak is jurisdictiójuk alá kerüljenek. A világi földbirtokkal szemben tehát a monarchikus alkotmány kiépítésére törekedtek, hisz a küzdelem eldőlte attól függött, milyen viszonyban állnak az államhatalommal. (Chlodovech áttérésevel az episcopatus nagyhatalommá nőtt úgy gazdasági, mint politikai tekintetben. Viszont a királynak a Rómától még teljesen független egyházban igen nagy volt a befolyása. Szűk a terünk arra, hogy csak röviden is ismertetessük azt, amit Dopsch az immunitásról, a világi nagybirtokosoknak az egyházak felett gyakorolt és az azokra oly veszedelmessé vált védelemről (Vogtei), az egyháznak a hűbéri rendszer kialakulására gyakorolt befolyásáról már a Meroving-korra vonatkozólag mond s még csak azt akarjuk röviden érinteni, amit a városi életről s az ezzel kapcsolatos fejlődésről kifejt.

Dopsch az eddigi kutatás egyik legnagyobb hibájának azt a felfogást tartja, mintha a nagybirtok elvi ellentétben lett volna a városokkal. Az ő kutatásai szerint a városok mozgalmasabb gazdasági élete békésen megmaradt a nagybirtok mellett. Jórészüik a római városok utódai a limes mellett, később meg, mikor a frank uralom a Rajnán túl is átterjedt, az alemannok, szászok, thüringok és bajorok törzsi és népi központjai is városokká fejlődtek. A kereszténység elterjedésével püspöki városok keletkeztek. Már ekkor volt a városokban szabad polgárság : az ipari termelés, a forgalom és a pénzgazdaság képviselői. Szerinte már ezidőben volt városi ipar, melynek termékeiből a földesurak szükségleteiket fedezték. Rámutat az egyház, a templomok ipari szükségleteire. Bizonyos fokú luxus is volt már, melynek igényeit élénk, nem jelentéktelen kereskedelem elégítette ki, sőt hivatásos kereskedő osztály is volt. A forgalom nemcsak terménygazdaságilag csere útján, hanem pénzgazdasággal is bonyolódott le. Már a római birodalom pusztulása előtt

ismerték a germánok a pénzérmét s a VI. században már saját vereteik is voltak. Pénzügyletekről beszél, tőkeképződésről, mindebben tehát homlokegyenest ellenkezően Sombart nézeteivel.

E rövid áttekintés persze igen hiányos és alig adhat képet a könyv gazdag tartalmáról, mely minden kérdésnél az egész germánság, tehát Itália, Anglia és Spanyolország V—VIII. századi viszonyairól tájékoztat. Hatása igen nagy volt a tudományos körökben és egész vitairodalom keletkezett már körülötte. Némelyek támadják egyes tételeit, mások kiegészítik és igazolják azokat, de Dopsch munkájának alapelveit még senki sem vonta kétségbe.

*

Dopsch irodalmi munkásságát a szinte borotvaéles kritikai elme jellemzi. Alig van valaki a jelenlegi német történetírók közt, ki olyan leleménnyel tudná megbírálni az egy-egy kérdésre vonatkozó forrásokat, olyan határozottan bírná értékelni az egyes adatokat, mint ő. Ehhez járul rendkívül nagy jártassága az irodalomban. A fontos problémák meglátása, melyek képessé teszik őt az alapvetésre a nélkül, hogy a részletekben veszne el. Mindenképpen szakít a hagyománnyal s a szatirikusba csapó kritikája annyira eleven, hogy többször szinte érezzük örömét, hogy megint valami az eddigi nézetekkel ellenkezőt sikerült állítania és bizonyítania. Rendkívül fontos az, hogy a jelszavaktól, a tekintélyek szavának ismétlésétől megszabadította a gazdaságtörténeti irodalmat. Ez legfőbb tudományos érdeme. Munkái nagyobb részükben vitázó, romboló természetűek s bár nem is tud mindig valami újat, biztosat állítani a lerombolt régi helyébe. Kíméletlenül kiküszöböli a schémákat, a kritikátlan történetírók mindig használatra készen álló formáit, melyek a híg tartalomnak is tetszetős külsőt adnak. Ezért előadása a való életet, a genetikus fejlődést érezhetően sokkal jobban megközelíti, mint irodalmi elődjeinek és ellenfeleinek rajzai a művelődés fejlődéséről. Ha állításai nem is fognak mind érvényben maradni, ha vizet is kell majd tölteni a borába, bizonyos az, hogy újat, nagyon sok újat alkotott; problé-

mákat kavart fel, melyek felett még soká fog folyni a harc. Ez teszi érthetővé túlzásait, a régítől való elszakadás túlhajtását, mely nem egy helyen fog még correctúrára szorulni², és egyéni érdemeinek túlbecsülését. Így pl. a kultúra aktastrófhájának elméletét a római birodalom megdőlése alkalmával már előtte is többen megtagadták.

Dopschot eleven előadása, kritikai készsége rendkívül alkalmassá teszi arra, hogy iskolát neveljen. A bécsi egyetemnek 1900 óta tanára és az Institut für österr. Geschichtsforschung előadója s így, mint látjuk, tudományos munkásságának külső elismerése sem maradt el. Legnagyobb sikerét azonban akkor érte el, mikor az osztrák kormány, hogy megakadályozza ezen kiváló tanár távozását Berlinbe, kívánságára új gazdaság- és művelődéstörténeti intézetet állított fel részére, legnagyobb nyomorúsága idejében (1922).

Mit mond nekünk, magyaroknak, Dopsch tudományos munkássága? Nekünk is meg kell szabadulnunk a hagyományos nézetek, a jelszavak uralmától, elfogulatlanul a forrásokhoz kell fordulnunk s a hol azok szűkösen buzognak, ott a rokontudományok eredményeit nagyobb mértékben kell felhasználnunk. Ez a tudományos irányzat középkori történetünkben már meg is indult. Dopsch munkássága arra is int, hogy óvakodjunk a schémáktól és az analógiák túlságos alkalmazásától, melyre újabb történeti irodalmunk nagyon hajlandó. Feladatunkat jóval megnehezíti, csaknem lehetlenné teszi az a körülmény, hogy míg Dopschnak egy Sickel és főleg Mühlbacher voltak elődjai, kiknek kritikai forráskiadásaira biztosan építhetett, addig a bécsi Institut fénykorának magyar kortársai elmulasztották középkori kútffőink kritikai kiadását. Nálunk a mai nemzedék feladatát nem könnyítette meg az előzőnek munkája. Középkori okleveleink és egyéb kútffőink kiadása halaszthatatlan kötelesség, ha a jog-, gazdaság- és társadalomtörténet kérdéseiben tisztán akarunk látni. Persze ez mai állapotunkban sokkal nehezebb, mint egy emberöltővel ezelőtt lett volna.

ECKHARDT FERENC.

² L. Voltelini alapos értekezését: *Prekarie und Beneficium a Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte* 16. kötetében.

PLATONTÓL PLETHONIG.¹

I. Platon hatása az ókori görögségre.

A görög szellem történetében Platon az a metszőpont, melyben a régebbi fejlődésnek a legkülönbözőbb irányból jövő vonalai találkoznak s honnan viszont termékenyítő, új sugarai áradnak ki a szellemi irányoknak, melyek a későbbi korok jellemét egyenesen meghatározzák, vagy legalább is erősen befolyásolják. Az ión természetbölcselek tapogatódzó kutatásai az anyag keletkezéséről, Herakleitos magyarázata az érzéki világ jelenségeinek örökös változásáról, az eleai iskola tanítása a létező valóság tulajdonságainak meghatározásáról, Demokritos atom-elmélete, Anaxagoras tana a világalkotó észről, a pythagoreizmus mystikája és számelmélete s Sokrates rationalis etikája és dialektikája úgy tűnnek fel előttünk, mint szorosan egymásba kapcsolódó lépcsőfokok, melyeken Platon szelleme felemelkedett, hogy hatalmas lendülettel átrepülje egész kiterjedésében azt a területet, melynek felfogására emberi szellem egyáltalában képes lehet. Ez a terület egyenlő a világmindenséggel, beleértve egyaránt az érzékeink alá eső és az érzékeink felett álló világot, mégis ezeknek a világoknak minden részletét nem ismerhetjük meg egyenlő módon és egyenlő mértékben. Az anyag, mely folytonos változásnak, keletkezésnek és elmúlásnak van kitéve, nem rendelkezik az igazi létezés feltételeivel s így valójában nem is ismerhető meg, mert az érzéki észrevétel még nem megismerés. A formált anyag, amint a tapasztalati világban élénk tárul, csak részben, azaz a forma erejénél és hatásánál fogva létezik s éppen

¹ E tanulmány vázлата egy nagyobb munkának. Jelen közleményt még egy második követi.

azért rávonatkozó ismereteink is csak részlegesek és feltételesek lehetnek, nem több értékűek annál, amit közönségesen «vélemény»-nek szokás nevezni. Igazi tudást, ami ezt a nevet megérdemli, csak a tapasztalati világon teljesen kívül eső, minden változáson felül álló «eszmék» megismerése nyújthat. Minden jó és szép, ami számunkra létezik, a tiszta és örökkévaló eszmék világából származik oly módon, hogy az eszmék áthatnak a mi érzéki világunkba s formát, törvényszerűséget és harmóniát visznek bele az alaktalan, rendezetlen és szüntelen átalakulásban levő anyagtömegbe. Az érzéki világtól elforduló, tiszta gondolkodás útján, mely a matematikai és dialektikai módszerek segítségével lépésről-lépésre, önmagát ellenőrizve halad előre a formák és fogalmak birodalmában. érinthetjük csak az örökké létező eszméket, igazi tudásnak kizárólagos tárgyait. Az eszmék világában legfelül áll Isten, ki Platonnál egyenlő a jó eszméjével. Őt szemlélni, vele mystikus meglátás útján egyesülni: ez az emberi életnek legfőbb célja. De itt már végződik a tudomány, mert Isten, aki forrása minden létnek és minden tudásnak, fölötte áll a létnek és a tudásnak is. De azért őt is meg kell ismernünk valahogy, meg kell szereznünk ezt a legvégső és legnagyobb lelki kincset is, mert ha ezt nem bírjuk s e nélkül a többi a legteljesebb mértékben bírnók is, ez nekünk nem használ semmit s annyi, mintha semmire sem mentünk volna Isten, azaz a «jó eszméje» ismerete nélkül. Az ő hozzá való felemelkedéshez az értelem már nem elegendő, ide egészen különleges lelkiállapot szükséges, mely alapján véve a tudáson és pedig a legnagyobb fokú tudáson épül fel, de határozottan több és nagyobb annál. Ennek a lelki állapotnak előidézésében nemcsak egész értelmi, hanem érzelmi világunk is közreműködik, a lélek Eros karjain kiemelkedik porhüvelyéből és lát, egy pillanat alatt meglát olyan igazságokat, melyeket a logikus gondolkodás lassú lépteivel sohasem ért volna utól. A költő ihlete, a próféta látomásai, a vallásos rajongók lelki extasisa, sőt a tudós intuitiója is mind ugyanezen különleges lelkiállapot folyamanyai, melyet Platon *μυζικ*-nak nevez. Ezt a célt azonban kevesen érhetik el, az igazi philosophusok, akik birtokában

a legnagyobb tudásnak fel tudnak emelkedni a legmagasabb meglátások régiójába. Mert a tudományok azok, melyek felkutatják a törvényszerűséget az ember és természet világában, a mikro- és makrokosmos jelenségeiben megnyilvánuló harmóniát, röviden az eszmék szüntelen érvényesülését az érzéki világban. Ily módon a tudomány, mely a vallásból indul ki, újra csak a valláshoz vezet vissza s azzal a legszorosabb egységet alkotja.¹

A tudomány és vallás mellett van még egy harmadik tényező is Platon bölcseletében, mely teljesen egyenrangú elemként olvad össze a másik kettővel és ez a tényező: a művészet. Nála a jó, igaz és szép ugyanegy dolognak más-más oldalról való szemlélete, más-más elnevezése. A világ, melyben a jó eszméje uralkodik, nem lehet más, csak szép. A világmindenség a maga összességében és részleteiben a legnagyobb művészi alkotás. Ez az érzéki világ, ámbár csak halvány képmása az eszmék birodalmában levő örökszép formáknak, még utánzatában is szép hatást tesz s a lélek, amely egykor látta az őseredeti mintaképeket, visszaemlékezés útján az érzéki világ fogyatkozásain keresztül is az eszményi szép tökéletességét látja.² Még szebbé válik ez a világ, ha benne a jó eszméjének hatásaként a mindent szép rendben összefoglaló harmóniát látjuk. Az égi testek nemcsak önmagukban szépek gömbalakjuknál és azon körforgásnál fogva, melyet soha nem lankadó, biztos törvényszerűséggel végeznek örökkön-örökké a világűrben, hanem szép az az összhang is, mely a heptachord hangközeinek távolságára elhelyezett planéták összmozgásában megnyilvánul s a sphærák felséges zenéjében csendül meg.³

A világnak ezen művészi felfogása mellett nem kevésbbé művészi nála az a külső forma, melybe egész philosophiáját öltözteti. Ő prózában ír, de bőségesen felhasználja a költészet

¹ V. ö. Politeia 532a—534c, 517b—c. 505a, 508e—509b, Symposium 210d—212b, Phaidros 244a—257b, VII. levél 341c—342a ed. Hermann (Bibl. Teubner.), Rohde, Psyche II. 292. sk. 1. Rader. Platons philos. Entwicklung, Teubner, 1905. 422. 1.

² Phaidon 76b—77b, Phaidros 249c etc.

³ Timaios 33b, 38c—39d, Politeia 530d—531b.

eszközeit is, a nélkül, hogy a kettő közt vont határvonalat bármi tekintetben is átlépné. Ahogyan ír, az a legtisztább és legszebb attikai próza marad mindörökké s mégis a legfenségesebb költészet hatását teszi reánk s művészi szempontból versenyez az ó-görög költészet legszebb termékeivel. Csak az öregedő Platon műveiben (Timaios, Nomoi) vehetjük észre ezen szép egyensúly megbillenését hol egyik, hol másik irányban. Valamint tartalmilag mindaz, amit a görög gondolkodás megelőzőleg felhalmozott, valamiképpen bennefoglaltatik Platon philosophiájában, úgy formailag is a nyelvbeli kifejezésnek mindazok az igazán művészi eszközei, melyeket a görög költészet és próza Homerosztól az attikai drámaírókig, Herodotostól Isokrates fényesen símára csiszolt retorikájáig kifejlesztettek, úgy tűnnek fel előttünk, mint a fejlődésnek Platon felé irányuló előkészítő vonalai, hogy benne találkozzva létrehozzák a legnagyobb nyelvművészt. Már a keret, melybe philosophiáját foglalja, a költészetből és pedig a drámából van átvéve: ez a drámai dialógus, mely a gondolatokat nem kész alakjukban, hanem születésük és a dialektika útján való leszűrődésük összes mozzanataiban tárja elénk s plasticitást és eleveniséget visz az előadásba. Ugyanezen célból elvont igazságok és érzékfeletti dolgok szemléltetésére gyakran használja a symbolikus beszédet, a mythost, melyet vallásos képzeleteinek közérthető kifejezésére már a primitív görög gondolkodás megteremtett s melyet az egész görög költészet művészi törekvéseinek központjába emelt. Philosophiai alapgondolatainak megfelelően nem csupán értelmi, hanem egész érzelmi világunkra is hatni kíván, csak hogy nem az érzékek csiklandoztatása, illetve felkorbácsolása útján, amint azt a sophistikus retorika tette,¹ hanem a legváltozatosabb gondolatok érzelmi velejárójának hű és megkapó kifejezésével. Mindenütt a természetes harmóniát keresi gondolat és forma között s ezért készen kell tartania a gondolatok legfinomabb árnyalataira, az érzelmek és hangulatok egész scálájára a legmegfelelőbb nyelvi kifejezést és ő rendelkezik is mindezen eszközökkel. Az emberi

¹ v. Wilamowitz, Platon (Weidmann. 1920) I. 285.

jellemekre (Thrasymachos, Lysias, Gorgias stb.) oly pompásan tud rávilágítani már pusztán a nyelvbeli utánzással is, akárcsak a legnagyobb költő. Tud festeni a nyelvvel minden keresettség nélkül, van hangja a humorra, az iróniára, a kedélyességre, a pathosra és fenségre és ezt művészi változatossággal alkalmazza is mindenütt, a hol helyénvaló. Soha nem untat, nem fáraszt, hanem visz és ragad magával. Kerülve a retorika közönséges fogásait, de viszont elfogadva mindazt, amit igazi művészet a nyelvbeli rhythmus és kifejező erő tekintetében megalkotott, természetes úton-módon emeli fel az attikai művelt társalgási nyelvet arra a magaslatra, melyen mindent átfogó philosophiájának összes forrásai a legnagyobb tisztaságban és gazdagságban buzognak elő. Ily módon válik Platonnál a nyelvbeli művészet philosophiájának egyik lényeges alkotóelemévé. Ez a művészet is alkotása az örökkévaló eszméknek, igazolása a világot kormányzó és fenntartó harmóniának. És pedig alighanem a legnagyobb, ami embertől ezen a téren valaha kitelt.

A dolog természetében rejlik, hogy ezt a philosophiát, mely sokoldalúsága és egyetemessége ellenére is annyira harmonikus, kerek egésznek alkot s mely minden részletében annyira magán viseli egy hatalmas s a gondolkodás élességével, az érzés mélységeivel és a kifejezés művészetével mindent átfogó egyéniségnek bélyegét, a maga egészében senki sem utánózhatja s nem is viheti tovább. A történet folyamán nem született még egy második Platon. Az ő philosophiája annál kevésbbé szolgálhatott a maga egészében valamely szellemi irány számára kiindulópontul, mert nem alkot a szó szoros értelmében vett rendszert, melyben a tanok dogmatikus lezárttsággal és kényelmesen áttekinthető elrendezésben foglalnának helyet, hanem a már egyszer elért eredmény újabb és újabb meggondolásnak vettetik alá s egy folyton kutató, tanuló és bíráló lélek tükrében majd ezt, majd azt az alakot mutatja. A Politeiában lefektetett államelméletét élete vége felé a Nomoi-ban átdolgozza s főként a gyakorlati keresztülvihetőség szempontjából erősen módosítja, Parmenidesében pedig éppen egész philosophiája sark-

pontját, az eszmetant veszi oly szigorú bíráló alá, hogy ez megnyugtató ellenérvek hiányában meginogni látszik. Ezzel a szigorú önkritikájával, mely egész philosophiáján végigvonul, azt akarta kifejezni, hogy a tudományban nem lehet megállás, minden emberi elmélet megtámadható s csak a folytonos vizsgálódás biztosíthatja a haladást s mentheti meg az emberi szellemet attól a veszedelemtől, hogy egy hibás álláspontban fogva maradjon.

Platon élete munkája arra volt hivatva, hogy philosophiájának, melyben minden egyesítve volt, ami csak vonzhatta az emberi szellemet, egyes alkotó elemeivel hasson az illető korok és egyének hajlamai szerint, mert — mint a történet megmutatta — őt mellőzni, mellette figyelem nélkül elhaladni, az európai művelődésnek egyetlen számottevő korszaka sem engedhette meg magának.

A platoni philosophiának elemeire való szétbontása kezdődik már az ő nagy tanítványánál, Aristotelesnél, aki a mestere által létrehozott gyönyörű összhangot tudomány, vallás és művészet között szándékosan föladja s a három közül erősen kiemeli a tudományt, míg a másik kettőt háttérbe szorítja. A tudás körébe csak az tartozik, amit értelmünkkel felfoghatunk, értelmünk pedig csupán a fogalmi és tapasztalati világ határain belül mozoghat. Az eszmék léteznek ugyan, de nem a dolgokon kívül, egy más világban, hanem magukban a dolgokban, mint formák, melyek az anyagba szállva azt a lét magasabb fokára emelik. Ily módon akarta Aristoteles a platoni eszmevilágot megszüntetni, de hogy ez mily kevésbé sikerült neki, mutatja az a következtetés, melybe Metaphysikájában keveredik, mikor a dolgoktól elvonatkoztatott formákban látja a tudás igazi tárgyát.¹ Elszáll Eros, el az ihlet és a művészi világszemlélet, marad a pusztá ész és a tapasztalat; amit e kettő útján felfoghatunk, az a realitás, melynek birodalmában Aristoteles hatalmas és rendszeres alapvetését dolgozta ki a korabeli tudományoknak.

Aristotelesnek ez a rationalistikus és realistikus világ-

¹ pp. 1026a—1037b rec. Christ (Teubner, 1906.)

felfogása válik uralkodóvá a Kr. e. IV. század közepétől a II. század közepéig terjedő két évszázad egész szellemi életében, melyet a hellén kultúra e korbéli széleskörű elterjedéséről a hellénizmus korának szoktunk nevezni. A philosophia hova-tovább annál inkább a tiszta materialismus felé hajlik el a Stoában és az epikureismusban, melyek újra a régi ión bölcselők természettudományi alapjaira helyezik a gondolkodást. Nem ismernek magasabb célt, mint a gyakorlati életben való boldogulást s ennek mértéke szerint szabják ki a tudás határait. A tudnivalókat iskolás dogmákban foglalják össze, melyek az iskola egyes képviselőinél a részletekben némi eltérést megengednek ugyan, de lényegileg változatlanul és érinthetetlenül ismétlik ugyanazt az elméletet. A szellemi tevékenység súlypontja a tudományokra esik, melyek nem annyira új igazságok keresésében, mint inkább a régi eredmények számbavételében és magyarázatában látják céljukat. Az alexandriai és pergamumi könyvtárak körül főleg a katalogizáló és kivonatoló tevékenység virágzik. A költészetben az új-vígjáték és a mimus felelnek meg legjobban a kor ízlésének, tehát azok a műfajok, melyek a köznapi élet s benne az érzéki szerelem veristikusan finom rajzával tűnnek ki. A régi költészet nagy műfajai, melyek a hősök világába, emberfölötti cselekvések és szenvedések villámokkal terhes levegőjébe vezetnek, csaknem egészen lekerülnek az irodalmi termelés napirendjéről; a hol még említésreméltó utóvirágzás mutatkozik, mint az eposzban és a lyra némely fájában, a régi grandiosus tartalom helyébe az intim szerelem és a tudományos anyaggyűjtemény szórakoztató és tanító jellegű tölteléke lépnek. Jellemzően tükröződik vissza a kor iránya a retorikában is, mely lemond arról, hogy az attikai szónoklat nagyszabású arzenáljának felhasználásával az embert a maga egész gondolat- és érzelmvilágában megragadja, hanem gyakorlati módon a legrövidebb utat választja s egyenesen és kizárólag az érzékekre kíván hatni az asianista stílus izgató rhythmusaival és bombasztikus szóvirágaival.

Hol keressük ebben a korban Platont? Ő elsősorban az általa alapított Akadémiában él tovább, melynek hívei

eleinte csaknem kizárólag az öreg Platon pythagoreista ízű számspeculációival foglalkoznak, azonban a III. században, mikor az ellenlábas materialista iskolák kezdenek elhatalmasodni s egyoldalú dogmatismusukban megmerevedni, hatalmasan előretör Platonnak, mint a dogmák ellenségének szelleme. Arkesilaos még csak a kételkedést hirdeti a merev stoikus tanokkal szemben, de már Karneades támadóként lép fel a Stoa belső ellenmondásai ellen s szétszedve az egész rendszert, kimutatja annak tarthatatlanságát. Igaz, hogy a rombadöntött épület helyébe újat emelni meg sem kísérli. A dogmák uralma azonban meg van törve : a stoa tanainak gondos revisiójára kényszerül s igyekszik eltüntetni felfedezett fogvatkozásait. A platoni akadémia tevékenysége tehát a philosophia területén a negatív criticismusban merül ki. Positív alkotásokat e korban csak a szorosan vett szaktudományok területén mutathat fel. Itt Eratosthenes, Arkesilaos tanítványa, az, aki tudományos működésének főgyökereivel Platon szelleméből táplálkozik. Ő elsősorban egyetemes polyhistoriájával válik ki kortársai közül, melyet maga röviden philológiának nevezett (a maitól eltérő értelemben használva e szót). Egyaránt művelte az összes tudományokat, nem sokat törődve azzal, hogy kollégái nem minden gúny nélkül «bétá»-nak nevezték, mint aki minden tudományban legfennebb csak a második helyre kerülhet. Az ő egyetemessége nem Aristotelestől, hanem Platontól származik ; ezt bizonyítja a matematika iránti szeretete s az az alapvető fontosság, melyet e disciplinának tulajdonított a tudományok birodalmában. Bevezeti a matematikát mind a geographiai, mind a históriai kutatásokba s megalapítja amott a matematikai és csillagászati földrajzot, emitt pedig a tudományos chronológiát. Ő szerkesztette először azt a dél- és párhuzamos körökből álló hálózatot, mely térképeinken alapbeosztásul szolgál ; ő kezdeményezte a fokmérést, egyes földfelületi pontok astronomiai helyzetének meghatározását s ezen eszközök segítségével elkészítette az első tudományos világtérképet. Ő már hirdette, hogy a föld körülhajózható s ezen később is emlékezetben tartot telméleti postulátumának gyakorlati igazolása ösztönözte Kolumbust azon nevezetes

hajóútjára, melynek Amerika felfedezését köszönhetjük.¹ Nem kevésbbé úttörő volt munkássága a régi görög időszámítás s ennek segítségével a fontosabb történeti tények pontos időmeghatározása körül; az általa vetett alapokon épült fel Apollodoros irányt jelölő chronológiája. Az alexandriai korban a tudományok függetlenítették magukat a philosophiától, de lassanként egymástól is; minden szak tudós külön-külön dolgozott, a maga szakjában az elérhető legnagyobb tökéletességre törekedve, de a szomszéd területekre nem sok ügyet vetve. Eratosthenes állítja helyre a megzavart összhangot, amidőn gyakorlatilag a saját tevékenységével is bebizonyítja, hogy csak a tudományok vállvetett munkája s módszeres összeműködése hozhat igazán gyümölcsöző eredményeket. S ugyanakkor, mikor kiemelte szűkkörű elzárkózottságukból, egyszersmind magasabb célok felé is vezette a tudományokat, az utilitaristikus mellécélokon felül a tudományban saját maga üdvét, megdicsőülését kereső emberi szellem magasztos távlataiba. Ebben is Platon igazi tanítványának mutatkozik.

Platon iskolájából származik jóformán mindaz, ami e kor astronomiai tudását teszi. Két kiváló tanítványa, Eudoxos² és pontoszi Herakleides,³ kiknek szerencsájuk volt még a mestert személyesen hallgathatni, foglalták össze a platoni iskolának e téren elért eredményeit. Az előbbi állapította meg — Egyiptomban végzett tanulmányainak felhasználásával is — a csillagok helyzetét a félgömbalakú égboltozaton s számította ki pályájukat, mozgásuk törvényeit, az utóbbi fejti ki részletesen a már Platon által elfogadott homocentrikus rendszert,⁴ mely közvetlen előhírnöke volt a Samosi Aristarchos által bizonyított heliocentrikus rendszernek. Mindaz a tudományos matematika és geometria.

¹ E. Schwartz, Charakterköpfe aus der antiken Litteratur (Lipscse, 1910), II. r.³ 102 l.

² Ars astronom. ed Blass. Seneca Quæst. Nat. VII. 3.

³ Heraclides, fragm. 49. etc. ed. Voss.

⁴ E rendszerben a föld, nap és a többi égitestek a középpontban levő tűz körül forognak. V. ö. Frank, Plato und die sogenannten Pythagoreer, Halle, 1923. 207 l.

beleértve a stereometriát is (de kikapcsolva természetesen a matematika mystica-t), melyet a platoni Akadémia tanított, Eukleides híres könyvében, az *Elemekben* van összefoglalva. Ez a mű formailag is igazi mintaképe a tudományos stílusnak. Cicomázatlanul egyszerű, fogalmazásában tömör, szabatos és világos. Nem csoda, hogy Angliában ma is a legnépszerűbb tankönyvek közé tartozik.

Kiírthatatlanul élnek tovább Platon műformái, a dialógus és a levél is. Amaz inkább csak a philosophusok házi használatában, emez már szélesebb körben s eljut az uralkodók asztalára is. A dialógust Herakleides mestere szellemében fejleszti tovább történetileg nevezetes személyeknek felléptetésével s a háttérnek korrajzszerű kifestésével. Ez a forma hatott később Ciceróra és Plutarchosra.

Csak egy oldalról nem látjuk Platon szellemének semmimű hatását a hellenisztikus kultúra magasabb régióiban. Ez a vallásos mysticismus, a philosophiának a vallásban való kicsúcsosodása, mely sehogysem fért össze e kor erős rationalismusával. Az emberi lélekből azonban teljesen kitörülni nem lehetett ezt a vonást. Miután fölfelé nem érvényesülhetett, lefelé az alsóbb néprétegekbe vette útját s itt az orphikával egyesülve ¹ várta be azt az időpontot, mikor újból megnyílt előtte az út arra, hogy a szellemi élet legfelső szintjén is elfoglalja az őt megillető helyet.

Ez az alkalom csakhamar megérkezik a Kr. e. II. század közepén, amikor a görög szellemi életben jelentékeny átalakulás érezhető. A lökés Keletről jön, mely ősrégi időktől fogva melegágya volt a vallásos mystikának. Ha a görög tudomány a maga rationalismusával a megelőző kétszáz év alatt ki tudta is szorítani az első helyről ezt a mystikus világszemléletet még a Kelet szellemi központjaiban is, ez a siker csak pyrrhusi győzelem volt, melyben a győző kimerülten roskadt össze s türelmesen nyújtotta kezét a Kelet felől mind hatalmasabban előretörő, ellentétes szellemi áramlatnak. Már a görög philosophia belső küzdelmei is ezen cél

¹ W. Schmid a Christ-féle Geschichte der griech. Litteratur⁵, II. 1, 11.

felé mutattak; a hosszú harc a Stoa és Akadémia közt végre is kiegyenlítődésként jutott nyugvópontra. Az utóbbi lerázza magáról a skepsis és a merev tagadás szellemét s igyekszik pozitívabb formákba öltöztetni tanításait; az előbbibe pedig diadalmasan vonul be Platon transcendens idealismusa. Ennek az egyeztető iránynak kiindulópontja Rhodos szigete, melyet Kelet és a görögség közé ékelődő szerencsés földrajzi helyzete mintegy felavatott erre a szerepre s az őt környező hatalmak ellenére is megőrzött politikai és gazdasági függetlensége szabad fejlődéshez, gazdagsághoz s még a rómaiak előtt is tekintélyhez és befolyáshoz juttatott. Athént és Alexandriát is háttérbe szorítja a rhodosi philosophiai iskola; belőle áradnak ki a kor irányító eszméi. Ez iskola első feje, Panaitios, még át van hatva a Stoa rationalismusától, de már annak szigorú etikáját a platonismus szellemében alakítja át s az individualismus rideg szemzőgéből az emberi társadalom és egyetemes kultúra magas szempontjai alá rendeli s ily módon humánusabbá, melegebbé és æsthetikusabbá teszi. Még tovább megy ezen a téren az ő tanítványa, a syriai Poseidonios, aki egyenlő fogékonysággal a keleti mystika és a platonismus iránt ezeknek befogadására egészen kitárja a Stoa eddig zárva tartott ablakait s komoly kísérletet tesz arra, hogy a tudomány és vallás Platon által megállapított, de Aristoteles óta megzavart összhangját újból helyreállítsa. Csak gyér töredékek maradtak ránk ennek az universális szellemnek sokoldalú munkásságából: de abból az intensív hatásból, melyet a görög és római szellemi életre gyakorolt egész a Kr. u. I. század végéig s melynek szétszórt emlékei elég szép számmal ránkmaradtak, sikerült a philológiának Poseidonios szellemi képét megnyugtató biztossággal és hűséggel helyreállítani.

Jelentősége elsősorban nem abban van, hogy az összes tudományokat Eratosthenes óta nem tapasztalt egyetemes-séggel karolta fel s ezeket, különösen természettudományi téren, új felfedezésekkel gazdagította, melyek közt talán legnevezetesebb az apály és dagály váltakozásának a hold vonzásával való magyarázata. Nem is abban, hogy pathetikus és színes előadásával, mellyel az értelmén túl a kedély-

világot is erős hullámvásba igyekezett hozni, a külső formában is ledöntötte a rationalismus emelte korlátokat. Az ő főerőssége, melynél fogva századokon át irányt szabott a gondolkodásnak, abban áll, hogy az emberi dolgok mellett az istenieket s ezek okainak kutatását is teljes mértékben bevonta a philosophia körébe s a philosophiában szóhoz juttatta a theológust és a prófétát is.¹ A stoikus bölcséletet annyi új tartalommal töltötte meg, hogy ez majdnem szétfeszítette a régi alapokat és kereteket. Szerinte a világ megismeréséhez a rationalis tudomány nem elegendő; vannak dolgok, melyek csak irrationalis módon foghatók fel, pl. az általa oly nagyra tartott mantika (jósítás) segítségével. Ennek megfelelően lelkünk is kettős jellegű. Van rationalis és van irrationalis lélek, mely utóbbi korántsem megvetendő, amint a stoikusok általában tartották. A szenvedélyek nem betegségei a léleknek, hanem annak háztartásában természetes és fontos szerepet töltenek be.² Tisztán érzi és hirdeti az érzékeink felett álló, transcendens világ létezését, melybe nemcsak az isteneket foglalja, hanem mindazt, ami az emberben és a természetben isteni. Éppen ez a világ az igazi; az érzékeink alá eső csak tökéletlen megnyilvánulása annak. A philosophia az, amely az embert abba az igazi világba visszavezeti s az istenséggel újra egyesíti. Ily módon kereszteződik nála a stoikus pantheismus a platoni eszmétannal. Scipio álma Cicero *De re publica*-jának VI. könyvében, mely kétségkívül Poseidonios hatását tükrözi vissza,³ fogalmat nyújthat azokról a mystikus látomásokról és jóslatokról, melyek segítségével ez a nyugtalan szellem a természet és a lélek titkaiba behatolni igyekezett. A minta itt is Platon, csak hogy a platoni Eros helyébe, aki a lelket a tudás orgiáiból vezeti az extatikus meglátások felé, a mystikának népies és könnyebben elérhető formái lépnek.

Ez a philosophiai eclecticismus, melyet Poseidonios megalapított, válik uralkodóvá azon idő alatt, míg az ő

¹ Schwartz, *Charakterköpfe* I. r.³ 97. l.

² Galen. V. 429. K.

³ P. Corssen, *De Posidonio Rhodio Ciceronis in libro I. Tusculanarum et in Somnio Scipionis auctore*, Bonn. 1878.

befolyása tart. Stoa, platonismus és aristotelismus egy rendszerbe olvadnak össze, mely az egyéniségek szerint hol az egyik, hol a másik oldalt emeli ki jobban a többiek rovására, de amely ezentúl már a keleti mystikának is kénytelen helyet adni az egyesülésben. Csak egy irányzatnak nem lehet helye ebben a tágkörű összefoglalásban, az alapjában véve atheista és cultúra ellenes epikureismusnak, melyet a többi philosophusok általános, közös ostrom alá fogtak. Typikus képviselője ennek az egyeztető, jobban mondva egybekapcsoló iránynak prusai Dion, az aranyszájú vándorprédikátor, ki erősen moralizáló beszédeiben egészen nyugodtan használja egymás mellett a Stoának két ellentétes végletbe, majd a cynismus, majd a platonismus felé hajló ellentmondásait, néha egyenesen a vulgaris ethikába csap át s nem ismeretlenek előtte Zoroaster és az ind brahmánok tanítása sem. Theológiája és természetbölcselete Poseidonios hatását mutatja. De legnagyobb bámulattal van eltelve Platon iránt, akit a leghellénebbnek tart az összes philosophusok között, akit nemcsak számos gondolat átvételében, hanem Demosthenes és Xenophon mellett a formában és stílusban is utánozni kíván.¹ Ez azonban nem mindig sikerül neki: a dialógust nem bírja sokáig s csakhamar áttérrel az értekező előadásba.² Nyelve is kiforratlan keveréke még a különböző stílusoknak, melyek közt helyenként még vulgaris elemek is felbukkannak, de mindenütt érezhető a nagy attikai stílművészek nyelvbeli tisztasága és szépsége után való erős vágyakozás.

A kor szellemének megfelelő, új stílusért való küzdelem napirendre tűzi a legtökéletesebb stílusminta kérdését, amely ez időszakbeli elméleti rhetorikai irodalom középpontjába kerül. Érdekes megfigyelést nyújt ezen a téren is a különböző nézetek evolúciója, mely végső kifejlésében Platon és a nagy attikai prózaírók felé mutat. Valamint a philosophiában az epikureismus, úgy a rhetorikában az asianismus a közös támadási célpont; ennek kárhoztatásában az elmélet emberei

¹ Borysthenitica p. 8, 6 ed. Arnim.

² R. Hirzel, Der Dialog II, 117.

mind megegyeznek. Ezzel szemben az atticismus lesz a jelszó. Eltérés csak abban van, hogy a sok attikai író közül melyik legyen a minta. A sicíliai Caecilius Lysias egyszerűségében is graciosus stílusát ajánlja s a római atticisták tényleg az ő utasításához tartják magukat. A halikarnassosi Dionysios már ezzel nem elégszik meg. Ő Poseidonios szellemének varázsa alatt áll s amint mestere a philosophiában, úgy ő a rhetorikában veti meg alapját az eklekticismusnak. Rhetorikai rendszere tulajdonkép keverék, mely platoni, stoikus, peripatetikus és isokratesi elemekből áll. Lysiaszal szemben Platont s különösen Demosthenest becsüli sokra. A pathos felébe emelkedik a rationalismusnak és empirismusnak. Még határozottabban csatlakozik Platon szelleméhez *A fenségesről* szóló irat, mely hamisan Longinus neve alatt van hagyományozva. Ez a szónoklat célját nem a meggyőzésben, hanem a lelki elragadásban látja.¹ Egész érzelmi világunk megragadása útján a lelket magasabb régiókba emelni, melegség, fenség és nagyvonalúság eszközeivel enthusiasmust idézni elő, a mystikusnak a rationalis felett való mindenkori kiemelésével, ez az, amire a szónoknak törekednie kell. Azokat a régi nagy mestereket pedig, akik ezt az ideált megvalósították, herosokként kell tisztelni s csakis ezeket érdemes követni.

Ennek a kornak egész eszmevilágát a maga sokoldalú változatosságában tárja elénk közvetlenül az új korszak kezdete előtt Plutarchos, kinek rendkívül termékeny irodalmi munkásságában a kor összes szellemi áramlatai, beleértve a Kr. e. I. század óta lábrakapó új — pythagoreismust is, visszatükröződnek, kivéve a csak polemikus módon említett cynismust és epikureismust. Ő Platon követőjének vallja magát s tényleg az Akadémiában nyerte kiképeztetését, innen hozta magával a matematika iránti szeretetet s a nagy tiszteletet Platon iránt, kitől a dialógus fölépítésében gondolatokban számos reminiscentiát találunk irataiban. De abban, hogy Platon igazi lényegébe behatoljon,

¹ I. 4. p. 3. ed. Vahlen⁴ (Teubner); XIII. 2, p. 31. Platont tartja a próza Homerosának, aki leginkább képes stílusával enthusiasmust kelteni.

megakadályozta őt Poseidoniosnak közbeékelődő szelleme. Éppen bölcséleti világnézete sarkalatos részében, az ismeretelméleti kérdésben, főleg a rhodosi mestertől függ. Ő is azt vallja, hogy az értelemnek szüksége van isteni megvilágításra, ami részben a mantika, részben a démonok (isten és ember közt közvetítő, misztikus közléplények) segítségével történik.¹ Ez a mystikus vonás élete vége felé mindjobban úrrá lesz lelki világán s mint delphibeli pap a philosophiából egészen theológiát csinál. Ethikai felfogásának melegsége és philanthropiája, mely a rhodosi iskolán keresztül ismét csak Platonra megy vissza s oly sok hasonlóságot mutat a keresztyénséghez, teszik harmónikus egyéniségét annyira rokonszenvenné a késő utókor előtt is. Ő a világirodalom egyik legnépszerűbb írója. Nagyban elősegítették népszerűségét tanításainak gyakorlati célzata, encyclopædikus jellege, mellyel a korabeli tudás kincseit, bár minden eredetiség nélkül, de annál világosabban foglalja össze s vonzó előadási módja, mely soha ki nem fogyva az anekdoták és sententiák beszövésében, a tanulást mindig az érdekessel tudja fűszerezni és frissíteni.

Plutarchos világnézetében nagy szerepet játszik gonosz világlélek, mint Istennek ellentéte, mely az anyaggal egyesülve minden bajnak és rossznak forrása. (De Iside et Osiri de cap. 46. etc. v. II. p. 519. Bern.) Ezzel a görög philosophia még jobban elhajlik a keleti vallások felé. A folyamat tetőpontjára jut Philonnál, aki megkísérli kapcsolatba hozni a görög philosophiát a zsidó vallással. Minden törekvése arra irányult, hogy Mózes tanainak a görög gondolkodás legfőbb eredményeivel való megegyezését kimutassa, ha másként nem lehet, hát a stoikusoktól eltanult allegorikus magyarázat segítségével is. E célból széles körben felhasználja az egész görög irodalmat; igen sokat merít Platonból, kinek dualismusa és eszmetana a Poseidonios-féle démonológiával és a zsidó angyalhittel kereszteződik nála.² Nagy szerepet játszik nála a logos, amely Isten képmása, a teremtés eszköze és a világnak a lelke egyszerre. Megszemélyesítve pedig a logos

¹ V. ö. De E apud Delphos cap. 6. (Moralia v. III. p. 7.), de defectu oraculorum cap. 10. (v. III. p. 82.) ed. Bernardakis.

² De plantatione, ed. Pfeiffer (vol. III.), p. 92.

Isten elsőszülött fia, a főangyal, ki a teremtés után is közvetít Isten és az emberek között. A platonai Akadémiában (v. ö. Polit. 531 l.) a logos a léleknek az a tevékenysége, mely által tudományos ismeretre tesz szert. Tovább fejlesztik ezt a stoikusok, akik a logost egyenlőnek veszik a világban uralkodó törvényszerűséggel. Philon átvéve a platonikus-stoikus tant, Isten és ember közt legfőbb összekötő kapoccsá építi ki. Ismeretes, hogy ez a tan milyen mély nyomokat hagyott az Újtestamentumban, különösen János evangéliumában.¹ De az a híd, melyet Philon a platonizmus és Mózes tanai közt emelt, még mélyebb hatást tett a keresztyén egyházatyákra, akik tőle tanulták meg, miként lehet görög philosophiai gondolatokkal a keresztyén theológiát gazdagítani. Az érzéki megismerés helyességében való kételkedés, elfordulás az anyagtól, mely minden bajnak forrása, a törekvés az Istennel való egyesülés felé a vallás segítségével, ezek azok a főgondolatok, melyek által a platonizmus megtalálja útját a keleti túlvilági vallásokhoz s előkészíti a lelkeket a közelgő keresztyénség befogadására. A keresztyén dogmatörténet egyik legkiválóbb ismerője mondja Philonról, hogy Keleten őt a keresztyének sokkal inkább becsülték és a magukénak tekintették, mint Nyugaton Vergiliust és Senecát.² Az ő példája és elmunkálatai nagyban megkönnyítették Clemens és Origenes korszakalkotó theológiai munkáját.

A Kr. u. II. és III. század megint egy új és önmagában jól elhatárolt korszakát alkotja a görög szellemi élet fejlődésének. Az egyensúly, melyet a Poseidonios-féle mpstikával kiegészített philosophiai eklekticizmus a különféle szellemi erőtenyezőkhöz létrehozott, most megbomlik, a mérleg

¹ V. ö. Philon de migrat. Abraham. vol. III. p. 412. de mundi opiticio vol. I. p. 12. de profugis v. III. p. 228. (ed. Pfeiffer, Erlangen, 1820). — «L'auteur qui a écrit le Prologue (du quatrième évangile) était, non pas frotté d'un vernis de théologie philonienne, mais nourri jusqu' à la moelle de philosophie religieuse judéo-hellénique». (Réville : Le quatrième évangile II. éd. Paris, Leroux, 1902. 105. l.) «Ce Logos n'est autre chose qu'une combinaison des Idées platoniciennes et de la Causalité universelle du panthéisme stoicien». (Réville, i. m. 88.)

² Harnack: Die Überlieferung etc. (Gesch. d. altchristl. Litt. 1893.), 859. l.

teljesen a mystikum, a vallás javára billen. A tudomány s a rá alapított philosophia önálló alkotásra való képtelenségében félénken húzódik vissza a vallásos rajongás előtt, mely e korban kizárólagos uralommal veszi birtokába a lelkeket. Ez a hangulat elsősorban a meglévő vallások keveredésében, synkretismusában keresi kielégülését, de csakhamar éppoly csaiódottan fordul el tőle, mint előzőleg a philosophiai eklekticismustól. A sok kísérletezésben kimerült lélek új vallásra áhítzik. Új vallásra, mely a maga belső, mindent átfogó erejével képes egvesíteni a politikailag a hatalmas római birodalomban összekapcsolt, de lelkileg százféle sectára széthulló emberiséget s alkalmas arra, hogy a görög tudomány és bölcsészet legértékesebb kincseit is felszívja magába.

Két komoly kísérlet történik ebben az irányban, melyek egymással versenyezve küzdenek a győzelemért. Az egyik a gnostikusok vallása, a gnosis, mely a görög philosophia és a keleti vallásos mystika egyesítésének századok óta kipróbált útján indul el,¹ csakhogy kiveti tarisznájából az empirikus tudomány és az æstheticismus súlyos és csábító nehezékeit, hogy annál könnyebben emelkedhessék fel az érzékfeletti világba Istenhez. Az út és mód, ahogyan a lélek a gnostikusok tanítása szerint eljuthat a gonosszal egyenlő anyagvilágból az Istennel való mystikus egyesüléshez, a régi philosophia és vallásos mystika jólismert recipéinek bonyolult összelegyítéséből állott: éppen ezért nem felelt meg az «új vallás» követelményének. Az a merev tagadó szellem pedig, mellyel az anyaggal együtt a természet és művészet minden alkotását a rossz és a csunya világába utalták s attól teljesen elfordultak, egyenesen visszariasztotta a műveltebb és szebb lelkeket, a kik minden vallásos rajongás ellenére is élénken megőrizték a görögség hagyományos szépérzékét s éppen ebben a korban a régi művészet és retorika újjászületését készítették elő a classicismusban. A gnosis tehát rövid, de heves küzdelem után kénytelen

¹ L. a legújabb felfogást a gnosis eredetéről Leisegang: *Die Gnosis*, Lipcse, 1924. c. művében.

volt meghajolni diadalmas versenytársa, a Krisztus vallása előtt, melynek nagy ereje ép abban állott, hogy nem akart lenni sem philosophia, sem tudomány, sem mystika, hanem egysesgyedül: vallás. Az út, melyen Krisztus követői az embereket Istenhez közelebb vinni igyekeztek, rendkívül egyszerű és mégis rendkívül hatásos volt: ez az az út, melyet Krisztus a maga tanításaival és élete példájával megmutatott. A mindent átfogó szeretet, melynek legszebb gyakorlati példáit Krisztus élete és halála adta s mely az embert Krisztuson át Istenhez s ugyancsak ő rajta keresztül minden embertársához elvezette, azokhoz is, sőt azokhoz elsősorban, akik eddig szegénységüknél, elhagyatottságüknél, testi és lelki fogyatkozásaiknál fogva minden kegyelemből és üdvösségből kizárva érezték magukat, lebirhatatlan erőnek bizonyult, mely minden földi hatalom és tudomány ellenére is futótűzként terjedt el a görög kultúra és a római birodalom egész területén. A szeretetnek ez a vallása valóban új vallás volt, amilyenre a régi tanoktól agyongyötört korszellem áhítozott. Platon Erosa csak az ideák világa után sóvárgott s annak a kevés kiválasztottnak jutott osztályrészül, akik már birtokába jutottak az összes tudományoknak. A Stoa és platonismus egyesüléséből származó philanthropia, mely még Plutarchosnál található legtagabb formájában is megáll az emberi törvények korlátaínál,¹ legfennebb csak az embereket fűzi össze egy bizonyos határig a kölcsönös segítség és együttérzés kötelékeivel, de az embernek Istenhez való viszonyában más utakat követ. Azt a szeretetet, mely Krisztus által Istent és embert, embert és embert minden megszorítás nélkül összefűz egy megbonthatatlan egészszé, a krisztusi evangélium hozta be ebbe a világba s ezzel aratott minden más vallás és philosophia felett győzelmet. És éppen ezért, mert a keresztyénség nem volt filozófia, sem tudomány, meg volt az a kiváltsága is a többi, valamely philosophia irányában orientálódó vallással szemben, hogy szabadon és elfogulatlanul léphetett hozzá a tudomány és philosophia kincseihez s kiválaszthatta belőlük a lényegének leginkább megfelelő, értékes elemeket.

¹ Vit. Dion. 58. vit. Timoleon. 33. ed. Sintenis.

Ezt a lépést meg is kellett tennie, ha a görög-római világ műveltebb rétegeit is tartósan magához akarta kapcsolni. Ösztönszerűleg hatott a gnostikusokkal folytatott harc is, melyben a keresztyén tanok először jöttek érintkezésbe a görög philosophiával. Már korán létesült az alexandriai katecheta-iskola, mely a hitoktatás mellett általános műveltséget is adott s harcosokat nevelt és fegyvereket kovácsolt a philosophiailag képzett ellenfelek támadásainak elhárítására. Ebből az iskolából került ki Clemens egyházatyja, aki először szólaltatja meg a keresztyén tanokat a görög irodalom sajátos formáiban s a görög philosophia legnemesebb tanításaival való egybehangzásuk kimutatásával alapját veti meg a tudományos keresztyén theológiának. Az igazi gnosis a görög philosophia és tudomány által megalapozott krisztusi tanítás. A hit önmagában is elegendő ugyan, de csak ezen gnosis által nyer megfelelő szilárdságot és biztosságot. A görög philosophusok — bár gyakran eltérnek az igazságtól — azért egészben véve mégis a legjobb előkészítők a krisztusi igazságok teljes megszerzéséhez.¹ Az általa vetett alapokon azután Origenes biztosan építi fel a keresztyén theológia és dogmatika rendszerét. Ő már az alexandriai tudomány egész arzenálját felhasználja szentírásmagyarázataihoz s polemikus, apologetikus és dogmatikus irataiban, bár gyakran küzd a görög philosophia ellen, leghatásosabb fegyvereit mégis ennek gazdag tárházából meríti. S itt néha oly messzire ment, hogy gondolatai Istenről, a világról, az emberről néha alig különböznek a pogány görög philosophusok tanításaitól, amiért a későbbi egyházatyáktól megrovás is jár neki, viszont ellenfelei örömmel ismerik el, hogy több platonismust, mint keresztyénséget találnak irataiban.² Mert Platon és követőinek, különösen Philonnak szelleme az, mely leghamarább megtalálja útját a

¹ Stromateis VII, 56—57 (p. 41—42) ed. Stählin (Gr. Chr. Schr.), Lipcse, 1909.

² Ez áll különösen a teljességében csak Rufinus fordításában fennmaradt «De principiis» c. művére (ed. Koetschau az egyházatyák berlini kiadásában, Origenes V. Lipcse, 1913.) v. ö. c. Cels. VII, 38, 42; IV, 48; III, 41 etc. ed. Koetschau Orig. I.

keresztyénséghez s megtöltve azt philosophiai és tudományos tartalommal biztosan emeli fel a korabeli képzettség legmagasabb színvonalára. Isten megismerése, mely fölötte áll a közönséges vallásgyakorlatnak, alkotja legfőbb célját a keresztyén philosophusnak is. Ez az esoterikus keresztyénség szembeállítása az exoterikussal. A kettő közti elválasztó vonal a platonismus, mely az esoterikus tanban túlsúlyra jut a keresztyén eszmék felett.

De ime Platon szelleme előretör egy másik áramlatban is, mely a kor általános irányának megfelelően szintén a vallásban csúcsosodik ki, de úgy megalapozásában, mint végső kifejlésében sokkal szorosabban tartja magát a görögség nagy nemzeti hagyományaihoz, mint akár a gnosis, akár a hellénizált keresztyénség. Ez az újplatonismus, mely Platon philosophiájának épp azt a részét újítja meg szinte kizárólagos hangsúlyozással, melyet maga Platon is minden emberi törekvés legfőbb céljául jelölt meg, t. i. a léleknek Istennel való mystikus egyesülését az ekstasis útján. Minden tekintetben úgy jelenik meg előttünk ez a mozgalom, mint az újjaszületésben levő régi görög művelődésnek tervszerű szellemi reactiója a már jól megszervezett és diadalmasan előrenyomuló keresztyénséggel szemben, mely a maga fanatismusában nemcsak a régi görög vallás és cultus, hanem az irodalom és művészet szép alkotásait is megsemmisítéssel fenyegette. A válságos pillanatban megjelenik Platon szelleme a hellén muzsák célbavett alkotásai fölött, hogy az értük aggódó lelkeket egy utolsó nagy küzdelemre hevítse és egye-sítse. Ugyanonnan indul ki, hol a rivális áramlatok is főhadi-szállásukat tartják, az e korban újból vezetős szerepre jutott Alexandriából. Ammonios Sakkas, a keresztyén hitről kitért egyszerű napszámos hinti el az új tan csiráit. Írásba nem foglalt semmit, csak szóbelileg tanított intim körben, de tanítványai közül került ki Plotinos, ki először foglalta írásba az újplatonismus rendszerét, rányomva arra nagy gondolkodó egyéniségének bélyegét. Alapgondolata egészen platonai. Isten előtte is egyenlő a jó és szép eszméjével, aki azonban nemcsak érzékeink, hanem értelmünk számára is elérhetetlen magasságban áll. És a léleknek mégis meg kell

találnia útját hozzá. Az út a léleknek az érzéki világtól elfordított, befelé irányuló, contemplatív tevékenységéből indul ki s az intuitio és ekstasis fokozatain keresztül emelkedik az eszmék világán is felül Istenhez.¹ A speculativ gondolkodás itt még teljesebben elszakad a tapasztalati világtól, mint Platonnál. A tudomány főleg a gondolkodás alaptörvényeire, a formális logikára szorítkozik, melyben Plotinosnál még Platon, de követőinél már Aristoteles a mester. A mystikumhoz való erős vonzódás pedig maga után vonja a mantika, mágia és démonológia jogosultságának elismerését is. Mégis a tudományt és művészetet nem veti el teljesen Plotinos, hanem — ha le is fokozva a második sorba — megtartja, mint alkalmakat arra, hogy belőlük a lélek a maga mystikus felemelkedéséhez ösztönzést és útmutatást meríthessen. Nem veti el a régi görög cultus és költészet alkotásait sem, hanem igyekszik az allegorikus magyarázat segítségével a maga vallás-philosophájának megfelelően értelmezni. Szeretettel őrzi az egész görög szellemi világ kincsesházát s ebben különbözik legélesebben a gnostikusoktól s részben a keresztyénségtől is, mely mindazt kárhoztatta belőle, ami tanaival nem volt összhangzásba hozható. Plotinos tanítványa, Porphyrios, igyekezett mestere tanításait gyakorlatiasabbakká tenni, a hagyományos görög kultúrával bensőbb összhangba hozni. Példákon mutatja ki, hogy az új tan tulajdonképpen nem egyéb, mint a régi cultuszok és mythosok rejtett értelmének magyarázata. Mindaz a mystikum, mely a régi jóslatokban, mágikus szertartásokban, a költők és philosophusok alkotásaiban jelentkezik, csak természetes betetőzését találja az új-platonismusban. Gyakorlati útmutatásokat ad arra nézve, hogy miként lehet elnyomni a testet askesis és vegetarianismus által s ily módon megkönnyíteni a léleknek az érzéki világból Istenhez való emelkedését.² Ő abban is a gyakorlat emberének bizonyult, hogy egy hatalmas vitairatban veszedelmes támadást intézett a félelmetes versenytárs, a keresztyénség ellen, mely nemcsak cáfolat, hanem pontról-pontra való

¹ Enn. V. 5, 7. ed. Volkmann (Teubner).

² De abstinencia II. 31 etc. ed Rhoer (Traj. ad Rhenum).

bizonyítása akar lenni annak, hogy az újplatonizmus minden tekintetben különb a krisztusi tanoknál. Hogy milyen nagy jelentősége volt ennek a munkának, mutatja az, hogy még késő évtizedek múlva is szükségesnek tartották a keresztyének cáfolgatni. Viszont az apostata Julián császár keresztyénellenes magatartásának legfőbb érveit e műből merítette.

Legrosszabbul jár ebben a korban a tudomány, melynek az antirationalis irány a kutató szellem teljes elapasztásával főéleterét vágja keresztül s amely éppen ezért régi tudományos eredményeknek encyclopædikus összehordásában merül ki. Ennek is meg van azonban az a jó oldala, hogy értékes anyagot mentenek meg a pusztulástól az utókor számára. Így cselekszik Ptolemaios a geographiai és astronomiai tudásnak sokszor téves és kritikátlan, de az egész területre kiterjedő egybefoglalásával; így Galenos, kinek az orvosi tudomány terén Hippokrates és iskolája vívmányainak bőbeszédű taglalását köszönhetjük, de akinek figyelme eklektikus alapon a philosophia egész rendszerére kiterjed. Athenaios a dialogusnak Platontól kölcsönzött formájában az irodalomtörténeti és régiségtani anyagnak oly hatalmas tömegét tárja fel, mely a választott művészi formával sehogyszem illik ugyan össze, de — mint anyag — megbecsülhetetlen szolgálatot tesz a modern irodalomtörténeti kutatásoknak.

A kornak tudományellenes irányát legvilágosabban juttatja kifejezésre Sextus Empiricus, a philosophus, aki áthatva az Akadémia skepsisétől, azt az összes szaktudományokra kiterjeszti s külön-külön vitairatokban igyekszik kimutatni minden egyes tudományra nézve, hogy eredményei erősen kétségbevonhatók és megbízhatatlanok. Az általános áramlatnak megfelelően a retorika is egészen elszakad a gyakorlati élettől s pusztán formális művészetté lesz, melyet az iskolákban tanítanak, intim körben gyakorolnak s melynek semmi egyéb célja nincs, mint hogy a szónokok tisztán külsőlegyes eszközökkel a befejezett művészet illuzióját keltsék s önmagukat bámultassák.¹ Ezt az irányt újabban új-sophistiká-

¹ Croiset: Histoire de la littérature grecque² (Paris, 1901), V, 550.

nak szokás nevezni s az elnevezés találó is. Emlékeztetnek a régi sophistákra, mert az értelem és mélyebb érzések elhanyagolásával egyenesen a fülre kívánnak hatni s ezen keresztül elkábítani igyekeznek a hallgatóságot. Önként kínálkozott példa gyanánt a régi Gorgias-féle retorika közvetlen folytatása, az asianismus s tényleg az új-sophistika első kísérletezései ebben a mederben is haladnak. Így Favorinus, a Dion tanítványa, mestere nyomdokait elhagyva, már hajlik az asianista pompa felé. Ha nem lépett volna közbe az atticista grammatika, mely a nyelvtisztaság szigorú hangsúlyozásával egyúttal a stílust is mindjobban szorította az attikai classicismus felé, az új-sophisták teljesen elmerültek volna az ázsiai bombastban. Így azonban Herodes Atticus és Aelius Aristides újból Demosthenest és Platont állítják fel stílusminták gyanánt s minden törekvésük az, hogy velük versenyezzenek, illetve túlszárnyalják őket. Csakhogy ez természetesen hiú kísérlet marad. A két nagy attikai mester művészete az életből és a természetből nőtt ki egy nagy gondolatoktól és érzésektől hevített geniének souverain alkotóképességétől támogatva. Oly tulajdonságok, melyek az új-sophistáknál teljesen hiányoztak. Némi külsőleges utánzás után szárnyaszegetten hullanak vissza az Isokrates-féle retorika színvonalára, mely minden símasága, finomsága és ragyogása mellett is élettelen és gyakorlatiatlan marad. Egy íróval találkozunk a szépirodalomban, aki valami újat és nagyot akart alkotni s aki — ha a toll nem állt volna oly könnyen a kezében s a gyors és tömeges termelés helyett inkább az elmélyedésre vetette volna a fősúlyt — ezt a célját teljes mértékben el is érhette volna s ez az író a syriai Lukianos. Ő a platoni dialógust, miután a Satura Menippea és az attikai vigjáték szellemében egyszerűsítette, a satira és a skepsis kiapadhatatlan küzdőterévé teszi s szemlét tartva a kor összes gvarlóságai, az önálló alkotásra való képtelenség, utánzási mánia, dogmatikus megmerevedés, önhittség és hizelkedés felett, a metsző gúny nyilait bocsátja rájuk inkább mulattató, mint javító célzattal. De nem kíméli a régi görög cultúra hagyományait sem, melyekbe kortársainak nagy része, mint mentődeszkába, görcsösen kapaszkodott

bele. Különösen a régi pogány mythológiát és cultust támadja nagy kedvvel és erővel.¹ Mintha csípős gúnnyal telített írásaiban a kor lelkiismeretét hallanók megszólalni, mely egy hanyatló cultúrvilág utolsó lépcsőfokán vergődve, kimerültségében és tehetetlenségében önmagára mondja ki a halálos ítéletet. A keresztyénséggel szemben elutasító állásponton van, de azért, hogy kíméletlen szatirájával alaposan hozzájárult a régi vallás és philosophia erejébe vetett hit megrendítéséhez, akaratlanul is szövetséges-társává lett a keresztyéneknek az antik görög polytheismus ellen folytatott küzdelmükben.

DARKÓ JENŐ.

¹ V. ö. Istenek párbeszéde, Ikaromenippos, Prometheus, A megcáfolt Zeus c. dialogusait (ed. Sommerbrodt, Berlin, 1886.).

EGYSZER ÖSSZEL...

... Egyszer ősszel nagyon kellemetlen és kényelmetlen helyzetbe jutottam: egy városban, ahova éppen akkor érkeztem s amelyben egy lélek ösmerősöm sem volt, egy garas nélkül álltam, sőt szállás nélkül is.

Az első pár napban eladogattam öltözékemnek minden nélkülözhető darabját, azután kiballagtam a kikötőbe, hol a gőzhajók horgonyt szoktak vetni s hol a hajók körül időnként bőven akadt munka; de most az is üres és csendes volt, mert október utolsó napjaiban jártunk.

Lábaimmal turkáltam a nedves homokban s kitartón vizsgálgattam, azt remélve, hogy valami ételnemű hulladékára bukkanhatok s vaktában bódorogtam az épületek és árúsbódék közt, arra gondolva, milyen jó lehet az, ha az ember jól van lakva...

A közműveltség mai állásában könnyebb a lélek, mint a test éhségét csillapítani. Ott őgyelegsz az utcákon, körülötted házak vannak, amelyek kívülről nem csín nélkül valók és fel lehet tenni, hogy belsejök is csinosan van berendezve; ez kellemes gondolatokat kelthet az építészet, egészségügy és sok minden más okos és magasztos dolog felől; kényelmesen és melegen öltözött emberekkel találkozol; óh milyen udvariasak, kitérnek előled, mert gyöngéd érzésük nem akarja észrevenni létezésed szomorú tényét. Az égre, egy éhező embernek a lelke mindig jobb és egészségesebb táplálékhoz jut, mint egy jóllakotté, --- íme egy szabály, melyből szellemes következtetést lehet vonni a jóllakottak javára!...

... Este lett, esett az eső s észak felől fel-fel támadt a szél. Végig füttyölt az üres ládák és bódék közt, nekicsapódott a vendégfogadók deszkával beszögezett ablakainak s a

folyó hullámai tajtékozottak csapásaitól, hangosan csapkodták a part homokját, egymás után siettek a komor messzeségbe, s türelmetlenül ugrott át egyik a másikon . . . Úgy tetszett, mintha a folyam érezné a tél közeledtét s a jég béklyójától való féltében, melyet az északi szél még ez éjtszaka rászoríthat, el akarna szaladni. Az ég nehéz és sötét volt, szakadatlanul szitált a szemmel alig látható eső s a természet szomorúságát még fokozta két letörött és nyomorékká vált fűzfa s egy aljával felfelé fordított csónak, mely gyökereiken hevert.

Egy felfordult, lyukas fenekű ladik és két szomorú, a hideg szélről lekoppasztott fűzfa.

Köröskörül minden üres, néptelen, halott, de az ég ontja kimeríthetetlen könnyeit.

Pusztaság és sötét volt köröskörül, mintha minden haldokolna, mintha nemsokára csak én magam volnék életben s akkor rám is a fagyos halál leselkednék.

Tizenhét éves voltam — szép kor!

Csak mentem, mentem a hideg és nyirkos homokon, fogaim trillákba verődtek össze az éhség és a hideg tiszteletére. Miközben hiába kerestem valami ennivalót, egyszerre, amint egy bódé háta mögé kerültem, a földön egy meggörbült alakot vettem észre, női ruhában, mely átázott az esőtől és szorosan rátapadt a meghajlott vállakra. Megálltam, néztem : mit csinál. Kiderült, hogy kezeivel gödrött váj a homokban az egyik bódé alá.

— Mit csinálsz? — kérdeztem, lehajolva hozzá.

Halkan felsikoltott és gyorsan talpra ugrott. Most, hogy állott és tágra nyílt szürke szemeivel aggódalmasan nézett reám, láttam, hogy velem egykorú leány, kedves arcú, csak-hogy ez arcot három kék folt éktelenítette. Ez sokat rontott a jó hatáson, ámbár a kék foltok figyelemreméltó szabályossággal voltak elosztva, két egyforma nagyságú a két szem alatt, a valamivel nagyobb harmadik az orrtő fölött. Ez a symmetria az emberi arcok elrutításában gyakorlott mester kezére vallott.

A lány rám nézett és szeméből rögtön eltűnt az ijedség . . . Már lerázta kezéről a homokot, megigazította fején a kendőt, előre hajolt és így szólt hozzám :

— Te, nem vagy te is éhes? . . . Na hát akkor vájkálj tovább, én már belefáradtam . . . Ott — s fejével a bódéra mutatott — bizonyosan van kenyér, talán még kolbász is. Ebben a bódében még árulnak . . .

Hozzáláttam a munkához. Ő várakozott egy darabig, rám nézett, azután mellém kuporodott és segíteni kezdett . . . Hallgatva dolgoztunk. Nem tudnám megmondani, volt-e eszemben ebben a pillanatban a büntető törvény, a morál, a tulajdonjog és más efféle, amikre tapasztalt emberek szerint az élet minden mozzanatában gondolni kell. Minthogy lehetőleg az igazság mellett akarok maradni, megvallom, azt hiszem, úgy elmerültem feladatomban, hogy a bódét aláássam, hogy minden egyébről tökéletesen megfeledkeztem, azon kívül, hogy vajon mit találhatok a bódében . . .

Este lett. A homály — a nyirkos, hideg, penészszagú homály — egyre sűrűbb lett körülöttünk. A hullámok mintha tompábban csapkodtak volna, mint előbb, de az eső egyre sűrűbben és hangosabban dobolt a bódé deszkáin . . . Valahol már kerepelt az éjjeli őr csörgettyűje . . .

— Van feneke vagy nincs? — kérdezte új ismerősöm. Én nem értettem, mit mond és hallgattam . . .

— Azt kérdem, van-e a bódének padlója? Mert ha van, akkor hiábavaló a fáradtság. Kikaparjuk a lyukat, — de azután talán még vastag deszkák következnek . . . Hogy feszíthetnénk fel azokat? Jobb, ha leütjük a zárat . . . nem is erős.

Asszonyi fejben ritkán támadnak jó gondolatok, de — mint látni — néha mégis . . . Mindig sokat adtam a jó ötletekre s igyekeztem is értékesíteni.

Amint a zárat megtaláltam, kirántottam ütközőstül. «Munkatársam» abban a szempillantásban leguggolt s mint valami rúgó, úgy bepattant a négyszögű nyíláson. Onnan hallatszott ki dicsérő szava:

— Helyre fattyú vagy!

Egy csöpp dicséret nő részéről többet ér nekem egy férfiú egész dithyrambjánál, ha olyan szépszávu volna is, mint valamennyi régi és új szónok együttvéve. De akkor kevésbé szeretetreméltó hangulatban voltam, mint most, ügyet se vetettem a bókra, csak azt kérdeztem tőle kurtán és aggodalmasan:

— Van ott valami?

Egyhangún kezdte felsorolni, amit talált:

— Egy kosár tele üvegekkel . . . üres zsákok . . . egy ernyő . . . egy bádög veder . . .

Ez mind nem volt élvezhető. Reményeim oszlani kezdtek . . . Hirtelen élénken felkiáltott:

— Aha, itt van!

— Micsoda?

— Kenyér . . . Egy cipő . . . Csakhogy nedves. Nesze!

Lábamnál egy kenyér gurult elő s utána ő, bátor barátom. Én rögtön törtem belőle egy darabot, számba dugtam és majszoltam . . .

— Add ide csak . . . Igen, innen bizony el kell kotródni. Hova menjünk?

Kémlelve nézett széjjel a sötétben . . .

Sötét volt, vizes, hangos az esőtől . . .

— Amott van egy felfordított csónak . . . gyerünk oda.

— Gyerünk!

És mentünk, menet közben törtünk a kenyérből és szánkba tömtük . . . Az eső erősebbé vált, a folyam üvöltözött, valahonnan hosszú, metsző fütty hallatszott, mintha valami nagy és senkit sem féltő ismeretlen füttyölne a világ minden berendezésére, erre az utálatos őszi estére, meg ránk, a két hősre. Az ember szíve megfájdul ettől a füttytől, de azért mohón zabáltam, a leány is, aki baloldalamon ment.

— Hogy' hínak? — kérdeztem mellékesen.

— Natasának — felelt röviden s jóízűn csámesogott hozzá.

Rá néztem, szívem összeszorult, belenéztem magam elé a sötétségbe és — úgy rémlett, mintha sorsom gúnyos fintor pofája vigyorgott volna rám, hidegen és rejtelmesen . . .

*

. . . Az eső szünet nélkül dobolt a csónak deszkáján s lágy suhogása szomorú gondolatokat sugallt. A szél bedudált a törött fenékdeszkán, egy hasadékon át, hol egy kis szilánk ide-oda csapódott s nyugtalanító, panaszos hangon hörgött. A folyó hullámai a parton csobogtak, olyan

egyhangú, szomorú hangon, mintha valami elviselhetetlen unalmas és keserves esetről beszélnének, amellyel már az undorig beteltek, valami olyanról, ami elől el akarnak szaladni s amiről mégis beszélni voltak kénytelenek. Az eső nesze összevegyült morajlásukkal, s a felborult csónak felett mintha egy sóhaj terjengett volna, hosszúra nyúló, végnélküli, nehéz sóhaja a derűs, meleg nyárnak örökösen a hideg, felbős, lucskos télbe fordulásától megbántott és kimerült földnek. A szél szakadatlanul ott rohant el a puszta part és a tajtékzó folyó felett, rohant és szomorú dalokat dúdolt . . .

A csónak alatt nem volt semmi kényelem: szűk és nyirkos hely volt ez, a kitört lyukon keresztül finom, hideg eső permetezett be . . . besüvített a szél . . .

Hallgatagon ültünk, dideregve a hidegtől. Emlékszem, aludni szerettem volna. Natasa háttal a csónak oldalának támaszkodott s egészen kis csomóvá kuporodott össze. Térdeit átfogta kezével, rájok tette állát s tágra nyílt szemmel meredt a folyóra . . . arca fehérségén szemei az alattuk levő kék foltokkal óriási nagyoknak látszottak. Meg se mozdult s ez a mozdulatlanság meg a hallgatás — éreztem — egyszerre félelmet ébresztettek bennem szomszédnőm iránt . . . Beszélgetni akartam volna vele, de nem tudtam, mint kezdek hozzá.

Ő kezdett beszélni.

— Cudar egy élet ez — mondotta, mély meggyőződéssel.

Nem panasz volt az. Annál sokkal több nembánomság volt a szavakban. Egyszerűen elgondolkozott, ahogy tudott s bizonyos következtetésre jutott, amelyet ki is mondott s amire én nem tudtam mit felelni, anélkül, hogy magamnak ellent ne mondtam volna. Így hát hallgattam. Ő pedig csak ült ott tovább, mozdulatlanul, mintha ügyet se vetne rám.

— Ha legalább meggebedne az ember — kezdte újra, de most halkán és gondolkozva. S megint nem volt a szavában árnyéka sem a panasznak. Látszott, hogy az ember az élet felől elgondolkozva, maga-magát vette szemügyre s nyugodtan arra a meggyőződésre jutott: nincs más mit tenni, hogy magát az élet gúnyjától megkímélje, mint meggebedni.

Én kimondhatatlanul elszomorodtam a gondolkozásnak ettől a világosságától s éreztem, hogy ha tovább hallgatok, sírnom kell. Ez pedig szégyen volna egy nőszemély előtt, annál inkább, mert ő nem sírt. Elszántam magamat, hogy beszélgetni kezdek vele.

— Ki ütött így meg? — kérdeztem; okosabb és gyöngédebb kérdés nem jutott eszembe.

— Na, hát Paska! — válaszolt nyugodtan és hangosan.

— Ki az?

— A szeretőm . . . Egy pék.

— Sokszor ver?

— Igen, ha leissza magát, akkor verekedős — sokszor.

Közelebb húzódtam hozzám s elkezdett beszélni Paskáról, maga-magáról, meg a köztük levő viszonyról. Ő bizony — csatangoló személy volt, aki — — — de Paska pék, vörös bajusza volt és szépen játszott húzómuзикán. A legény oda ment hozzá. «abba a házba» s nagyon megtetszett neki, mert víg fickó volt és tiszta ruhában járt. Felső kabátjának tizenöt rubel volt az ára és «ráncos» csizmát viselt . . . Ezért szeretett bele és az rendes vendége lett. De akkor aztán azt kezdte, hogy a pénzt, amit Natasa más vendégektől édességekre kapott, elszedte tőle, elitta, verni is kezdte, — ez még semmi se lett volna, hanem azután Natasa szemeláttára más lányokkal kezdett . . .

— Nem szégyen ez nekem? Én sem vagyok rosszabb a többinél. Hát mért néz le engem, a lator. Tegnapelőtt elkéredzkedtem az asszonyságtól, sétálni; elmentem hozzá, hát ott ül nála Dunyka, részegen. Ő is kapatos volt. Azt mondom neki: «Te alávaló rongy! Te komisz!» Erre végig vert, meg rugdosott, a hajamba markolt — mindenféleképpen . . . Ez még nem volna nagy veszedelem. Csakhogy mindent eltépett rajtam . . . most mitevő legyek? Hogy menjek vissza az asszonysághoz? Mindent összetépett: a ruhát, a felsőt, — még vadonat új volt — öt rubelembe került . . . a kendőt is lerántotta a fejemről . . . Óh, Istenem! Hát most mit csináljak? — sivített fel egyszerre panaszos, megtört hangon.

A szél süvöltött, folyvást erősebb és hidegebb lett . . . Fogaim újra vacogni kezdtek. Ő is összehúzta magát a hideg-

től s olyan közel bujt hozzám, hogy szemeinek csillogását világítani láttam a sötétben.

— Micsoda komisz fráterek vagytok ti férfiak valamennyien! Mindnyájatokat megtaposlak, nyomorékká verlek. Ha egy közületek felfordulna... én a képébe köpnék és egy cseppet se sajnálnám! Alávaló dögök! Koldultok az embertől, csóváljátok a farkatokat, mint a közönséges kutya, aztán ha egy ostoba asszony enged, — kész, vége mindennek! Tüstént lábbal tapossátok! — Ti utálatos majmok!

Változatosan szitkozódott, de szitkaiban nem volt erő: nem hallottam ki belőlük semmi gonoszszágot, semmi gyűlöletet az «utálatos majmok» ellen. Egyáltalán beszédének hangja a tartalomhoz képest nyugodt volt, s hangja szomorúan szegény csengés dolgában. De mindez rám erősebben hatott, mint a legszebb és meggyőző pesszimista könyvek és beszédek, amilyenekből azelőtt is, azóta is sokat hallottam s hallok és olvasok a mai napig. S ez, lássák, onnan van, mert egy haldoklónak halálküzdelse mindig sokkal természetesebb és erősebb hatású, mint a halálnak akármilyen pontos és művészi leírásai.

Gyalázatosan oda voltam, — bizonyosan inkább a hidegtől, mint barátnőm beszédeitől. Elfojtva felnyögtem és fogaimat csikorgattam.

És csaknem abban a pillanatban éreztem két kis hideg kezet, egyik a nyakamat érintette meg, a másik arcomat simította végig s egy aggodalmas, halk és gyöngéd kérdés hallatszott:

— Mi bajod?

Szinte azt hittem volna, hogy más valaki kérdezi, nem Natasa, aki éppen most fejtette ki, hogy minden férfi közönséges gazember és hogy ő minden rosszat kíván nekik. Sebesen hadarta:

— Mi lelt? Mi? fázol? Ah, milyen is vagy te! Itt ülsz és hallgatsz... mint egy kőszent. Már elébb mondhattad volna, hogy fázol... Na, feküdj végig csak a földön... nyújtózzál ki... én is oda fekszem... így ni!... Most ölelj át... erősebben... Így... na, ... most te is átmelegszel. Azután meg háttal fordulunk egymásnak... Valahogy majd-

csak kihúzzuk az éjtszakát . . . Mi a bajod? Mindenedet elittad? Elhajtottak az állásodból? . . . Sebjaj!

Vigasztalt . . . Leletet öntött belém . . . Az ördögbe, mennyi gúny volt rám nézve ebben a helyzetben! Akkoriban ugyanis komoly gondjaim voltak az emberiség sorsát illetőleg, a társadalmi rend átformálásáról ábrándoztam, politikai felfordulásokról, ördögien okos könyveket olvastam, melyek eszmei mélysége bizonyára magának a szerzőnek is elérhetetlen volt, — sokat fáradtam azon, hogy magamból «valami nagy társadalmi ható erőt» formáljak. Mindenesetre eljutottam magamról való képzelődésemben odáig, hogy elismerjem létjogosultságomat, mint az életre nézve nélkülözhetetlen nagyságét, aki föltétlenül képes egy nagy történelmi szerep eljátszására. És engem, engem, testével melengetett egy olcsó némbér, akinek semmi becsé és semmi helye az életben s akin segíteni nekem eszembe sem jutott volna, míg ő nem segített én rajtam s ha eszembe jutott volna is, aligha tudtam volna rajta valósággal segíteni.

Ah, majdnem azt kellett hinnem, hogy mindez csak álomban, esztelen, nehéz álomban történik velem . . . De, oh jaj, ezt nem gondolhattam, mert a hideg esőcseppek rám hullottak, keblemre egy nő meleg keble tapadt, arcomat meleg lehellet érte, volt ugyan benne egy kevés pálinkaszag . . . de . . . annál éltetőbb volt. A szél sívított és sóhajtozott, az eső dobolt a ladikon, a hullámok csapkodtak, mi ketten átöleltük egymást és mégis dideregtünk a hidegtől. Mindez való volt s én biztos vagyok benne, hogy senkinek sem volt ilyen nehéz és csúnya álma, mint ez a valóság.

Natasa azonban fecsegett egyfolytában mindenféléről, oly gyöngéden és részvevően beszélt, ahogy csak asszonyok tudnak beszélni. Naiv és kedves beszédének hatása alatt felgyulladt belsőmben egy kis láng, amiből valami megolvadt a szívemben.

Könnypatakok folytak szememből s azok tisztára mosták szívemet sok gonoszságtól, keserűségtől, ostobaságtól és közönségességtől, amelyek régóta felgyűltek benne . . .

Natasa pedig így beszélt hozzám :

— Elég már, ne sírj, édesem! Elég! Ha Isten úgy akarja,

majd megint jobbra fordul a sorsod . . . megint lesz állásod . . . és minden egyebed . . . .

És rám rakott sok — számtalan — forró csókot . . . .

Ezek voltak az első női csókok, melyeket az élet nekem adott s ezek voltak a legjobb csókok, mert a többiek mind nagyon drágák voltak és nem adtak nekem semmit.

— Na, ne sírj hát, te nevetséges gyerek! Adok én neked holnap szállást, ha nincs hova lenned . . . — hallottam mintegy álomban a lány, biztató suttogást.

. . . Hajnalhasadásig úgy feküdtünk ott, egymást átölelve . . .

De mikor virradt, kikecmeregünk a csónak alól és bementünk a városba . . . Aztán barátságosan elbúcsúztunk egymástól és sohasem találkoztunk többé, habár egy féléven át minden lebújban kerestem ezt a kedves Natasát, akivel ezt az éjszakát együtt töltöttem . . . egyszer ősszel . . . Ha már meghalt — milyen jó neki! Nyugodjék békében! — De ha életben van : legyen béke a lelkével. És sohase ébredjen fel lelkében bukásának tudata, — mert az fölösleges s az életre nézve haszon nélkül való szenvedés lenne . . .

Gorkij Maxim után.

KÖLTEMÉNYEK.

Öreg dalok.

Csalódás.

«Nem úgy van már, nem úgy van, mint régen,
Csillag elfogy a megfakult égen ;
Nem hangos a zöldülő bokorka,
Fátyolos a fülemüle torka.»

«Csak olyan még a menny tiszta kékje,
Róla a sok csillag se hullt még le,
A fülmile ma is ép úgy zeng még,
Csak a kelmed szeme, füle gyengébb.»

Nagy fény, kis fény.

Elismerem, van arra példa :
Zord vénségnek az agg se préda ;
Sophokles, Góthe, mint egy Pháros,
Még nyolcvan évvel is sugároz.

De az a tűz, mit őszi estén
Vén szőlőcsősz gyújt, gyenge kis fény ;
A rőzse, gaz füstöl, kigyúl,
Lobog, lobog, s hamvába hull.

A tettek rúgója.

Ne túlvilági jutalom-reményér',
Légy hű, igaz, bátor, nemes ;
E sárgöröngyön nemesen azért élj,
Mert élni csak így érdemes.

Elismerés.

Tudom, babérok nékem nem teremnek,
Az én dalom nem tetszik a jelennek;
De hát a dal mértéke és jutalma
Csupán csak a jelen tetszése volna?

Engem nem csüggeszt e külső csaló szín,
Elismerés nekem is jutna bőven,
Csakhogy az én megértő hallgatóim
Ott hallgatnak a temetőben.

Távlat.

Mélyen az erdő sűrűjében járva,
Nem láthatod, melyk a magasb sudár fa,
Az látja csak, ki távolabbról nézi:
Egy-két sudár a többit hogy' tetézi.

Két fejfa.

Két fejfa áll a temetőn,
Fejét egymásra hajtva;
Az írást — még le nem kopott —
Elolvashatni rajta.

Öreg házaspár nyugszik itt,
Egy sírhalomtól földve,
S mert testük elporlott alatt,
Fejfájuk borul össze.

Sehogy sem jó.

Nem jó ily sok nép egyrakáson,
Ennyi nagy hangnak szűk a lakásom;
De még rosszabb, ha őszre kelve végül
A ház csak úgy kong a nagy ürességtül.

Zúzmarás fa.

Lelkem, mint a félig kiszáradt fa,
Leveleit korán elhullatta;
Többi fán még hervadás se látszott,
Már ő akkor leveletlen gyászolt.

De hogy tél jött, zord fagyos ködével;
Néma gyászát égi kéz fődé el:
Talpig lombos most a zúzmarától,
Színezüstből tündérszötte sátor.

Napnyugtakor.

Nyugszik a nap, alkonyat van,
S mennyi még az aratatlan;
Hátad mögött kevés kéve,
Munkádat még ne hagyd félbe.

Hogyha nem megy úgy igazán,
Egyet-kettőt fenj a kaszán,
Hanem most már kalapálni
Kár megállni.

Késő.

Nyaram az ősze messze kitoltam,
Mulasztásimból sokat pótoltam;
Nem megyek tán mint koldús a télbe...
De mennyi munkám maradt még félbe!

VARGHA GYULA.

IRODALOM.

Ravasz László irodalmi beszédei.

Százados énekek : *Madách «pesszimizmus»*. — *Jókai lelke*. Budapest, Studium kiadása, 1925. K 8. r. 53. l.

Százados énekek, e költői cím alá foglalta Ravasz László ref. püspök két nagyszabású irodalmi beszédét. Tanulmány mind a kettő, de egészen más, mint azok az irodalmi tanulmányok, amelyeket irodalmi társaságok ünnepi ülésein hallani szoktunk. Mások, de nem azért, mert püspök az, aki őket elmondta. Az egyházi szellem, az egyházi szín távol áll tőlük, s a belőlük helyenként kicsendülő áhítat sem a papra, csak a mélyen vallásos emberre vall. Ami ezeknek a beszédnek sajátos reflexet és értéket ad, az onnan ered, hogy szerzőjük költő, aki a próza terén is magasan, költőien szárnyal.

Az egyik beszéd Madách állítólagos pessimismusát világítja meg, egészen új érvekkel. Nem logikával dolgozik, a nagy tragédia egyes helyeinek elemzésével, az egyes színek jelentőségének kifejtésével, hanem leszáll a költő emberi elméjének és emberi szívének legmélyére és mint költő-psychologus fejti meg az *Ember tragédiája* igazi jelentését. Fejtegetései egy páratlanul fényes és páratlanul jellemző képmen csúcsosodnak ki: «Ha belenézünk Madách varázstükrébe, önnön emberi vonásainkat torzan, nagyítva, medúza-ijesztően látjuk. De ugyanakkor oldalt, félre, megmutatja nekünk fényből való, plasztikus örök arcunkat : az istenképet. A második Ádám : a Krisztus arcát».

A másik beszéd, *Jókai lelke*, kétségkívül a legszemkápráztatóbb Jókai-arckép. Nem photographia. Már az ünnepi alkalom, amely szülte — a Kisfaludy-Társaság centennáris Jókai-ünnepén hangzott el — megkövetelt bizonyos eszményi fényt. A hűségénél azonban van egy sokkal nagyobb kettős érdeme : élessége és színteltsége. Az egész egy ragyogó tűzijáték, a szellemnek és értelemnek, a költészetnek és a szónoki hévnek csodálatos harmoniája. Ilyen a nagyközönség számára. A szakemberek azonban felismerik azt a sok tudományt és nagy elmélyedést, amelyen ezek a szellemi tűzszikrák kipattantak, az ihletett költő arca mögött meglátják a másik arcot is, a hivatott tudósét.

—i.

Dr. Gopcsa László.

— Emlékezések. Budapest, 1925. Pfeifer Ferdinánd kiadása. —

Gopcsa László, a magyar kir. közoktatásügyi minisztériumban eltöltött harmincöt évi szolgálat után, nyugalomba vonult, mint helyettes államtitkár. Sokat látott és tapasztalt e harmincöt év alatt, mint szenvedélyes gyorsíró sokat jegyzett fel, ami az ő gyorsírási jeleinek segítségével nélkül örökre elveszett volna.

Emlékei és följegyzései alapján néhány nevezetes férfiról érdekes képeket rajzol e kis kötetben. Jellemzi Trefort Ágostont, Eötvös Lórántot, mint minisztert, Jókait, mint a fehér asztal szónokát, Gárdonyi Gézá, mint tanítót, Petelei Istvánt, Markovits Ivánt és Kónyi Manót. Szerette, tiszteli ezeket a férfiakat s az olvasó lelkében is visszhangot kelt az ő szeretete és tisztelete.

Az olvasóval megkedvelteti a maga egyéniségét is. Gopcsa lelkesedik a gyorsírás művészetéért és lelkesedik a magyar culturáért. Egyszerű, szerény odaadással ismeri el a kiválóságot s a legcsekélyebb érdemet is. Szereti a találó adomát, gyönyörködik a szép szónoki fordulatokban s felmelegszik szíve, ha a magyarság szellemi életét előmozdító tettekről tudósíthatja az olvasót. Könyve igen kellemes és hasznos olvasmány. Ajánlhatjuk mindazoknak, akik a megnevezett írók és államférfiak iránt érdeklődnek.

d.

Új regényírók.

Térey Sándor: *Visszatérés*. Budapest, Franklin-társulat. 8. r. 224. l. —

Tabéry Géza: *A szárvasbika*. — *A Bolyaiak regénye*. Budapest, Athenaeum. 8. 232. l.

Költői irodalmunknak legmozgalmasabb ága ma kétségkívül a regény. Nem múlik el hét, még az évnek egyébként csöndes derekán sem, a nélkül, hogy a könyvkereskedések tükörfüvegei mögött ne tűnnék föl egy-egy új regény. De érdekes jelenség: e kötetek címlapján szinte többször találkozunk új, ismeretlen nevekkal, mint régi, megalapozott híró írók nevével. A magyar Parnassos útja majd olyan meredek, mint az eredetié Delphi fölött, Phokisban — csodálatos, hogy mégis annyian törik magukat rajta. A törtétezők jórésze kidől az első próbálkozás után: ezekre nem vesztegetjük a szót. Vannak azonban olyanok is, akik felé biztatón mosolyog a hegyesűcs. Közéjük tartozik az a két regényíró is, akiknek első regényével ezúttal foglalkozni akarunk. Térey Sándor regénye a Kisfaludy-Társaság koszorú-

jával lép a közönség elé ; igaz, hogy a kéz, mely a **koszorút adta**, egy pár babérlevelet kitépett belőle, azzal okolván meg a Franklin-jutalom odaítélését ennek a gyöngeségektől nem ment regénynek, «hogy nem akart ily figyelmet érdemlő tehetség mellett bátorító, buzdító szó nélkül elmenni». Ez a megjegyzés szóról-szóra alkalmazható Tabéry Gézára is, akit viszont Erdélyben, éppen regényekkel szerzett írói neve ajánl a magyar közönségnek.

A két regény között egyébként is van némi kapcsolat : rokon költői feladatot tűznek maguk elé s azt hasonló eszközökkel akarják megoldani. Mindegyik egy-egy ember képét világítja meg lelki szövedékük föltárásával Tabéry hőse valósággal élt : a nagy matematikus Bolyai János ; Térey hőse költött személy : amannak földadata, már tárgya miatt, érdekesebb és izgatóbb, emezé könnyebb.

A *Visszatérés* egy művészi génie kibontakozásának története. Hőse egy hanyatló gentry-család sarja. Zenei lángelméje már korán fölcsillan, de a falusi élet zártságában, kisszerűségében nem tud érvényesülni — mindaddig, míg hivatásérzete dicsvágygá erősödve szét nem töri a családi gőg és falusi nemtörődömség korlátait. Nekilendülések és elernyedések során, erős akarattal megvívott harcban végre diadalmaskodik : világhírű muzsikussá lesz. Ezzel a lelki folyamattal párhuzamosan halad egy másik : a hős szerelmi élete a gyermekkori ábrándoktól az érzéki szerelmen keresztül a házaselet tiszta világáig.

A regény, jól jellemezte a Kisfaludy-Társaság kritikája, tehetséges író elsietett munkája. A költői földadat, a kettős, egymásba fonódó lelki fejlődés rajza, jól van elgondolva és sok finoman dolgozott mozzanaton végigvezetve. Ennek az írónak van érzéke az értékes lelki mozgalmak iránt. Arra azonban nincs ereje, hogy belsőleg is egymáshoz fűzze a két folyamatot : egymás mellett haladnak, de az egyik mozzanatai nem fejlesztik vagy gátolják a másikat, a hős szerelmi élete és művészi törekvései nem egy lelki világnak kétféle arculata, hanem két külön világ, amely egymástól függetlenül is megáll. Ezzel elvész az æsthetikai hatás legfontosabb eleme, az érdek egysége, figyelmünk bizonytalanul imbolyog a két indíték között. A koncentrálás adománya egyáltalán hiányzik — reméljük : csak még hiányzik — az íróból : meséje erős gerinc híján széthull elemeire. Érdekesekek ezek a részletek, néha költőiek is, de nem kapcsolódván egymáshoz, epizódyszerűen hatnak s az egész nem lesz azzá, amivé kellene, egy értékes élet művészettel rajzolt képévé, hanem a részletek halmaza marad, fölfűzve időrendben az életrajz fonalára. A mese vezetésében is bizonyos kapkodás, idegesség látszik — kezdő írók rendes hibája. Minden költői ötletét szeretné beleszorítani regé-

nyébe s novellisztikus fordulatokat zsúfolva bele, megrontja műve szerkezetét s kifárasztja az olvasót.

Tabéry költői feladata mélyebb és nagyobb szerű. Hőse az életben is igazi tragikus hős volt. Tragikuma két ágból fejtett: sem a tudomány, sem az élet nem adta meg neki azt a diadalt, amelyet tőlük várt. Melyik csalódása ütött nagyobb sebet szívén, nem tudjuk. de mind a kettőt mélyen megrendítőnek érezzük. Ez az ifjú, a legnagyobb magyar matematikai lángelme, az évezredek óta ismert ú. n. euklidesi geometria mellé megteremti az abszolút geometriát, de a fölfödözés dicsőségétől elesik, mert kis füzetbe — e világraszóló fölfödözés elfért egy pár ívnyi füzetben — édesatyja hibájából elkésve jelenik meg s a nagy Gauss, a kor legnagyobb matematikustekintélye, nem siet védelmére, noha már évekkel korábban olvasta kéziratban e munkát. Nagyobb csapás tudóst nem érhet, a helyzettragikum érzékeltetésére keresve sem találnánk jobb példát. Bolyai, a bécsi hadi-akadémia legkiválóbb növendékéből egy-két év alatt huszárkapitánnyá emelkedett fiatal tudós, kitűnő zenész és kitűnő vívó, felelmes párbajhős és daliás lovag, egyszerre megroppan, otthagyja diadalokkal biztató katonai pályáját, mint a kivert bika eltemetkezik kis erdélyi hirtokába, túrja a földet parasztmódra, fektelenségében örökösen marakodik atyjával, egy ízben még párbajra kényszeríti s egy közönséges, durva parasztasszonnyal áll össze! Meghal a nélkül, hogy a halhatatlan *Appendixen* kívül egy sort is írt volna, elkallódott, mint egy semmi ember — nem megrázó emberi tragédia-e ennek a páratlan magyar elmének sorsa?

Ennek a tragédiának mély rejtelseit megérezte a szerző s megakarta velünk is értetni. Mert ebben a tragédiában van valami megmagyarázatlan: Bolyai korábban roppant össze, mintsem a nagy csalódás érte. Ezt a tényt Tabéry tudja, iparkodik is elleplezni, de a historiai igazságon nem mer rést ütni s azért megpróbálja más indítékokból is fejleszteni a tragikumot. Az egyiket az életből vette: az apa és fiú gyűlölködő marakodását — csak hogy ez nyilván nem oka, hanem következménye volt a meghasonlásnak. A másik a szerelem. Bolyai sorsába bekapcsol egy erdélyi mágnásasszonyt, s ez a regény legelrajzoltabb alakja. Nem tudjuk, micsoda. Hol tiszta, finom, nemes lélek, hol hiszterika s még azok közül is kiválik visszaszító érzéseivel: szerelmes az öreg Bolyaiba (miért, mi vonzza ezt a fiatal, üde, szép mágnásasszonyt az öreg, éppen nem rokonszenves tudóshoz?), de mivel az nemes érzésből nem fogadja el a fölkinált szerelmet, szemérmetlenül a saját inasával kezd kacérkodni, majd megbeleszeret ideálja fiába s elcsábítja az eszméletlen gyerekifjút, mikor

az lázban, eszméletlenül fekszik — ami physikai és physiológiai képtelenség, és természetesen lélektani is. Ez az asszony megronthatna egy embert, meg egy tudóst is, de a regény nagy fordulata még sem erre az indítékra épül. Az az indíték, amelyből Tabéry a fiatal Bolyai szerencsétlenségét magyarázza, már nem a lélektan, hanem az orvostudományok körébe tartozik. Bolyai e szerint psychopathologikus, perverz természet, aki a szerelemben csak félig-meddig tud férfi lenni és csak akkor, ha előzőleg súlyos erkölcsi megalázáson ment keresztül. Ezt a históriát Krafft-Ebing elkönnyvelhette volna a kezdőbetűk jelölésével mint x-ik számú kóresetet, de egy nagy emberi tragédia költői megértetésére fölhasználni bűn.

A nagy tudós mystikus tragédiája a *Szarvasbika* után is probléma marad, a nagy földadatot az író nem oldotta meg. De a részletekben igen sok érdekeset adott. Egyik-másik jelenete valóban megkapó, az emberi lélek alapos ismerőjére, az elbeszélés művészetén uralkodó íróra vall. Aki le tudja győzni undorodását a beteg emberi lélek megnyilatkozásaitól, az nem bánja meg, ha elolvassa e regényt. Különösen megkapó az az egyébként némileg erőltetetten beállított kép, mikor egy hatalmas szarvasbika beletéved egy kastély tükörtermébe s ott megrettenve a tükrökből százszorosán visszaverődő másától, halálra zúzza magát. Ez a kép adta a regény címét s így e vergődő, vérbe fuló szarvas képe nyilván az ifjú Bolyai symbóluma — csak az a baj, hogy a jelenség és a valóság között a kapcsolat nagyon erőszakolt.

Mindkét regény hatását nagyon rontják fogyatkozásaik, de mindegyikben értékes írói vonásokat figyelhetünk meg. Térey is, Tabéry is nem közönséges írói készséggel bírnak, s az utóbbi stílusán van valami sajátos, egyéni veret is. Van mondanivalójuk is és érzékük a költői földadatok iránt. Amaz jobban fogja meg a problémát, emez mélyebben lát bele s mindkettejük ereje a részletek rajzában van. Ha erős akarattal fegyelmezni tudják magukat, s Térey legyőzi gondatlanságát és elhamarkodó könnyelműségét, Tabéry a szertelenséget, hajlamát a modorosságra meg túlzásra: számottevő tagjai lehetnek regényirodalmunknak.

r. r.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGALAPÍTÁSA.¹

a) Nemzeti művelődésünk fejlődésének nehézségei.

I. «Míveltség és hazai nyelv kézenfogva járnak, — írja Kazinczy — s egyike kölcsönösen segílli a másikat. A melly nép a maga nyelvén nem olvas s ismereteket idegen nyelven írt könyvekből merít, azon századokig fog fenekleni a tudatlanság nehéz ködje.»²

A művelődésnek nagy és nemes munkája évszázadokon át, különösen már az Árpádházi királyok és Hunyadi Mátyás alatt, később pedig az erdélyi fejedelmek idején Magyarországon is folyt. — Egyetemeket alapítottak: Nagy Lajos 1367-ben Pécsen, Zsigmond király és német császár 1388-ban Óbudán, Hunyadi Mátyás alatt 1467-ben Pozsonyban. (Academia Istropolitana.) Mátyás király Budán is óhajtott nagyobb egyetemet felállítani. — De amíg szerencsésebb nyugati államokban a nemzeti fejedelmek és egyes kiváló állam-

¹ Irodalom: Döbrentei Gábor: *A Magyar Tudós Társaság Története*, a Magyar Tudós Társaság *Évkönyvei*, I. 1831. 1—64 l. Toldy Ferenc *összes munkái VII.* 360 és köv. Szász Károly: *Gr. Széchenyi István és az Akadémia megalapítása*. 1880. *Adalékok a M. Tud. Akadémia megalapításának történetéhez* Szilágyi István l. tagtól, Vaszary Kolozstól és Révész Imre l. tagtól. *Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből* 1876. VI. köt. 6. sz. Gr. Lónyay Menyhért elnöki megnyitó beszéde 1875 május 30-án. *Évkönyvek XIV.* k. 6. sz. Viszota Gyula: *Akadémiai Értesítő* 1901. évf. XII. 605—613. Császár Elemér: *Bessenyei akadémiai törekvései*. (A M. Tud. Akadémia kiadása 1910.)

I. még az alább idézett kéziratokat az Orsz. Levéltárban és a M. Tud. Akadémia kézirtattárában és az egyes fejezeteknél idézett munkákat.

² Kazinczy Ferenc kézírata, *A M. Tud. Akadémia felállítása*. Akadémiánk kézirtattárában. 3. l.

férfiak sokat tettek a nemzeti nyelv kiművelése és a tudományosságunk hazai nyelven való felvirágoztatása érdekében s míg a kedvezőbb helyzetben levő francia, angol, olasz és német államokban, különösen a XVII. század elejétől fogva, a tudományoknak hazai nyelven való művelése jelentékeny haladást tett s kiváló és szorgalmas férfiak egész csoportja nagy tudományos munkát végzett: addig hazánk sokkal kedvezőtlenebb helyzetben volt.

Nem elődeink hibája, hanem nemzetünk szerencsétlensége okozta elmaradottságunkat. Véres és hosszú háborúk, sőt időről-időre nagy nemzeti katastrófák akasztották meg a nagy erővel megindult művelődésnek jelentékenyebb eredményeit. Mohács után az ország három részre daraboltatott, területének jelentékeny része elvesztette nemzeti önállóságát és ezeken a területeken a törvényhozás, az igazságszolgáltatás és közigazgatás terén a nemzeti nyelv használata is nehézségekbe ütközött. Miként fejlődhetett volna egységes nemzeti műveltség!

Az országgyűlésen, a vármegyei és sok városi ülésen használták ugyan a magyar nyelvet; a magyar urak házában és családjában, kiváló főpapok és nádorispánok udvarában magyar volt a ház és a levelezés nyelve, még a horvát urak is magyarul írtak. «Mily magyar volt a Zrínyiek háza!» — kiált fel büszkén Döbrentei.

Ellenben a XVII. századtól fogva a főurak egy része elhidegült a magyar nyelv és irodalom iránt; 1770-ig a latin, azután 1790-ig a német nyelv használata terjedt el.

Csak egy-két hazafias érzésű tudós, elsősorban Apáczai Csere János¹ törekedett arra, hogy oktatásügyünknek és egész művelődésünknek nemzeti jellege legyen. De e 300 év előtt született, tragikus sorsú és férfikora delén elhunyt kitűnő tanár szerény vidéki állásában és korai halála következtében, törekvéseit nem juttathatta érvényre.

A nemzeti nyelvnek kifejlesztése és az összes tudomá-

¹ Életét és munkáját legújabbban behatóan tárgyalták Fináczy Ernő szép akadémiai ünnepi előadásában (1925 ápr.) és Neményi Imre *Apáczai Csere János* c. m. (1925)

nyoknak magyar nyelven való művelése terén tehát hazánk a XVIII. század végéig tagadhatatlanul elmaradt.

Ismétlem : ez a magyarnak nem hibája, hanem végzetes szerencsétlensége volt!

II. A magyar országgyűléseknek évszázadokon át küzdeniök kellett az osztrák absolut kormánynak központosító és elnyomó törekvéseivel szemben.

1550 óta ismételve sürgették, hogy a magyar király vagy legalább a trónörökös tanuljon meg magyarul és minél hosszabb ideig tartózkodjék az országban. Ezek a kívánások eredménytelenek maradtak. A főtisztviselők egyrésze nem is értette nyelvünket vagy ha tudott is, nem beszélt magyarul.

II. József 1784 május 1-én rendelte el, hogy «Magyarországban mindennek németül kell mennie». Ez az alkotmányellenes pátens felrázta a szunnyadó nemzeti érzést; a kísérlet nem sikerült és József császár halála után a nagyfontosságú 1790—1791. évi országgyűlés az alkotmány védelmére jelentős alaptörvényeket alkotott. A magyar nyelv érdekében azonban csak az első szerény lépés történt meg. Ez országgyűlés tárgyalásai alapján az 1792. évi VII. t.-c. rendelte el, hogy a magyar nyelv tanítása Magyarország határai között rendes tantárgy legyen, a kapcsolt részekben pedig maradjon rendkívüli tantárgynak.

Ellenségeink újabban is gyakran hangoztatták a nemzeti ségek elnyomatását, «magyarische Zwingherrschaft»-ról¹ írt nemrég egyik rosszul informált német történetíró is.

A most említett tény meggyőző bizonyítéka e vád alaptalanságának. Csaknem nyolc század múlt el és sem törvényhozásunk, sem kormányunk azt sem rendelte el, hogy az államalkotó magyar nemzet nyelve az iskolákban kötelezőleg taníttassék. Még kevésbé erőszakoltatott az a nemzeti ségekre.

III. Magyarország újjáalkotásának nagy munkája, a nyugateurópai haladástól erősen elkésve, csak 1825 őszén

¹ Schüssler rostocki tanár *Österreich und das deutsche Schicksal* c. m. (Leipzig, 1925.)

indult meg. Ezt a dicső reformkorszakot 1825 szeptemberben gyönyörű előhang vezeti be, megjelenik Vörösmarty nagyszerű éposza, a *Zalán futása*. Egyidejűleg a nemzeti érzés hatása alatt nagy politikai változás áll be.

A XVIII. század végén, — amint később Széchenyi írta — «A magyar mélyen aludt. E közben nyelvét felejté, nemzeti színét veszté.»¹

De a XIX. század harmadik tizedében a nemzet felébredt és a hazafiak legkiválóbbjai arra törekedtek, hogy «a holt latin szó helyébe az élő magyar lépjen és a közigazgatás nyelve azon faj nyelve legyen, amelytől nemcsak az ország vevé nevezetét, hanem amely az alkotmányos létnek is törzsöke». (Id. másodelnöki beszéd. U. o. 73. l.)

1825 szeptember havában az ősi magyar koronázó városba összehívott országgyűlés először a királynét koronázza meg, azután megkezdi érdemleges tanácskozásait.

Hosszú tünődés után és 1818-tól kezdődő bámulatos lelki átalakulás alapján ekkor áll munkába gr. Széchenyi István, aki ettől fogva nemcsak haláláig, hanem világfogytáig «minden idők magyarjainak tett és szólott.»²

Első példatadó nagy tette: a M. Tud. Akadémia megalapítása volt.

Méltó dolog, hogy most, egy század távolából minden művelt magyar újból emlékezetébe idézze az akkori történelmi események részleteit.

E cikk célja: a források rövid összefoglalása és némely újabb eredmények megállapítása.

b) «Akadémia.» Egyes külföldi akadémiák.

«*Ἀκαδημία*» szóval jelölték meg Plato iskoláját, amely Athénnek kertekkel beültetett északi részén, Akademos kertjében tartatott.

Ez első Akadémián felül a görögök még négy későbbi

¹ Gr. Széchenyi István akadémiai megnyitó beszéde 1842 november 24-ről. A Magyar Tudós Társaság *Évkönyvei* VI. k. 5. l.

² Beöthy Zsolt helyes megállapítása akadémiai ünnepi beszédében. *Ak. Értesítő* (1912) XXIII. 345. l.

említenek, amelyek mindegyikét más-más bölcsészeti rendszer követői alapították.

A római művelődéstörténet későbbi szakától fogva az Akadémia elnevezés vagy a tudomány művelésére és előbbrevitelére rendelt tudományos társaságot vagy főiskolát jelentett.

Már Nagy Károly (742—814.) tanítójának tanácsára Achenban alakított ilyen tudós társaságot, mely azonban a császár halálával megszűnt.

A XVI. századtól kezdve Olaszországban elkezdtek akadémiák. 1470 körül Firenzében Medici Cosimo alakított Plato műveinek magyarázatára ilyen társaságot¹, melynek feje Marsilius Ficinus volt. Célja: «irodalmi és bölcséleti vitatkozások, szónoki gyakorlatok, kirándulások és sok zene művelése».

Nápolyban egyes humanista tudósok Giovanni Pontano vezetése alatt egyesültek akadémiában, (innen A. Pontaniana), amely már külső és tiszteleti tagokat is választott.

1582-ben alakult Firenzében az olasz nyelv fejlődésére oly nagy befolyást gyakorolt Accademia della Crusca, amely (különböző szünetelések után) ma is működik.

A XVII. század végén elkekezett Rómában a ma is fennálló Accademia dei Lincei.

Ki kell emelnem a francia akadémiát, mert szervezetében előképe volt a magyarnak. (L. alább c) alatt.)

Egyik francia magánegyesületből, amely a nyelvet művelte, alakította meg Richelieu bíbornok 1635-ben az Académie française-t.

Colbert kezdeményezésére 1663-ban állíttatott fel a történelmi tudományok és a philológia művelésére az «Académie royale des inscriptions et belles lettres», 1666-ban pedig a természettudományok osztálya. (Académie des Sciences).

Mint királyi elhatározással szervezett intézeteket mind ezeket a francia forradalom alatt az 1793-iki konventi határozat megszüntette, de a direktórium 1795-ben visszaállította

¹ Újabbban behatóan tárgyalta Huszti József: *Platonista törekvések* (Akad. székfoglaló, Pécs, 1925). 100. l.

és 1803-ban I. Napoleon hozzájuk csatolta az «Académie des beaux arts»-t.

Mindezek gyűjtőneve 1806 óta: «Institut de France.»¹

A többi nyugati akadémia keletkezése és szervezete nem volt közvetlen összefüggésben a hazánkban megnyilvánult akadémiai törekvésekkel. Ezért azokról nem kell megemlékezni.

c) Törekvések Magyar Tudós Társaság felállítására 1825 előtt.

I. Szemben a külföldön keletkezett akadémiákkal, Magyarországon a XVIII. század végéig nem alakult jelentékenyebb magyar tudományos társaság. Törekvések azonban jelentkeztek.

Husztai József is akadémiai székfoglaló értekezésében² osztja Ferrinek azt a nézetét, hogy Mátyás király, aki nagy könyvtárát élete utolsó tizedében rendkívül nagyobbítani óhajtotta, — «Budán 1480—1490 között a firenzei platoni akadémia mását akarta megvalósítani». E budai akadémia vezetésére a firenzei Ficinust akarták megnyerni, de sem ő, sem az általa kijelölt platonista társai nem vállalkoztak. Így Budán csak egy «közös szellemi törekvésektől áthatott «coetus» (coetus Ungarorum) volt a nagy király haláláig.

Később a sokat utazott Celtes Konrád humanista «Sodalitas Litteraria Ungarorum Danubiana»³ címmel több országra kiterjedő budai tudós társaság alakítását kezdemé-

¹ V. ö. Le Comte de Franqueville *Le premier siècle de l'Institut de France* (Páris, 1895); Pelisson *Histoire de l'Académie Française* (Amsterdam, 1717.)

Maury kétkötetes munkájából (*L'ancienne Académie des Sciences et L'ancienne Académie des Inscriptions et Belles-lettres* (1864.) 7. l.) kitűnik, hogy különösen a történelmi tudományok művelésére szervezett francia Akadémia működésének első idejében mennyire hizelgett XIV. Lajos kicsinyes egyéni hiúságának. Ez a királyok által alapított akadémiák egyik nagy fogyatkozása volt.

² L. Platonista törekvések Mátyás király udvarában. (1925) különösen 89—102. l.

³ V. ö. Ábel Jenő: *A magyarországi humanisták és a dunai Tudós Társaság*, és *Akadémiai Értesítő* 1880. évf. 3. l.

nyezte. Ennek első elnöke Vitéz János püspök volt. A társaság a mohácsi csata után feloszlott.

II. Mellőzve azokat a különben érdemes egyéb törekvéseket, amelyek hazánkban nem magyar nyelvű tudományos társaság felállítására irányultak, először egyik szerény erdélyi lelkész, Bod Péter, a «Magyar Athenás» szerzője hangoztatta magyar Akadémia felállításának szükségét.

Gr. Ráday Gedeonhoz 1756 szeptember 20-áról írta: «Jó volna valami literata societas-t felállítani, melynek tagjai Magyarország és Erdély minden részéből lennének.»

Mivel felszólítása teljesen visszhang nélkül maradt, 1760-ban megjelent egyháztörténeti munkájában¹ ismételte kívánását.

Toldy Ferenc² ismertette először részletesen egy névtelennek kimerítő előterjesztését a Pozsonyban felállítandó «Academia Augusta»³ szervezése iránt.

III. A legnagyobb magyarnak történelmi emlékü tette előtt a Magyar Akadémia felállításáért legtöbbet s leginkább célra vezető módon fáradt Bessenyei György.⁴

Mária Terézia királynő daliás testőrnének alapgondolata

¹ «Az Isten vilézkedő anyaszentegyháza állapotjának históriája.» (Basilea, 1760.) «Igen jó volna tudós emberekből álló magyar társaságot a magyar nyelvnek ékesgetésére, mint más nemzetekben vagy, felállítani.»

² «Az akadémiai eszme Magyarországon Bessenyei előtt» c. értekezésében; összegyűjtött munkái VII. köt. 369—394. l.

³ Az 1770-ből kelt előterjesztés címe: *Allerunterthänigster Vortrag zu Errichtung einer Academie oder Gelehrten-Gesellschaft zu Pressburg in Hungarn.* 47 oldalra terjed; 4 oldalon hivatalos fogalmazvánnyal.

Eredetije az Országos Levéltárban van *Hungarica Pálffyana Fasc.* 18,29 alatt. Fináczy Ernő (*A Századokban.* 38. évfolyam 369—372. l.) komoly érvekkel támogatja azt a feltevést, hogy a munkát szerzője Tersztyánszky Dániel, a Ratio Educationis szerzője.

⁴ V. ö. különösen Császár Elemér id. székfoglaló értekezését. L. még Závodszy Károly *Bessenyei György* (Tanulmány 1872.) Csaplár Benedek *Horányi Elek tervezete. Irodalomtört. Közl.* IX. 1—14. 168 és köv. Széll Farkas *Bessenyei György. A bihari remete. Holmi* (Debrecen, 1894). (Csak a nyilvános könyvtárak és a tanintézetek könyvtárai számára nyomatott.)

az volt, hogy a magyar nemzeti művelődés mélyítésére és kifejlesztésére több tudós férfinak együttes munkája szükséges. E férfiakat egy társaságba kell egyesíteni, hogy megbeszélhessék közös törekvéseiket, együtt végezdhessék nagyobb munkamegosztást kívánó vagy szélesebb körre kiterjedő kutatásaikat; egymás társaságából ösztönzéseket meríthessenek és nagyobb eredményeket érthessenek el.

Bessenyei 1778-ban a *Magyarság* című röpiratában hangoztatta: «a budai Universitásnak miért ne lehetne olyan magyarokat magához kapcsolni, csak becsülettel, fizetés nélkül, akik hazájuk nyelvét tudják is. Hadd lehetne magyarul is tanulni.» Ekkor már felismerte Bessenyei, hogy magyar könyvek iratása által kellene emelni a műveltséget és ezzel a magyarságot. Az ő terve szerint a társaság feladata lett volna: szótárkészítés, könyvbírálat, külföldi jeles munkák fordítása és az végezte volna a tudományos könyvek árúsítását is.

Bessenyei a *Holmi* című művében, amelyet 1778 második felében írt, már kifejezetten kérdezi: «mikor fognak tiszta Magyar Akadémiát csinálni vagy oly tudós társaságot összeszerezni, melynek más kötelessége hivatala szerint ne lenne, hanem hogy magyarul írjon?»

1779 május 10-én Bessenyei hat társával¹ együtt gr. Beleznay Miklós generális pesti házában megalakította a «Hazafiúi Magyar Társaságot» és 33 pontban megállapította annak szervezetét és alapszabályait is.

Ez a társaság akadémiai keretekben és minta szerint szerveztetett, praesese b. Ortzi Lőrinc, «főtitkosa» maga Bessenyei, és célja a «hazai nyelv kipallérozása» volt.

Egyik társuk, a pálos-rendi Kreskay, 1790 aug. 17-éről Batsányi Jánoshoz írt levelében² közölte, hogy pártfogóul Sándor Lipót főherceg nádort remélték megnyerni és már

¹ Kitűnnek köztük a jeles pálosrendi Kreskay Imre és Ányos Pál; a többiek: Horányi Elek, Glosius Sámuel, Fejér Antal és Rátz Sámuel. Kreskay kiemeli: «volt köztünk pap, világi, lutheránus, kálvinista».

² Eredetije a M. Tud. Akadémia kéziratтарыban *M. Irodalmi levelezés* 4-rét, 142. sz. 15 alatt.

nehány ülést tartottak is, de elkövették azt a nagy taktikai hibát, hogy közölték tervüket Kollárral, a bécsi udvari könyvtár igazgatójával. Ez utóbbi értesítette II. Józsefet, aki már akkor megvalósítani akarta germanizáló terveit. Érthető, hogy a császár — amint Kreskay panaszolja — «szép igyekezetük sinórját elvágta, sőt Bessenyeit Vicebibliothekarius névvel Bécsben fogta». (Id. levele.)

Már kifejezetten magyar nyelvemelő Akadémia felállítását kívánta Bessenyei abban a Szózatban, amelyet «a tekintetes és nemes Magyar Hazának kegyelmes és nagyságos Főrendeihez» 1781-ben írt. A cím: «Tudós Magyar Társaság» lett volna; a szervezetet Bessenyei az Académie française¹ alapszabályainak hatása alatt dolgozta ki. Célul tűzte ki: együttesen szolgálni a tudományok és a nyelvemelés ügyét. Ezt a munkálatot az Akadémiánk első szervezése végett 1828-ban kiküldött előkészítő választmány is felhasználta.

A munkát Bessenyei anyagi helyzete miatt nem tudta kinyomatni.

Ez már teljesen átgondolt, rendszeres és alapos munkálat, amellyel Bessenyei az ügynek rendkívüli szolgálatot tett és habár a dolgozatot a *Hadi Történetek* szerkesztőinek, Görög és Kerekesnek költségén kilenc év múlva Révai nyomatta ki, az érdem Bessenyeié, aki minden időkre megörökítette nevét Akadémiánk felállításának történetében.

Életének utolsó éveit Bessenyei szegényen és elfeledten a pusztakovácsi-i tanyán «kietlen magánosságban, könyveit törölgetve» szemérről, elhagyottan töltötte. A magyar hazafias érzéstől áthatott nagy ébresztőt a bécsi kormány rendelkezésére felügyelet alatt is tartották. Nem is gondolhatott eszményeinek az életbe átvitelére. Sorsa mélyen megható.

Későbbi kézírataiban csak sóvárogva gondol vissza meg nem valósított óhajára.

IV. A magyar nyelvtudomány nagy megalapítója, Révai Miklós 1790-ben *Egy Magyar Társaság* iránt való jámbor szándék cím alatt kinyomatja Bessenyei kéziratát és szét-

¹ L. fennebb b) alatt 165. l.

küldi azt az országgyűlés tagjainak, majd *Planum erigendae eruditae societatis Hungaricae* címen latinra fordítja és Sándor főherceg nádornak átnyújtja a saját tervezetét, amellyel a m. kir. Helytartótanács is foglalkozott, hajlandóságot mutatván az eszme megvalósítása iránt.

Gróf Széchenyi Ferenc, a Magyar Nemzeti Múzeumnak dicső megalapítója, 1790 október 3-ára több főrendet, országgyűlési követet és író (köztük Kazinczyt is) magához hivatott e tárgyban tanácskozásra.

Erdélyben Aranka György alakít «Magyar Nyelvművelő Társaságot» és 1791-ben a külön erdélyi országgyűlés elé terjesztett munkálata alapján az erdélyi rendek meg is szavazták a törvénycikket, mely azonban nem nyert szentesítést.

Később a Királyhágón innen Schedius Lajos (1802), Kis János (1804), gr. Teleki László (1806), Fejér György (1808), Jankovich Miklós (1816), azután ismét Erdélyben Döbrentei Gábor (1818) írtak önálló dolgozatokat a Magyar Tudós Társaság felállítása érdekében.

Közülik legtöbbet és legnagyobb hatással gr. Teleki László¹ (1764—1821) fáradozott Akadémiánk felállítása érdekében.²

Teleki 1806 júliusban a *Hazai Tudósítások* című folyóiratban pályázatot hirdet, kérve e tárgyban a tudósok javaslatait. A jutalomtétel ez volt: «Mitsoda Intézet szerint lehetne Magyar Országban Tudós Társaságot legkönnyebben felállítani és leghelyesebben elrendelni?» 13 pályamű érkezett be, köztük Fejér Györgyé.

A pályamunkák felhasználásával a tárgyat Teleki maga is kidolgozza és pedig hogy elnémetesedett uraink olvashassák, németül: «Über die Einrichtung einer Gelehrten Gesellschaft in Ungarn» (1810).

Teleki ismerte a külföldi tudós társaságok szervezetét. Ennek alapján hat osztályt javasolt. Terve szerint igazgató, dolgozó és tiszteleti tagok lennének. A Társaság fejlesztené

¹ I. Gr. T. Józsefnek fia; a *Hunyadiak kora* nagynevű írójának, a II. Teleki Józsefnek atyja.

² Egész irodalmi munkásságát behatóan tárgyalta Voinovich Géza *Irodalomtörténeti Közlemények* IX. (1899) 129—167. l.

a nemzeti nyelvet, ami önállóságunknak egyik alapja és irányítaná nemzeti irodalmunkat.

V. Mindezeknek az óhajoknak 1825 előtt csak papíron maradt két, nagyon szerény törvényhozási eredménye :

az 1790—91. évi országgyűlésen az Akadémia ügyét a «litteraria commissio» elé utasították;¹

tizenhat év múlva pedig a «Nemzeti Múzeum felállításáról és a magyar nyelv művelését előmozdító más törekvésekről» szóló 1808 : VIII. t.-c. felkérte a nádort :

«a közben is, amíg egy tudományos társaság alakítására nézve («circa formandam scientiarum societatem») a következő országgyűlésen tüzetesebben intézkedni lehetne, . . . a magyar nyelv művelése előmozdításának egyéb eszközeit is szívéen hordozni méltóztassék».

De «ez költséget kívánt — írja Kazinczy² — és a háború az országlás kincseit egyéb célokra kívánta. A dolog az 1811-iki országgyűlésen ismét tanácskozás alá vétetett, de ismét elaludt».

Vagy a központi kormány ellenszenve vagy az anyagi eszközök hiánya mindannyiszor meggátolta a szép terv valóra váltát.

Az Akadémia céljára az első nagyobb adományt, 10,000 forintot, 1793 augusztus 12-én kelt végrendeletében Lukai Sándor István rendelte ; egyes írók is ajánlottak fel tőlük telhetőleg kisebb összegeket. Ezekkel nem lehetett az eszmét megvalósítani.

Most példát adó nagy tette volt szükség!

d) Az 1823 nov. 3-iki kerületi ülés lefolyása.

Elmaradottságunk folytán könnyen érthető, hogy a Pozsonyban 1825. szeptember 11-én megnyitott országgyűlés érdemleges tárgyalásai közben elsősorban a magyar nyelv és nemzeti nevelés, illetőleg oktatás ügyével foglalkozott. Erről

¹ Az 1790 : LXVII. t.-c. által kiküldött tudományos bizottságnak egyik tárgya volt : «*Proiectum erigendae successive academiae scientiarum*» (a fokozatosan felállítandó Tud. Akadémia terve).

² «Az Akadémia felállítása» című m. (Akadémiánk kéziratárában.)

a novemberi 2-iki ülésen kezdtek vitatkozni és a tanácskozást november 3-ikán folytatták. Az üléseken Máriássy István Gömör és Szegedy Ferenc Zala vármegye követei elnökölték; jegyző Platthy Mihály, Bars vármegye követe volt.

Az ülésről kimerítő jegyzőkönyv nem vezetett. A tanácskozások hiteles szövege nem maradt ránk. Gr. Széchenyi Istvánnak a M. Tud. Akadémia alapítására vonatkozó nyilatkozatát és annak közvetlen előzményeit több tanu feljegyzései idézik, de ezek a jegyzetek lényegükben eltérők és teljes kiegészítésük lehetetlen.

Megállapítható, hogy többek felszólalása után november 3-án Felsőbüki Nagy Pál, Sopron vármegye követe kifejtette, hogy a magyar nyelv sikeresen ellenállhasson a németesítő törekvéseknek, erre legjobb eszköz, hogy a nyelv művelésére egy magyar tudós társaság állíttassék fel.

A kerületi ülés lefolyásáról a következő tanuk feljegyzéseit állíthatjuk egymással szembe:

1. Döbrentei Gábor így írja le az emlékezetes eseményt: Nagy Pál beszéde után felszólalt Gr. Széchenyi István: «Nekem itt szavam — mondá — nincs, az Országnak Nagyja nem vagyok, de birtokos vagyok és ha feláll oly intézet, melly a' magyar nyelvet kifejti, melly azzal segíti honnósinak magyarokká neveltetését, jószágaim' egy esztendei jövedelmét feláldozom. Érett meggondolással teszem ezt, mondotta még, azért célra vezetető felvigyázást kívánok, hogy a' nemzetnek ajánlott summa haszontalanul el ne pazaroltassék». (*M. Tud. Akadémia Évkönyvei*, I. k. 48. l.)

2. B. Wesselényi Miklós Földváry Gábornak 1825 nov. 4-ről a következőket írta az ülésről: «Nagy Pál felséges tüzrel s elragadó ékesen-szólással hordotta elő azon okokat, melyek nemzetiségünk lassanként való elhalását okozták, egy igen fontos oknak mutatta meg a mágnások elkorcsosodását s a nyelv és nationalitás iránt való tunya hidegségeket. Erre az én Széchenyim felállott s declarálta, hogy ámbár ezen fontos szavaknak szomorú igazvoltát elesméri, de mindekre nem gondolja, hogy ki lehessen terjeszteni; magába is érezvén, hogy a nemzetiségért akármit is tenni kész, azért a nemzetiség és nyelv erősítése, terjesztése és pallérozása

szent céljára ezennel ajánlja s adja egy esztendei minden jószágainak egész jövedelmét». (*Akadémiai Értesítő*, 1901. XII. k. 606. l. Közölte Viszota Gyula.)

3. Tar Gáspárnak, Máramaros megye rendei által a követek mellé küldött első irtoknak az 1825. országgyűlésről vezetett naplójegyzetei¹ szerint: már a november 2-án tartott ülésen Máriássy követ kiemelte, hogy «a magyar nyelv művelésére jó volna egy tudós társaságot alakítani». (*Idézett adalékok* 64. l.)

A november 3-án tartott ülésen pedig először Takács Gáspár, Pozsony megye követe említette fel, hogy «a jövő tekintetében a magyar nyelv terjesztésére, szükségessé váló tételére és művelésére a következő értelmű törvényeket kívánja hozatni: . . . a nyelv művelésére egy magyar nyelv-művelő társaságot kell felállítani». (*Id. Adalékok* 28. l.)

Azután Comáromy István, Abaúj megye követe «a magyar nyelv művelésére, egyenlősége kidolgozására egy nemzeti magyar tudós társaságot javall felállíttatni». (*Id. Adalékok* 30. l.)

Végre pedig Felsőbüki Nagy Pál, Sopron vármegye követe a legjobb eszköznek szintén azt látná, hogy «a nyelv művelésére egy társaság állíttatnék fel, erre szednénk fundust». (*Id. Ad. 33. l.*)

Tar Gáspár naplója szerint gr. Széchenyi István felszólalásának ez volt a tartalma: «Legszerencésebb időpontja mindig az, melyben hazája iránt való határtalan szeretetét hazájának megbizonyíthatja. Ehhez képest megfontolván mind a Nagy Pál által javallott, messzekiterjedő intézet hasznos célját, mind azt, hogy mint katonai szolgálatban levő s már 33 esztendőket elért magános személy, kevéssel beérheti s ha lehetnének is némely apróbb szükségai, azokat számos jó barátainak szívességek kipótolhatja, minden jószágának egy esztendei jövedelmét az említett intézet fundusául ajánlja.» Vay Ábrahám (19. Borsod m.) az örömszaj lecsillapodása után felállván előadta, mily hatóan érdekelte az előtte, hazája szeretetét cselekedettel

¹ Közölte Szilágyi István, idézett *Adalékok* 19 és köv. l.

megbizonyított nagy hazafi ajánlása: kinek példáját szerencsésnek tartván követhetni, mint tehetségétől telik, ugyanazon intézet fundusára ajánl húszezer forintot váltó cédulában. Gr. Andrássy György (20. Torna) hasonló hazafiúi indulattal ugyanazon intézet fundusául ajánlott tízezer forintot conv. pénzben.

Gr. Károlyi György (21. Szatmár vm.) hasonló hazaszeretettől lelkesítetve, ugyanazon intézet fundusául ajánlott minden esztendőre 1000 forintot conv. pénzben oly móddal, hogy ha még egy oly magyar akadémia is állítatik fel, melyben magyar nyelven a katonai tudomány is műveltetik, annak dotatiojára minden jószágainak esztendei felejövedelmét ajánlani fogja. (*Idézett Adalékok* 34. l.)

4. A kerületi ülésen szintén jelen volt kitűnő írónk, Bajza József, Toldy Ferenchez írt levelében szintén közvetlen észlelet alapján, még aznap így tüntette fel a történeteket:

«Két napja már, hogy a magyar nyelv ügyében tanácskoznak hazánk atyái és miután ezen tárgyban sok lelkes beszéd elmondatott volna, felkelt a mai kerületi ülésnek végén Nagy Pál és miután mintegy félóráig szórta mennyköveit (hogy Berzsényi kitételével éljek), azt említé a rendeknek, hogy ha ő meg volna győződve mágnásaink és nagybirtokú uraink hazafiúságáról s a hazai nyelv mellett való buzgóságukról, bátor volna azt javasolni, hogy a nyelv előmozdítására egy a párizsi akadémiához hasonló társulat állíttassék fel. Erre gróf Széchenyi felkelt és ezt mondá: «Szabad legyen nekem felkelnem, szabad szólanom nekem, ki a főrendek táblájához tartozom, a tek. statusok és rendek gyűlekezetében. Meg vagyok tökéletesen győződve annak hasznáról és a nyelvre való nézve buzgó sikeréről, mit Sopron vármegyének nagyérdemű követe, Nagy Pál proponált s ezen célra a tek. státusok és rendek előtt az én egész birtokomnak egy évi jövedelmét felajánlom.»

«Alig csillapult le a zaj, felkelt Vay Ábrahám (Borsod követe, alispán és kamarás) és «Én a méltóságos ifjú grófnak — úgymond — nagylelkűségét nem csak az itt jelenlévő státusok és rendeknek, de az egész magyar hazának nevében ezennel alázatosan köszönöm és magam is dicső példá-

ját követvén, e szent célra vagyonomból ajánlok 20,000 forintot.» Utána gróf Andrassy György (tornai követ) 10,000 forintot és az egyik ifjú gróf Károlyi (György) esztendei jövedelmének felét ajánlotta.¹

5. Ponori Thewrewk József, aki Vay Ábrahám életrajzát írta meg, ebben a munkában utólag így foglalta össze Akadémiánk megalapítását :

«Az óra éppen tizenegyet ütött. Cs. k. kamarás és lovaskapitány gr. Széchenyi István a zöldsasztalhoz szelíd méltósággal közelítvén, engedelmet kére és nyere, hogy szólhasson. A figyelmező sokaságot mélyebb csendesség lebegé körül és a lánglelkű gróf a neki tulajdon spártai rövidséggel és magyar nemesszívűséggel egy esztendői minden jövedelmét az honi nyelv előmenetelére szentelé.»²

6. Guzmics Izidor, szt Benedekrendi szerzetes, később bakonybéli apát, aki az 1825-iki országgyűlésen szintén jelen volt, ezeket írta naplójába : «A november 3-iki kerületi ülésen Nagy Pál beszéde folyamán arra tért, hogy magyar tudós társaság kellene, de uraim, mikor akik legtöbbet tehetnének, azok vonják el magokat, hijába beszélünk, mert arra pénz kell, meg pénz! pénz!»

«Ezen szavai voltak Nagy Pálnak, — folytatja Guzmics — melyek gróf Szécsenyi (sic!) Istvánt arra bírták, hogy jószágainak egy esztendei jövedelmét a felállítandó m. tudós társaságnak szentelje. Szokatlan vivátok közt kevéssel azután, hogy Szécsenyi gróf ajánlását megtette, Vay Ábrahám úr is fölkelt, könnyes szemekkel jelentvén : hogy a nagy tette elkeseredett s eddig nem szólhatott : most hát ígér ő is 20,000 forintot váltóban a t. magyar társaságnak.

Gróf Andrassy 10,000 frtot conventionalis pénzben. Gróf Károlyi György félesztendei jövedelmét, s míg él egy ezer ezüst frtokat esztendőnkint». (Közölte : Vaszary Kolozs, *Idézett Adalékok* 66. l.)

¹ Gr. Lónyay Menyhért elnöki megnyitóbeszéde 1875 máj 30-án. *Évkönyvek* XIV. k. VI. j. 6—7. l.

² *Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből*. VI. k. 6. sz. 33. lap.

7. Szoboszlai Pap István, akit a magyarországi ref. egyházkerületek az országgyűlésre, a református vallású követek mellé a lelkészi teendők végzésére Pozsonyba küldtek ki, gondos figyelemmel kísérte az országgyűlési tárgyalásokat és azokról egyes barátaihoz részletes leveleket küldött.

November 3-án, tehát szintén közvetlenül a történetek után, a következőket írta :

«Ma, a sok discursust nagy ajánlások rekesztették be. Ugyanis : gróf Széchenyi István (a kapitány) a magyar nyelv pallérozására s az erre a végre felállítandó társaság számára (Académie de la langue) egy egész esztendei jövedelmét ajánlotta, mely tehet mintegy 130,000 forintot váltóban. — Nem azért teszem ezt, mondá, hogy vivátokat kapjak érte ; nem is azért, hogy másokat hasonló tette tüzeljek. Ezt nem minden teheti úgy mint én. Én nőtlen ember és katona vagyok. Jó barátaim vannak, akiknél én el tudok élni egy esztendeig úgy, hogy a magaméhoz nem nyulok. — Utána gróf Károlyi György præmiumokra ajánlott esztendőnkint 1000 conventiós forintot ; ha pedig a nyelv művelésére egy társaság állítódik, akkor annak fundusául egy esztendei jövedelmének felét átadja (mintegy 50,000 frtot ezüstben). Gróf Andrassy ajánlott 10,000 forintot conv. pénzben ; ugyanabban Vay Ábrahám 8.000 forintot.» (Révész Imre l. t. közlése. Idézett *Adalékok* 82—83. l.)

8. Barkassy Imre november 4-ről Kazinczy Ferencnek írt levelében (Kazinczy Ferenc Levelezése, a M. Tud. Akadémia kiadása, 1909. XIX. k. 447. l.) a következőket írta : «Az itt igen nevezetes Soprony Vár megyei Követ Nagy Pál elő adván azt, melly szükséges lenne a' magyar nyelv előmozdítására más nagy Nemzetek példáját követve edj Akademiát felállítani 's ennek elérésére még a' jelen való Diétán bizonyos summát össze szedni : Gróf Szétsényi (így) István már ezelőtt eltökéllett szándékához képest jószágainak esztendei nagy jövedelmét a' nemes célra oda ajánlotta, olly kinyilatkoztatással mindazáltal, hogy abba jövendőre nézve is szóllója lehessen, nehogy a' Ludoviceai Akademia felállítására adatott summa díjjára jusson ezen ő ajánlása is. Melly kedvező indulattal fogadtatott légyen ezen nemes

ajánlás, könnyű elgondolni. — Kevés perczentésekkel ezután Mélt. Vay Ábrahám Ur 20,000 V. Czedula ftokat, Gróf Andrássy György Tornai Követ pedig 10,000 ezüst ftokat ajánlottak a' nemes czél elérésére. — Végivel a' Kerületi Ülésnek ifjú Gróf Károlyi György a' magyar Literatura előmozdítására esztendőnkint 1000 ezüst ftokat, a' czélba vett Akademia pedig felállítatván, annak felsegállítására 's jobb lábra állíthatására esztendei nagy jövedelmének fele részét ajánlotta oda.

Akadlt olyan, ki Gróf Szétsényit nemes tetteért bolondnak nevezte, ez volt G. Zichy Exeja ; vólt olyan ki tsudálkozott azon, hogy valami illyes jut eszekbe a' Magyaroknak, ez Báró Ötvös Ignácz Ő Exeja vólt ; de más gondolkozásuk is akadnak, nevezetesen Gróf Illésházy Ő Excellentiája az örömmel miatta nem tud mit tsinálni, 's szinte beteg bele, a' mint ma hallottam az asztalnál. — Vannak olyanok is, kiket a' jó példák már eddig is követésre buzdítottak, nevezetesen Gróf Battyány János 10,000, Gróf Károlyi István pedig 20,000 ezüst ftokat ajánlottak, ez a' két utolsóbb ugyan, minthogy még Országos Ülés az óta nem vólt, Községes Jegyző-Könyvbe nem mehetett.

9. Comáromy István, Abauj vm. követe nov. 5-ről szintén Kazinczy Ferenchez írt levelében (Kazinczy Ferenc Levelezése XIX. k. 450 l.) a következő szavakban írta meg a történeteket : «A midőn a Sopron Vármegye Követe Beszédében az Ország Naggyai felől azt az említést tette, hogy ha ezek is a' mint reményleni lehet, az Orzágnak ezen Igyekezetét hathatósan segíteni fogják, a' Nemzeti Culturának bizonyos előmenetelét reményleni lehet, ezen Beszéd után az ifjú G. Széchenyi Magyar Lovas Kapitány, 33. Esztendő, a' Magyar Muzeumnak fundamentomát megvető halhatatlan emlékezetű G. Széchényinek igen méltó Fija 's a' Circularis Sessióknak igen szorgalmatos gyakorlója, nagy lelkű szavakkal ezen Ajánlást tette : T. Statusok 's Rendek! Én ugyan Nagy nem vagyok, de Vagyonos Ember vagyok, azért Nemzeti Nyelvemnek gyarapítására egy egész Esztendei Jövedelemet ajánlom, úgy hogy ennek a kivántt Czélra való fordítása 's el rendelése mindenkor az Ország Gyűlésétől függjön.

Ezen Nemes Lelküségnek Követője volt a' Nagy Vay Józsefnek igen érdemes Fia Vay Ábrahám, a' ki 20,000 Ftokat ajánlott V. Czédulában. Ez után ajánlott G. Andrássy György Torna Vármegyei Követ 10,000 Ftokat Conv. pénzben. Végre pedig hasonló végre ajánlotta Gróf Károlyi György egy Esztendei Jövedelmének fele részét.»

10. Vay Ábrahám és Ragályi Tamás Borsod megye követei 1825 november 9-ről jelentették küldőiknek, hogy «a november 3-án tartott circularis ülésünkben, éppen a midőn a Státusok a Nemzetiségnek felélesztése, elterjesztése, és megfundálása felett aggódva tanakodtanak, Gróf Széchenyi István ezen czélnek közelítésére egy esztendei jövedelmét magas érzéssel fel ajánlotta, a végre, hogy általa egy olyan nemzeti tudományos intézet állíttasson fel, mely a vittatás alá vett nagy czélt elő segélye. — Követték a nagylelkű Hazafinak szép példáját mások is.»

11. Bernát Zsigmond, az 1825—27. országgyűlésen Ung vármegye követe 1880 január 25-ről, tehát ötvenöt év múlva Zichy Antalhoz intézett levelében így emlékezett vissza a történetekre :

«Nagy Pál édes Hazánkban a Tudományok pangását szokott ékes szóllásával érzékenyen ecsetelte ; jelesen fel-említvén : hogy a mig minden szomszéd Országokban tapasztaljuk : hogy tudományos Társulatok alakulnak és nagy lelkesedéssel foglalkoznak — mindegyike főleg saját nemzeti — nyelvületének fejlesztésével, virágoztatásával és minden szép tudományok művelésével ; addig nálunk, Magyar Hazánkban, e részben semmi haladás — de még csak megindulás sem tapasztalható, mi annál sajtóbb seb mindnyájunk kebelébe, mert jól tudjuk hogy édes Hazánkban nagy terjedelmű uradalmak alapítvák kirekesztőleg azon czélra : hogy azoknak jövedelmei a Tudományok művelésére fordíttassanak, és hogy minden Tudományok virágoztatása édes hazánkban is párhuzamos lépésekkel haladjon a szomszéd nemzetek buzgalmaival. — Ezen beszéde a Sopron Megyei követnek kitörő lelkesedést idézett elő — nevezetesen Gróf Szécseni (sic!) István engedélyt kérvén a felszóllalásra, a Sopron Megyei követ beszédje értelmében felállítandó Magyar Tudományos

Akadémiára — nem bizonyos szám szerinti összeget vagy sommát, hanem — egy évi tiszta jövedelmét ajánlotta fel. Ezen magasztos nyilatkozat természetesen a legkitörőbb lelkesedéssel fogadtatott — s rögtön utánna Vay Ábrahám, a' kor Borsod Vármegye követe és Alispánja ugyan azon célra 10,000 frt alapítványt ajánlott fel.»¹

Emlékezetbeli tévedés, hogy Bernát Zsigmond nem említi fel Andrássy és Károlyi grófoknak ugyanekkor tett ajánlatait.

12. A legutóbbi években, amikor a behatóbb kutatás a bécsi levéltárakban a titkos iratok közt is lehetségessé vált, kiderült, hogy az akkori bécsi kormány intézkedése folytán a pozsonyi országgyűlés nov. 3-iki tárgyalásáról két rendőrségi alkalmazott nyomban titkos jelentéseket küldött, amelyek eredetije a bécsi *Staatsarchiv*-ban *Ungarn. Privatbibliothek*, Fasc. 61. No. 81. alatt található.

Károlyi Árpád úrnak, a bécsi udvari és állami levéltár ny. igazgatójának szíves közlése szerint a két besúgó: Tz (tudtommal Pongrátz) és Augusztin jelentése a következő:

«*Interims Bericht* . . . . . Presburg, über die heutige Zirk. Sitzung. . . am 3-ten Nov. 1825.

Obgleich schon Gestern über die ungarische Sprache genug debattirt wurde, so erschöpfte dennoch dieser Gegenstand auch beynahe die ganze heutige Sitzung und zwar hauptsächlich in exaltirten Reden . . . . . Paul Nagy schlug vor, dass die Grossen des Landes, so wie auch der übrige Adel aufgefordert werden sollen, zur Beförderung der ungarischen Sprache und *der Wissenschaften* eine Subscription zu einem Fond zu machen. Mit Enthusiasmus erklärte sogleich der anwesende Rittmeister Graf Széchenyi, dass er zu diesem Behuf die Einjährigen Proventen seines ganzen Vermögens subscribere; ihm folgte Vay der Borschoder Ablegat mit 8000 fl. C. Münze und Graf Andrássy Torna mit 12.000 fl. ebenfalls Münze,

¹ Közölte Szász Károly *A M. Tud. Akadémia megalapítása* (249—251).

Graf Károlyi mit jährlichen 1000 fl. Münze und bei Errichtung einer ungarischen Wissenschaftlichen Akademie versprach er die Hälfte seines jährlichen Einkommens, eine fernere Subscription wird nun förmlich veranstaltet . . . . . » Tz.

Presburg den 3 ten November 1825.

Tagsbericht über die heutige Circular Sitzung :

Der Circular: *Præses Kubinyi* beruhigte . . . . .
 Hierauf kam die Beförderung *der hungarischen Sprache* aufs Tapet und

Földvály, Rohonczy, Takáts, Nagy Pál, Ghytzy, Marczibán, G. Dessöfy, G. Csáky, B. Stojka sprachen insgesamt alle mit einem solchen Eifer und so ausführlich ergreifend über diesen Gegenstand *zu Gunsten der Hungarischen Sprache*, dass *Graf Széchenyi* alle seine Einkünfte von einem Jahre zu diesem Zwecke hergeben und schenken zu wollen sich öffentlich in Person erklärte: dessen Opfer man mit Dank und Anerkennung dessen doppelten Werths in Betracht der patriotischen Verdienste Seines Vaters um Hungarn, annahm. Seinem Beispiele folgte *Vay* und offerirte zu gleichem Zwecke 20,000 fl. in Valuta oder 8000 fl. C. M.

Graf Andrássy vermehrte diesen Fond mit andern 10,000 fl. C. M.

G. Károlyi bot jährlich 1000 fl. C. M. und wenn *eine hung. Academie* errichtet wird, die Hälfte seiner einjährigen Einkünfte.

Alles dieses wurde mit vielem Enthusiasmus aufgenommen und kommt nunmehr in die Botschrift hinein.

Jos. Áugusztin B. m. p.

13. A (Tz) nevű besugó később tüzetesebb jelentésben¹

¹ Ezt először Vízota Gyula úr mutatta be id. akad. ért. Utólag értesülök, hogy a teljes szöveget Szekfü Gyula úr nyomatja ki sajtó alatt levő művében, amely a magyar államnyelv-kérdés oklevéltárát adja.

foglalta össze a történeteket. A részletesebb jelentés szerint november 3-án is a kerületi ülésen, a hol már második napja tárgyalták a magyar nyelv ügyét, ennek keretében Nagy Pál aznap már harmadszor szólalt fel s azt fejtegette, hogy a magyar nyelv fellendítésére is pénz kell, nagyjaink nem tesznek semmit, azért fel kellene őket szólítani, adakozzanak e célra. Erre Széchenyi, bár mint hallgatónak itt fel-szólalási joga nem volt, a következőket jelentette ki : Szemrehányásokat hallok itt nagyjainkra, én nem számítom magamat ezek számába, csak a vagyonosabbak közé ; hogy hazám iránti ragaszkodásomat bizonyítsam, aláírom itt nyilvánosan egész vagyonom egyévi jövedelmét a nemzeti szellem és nyelv felvirágzására, de hovafordítása tekintetében tudomást és befolyást kívánok, hogy ez a pénz ne céltalanul használtassék fel vagy ne úgy kezeltessék, mint ahogyan a Ludovikához való hozzájárulások.¹

Erre állott fel Vay Ábrahám borsodi követ s ajánlott fel 8000 forintot, Andrassy gróf tornai követ 12,000 forintot, Károlyi György gróf pedig évi 1000 forintot és egy magyar tudományos akadémiára évi jövedelmének felét. Végül Nagy Pál kijelentette, hogy ez a nemes példa biztosan utánzásra fog találni, azért a további aláírást az országgyűlésen meg kell indítani. (Közölte Viszota Gyula *Az Újság* 1925 febr. 10. sz. 7 lap.)

14. Kazinczy Ferenc (id. kéziratában «*Az Ac. felállítása*») a többektől hallottak alapján 1828-ban így foglalta össze a történeteket :

«Az 1825-diki Országgyűlés eggyik kerületi Ülésében, Novemb. 3-dikán, Gróf Dessewffy József Szabolcsi első, 's Felső-Büki Nagy Pál Soprony Vgvei második követ megújíták az eddig mindég siker nélkül maradt kérelmet 's a második azon panaszon végzé szavait, hogy a' mindenek

¹ «Ich höre hier Vorwürfe gegen unsere Grossen : ich zähle mich nicht in die Zahl derselben, doch in die Zahl der besser Begüterten. Um meine Anhänglichkeit an das Vaterland zu bezeugen, subscribiere ich hier öffentlich für das Aufleben des Nationalgeistes und der Sprache meine einjährigen Einkünfte meines ganzen Vermögens.»

által buzgón óhajtott szándék ezentúl is teljesítés nélkül marad, mert hozzá nincsen pénz, 's gazdagaink a nemzet javáért 's diszéért áldozatokat tenni hidegek.

Gróf Széchenyi István, Kapitánya a' Hessen-Homburg nevet viselő Huszár-Ezrednek, Cs. Kir. Kamarás, 's az Orosz Vladimir, a' Prussziai Érdem, a Sardiniai Sz. Lázár és Móritz, és a' Siciliai Érdem Rendeinek Vitéze, Méltó gyermeke Ferencznek, a' Magyar Muzéum alkotójának, 's a' Keszthelyi Georgicon alkotója testvérének, a' lelke és szíve által eggyeránt tiszteletes Gróf Festetics Juliának, (sz. 1791. Septemb. 23. d.) a' szóra felkele, s esztendei jövedelmét, melyet másfélszáz ezer forintban szaba meg, a' nagy arálynak áldozá.»

e) **Eredmények.**

Az utolsó években különösen a német tudományos irodalomban a tanuvallomások psychológiájára nézve végzett kutatások ¹ kiderítették a tanuk megfigyelései körüli tévedések gyakoriságát.

A történetírónak tehát tekintettel kell lennie minden rendelkezésre álló adatra, jelenségre és bizonyítékra, egybe kell vetnie a tanuk nyilatkozatát a rendelkezésre álló összes kutfókkal és az egész bizonyítási anyagnak egyenként és összefüggésében való gondos mérlegelése alapján kell megállapítani a történeteket.

I. Az 1825 nov. 3-iki kerületi ülésen jelenvolt tanuk adatai a fennebbiek szerint sokban eltérnek és némely téves megfigyelést is tartalmaznak. Az elhatározás keletkezésének idejéről, belső indokairól és a nagy tett céljáról a tanuk természetesen nem is nyilatkozhattak.

Szerencsére olyan tanunk van, aki több helyen leg-hitelesebben mondta el mindazt, amit akkor átélt.

Ez : Gróf Széchenyi István.

Amikor több mint öt év múlva Felsőbüki Nagy Pál Széchenyihez intézett levelében mintegy kérkedett azzal,

¹ V. ö. cikkemet «A tanuvallomások és a történetírás» c. a. a *Századok* 1909. évf. XLIII. köt. 338—340. l.

hogy az Akadémia felállítása csak az ő beszédének köszönhető, — a Legnagyobb Magyar 1830 január 30-áról Nagy Pálhoz írt válaszában így felelt :

«Leveledben azt írod : «Tudod, hogy az Académia felállítása is csak az én előadásomból és a Te reá következett nagy hazafiúi ajánlásodból eredt» — és többször szóval is hallottam tőled, hogy te azon hiedelemben vagy, hogy a te előadásod bírt engem a tett csekély áldozatra. Most se hoznám elő annak másban létét, mert tudja a Mindenható, nem hiúság bálványom, s tiszta lelkemből azt kívánom csak, hogy hazánk haladjon, — ki által, az mindegy ; — de soknak ismeretes, s egyébiránt napi könyveimből is megbizonyíthatnám, hogy már számos esztendőök előtt, még mikor se Országgyűlés, se Cirkulusról szó sem volt, mindig érzettem magamban azon vágyat : hazám elősegítése végett, — melyet csak Concentrisatio által hiszek eszközölhetőnek, — tetemes áldozatokat tenni. Több 15 esztendejénél — ha nem csalatkozom, — hogy itt Pesten egy álló hídra esztendei jövedelmet ajánlottam, de akkor szavam éppen nem hallatott.

Országgyűlés előtt jó idővel számos barátaimmal azon tanácskoztunk, min kellene kezdeni? Pályafutás,¹ róka- vadászat stb. — mind ez Egyesítés végett történt — de végre abban egyeztünk meg, hogy semmi által nem emelkedhetik honunk nagyobb méltóságra, mint a nemzetiség nemesb s hathatósabb kifejlése — s így az anyai nyelv csinosítása által. Eltökélt szándékom volt tehát, még minek előtte az Országgyűlésre mennék, — egy magyar tudós Társaságot projectumba hozni s ahhoz tetemesen áldozni. — S azt, kedves Barátom, akár az országgyűlésen lettél volna, akár nem, hidd el, minden esetre mozgásba indítottam volna. Meglehet, hogy nem a circulusban történt volna ajánlásom s tán nem is oly korán, de a te s a több mások² hathatós és valóban szívreható lelkes előadásai engem úgy annyira elragadtak, hogy azon helyet legjobb s legegírányosabbnak tartottam oly kinyilatkoztatás tételére. Ha azt gondolod

¹ Lóversenyek.

² Széchenyire tehát az előző beszédek is hatottak.

felőlem, Barátom, hogy én 33 esztendőös koromban — mert annyi idős voltam akkor — oly számos háborúim, utazásaim s annyi tapasztalásim után egy ékes beszéd által úgy ragadtathattam volna el, hogy $\frac{E}{60}$ pengő ftot, mely szinte három esztendei tiszta jövedelmem, minden meggondolás nélkül oda vessek, — valóban gyermeki agyvelőt proponálsz bennem.¹⁾

Annak bizonyítására, hogy Széchenyi ajánlatát nem hirtelen elhatározásból tette, még a következőket kell kiemelni:

A jelenvolt Barkassy Imre hallotta és Kazinczynak 1825 nov. 4.-éről meg is írta [l. fennebb d) 8. alatt], hogy Széchenyi «*már ezelőtt eltökélt szándékához képest ajánlotta oda jövedelmét.*»

Naplóiból² kitűnik, hogy már évekkel azelőtt elhatározta, megválnak a katonaságtól és egész életét szegény hazájának szenteli. Már 1822 november 27-én azt írta Wesselényinek: (Levelei I. 73—74 l.): «*Den Militair-Dienst werde ich beynahe gewiss verlassen.*»

Csak a felett habozott egy ideig, hogy min kezdje? De azután lángeszével és mintegy a Gondviselés sugallatából felismerte a legfőbb tennivalót: az erőket kell egyesíteni, a művelődést kell emelni, mert a kiművelt emberfőkben nagy nemzeti kincs rejlik.

Széchenyi életének és munkásságának újabban legbuzgóbb vizsgálója ezidőbeni cselekedeteinek főrugója gyanánt egy felolvasásában a becsvágyat és gróf Seilern Crescencia iránt érzett szerelmét jelölte meg.

Ez tévedés. A nagy tettnek alapindoka: a magyar nemzet felemelésének vágya; főrugója pedig a hazafias érzés és fájának határtalan szeretete. Amikor Széchenyi a kerületi ülésen hallotta Nagy Pálnak igazságtalan, mert

¹ Gr. Széchenyi István levelei a M. Tud. Akadémia kiadása, I. köt. (1889) 142—143. l.

² Gr. Széchenyi István naplója, a Történelmi Társulat kiadása, sajtó alá rendezte Viszota Gyula. I. köt. (1925); a többi kötet a M. Tud. Akadémia Széchenyi-múzeumában van.

általánosságban elítélő kifakadását, percek alatt döntött, hogy régi elhatározását most és ebben az alakban valósítja meg. Míg a barsi követ beszélt, a Legnagyobb Magyar szót kért és azután cselekedett.

16 év múlva Kelet Népe c. remekművében (1841. évi kiadás. 23—26. l., harmadik akadémiai kiadás 1905. Gr. Széchenyi István munkái II. sor. II. k. 21. l.) így adta elő azt, amit a fennebbiekben megállapítottam:

«Semmit sem tettem rögtönzéseként vagy pillanati felhevülés következtében, de minden lépteim, minden tetteim egy előre kiszámlált messzeható tervnek szüleményei. Vérem meggondolatlanul s kitűzött elveimmal ellenkezőleg soha el nem ragadott s pedig mert nem szenvedelemből léptem a nyilvános élet tövismezejére, de kötelességérzés utáni elszántságbul.»

Első pillanatra meglepő, hogy e nagy áldozatkész elhatározásról naplójában csak pár sorban, a legnagyobb rövidséggel emlékezik meg: «In der Zirkularsitzen gesprochen und mich mit allen meinen Landsleuten verfeindet.»

Ezt a rövid feljegyzést kettővel magyarázom.

Egyik oka az volt, hogy a Legnagyobb Magyar még naplójában sem akart dicsekedni.

Széchenyi ekkor már 1819-től fogva nagy lelkiküzdelmek és tisztító gyötrődések után óriási ethikai átalakuláson ment keresztül s annyira túlszigorú volt önmaga iránt, hogy amikor a magyar művelődéstörténetben világi ember részéről példátlan nagy áldozatot hozott, azt naplójában úgy tüntette fel, mintha valamilyen lényegtelen dologról lenne szó.

A másik valószínű ok az, hogy főrendi társai közül egyesek, akik az udvari körök szemrehányásaitól tartottak, esetleg aggodalmaikat fejezték ki előtte és ezeket a szemrehányásokat kívánta említett feljegyzésében érinteni.

Az a cél pedig, amelyet Széchenyi elérni kívánt, öt nap múlva írásba foglalt ajánlatleveléből hitelesen megállapítható.

A négy első alapítónak 1825 november 8-ról keltezett ajánlatlevele gondolatmenetüket így foglalta össze: «Az

országgyűlés tagjai vizsgálták az akadályokat, amelyek nemzetünk dicsőségét, nagyságát és boldogságát hátráltatják; megkísérelték kigondolni a szükséges segélyeszközöket és úgy találták, hogy elsősorban szükséges a szunnyadozó nemzeti léleknek felébresztése, elterjesztése és erős megfundálása . . . E végből a nemzeti nyelvnek legközönségesebb elterjedése és tökéletesedése . . . végre a tudományoknak és mesterműveknek a nyelv által leendő mind szélesebb ki-művelése.»

A külön magyar nemzeti érzésnek és a nemzeti erő ki-fejlődésének elősegítésére a négy alapító egy *«Nemzeti Tudományos Intézetnek első fundamentumkövét» kívánta letenni* s arra kérték a nádort, a főrendeket és a Statusokat, hogy hazafiúi ajánlásukat elfogadják.

II. A négy alapítóhoz rövid idő múlva többen csatlakoztak, különösen halhatatlan emlékü József nádor Ő Fensége 10,000 pengő forintot ajánlott fel Akadémiánk részére és midőn Vay Ábrahám átadta neki az ajánlatlevelet, készséggel elvállalta a felállítandó Társaság pártfogói tisztét.

Széchenyinek évekig még igen sok nehézséget és akadályt kellett elhárítani. A királyi jóváhagyás is csak egy év múlva érkezett le. Végre megalkottatott az 1827. évi XI. t.-c. a hazai nyelv művelésére fölállítandó tudós társaságról vagy akadémiáról és József nádor mint pártfogó 1827 november 30-án gr. Teleki József elnöklete alatt a négy alapítóból s kiváló írókból és tudósokból álló 22 tagú bizottságot nevezett ki oly célból, hogy ez az alapszabályokat kidolgozza.

Más dolgozat tárgya: a későbbi fejleményeknek részletes kifejtése.

De Széchenyinek 1828 szept. 24-éről és dec. 22-éről gr. Reviczky Ádám kancellárhoz; 1828 szept. 27-éről Bárány Wesselényi Miklóshoz írt leveleiből is kitűnik, hogy «hazánk virágzása és előmenetele» érdekében fáradozott azon, hogy a Tudós Társaságot «életbe hozza». (*Levelei* I. köt. 92., 95. és 115. l.)

Az alapszabályok elkészülte után, 1830 november 17-én

tartotta meg az Igazgató-Tanács első ülését és 1831-ben Akadémiánk megkezdte munkásságát.

* * *

Az Akadémia felállítására irányuló tervezgetéseknek nemcsak nyelvészeti és tudományos, hanem főleg hazafias célzatuk volt. Akik a terveket kidolgozták, szemben a bécsi kormánynak centralizáló és germanizáló törekvéseivel, egyúttal védelmezni és fejleszteni kívánták a magyarnak fenyegetett nemzeti létét és nyelvét.

Széchenyi tettét sem úgy kell felfogni, mint valamelyik tudománykedvelő Mæcenás áldozatát, hanem azt kell méltatni, hogy a Legnagyobb Magyar is felismerte: hogy a nemzeti erő nevelése csak a nemzeti nyelv által lehetséges, — amint később kitűnő első elnökünk is hangoztatta: «a nemzeti nyelv emelése egyúttal a nemzeti érzés és a nemzetiség fokozása». (Gr. Teleki József elnöki megnyitó beszéde, az Akadémia *Évkönyvei*, I. köt. 127—130.)

Ezért az Akadémia alapítása nemcsak a tudósoknak vált javára, hanem az egész nemzetnek, centennáriuma nem néhány írónak vagy tanárnak ünnepe, hanem az egész nemzeté.

Bizonyos, hogy gr. Széchenyi Istvánnak történelmi tette, nagy példaadása és további, évek sorára menő buzgó fáradozása nélkül nem alakult volna meg Akadémiánk; József nádornak pártfogása nélkül pedig csak később kezdhetne volna munkálkodását. Az ő dicső nevük mindenkorra válhatalatlanul összeforrt Társaságunk létevel.

Áldott legyen emlékük!

De hálás kegyelettel kell gondolnunk azokra is, akik évtizedekkel Akadémiánk megalapítása előtt nemzeti művelődésünk megteremtéséért sóvárogtak, epekedtek.

Szép álmuknak valóraváltát nem tudták megérni. Soruk: a magyarság nagy ébresztőinek szomorú végzete!

Az úttörők közül Apáczai Csere János, Alsó-csernátoni Bod Péter, Aranka György, gr. Teleki László a magyar hazától elszakított földben pihennek; Bessenyeinek Csonka-

Magyarország keleti határán fekvő puszta sírjára Akadémiánk csak időről-időre küldhet koszorút.

Ma hálával borulunk le a Gondviselés kegyelme előtt, hogy ideküldettek!

Szálljon most minden igaz magyar kebléből hamvadó poraikra áldó imádság! És szálljon kelet felé, sírjaikra a magyarrá vált fővárosból is gondolatunk és egy-egy fájó sóhaj!

Megérdemlik, mert nemzetükhöz hűséges magyarok voltak és mert forró vágyuk teljesülését éltük végén nem is remélhették!

BALOGH JENŐ.

SZÉCHENYI ESZMEVILÁGA.

Ámbár irodalomtörténeti szempontból nem lenne érdektelen annak feltüntetése, hogy Széchenyi eszméinek actualitása miként ismertetett el általánosan, a bemutatandó három kötet megfelelő jellemzésétől azonban nem akarván az általam igénybevehető időt elvonni, bevezetéskép legyen elég a megértéshez legszükségesebbet fölemlítenem.

A Magyar Társadalomtudományi Egyesület, mely a később csaknem csupa honárulóknak bizonyult úgynevezett sociológusok által irányított és a galileistákban ifjúsági segédesapatokat toborzott Társadalomtudományi Társulat adáz, megméltelyező üzelmeinek ellensúlyozá sáraalakult; az addig e tekintetben vajmi közönyösen viselkedett hazafias érzelmű magyar művelt társadalom körében a Legnagyobb Magyar eszméinek terjesztése céljából az 1911-ik év utolsó és a következő első hónapjaira eső téli évad alatt megkezdte az általam mint akkori elnök-igazgatója által részletesen javasolt s három évre tervezett Széchenyi-cyclust.

Tette ezt mint megkoronázását minden fontos társadalmi kérdésre kiterjedő működésének, sok más fontos tárgyat felölelő, magas szintájú gyakori előadásainak; egyetemi tanfolyamainak; kivándorlási, szabadoktatási, nemzetiségi, választójogi, közegészségügyi s évekre kinyúló igen beható birtokpolitikai nagy szaktanácskozmányainak, melyek gazdag tartalmáról és gondolatbőségéről kiadott vastkos füzetei, testes kötetei és havi folyóiratának tíz évfolyama tanuskodnak. Belátta ez az egyesület, hogy a jelenkor legnagyobb lelki közszükségletét az erkölcsi erősödés és a nemzeti solidaritás élénk érzetének terjedése s mélyülése teszi. Ennek előmozdítására pedig alig van alkalmasabb

mód és hathatósabb segédeszköz, mint ha a Széchenyi eszméivel társadalmunk minél szélesebb rétegei szeretettel foglalkoznak. Az ő bölcse gondolatai és megkapó tanításai azonban mint nemzetnevelő tényezők csak akkor képesek maradandóbb benyomást tenni, ha azokat kellő csoportosítás mellett és művészi kidomborítással szakavatott, illetékes magyarázók rendszeresen mutatják be. Ez bírta az imént nevezett valóban jóakarátú, de sajnos, kevéssé támogatott egyesület vezetőit arra, hogy irodalmunk és közéletünk ilyen illetékes férfiai és egy magasztosan gondolkozó előkelő hölgyet az e célra irányuló közreműködéshez megnyerni igyekezzenek. E kezdeményezés az első évben meglepően nagy sikerrel járt, mivel ennek előadási sorozata fölkelte a közfigyelmet és annak nyomán általános meggyőződésévé vált, ami addig aránylag csupán kevesek előtt volt világos, hogy a Széchenyi rendszere s abban megnyilatkozó lelkesége drága közkincs, melyet mindig, de főleg közerkölcsök tekintetében sívár napjainkban nem hasznosítani oly hiba, mely már bűn számba megy. Az ily közkinceseket minden életrevaló nemzet a maguk értéke szerint meg tudja becsülni. Több mint háromnegyed század telt el, mióta azt teljesen bírjuk és csak most — írárom 1911-ben — kezdünk ebbeli mulasztásaink tudatára jutni. Annál öröndetesebb, hogy jóvátételökre oly kitünöségek vállalkoztak, kiknek szavára a nemzet szívesen figyel s akik magasszárnyalású, mélyreható remek tanulmányaikkal megindíták a Széchenyi nemzetnevelő rendszerének tolmácsolását, és pedig úgy, hogy a Nemzeti Múzeum nagy díszterme az első évben alig volt képes befogadni a lelkes és minden tekintetben kiváló hallgatóságot. Ennek is közóhaja volt, hogy az elhangzott előadások a sajtó útján is megrögzítettven, minél szélesebb körökben elterjedjenek. Ennek a kívánságnak megvalósítására a folyóiratok után készsége tanúsított a Franklin Irodalmi, Könyvkiadó és Nyomdavállalat, melynek akkori vezérigazgatója, néhai Kőnig Gyula volt tagtársunk, a mi első kötetünkkel teremte meg a *«Kultúra és Tudomány»* feliratú ismert kiadvány-typust. Egész hosszú sora a könnyebben olvasható tudományos műveknek jutott így a művelt magyar olvasó-

közönség körébe. Ugyanez a társulat adta ki a további két kötetet is: a másodikat mindjárt 1913-ban, a harmadikat pedig néhány hónappal ezelőtt. A második előadási sorozatban ugyanis éppoly kiválóságok működtek közre, mint az elsőben, de a közönség részvétele, sajnos, ellanyhult. Erre az volt az elfogadott nézet, hogy mintegy szellemi ugart kell tartanunk.

Közben kiütött a világháború és a nyomában járt sok zavargás. Úgy látszott, hogy vállalkozásunk is belevész a nagy fölfordulásba. Annak kezdeményezője azonban, midőn a megbízó egyesület is bénultan vesztegelt, nem tudott belenyugodni abba, hogy e nagy munkálat csonka maradjon. Sok utánjárás, néhány fájdalmas visszautasítás és a bágyadt közönség kínosan fagyos közönyének legyőzése után a rémítően megromlott nyomtatási viszonyok ellenére Rados Gusztáv tisztelt tagtársunk, mint ottani igazgatósági tagnak szíves támogatásával végre mégis sikerült a tizennyolc essay-t az eredeti terv szerint befejeztetvén, az utolsó részt is a könyvpiacra juttatni. «Széchenyi Eszmevilága» cím alatt ez a három kötet tartalmazza teljesen azokat. — Nem lehet csodálni, ha a jelzett előadások nem az előzetesen megállapított időrendben láttak napvilágot. Boldogok lehettünk, ha a nagyon elfoglalt kitűnő férfiak később is vállalkoztak a nekik felajánlott, de az adott súlyos körülmények közt, be kell ismerni, nem éppen könnyű feladatra.

Úgy tapasztaltam mindazonáltal, hogy azok kellő megjelöléssel rendszeres egészset tesznek s azt hiszem oly hézagpótló becses adalékok a már is nagyon jelentékeny Széchenyi-irodalomhoz, hogy különösen nekem nem volt szabad engedni sem személyi, sem tárgyi okokból azt, hogy a közfigyelem egyszerűen napirendre térjen fölöttük.

Személyi tekintetben a közremunkált jelesek méltán elvárhatták tőlem, hogy ne elégedjem meg az előadásaik után minden alkalommal, midőn jelen lehettem, kifejezett szóbeli hálás köszönettel; de tárgyi tekintetben is a magyar közművelődés e legfelsőbb fórumán hangoztatnom mulaszthatatlan kötelesség, hogy érdemes, becses és maradandó értékű munkát végeztek. Azt az alapfölfogás egysége, a jól meg-

osztott munka természetének megfelelő kiválóbb eredmény, a részek nagyobb ismételések nélkül összeillő volta, a feltűnőbb véleménybeli eltérések hiánya s az itt-ott mégis mutatkozó különbségek mintegy kibékülése, tehát az egésznek szerves volta jellemzi.

Erről meg fog győződhetni a Tekintetes Akadémia is, ha kegyes lesz megengedni, hogy az eredeti tervnek megfelelő sorrendben lehetőleg tömören, per summas apices, mutassam be azt a tizenhatsz tanulmányt, melyek közül tizenhatsz akadémikusok tollából származik.

A Széchenyi-cultus jelentőségének magyarázatával én vezettem be ezt a cyclust. Mindent elmondtam egy óra alatt, amit érzésben föl kellett hoznom. De nehogy magamat bővebben idézgessem, mint ahogy az itt elkerülhetetlen, csupán az általam mondottak lényegére akarok hivatkozni. Ezt pedig sohasem tudnám oly röviden s mégis kimerítően és találóan megtenni, mint az Arany János Széchenyi Emlékezetének hetedik versszakában így olvasható :

De mely a népek álmaít virasztja,
Elhagyni a szelid Ég nem kívánt,
Széchenyit küldé végtelen malasztja
E holt tetembe érző szív gyanánt,
Hogy lenne életöztön a halónak,
Bénult idegre zsongító hatás,
Reménye a remény nélkül valónak :
Önérzet, öntudat, feltámadás.

«Széchenyi magyarságáról» értekezett azután feledhetetlen boldogult tagtársunk, Beöthy Zsolt. Ő ennek bizonyításánál nem szorítkozott a közszájon és közkézen forgó idézetekre, hanem azokat lélektanilag elemezte is. Felemlíti Széchenyinek azt a mondását, hogy ő az Alpok legszebb völgyeiben és Itália legbájosabb vidékein sohasem tudott úgy fölmelegedni, mint hazája kopár, de a szabadságot jelző téres pusztáin. Azt hiszi, hogy a legősibb húnfajból kellett származnia, mert nem vonzza a hegylakók védekező vagy bosszúálló vitézsége ; de irigyli Attila lovasait, akik szerte száguldva támadtak és győzve járták be a világot. Naplóinak első ismertetője, Zichy Antal, helyesen, a Petőfi erének lük-

tetését érzi e kijelentésben. Más alakban is nyilatkozott ilyformán; a *Kelet Népe*-ben mintegy összefoglalóan írja: «Mindazt, amit tettem, azért tettem, mert magyar vagyok».

Beöthy felsorolja előfutárjainak érdemeit, de Széchenyit a lángelme universalitása és gyújtó ereje emeli föléjük. Talán a legrövidebben úgy fogalmazhatnók ezt, hogy az ő szellemében forr össze legtökéletesebben a nemzetiség és a művelődés gondolata. A kultúra eszméjét ő terjeszti ki elsőben a nemzeti élet minden viszonyaira. Ő érezteti meg velünk legelőször igazán a művelt emberiség életének fontosságát a nemzeti életre és viszont. Az ő szelleme győzi meg nemzetét teljesen és véglegesen a magyarság és haladás érdekének benső, elválaszthatatlan kapcsolatáról s arról, hogy élet-halál kérdése reánk nézve, hogy magyarságunkban műveltekké, műveltségünkben magyarokká legyünk. E gondolatnak kérlelhetetlen postulatumául indította meg és folytatta fenséges harcát minden ellen, ami érvényesülésének bármely téren útját állja és keresi a segítséget, az időlegest és az állandót, mindenütt, ahonnan támogatást remél.

Ami élethivatását keresteti vele: hazaszeretet; szegény-érzete és fölháborodása méltatlan közállapotainkon: hazaszeretet; olthatatlan tettvágya: hazaszeretet; tépő aggodalma a közhangulatnak forradalmi fordulatán: hazaszeretet; kétségbeesése: hazaszeretet.

Méltóan zárja be tanulmányát utalásával arra, hogy a nemzetépítés terve íme megvan, mert az ő szelleme nemcsak kortársaihoz szólt, hanem a messze jövőnek is. Gondolatai a mi világosságunk, érzései tanulságaink. Addig maradunk magyar nemzet, míg ő vezet bennünket.

Vértanú-szenvedések folytán korán elhunyt tagtársunk, Apáthy István, szaktudományának, a biológiának világánál vizsgálja Széchenyi magyarságát a benne nyilatkozó s a faj haladását jelző legbecsesebb nemzeti tulajdonságok hangsúlyozása mellett. Szembe száll Grünwald Bélával, aki azt állította, hogy az idegen eszmékkel gazdagon megrakott Széchenyi, bár a «legnagyobb magyar» nevét kapta, honfitársai közt a legkevesbbé volt magyar. Ellenkezőleg: benne a két legjellemzőbb magyar tulajdonság, az erős faji érzés,

mely, hogy tovább fejlődhessék, új táplálékra várt és a nagy áthasonító készség élt és érvényesült. Általa magyarokká hasonultak az idegen eszmék. Úgy élt ő kortársai közt, s ez tévesztett meg némelyeket, mint egy túltelített accumulator, mely egész kévékben szórta magából a szellemi szikrákat.

Beöthyvel egybehangzóan, Akadémiánk mélyen tisztelt elnöke, Berzeviczy Albert, *Széchenyi és a közművelődés* feliratú tanulmányában kimutatja, hogy Széchenyi politikai rendszerében a «nemzetiség és közértelmesség» elválaszthatatlan fogalmak. Szerinte az visz tökéletességre, ami a különböző nemzetek becses tulajdonságának s erényeinek kiművelődéséből áradoz. Nagy szerencsétlenségnek tartja, hogy a külföld nagyobb értelmi súlya nem tudta eléggé nemesíteni és tökéletesíteni nemzeti szellemünket. Berzeviczy Albert kiemeli, hogy Széchenyi tetteivel, beszédeivel és irataival számos jelét adta annak, hogy a közművelődés összes föladatait ismerte s azok megoldásának fontosságával számolt. Tettei közül az Akadémia alapítása egymagában is dicső helyet biztosítana neki a magyar közművelődés történetében. De kiemeli azt is, hogy mindennek megválasztásában és közvetlen megvalósításában bizonyos óvatosságot s szigorú egymásutánt kívánt. Éppen ez hozta nézeteit többször összeütközésbe a másokéival. Megállapítja, hogy Széchenyi gyakorlati irányú törekvései is nem egy ponton úttörő jellegűek. Berzeviczy történeti visszaemlékezései tanulmányának épp oly becses részei, mint igazságos és tapintatos kritikai megjegyzései. Nem tartózkodik ezektől sem s hivatkozik arra, hogy Széchenyi a kor eseményeit előre nem láthatta, de azokat igen gyakran mintegy megsejté.

Igazat ad Réz Mihálynak, aki szerint a Széchenyi világnézete túl van oly ellentéteken, melyeket még ma is érezni vélnek sokan. Ez a világnézet haladottabb, mint az általa kiegyenlített ellentétek. Az ő iránya, mondja Berzeviczy Albert, harmonikus egyesítésére törekedett a nemzetinek az emberivel. Nem találhatunk oly célt közművelődésünk mezején, mely a Széchenyi élete összes eredményével bármely ellentétbe volna hozható s amely csak a leggyöngébb

homályt vetné az ő magasztos vallomásának jogosultságára, hogy «célom őszinte és nemes vala».

E téma fontos részletét dolgozta ki igen gondosan Tolnai Vilmos Széchenyi és a magyar nyelv cím alatt. Általános reformtörekvései és alkotásai sorában elsőrendű helyet foglal el a magyar nyelv kellő megbecsültetésének szentelt állandó kegyeletes igyekezete. Nagyságának igazi mértékét mi sem mutatja jobban, mint az, hogy alkotásai nem csupán a maga korának pillanatnyi szükségéit elégítették ki, hanem éltetőleg és fejlesztőleg bele nőttek a jövőbe. Az ország lakosságát egybegyűrni, belőle idővel egynemű nemzetet teremteni: ez volt a Széchenyi messzelátó terve azokkal az intézményekkel, melyek által az idegenül vagy ellenségesen szemben álló részeket tömöríteni akarta. És hogy valamennyit az élet külső kapcsolain kívül egységes lélek is forrassza össze, arra való a kiművelt, európai testvéreihez méltó nyelv, melyet az irodalom fölkentjei a fejlődés tetőpontjára emelni, az Akadémia tudósai óvni s magyarázni, a színház, a hírlapok terjeszteni és közkeletűvé tenni hivatottak. Széchenyi fölemelkedik a mindent áttekintő egyetemesség magaslatára. Nem szabad semmit elhanyagolni, de ő minden tényezőt nem külön, hanem a nemzet egészének érdekéből tekint és értékel. Az ildomos összefogás az ő sikereinek titka. Vállalkozásai sikeréért minden áldozatra kész, mert szerinte nincs nagyobb egyesítő, mint a siker. Valamennyi nemzetalkotó tényező közül pedig a nyelv és vele az irodalom volt az, mely a tespedés hosszú évtizedei után először ébredt öntudatra s ébredésével a többit is mind életre serkenteni lehetett alkalmas. — Ily előzmények után kezdett foglalkozni a magyar néplélekkel. Atyjának, a sírjába reménytelenül szállt magyarnak képe komoran ábrázolta előtte a jövődőt. De csakhamar átérzi s ki is mondja nem egyszer, hogy a nyelv és irodalom nemcsak előkészítője, hanem kísérője és menedéke is a nemzeti életnek. Nyelvünk ereje tartá fenn eddig létünket. A nyelvben is magyarrá levést azonban Széchenyinek önmagán kellett kezdenie; de azzal egyidőben hirdeti, hogy nyelvünk óriási fejlődésre képes, ami a nemzet jövőjével szoros összefüggésben van.

Nagy súlyt vet a nők magyarságára, ami többet jelent a pusztá nyelvtudásnál; jelenti a műveltség teljességét és az érzelmek nemességét. A magyar nyelv diadala a köz- és társadalmi életben volt Széchenyi utolsó tiszta öröme. Még nem olvastuk eléggé írásait, még nem hatoltunk eléggé azok mélységes értelmébe, pedig bennük hirdeti a megváltó ígét nemzetének. Hirdette tollal és szóval azon a nyelven, mely mint nemzetfenntartó elv lelkéhez forrott. És ez a nyelv nem szűnik meg hirdetni az ő nagyságát, míg egy magyar szeme pihen a Duna tükörén.

Még két előadás volt e cyclusban, mely a nemzetnevelés problémájával foglalkozott. Ilyen az Imre Sándoré, egyikéé az elsőkné, akik Széchenyi eszméinek örök érvényét fölismerték. E tanulmánya tele van becses megállapításokkal és megszívlelendő tanulságokkal. Azt mondja többek közt: «Széchenyi hatása a nevelésre kettős: tárgyi és személyi. A tárgyi hatás abban áll, hogy a nevelői gondolat általa elmélyül, minek folytán a látszólag apró dolgoknak is a nemzet jövője érdekében való jelentőségét ismerjük fel. A mai dolgokon való gondolkozásra kényszerít, de kiemel ezek köréből, föléjük emel. Elvi alapot ad s így a már tetemes magaslathból bíráló szemmel láttatja velünk. Gondolkozásunk tisztábbá, céltudatosabbá válik, ennek nyomán az iskolai nevelés közeledhetik az élet szükségleteihez, mert Széchenyi szelleme a levegőben-járást nem tűri. Nem csak az elmélkedésben, hanem az iskola szervezetében, a nevelés módjában, sőt a tanítás anyagának kiválasztásában is érvényesülni kíván, mert aki őt megismeri, az bizonyára követi is. Mindezeknél, ha lehet, fontosabb az a személyi hatás, melyet a Széchenyi lelkületébe való bepillantás az olvasóra tesz. Nem lehet elzárkózni azon kívánsága elől, hogy a javítás, nemesítés kivétel nélkül minden ember kötelessége legyen — önmagára és másokra nézve. — Széchenyi olvasásának mindenfelé elterjedése erős eszköze volna a nevelői gondolkodás általánossá tételének. Ennek pedig jókövetkezései a nemzet jövőjére nézve — kiszámíthatatlanok.»

Ezen a nyomon halad gróf Vay Gáborné is, aki megkapó hatással értekezik a nők feladatairól a nemzeti probléma

körül a Széchenyi szellemében. Megállapítja, hogy ő mily súlyosnak látta helyzetünket más európai nemzetekkel szemben. Az fokozza vagy bonyolítja nehézségeinket. Az utolsó embert is, aki olvasni és érezni tud, azzal a sejtelemmel tölti el, hogy a magyarság szakadatlan veszélyben forog s külön erény kell ide és külön szerencse. Ez az erény és ez a szerencse az árvák erénye és szerencséje. Azonban ez a probléma minden bonyolultsága mellett voltaképp egyszerű, csak végtelenül nehéz. Széchenyi szerint a megoldásnak lényege, hogy tökéletesedjék az egyén, azaz legyen magyarabb, szorgalmasabb, jellemesebb és okosabb. Ehhez nem kell más, mint a testi és szellemi munkaerő oly megfeszítése, mely legkisebb porcikáját sem hagyja fölhasználatlanul, továbbá a hazaszeretet és önfeláldozás oly mélysége, mely nem lelné mását egy nép történetében, még a japániében sem. Végül a nemzet jobbjában, a vezérszemlemben, tehát az igazi született arisztokráciában az egység, a szeretet és összetartás oly ereje, mely másutt fel nem található. Mert csoda már az is, hogy vagyunk. Még nagyobb csoda kell ahhoz, hogy megmaradjunk és gyarapodjunk. És ezt a csodát csak önmagunktól várhatjuk. Mélyen megdöbben még a világháború előtt történt megállapítása annak, hogy oly napokat élünk, midőn e kívánalmak még a közönséges mértéket sem ütik meg, mert a nemzet nagyrésze a pártért viszi a harcot egymással, nem a hazáért az ellenséggel szemben és úgy gyűlölik egymást, hogy nem érnek rá az országot szeretni. Széchenyinek a nőkre vonatkozólag támasztott követelményeire azt mondja, hogy ha mi nők szerepet igénylünk magunknak az ő problémáinak megoldásában, nem megyünk odáig, hogy a bölcsőt és a háztartást elhagyni, vagy elhanyagolni kívánóok. De azt is igenis merjük mondani, hogy a végzet által kijelölt munkakörünkön belül többet kell tennünk és tehetnünk, mint más nemzet leányainak. Ezt a többet gyöngédséggel, finom tapintattal, de az erkölcsi kategorikus imperativusnak megfelelő eréllyel fejti ki. Kezdje a nő azon, hogy ne a saját gondjainak csökkenését nézze, hanem a nemzet erősítését, ami egy a természet parancsával. A magyar nő nevelje elsősorban magát, azután gyermekeit. A csecsemő

és kisdéd első benyomásai eltörölhetetlenek, azért kívánja, hogy oltsa gyermekeibe a fanatizmusig menő ragaszkodást mindenhez, ami magyar, de adjon neki egyúttal európai műveltséget. Neveljen az új nemzedékbe jó adag spartaismust, mert a magyarnak, fiúnak, leánynak, komolyabb felfogás kell, mint más nemzet ifjúságának. Az Egek Ura ismertesse meg velök gyönyörű hivatásukat.

Prohászka Ottokár megyés püspök Széchenyi vallásosságáról értekezik. Mélyen behatolt e kérdések elemzésébe: mi a vallás, mi a világnézet? Széchenyi írataiból vett idézetekkel bizonyítja, hogy az ő gyakorlatiassága igazán vallásos lelkülettel párosult. Az Isten felé való igazodás benső szükségét érezte s a lélek természetéből származtatá ezt. Az ő felfogása, hogy nem sok abstract theológiára van szükség, hanem oly szemre, mely Isten műveit és azokban Istent meglátja. Éppen gyakorlati érzéke segíté őt a világ s az élet szemléletén át az Isten iránt való bizalomra s a megnyugvásra benne. Bámulatosan szép imáit idézi ennek bizonyítására. Ez emelkedett hangú és tartalmú értekezés abban tetőzik, hogy fenkölt vallásossága Széchenyi reformátori lelkületét egy ponton sem bénította meg, sőt annak szárnyakat adott.

Bizonyos tekintetben kiegészíti ezt néhai Kenessey Béla, volt erdélyi református püspök tanulmánya, aki Széchenyi világnézetét szintén a műveiből vett idézetek révén mutatja be. Bőven elemzi, hogy ő a lelki függetlenséget mily nagyra tartotta s négy sarkalatát a tiszta lelkiismeretben, az élet ismeretében, a köz- és magán egészségben s a vagyoni rendben találta. Kenessey szerint rövid összefoglalásban Széchenyi világnézete: a zarándoki komolyság; életbölcselete: a lelkiismeretes kötelességteljesítés; vezérszava: ildom; a zászlón: előre!

Széchenyi társadalmi politikája cím alatt Gaal Jenő igyekszik kimutatni, hogy számos nagy tulajdonai közt szembeötlően emelkedik ki a társadalmi politikusé, amiről ő már az Akadémia 1901-ik évi május 12-én tartott ünnepies közülésén az akkori főtitkár felkérése folytán értekezett. Erre a hivatásra Széchenyi nemcsak született, hanem tervszerűen és rendszeresen képezte is magát. Pályája kezdeté-

től fogva sohasem téveszté szemei elől, hogy az ember társas lény s hogy ennek természetadta követelményei és törvényei vannak. Irataiban már akkor utalt a sociológiára, az ember társiaságának élettanára, midőn e tudománynak nem rendszere, de még neve sem bontakozott ki. Ama követelmények szolgálatába állította nagy képességeit és készségét. Legnagyobb és soha senki által kétségbe nem vont sikereit is e téren érte el s így vezette a hátramaradt magyar népet az öntudatos és önérzetes nemzet állapotába. De ezért folyton küzdenünk kell s csak tovább fokozódó biztosítása lehet igazi biztosítéka jövőnknek.

Pauler Ákos a társadalmi ethika szempontjából foglalkozik ugyane tárggyal. Az, amit Széchenyi mélységes ember-szeretetéről, humanismusáról, erkölcsi magasztos érzékéről, felelősségtudásáról s ennek tragikumká vált káros megnagyobbodásáról; jogi érzékéről; az eszmények iránti odaadásáról; a kultúra fontosságának alapos átértéséről; az önzetlenségről, de ezzel kapcsolatosan az önérdekről, mint társadalmi és gazdasági tényezőről mond, a legnagyobb magyar találó jellemzésének oly támpontjai, melyeket soha sem lehetend tekinteten kívül hagyni. Széchenyi szerint a szabadság elválaszthatatlan az erkölcsiségtől. «Az csak ott állhat fenn, a hol tiszta erkölcs és polgári erény fénylik. De viszont csak a szabadság nemesít és fejleszt igazán, mert csak ez teremt autonóm erkölcsiséget és engedi az értelmi erők kibontakozását». Bölcséleti magaslaton tartott tanulmányát e szavakkal fejezi be: «A munka moráljának megteremtése Széchenyi életének és tanításának abszolút eredménye, melyet csak az vallhat, aki hisz az életben, a saját erejében és a jövőben. Addig vagyunk az ő követői, míg ezt a hitet akarjuk és tudjuk vallani.»

Márki Sándor *A társadalmi igazságszolgáltatás* cím alatt az «Üdveldé»-ben javasolt Magyar Pantheont hozza szóba, mert abban látja a cáfolatot a Széchenyinek tulajdonított antihistorismus vádja ellen. Midőn a multtal szemben a jövőre irányozta a figyelmet, nem akart igazságtalan lenni nemzete iránt. Hiszen említett 1843. évi művében

Virág Benedekkel ismételte, hogy «ha nem vala is ércemlékre érdemes hazafiak száma szerfelett nagy, egyszerű hálaemlékre több érdemesíté magát». De a nemzet halottainak megítélése céljából magát az elfogulatlan társadalmat, midőn ennek ítélete már lehiggadt, szólította fel igazságszolgáltatásra. Ő, aki a multak ünneplése ellen annyiszor kifakadt s a jövőben sem mert bízni egészen, lelkének nagy hánykodásai közt is elismerte, hogy «él bennünk az isteni szikra, az láthatólag bővül és terjed». Márki végül hangsúlyozza, hogy «szenvedésektől nem félve, az első ezer évben nemzetünk semmiről sem mondott le. Türt, szenvedett, hogy megvédje jogait s idő és kedvező szerencse visszahozta mindig, amit erő és hatalom elvett tőle. Dicsőség, kegyelet és hála érte a mult nagyjainak, akik bizalommal töltötték el szíveinket a jövő nehéz munkájának sikere iránt».

Gróf Andrássy Gyula a *Széchenyi politikájáról* értekezett. A legterjedelmesb tanulmányt ötvenöt lapon ő mutatta be. Nem lephet meg ez az alaposág, mert a legnagyobb magyar törekvései e téren voltak a kritikának leginkább kitéve. Politikai küzdelmeinek és viszontagságainak itt történt elemzéséről tüzetesebb ismertetést nem adok, hiszen azok főbb vonásait mindenki jól ismeri, színdúsabb ecsetelésük pedig túlterjedne e bemutatás adott határain. Ha Andrássy másokkal együtt nem is ad mindenben igazat Széchenyinek e részben, azt elismeri, sőt magasztalóan emeli ki, hogy midőn bámulatos népszerűségének megóvásában rejlő önérdekével nem törődött, önmagát tudatosan áldozta fel hazafias meggyőződésének oltárán. — De Andrássy szerint nem szabad elfeledni azt sem, hogy ha a nemzet életének ama fontos tizenhét éve alatt egy hibát sem követünk volna el, talán mégis el lehetett volna kerülni a katasztrófát és hogy Széchenyit az elkövetett hibákért a legkisebb felelősség sem terheli. Azonban, ha — miként magát nem alappal vádolta — érne is őt azért, hogy az átélt vesztély ébresztő szavának elkerülhetetlen következménye volt, valamelyes beszámítás, akkor is áldott volna emléke, mivel a képzelhető legesúfosabb haláltól, a közönyből és egois-

musból következő nemzeti öngyilkosságtól ő mentett meg bennünket.

A politikai törekvések keretében a nemzetiségi probléma az újabb időben mindig a lét vagy nemlét kérdése volt hazánkra nézve. Ennek tárgyalására Zsilinszky Mihály vállalkozott s meggyőzően domborította ki, hogy a Széchenyi nemzetiségi politikája a magyarságnak csak javára szolgálhat.

Ő nem mondott le soha ennek fölényéről, sőt határozottan akart magyarosítani is, de jogos, mert természetes úton. Jól tudta és lelkesen hirdette, hogy minden életrevaló népben megvan a terjeszkedési és hódítási hajlam; és ha több hasonló hajlamú nép kerül össze, akkor előáll a létért való küzdelem, amely lehet csendes, lehet erőszakos, de a győzelmet csak a magasabb kultúra, a nagyobb értelmi és vagyoni erő s az abból eredő tökéletesb intézmények biztosítják. Ebből Széchenyi a magyar nemzetre nézve azt a tanulságot vonta le, hogy kövessen el mindent nemzeti felsőbbségének megóvása céljából a hazában levő nemzetiségek felett is szellemi, erkölcsi és anyagi kultúrájának minél magasb fokra emelése által.

Ferdinándy Géza boldogult tagtársunk Széchenyit mint közjogászt méltatta. Habár a felolvasó jól ismerte a történelmet s tudta, hogy szereplőinek valóját és tevékenységét pártatlansággal kell mérlegelni s jóllehet nincs megelégedve a Széchenyi közjogi nomenclaturájával, mely különben a radicalisoknál sem volt kifogástalan, Ferdinándy szerint tagadhatatlan, hogy kevés nagy emberünk járt oly mélyen a közjogi kérdések fenekén, mint Széchenyi. Azt vallja, hogy még Kossuth sem vitt végbe oly gyökeres átalakulást alkotmányunk structurájában, mint a nagy reformator, mert társadalmi reformjaival, nagy alkotásaival és irataival ő dönté meg a rendi világ előítéleteit. Nézetem szerint ez a köztudomású tény így beállítva áll igazi jelentőségében szemeink előtt. Azért nem volt komoly ellenállás a jobbágyok fölszabadításával szemben, tehát voltaképp Széchenyi szerzé meg a magyar nemességnek azt az örök dicsőséget, hogy előjogairól felső és alsó nyomás nélkül oly áldozatkészen mondott le.

Nemzetünk életében az alkotmányos szabadságnak fontosságát is kevesen látták be oly korán és oly tisztán, mint ő. Ezt is adatokkal bizonyítja Ferdinándy. És ha később mégis mindig a kormány és országgyűlés közötti viszály elsimításán fáradozik, az nem a helyesen felismert igazság cserbenhagyása, hanem csupán az erővel való okos gazdálkodás és a fontolva haladás szükségességének bölcs felismerése volt. De nincs a közjognak kérdése, melyre figyelme ki nem terjedt, melyet meg nem bolygatott, melyet föl nem vetett volna. Vécsey Tamásnak, aki főleg magánjogi törekvéseivel foglalkozott, és Pauler Ákosnak, aki az ő jogi eszményiségét emelte ki, művei mellett Széchenyinek, ha ő tiltakozott is e minősége ellen, jogászai nyomatéka igazságos megítélésénél Ferdinándy Gézának e munkálata nélkülözhetetlen.

Utoljára hagytam a Széchenyi gazdaságpolitikai méltatásával foglalkozó tanulmányokat. Hiszen a köztudattal ellenkezően nemzetgazdasági törekvéseit ő maga is csak mint általa eleinte nem is igen kedvelt, de nélkülözhetetlen eszközöket értékelte. Gaal Jenő és György Endre voltak hivatva óriási és csak is sikeres tevékenységét e téren kidomborítani. Az előbbi kimutatta, hogy Széchenyi Kautz Gyula tanusága szerint is igen képzett gyakorlati nemzetgazda volt, aki a tudomány akkori színvonalán mozgó tanultsággal bírt, sőt az ethikai elemet több évtizeddel előbb vitte be abba, mint a német úgynevezett tanszéksocialisták, akik széleskörű eredménnyel, de csak a mult század hetvenes éveiben szálltak síkra mellette. Nemzetgazdasági alkotásai közben szerzett soha el nem halványuló érdemeit minden hazai közép- és felsőoktatási intézetben tanítják s azokat más témákkal kapcsolatosan e cyclus során is többen méltatták már, azért főleg *Nemzetgazdasági alapeszméi* cím alatt az ő helytálló rendszerét ennek minden elágazásával a maga egészében mutatta be.

György Endre ugyanezt teszi Széchenyi céltudatos, nemzeti jellegű közlekedési politikájának tárgyalásánál, úgy hogy e két tanulmány kiegészíti egymást. E részben néhai Lipthay Sándor évtizedekkel ezelőtt megírt jeles munkáját szem előtt tartja, de kiegészíti. A pótlások közt van egy újabb

felfogásnak némileg deferáló részlet, mellyel szemben mindazáltal igen szakavatott műszaki emberek a régi helyességét vitatják, mely szintén a Széchenyi álláspontja mellett szól. György Endre azzal végzi beható tanulmányát, hogy a cenki mauzóleum nem jelzi Széchenyi életének végét: «fenséges műve kikél a koporsóból és eget kér.»

A hosszú tanulmány sorozat zárköve a Ravasz László református püspöké. Címe: *Széchenyi hatásának titka*. Méltó befejezése e vállalkozásnak. Oly magas szárnyalással, melyet azonban követni lehet, oly súlyos gondolatokkal terhelten, melyek azonban nem lehúznak, hanem emelnek, e tételből indul ki, hogy gondolatok kormányozzák a világot, sőt teremtik azt. Az az ember, aki amiről meggyőződött, parancsként adja a tömegnek tovább: próféta. Igen bőven foglalkozik azután a próféta mivoltával, lényegével s minden kellékét megtalálja Széchenyiben. Próféta az, akiben szenvedéllé válik egy új életigazság. De a próféta jellemvonásai közé tartozik a tragicum is. A prófétát vagy az összeomló világ temeti el, vagy pedig saját súlya alatt roskad össze; nem bírja el a maga nagyságát. Széchenyi ilyen próféta volt. Nem különösképp szónok, nem író, nem politikus, nem államférfi; mindennél több: próféta. Benne a magyar nemzet létakarata lobbant fel, szinte félelmes erővel s ez az életakarát nemcsak több életet, hanem külön életet követelt. Széchenyi a nemzeti élet uralkodó gondolatainak, a nemzeti ideáloknak hirdetésére választatott ki, mert akkor a magyarnak mindenek felett eszményekre volt szüksége. Oda kiált nemzetéhez, mondván: a világnak szüksége van reátok, nélkületek nem teljes a civilisatio; a világegyetem életében feladat vár reátok, amit csak ti tölthettek be. Széchenyi jól tudta és ki is mondá, hogy a magyarnak nagy célokat kell kitűzni. Ha az önmaga, vagyis igazán magyar lesz, azaz kifejlesztendi legnemesebb vonásait, ha magyarságát nem teherként cipeli, hanem programként tölti be, épp oly nagy szolgálatot tett, mint bármely nagy nemzete — az emberiségnek. Széchenyinek ez a gondolata egyike azoknak, amelyek természettudományos igazságuk mellett egyszersmind egy mély vallásos igazságot fejeznek ki, jelélül annak, hogy az

örök igazságok közt — örök béke van. De a próféták sorsa Széchenyin is beteljesedett. Lassanként kitolódik a jelenből. Útszélre vágja a lejtőn lefelé rohanó szekér, amelyet megindítani tudott, megállítani nem. Amit ehhez az ő személyes vonásai adnak, az még sötétebbé teszi a képet s még rokon-szenvesebbé az ő alakját.

Ravasz László minden ízében remek tanulmányát így végzi: «Széchenyi erősként nemzetet hordozott szívében, mert szíve a magyar jövő anyaméhe volt. Igaza van Gaal Jenőnek: Széchenyi szellemét a magyar nemzet génuszává kell tennünk, mert annak szánta már a Teremtő Hatalom».

Ezek után, azt hiszem, az elfogultság vádjának felidézése nélkül állíthatom, hogy ez a három kötet oly rendszeres tanulmánygyűjtemény, mely — miként már az elsőnek előszavában mertem írni — a nemzet egészséges haladásának, a magasabb kötelességteljesítésnek és a bensőséges, áldozatkész honszeretetnek valódi imádságos könyve a jobbérzésű művelt olvasóközönségnek, de különösen a nemzeti jövő letéteményesének, nemi különbség nélkül az egész magyar ifjúságnak kezébe.

Gyakorlatilag is hasznos lehet azáltal, hogy a szabadoktatási s minden más idevágó tárgyú tanfolyamok számára mintákat szolgáltat. Továbbá nagyban elő fogja mozdíthatni, újabban megjelent és megjelenendő műveivel együtt valóban hű élet- és jellemrajznak és pedig most már a sphinxszerűség kikapcsolásával történő megírását. Ennek alapján végre nagyon kíváncsú lenne a művelt világgal is alaposabban megismertetni ezt a nagy kultúrai kincsünket, mely Arany Jánosként «éltető eszmévé finomult, mely fennmarad s nőttön nő tiszta fénye, amint időben, térben távozik». De az ilyen nagyság nem lehet csupán egy nemzeté. Nagy alakja ő az emberiségnek is, mely ha megismerendi, általán ilyennek fogja bámulni és tisztelni. Nagy szellemi és erkölcsi értékeink rejtegetésére ma legkevésbé van okunk.

*

E mű első két kötete az utolsó példányig elfogyott. Kiadója számára különösen e jubileumi évben nem lenne rossz

üzlet egy újabb kiadása s annak széles körökben való terjesztése, amiben a sok száz taggal buzgón működő egyetemi ifjúsági Széchenyi Szövetség főleg a vidéken bizton segítségére sietne. De általában ez ünnepi év alkalmával az ily természetű feladatokból még áldozattal is mindenkinek ki kell venni a maga megfelelő részét.

Óhajtom és a nyert értesülések alapján remélni szeretem azért, hogy a maga nemes traditióival valamely formában vagy kapcsolatban új életre kél az én megbízóm, a régi Magyar Társadalomtudományi Egyesület is, hogy ismét erőlyesen és hathatós eszközökkel szolgálhassa a Széchenyi eszméinek terjesztését és megvalósulásuk feladatát. E reményben, mert a maga idején úgy is oda szánta, küldetésem befejezéseként leteszem annak e három kötetben jelképezett koszorúját Széchenyi monumentalis emlékének talapzatára.

GAAL JENŐ.

A SZÁZESZTENDŐS VASÚT.

Első közlemény.

Bevezetés.

1825 szeptember 27-én adták át a forgalomnak Angliában a stockton—darlingtoni vasutat, a világnak első közforgalmú vasútját. A legújabb kornak ez a világcsodája, az emberiség fejlődésében korszakalkotó technikai tett, e szerint a napokban volt százesztendős.

A korábbi időknek egyetlenegy szellemi teljesítménye sem idézett elő olyan hatást, mint a valódi «szellem felszabadító tett», a könyvnyomtatás művészetének feltalálása. Általa szárnyai nőttek az eszmének.

Hasonló világhatalakító hatása volt minden idők egyik legnagyobb technikai tetteinek, a száz esztendővel ezelőtt létesült közforgalmú vasútnak. Általa szárnyai nőttek az anyagi tehernek.

Ahhoz, hogy a könyvnyomtatás művészete által felgyújtott szellemi világ az elmúlt száz esztendő alatt soha nem remélt fénnel világított és a földkerekség nagy részéről elűzte a sötétséget, legnagyobb mértékben a vasutak járultak hozzá.

Találóan állapítja meg a nagy angol történetíró Macaulay: «Az emberi szellem vívmányai közül az ábécének és a könyvnyomtatás művészetének egyedüli kivételével azok járultak hozzá leginkább a civilisatio emeléséhez, amelyek a távolságokat megrövidítették».

Ezek között a vívmányok között nyilván az első helyek egyikét foglalja el a technikai tudományoknak egyik legszebb gyümölcse: a vasút.

A vasút centennáriumán bizonyára érdemes azokra a szárnypróbálgatásokra, kísérletekre és ma szinte hihetetlen-

nek látszó küzdelmekre visszaemlékezni, amelyek eredménye lett száz esztendővel ezelőtt a közforgalmú vasút.

Ebből a célból mindenekelőtt a vasút fogalmával és feladatával kell foglalkoznunk.

A vasút fogalma és feladata.

A vasút olyan szállításra szolgáló út, amelyen a járóművek számára a pálya vasvágánnyal van ellátva és ezen a járóművek mozgása kényszerítve van. A járóművek ugyanis az út-szélességnek nem minden helyén mozoghatnak, hanem csak a sínek által rögzített nyomon. A vasút tehát nyom-pálya, amint a hollandusok igen helyesen a vasutat *spoorweg*-nek nevezik.

A vasúti vágányon, a sín pályán való közlekedésnek e szerint a kényszermozgás a jellemzője.

A vasvágánynak a célja a járóművek kerekei és a pálya közötti surlódást, más szóval az ellenállást csökkenteni és ez által a pálya teljesítőképességét növelni.

A közlekedésnek három belső ellenállása van : a nehézségi erő, a pálya surlódása és a szállítandó tárgy tehetetlenségi nyomatéka.

Az ellenállás csökkentése a közlekedés tökéletesítését jelenti.

Az említett három belső ellenállás közül azonban a nehézségi erő nem csökkenthető, a tárgy tehetetlenségi nyomatéka méreteinek függvénye, az ember tette rejének tehát csupán a surlódás kisebbitésére lehetett és volt befolyása.

A szárazföldi közlekedés fejlődése elsősorban valóban a pálya és járómű kerekei között levő ellenállás csökkentésében mutatkozik.

Az ellenállás csökkentésére építettek az ókori kultúrnépek földutak helyett síma burkolatú kőutakat.

Bizonyára az ókori egyiptomiak az elsők, akiknek az útpálya surlódásának legyőzése nagy gondot okozott.

Ha az ókor hét világcsodája közül a legelsőre, a 2710 esztendővel Kr. e. épített, két és fél millió köbméter falazatot magában foglaló, kolosszális súlyú Cheops-piramisra gondo-

lunk, amely építményben az egyes kvadereknek a nagysága egy köbméter volt, elképzelhetjük, hogy az építés vezetőinek mennyi gondolkodni és tenni valót adott a szállítás problémája. És ha e mellett figyelembe vesszük, hogy az egyiptomiak még abban az időben nem ismerték a gördítést, úgy hogy a nagy kőtömböket a bányákból a Nílusig és a folyón-szállítás után a Nílustól az építés színhelyére egyszerűen szánkón való csúsztatással húzták, nyilvánvaló, hogy erre a célra mindenekelőtt szilárd, jól épített, síma burkolatú kőutakra volt szükségük. De még ha ilyenek rendelkezésükre állottak is, szállítási technikájuk alacsony volta miatt óriási mennyiségű emberi erőt kellett a szállításra igénybevenniök.

Nem túloz tehát Herodotos, amikor azt írja, hogy «tízszertízezer ember» szállította a követ a kőbányákból a Nílusig és ugyanennyi a hajón megérkezett követ az építés színhelyére. És ez a rabszolgasereg megelőzően tíz esztendeig dolgozott az úton, «amelyen a köveket húzták». Ezenfelül húsz esztendeig tartott a piramis felépítése. A nagy mű létrehozására harminc esztendő folyamán évenként három hónapon át százezer rabszolga dolgozott, összesen tehát mintegy 240 millió munkanapot teljesítettek.

Kétségtelen, hogy a vasúton a surlódás jóval csekélyebb, mint a közutakon, ugyanannak a tehernek vontatásakor tehát kevesebb ellenállást kell legyőzni, azaz sokkal kisebb vontató erő szükséges.

Nagy vasutakon a pálya és a jármű kerekei között levő surlódás tízszer kisebb, mint a makadam országutakon, ugyanannak a tehernek továbbítására tehát a vasúton tízszer kisebb vontató erő szükséges, viszont ugyanazzal a vontató erővel tízszer nagyobb terhet lehet vontatni, mint a makadam országúton. Látni ebből a példából is, hogy a síma kis surlódású sínpálya következtében mennyivel teljesítőképesebb a vasút, mint a közút.

A vasvágány alkalmazása hosszas kísérletezések után lehetővé tette azt is, hogy vontató erő gyanánt az eleinte alkalmazott emberi, majd állati erő helyett a mechanikai erőt és pedig mindenek előtt a gőzerőt alkalmazzuk.

A gőzerő adta a vasútnak azt a nagy jelentőséget, amelynek ma is birtokában van.

A gőzüzemű lokomotív alkalmazása által is nagy mértékben növekedett a sínpálya teljesítő képessége, minthogy a lőüzemmel szemben gőzlokomotívval elég hamar tízszer nagyobb sebességet is el tudtak érni.

A gőzerőnek aránylagos olcsó voltával és az ellenállásnak kisebbedésével együtt járt a szállítási költségek csökkenése is. Az első vasutak létesítésekor valóban a vasúti viteldíj a személyforgalomban a közútiénak egyharmadára, az árúforgalomban pedig egészen egyhatodára csökkent.

A mechanikai vontató erő a sínpálya csekély surlódásával párosulva lehetővé tette nagy tömegeknek igen gyorsan, biztosan, pontosan, folytonos és a közúti fuvarozáshoz viszonyítva olcsón szállítását.

Nagy tömegeknek gyors szállítása a jellemzője és tulajdonképpeni feladata a vasútnak. A vasutat főképpen ez a tulajdonsága különbözteti meg a közutaktól és a vízi utaktól.

A közutakon ma már lehetséges gyors szállítás, de ez egyidejűleg nem lehet nagy tömegű.

A vízi utakon a tömeges szállítás lehetősége meg van, de a vasúton elérhető sebesség nem lehetséges.

A vasútnak a közúthoz és vízi úthoz viszonyított most említett előnyeit a sínpályának és a lokomotívnek köszöni. Sínpálya és lokomotív a vasút lényege. Ezek fejlődésének története: a vasút története.

Lássuk, miképpen fejlődött ki a sínpálya és lokomotív a közforgalmú vasút megteremtéséig.

A sínpálya fejlődésének története.

Az ókori csatornás utak.

A sínpályán való közlekedésnek a lényege, amint említettük, a kényszermozgásban van. A rögzített sínek a járművek mozgását vezetik és biztosítják.

Az ókori történelem egyik kiváló művelője, Curtius¹ sze-

¹ Zur Geschichte des Wegebaues bei den Griechen. Berlin 1855. 13. o.

rint a nyompálya, mint a sínpálya elődje, már az ókorban ismeretes volt.

Első pillanatra elfogadhatónak látszik, hogy a sínpálya elődjét az ókorban keressük. Hiszen a közúti közlekedés terén a római birodaloménak szintájára csak a XIX. század második felében tudtunk felemelkedni. Hiszen a continenseken és az óceánokon úgyszólván végtelen nagy sebességgel áthaladó táviratozásnak előhírnöke szintén az ókorban az a fáklyajelzés volt, amely Trójának elestét egy éjszaka alatt az ægei-tenger szigetein át a görög hazának tudtul adta. Miért ne lehetett volna az ókorban előhírnöke a vasútnak is?

Curtius meg is találta a vágányok (ῥυος) nyomait a görögöknek a szent helyekhez vezető ú. n. szent útjain. A szent utak (ἱεραὶ ὁδοί, orbitæ thensarum) maradványaiiban ugyanis a keréktávolságnak megfelelően két kőszalagot találtak, amelyekbe mélyített csatornák vannak bemetszve. Ezek a csatornák Curtius szerint avégből készültek, hogy az ünnepi menetekben a járművek kerekeit vezessék.

Nyilvánvaló azonban, hogy az ünnepi lassú menetekben éppen nem volt szükség a járművek kerekeinek vezetésére. Az útpályában talált csatornákat a legnagyobb valószínűséggel nem szándékosan készítették, hanem azokat az egy nyomon járó kerekek az idők folyamán a kőszalagba bevésték. A keréktávolságnak megfelelően két kőszalagot kétségtelenül azért alkalmaztak, hogy a pályán az ellenállást csökkentsék. A kőszalagba bevészt csatornák ezzel szemben piszokkal és porral megtelve a járművek ellenállását csak növelték és így nem a közlekedés könnyítésére szolgáltak.

Ilyen csatornáknak hasonló módon való keletkezésére egyébként a legújabb korban is van példa.¹

¹ Londonban történt, a mult század második felében. Egyik olyan utcának kövezetében, amelyen szenes kocsik sűrűn közlekedtek, az ellenállás csökkentésére, a kerekek távolságának megfelelően, két sávban síma gránitlapokat helyeztek el, amelyekben pár esztendő alatt az egy nyomon haladó kerekek csatornát jártak ki. Ennek következtében azonban a kocsik ellenállása olyan mértékben megnövekedett, hogy a fuvarosok lovaik kímélése céljából, a közlekedésre eleinte igen kényelmes utat elkerülték. (Launhardt: Am sausenden Webstuhl der Zeit.)

Curtius, amikor a nyompályát az ókorban kereste, talán arra is gondolt, hogy Ben Akibának rendesen igaza van: semmi sem új a nap alatt. Ebben az esetben azonban tévedett. A nyompálya nem az ókorból származik.

A közlekedés javításában állandó a törekvés a pálya és a jármű közötti ellenállás csökkentésére. Curtius szerint szándékosan készítettek olyan pályát, hol az ellenállás nagyobbodott.

A sín pályán való közlekedésnek lényege, a kényszer-mozgás, nem az ókor találmánya, amit bizonyít az a körülmény is, hogy a csatornás utakat az ókori népek uralmának megszűntével elfeledték.¹

Az első fanyompályák.

A vasút tulajdonképpen elődjének, a nyompályának első kezdetleges alkalmazása a XVI. század elején volt. A Harz-hegység, Elzász, Tirol és Erdély bányáiban a XVI. században a bányajárművek mozgatásának megkönnyítésére a pálya ellenállását oly módon csökkentették, hogy fanyompályákat alkalmaztak és pedig mindenekelőtt a bányák táróiban.

Sebastian Münster «Cosmographie oder Beschreibung aller Länder, Herrschaften und Fürnemesten Stetten...» című művében, amelynek előszava Baselben 1550 márc. 17-én kelt, közli Johann Hubinsack bírónak levelét, aki részletesen leír egy ilyen pályát, amely lakóhelyén, Elzászban Leberthalban már 1525 óta üzemben volt és mint valami különösét és figyelemreméltót említ föl.

A pálya két hosszirányú gerendából állott, amelyen négy alacsony hengeralakú kerekű bányakocsit emberi erővel toltak.

Ilyen a XVI. századból származó egyszerű fanyompálya volt még látható a mult század végén Brádon Hunyad megyében a XII. apostol bányában. Haarmannak, az osna-brücki vasmű volt hírneves igazgatójának sikerült ennek a

¹ Launhardt i. m.

fanyompályának egy darabját kocsi- és váltóval együtt megszerezni és világszerte ismert vágánymúzeumában, amelynek egyik legértékesebb darabja lett, elhelyezni. Az osna-brücki híres vágánygyűjtemény ma a berlini közlekedési múzeumban van elhelyezve s a brádi fanyompálya ma is egyik híres érdekessége.

Harz-hegységbeli német, valamint magyar bányászok útján,¹ akiket Erzsébet királynő a köszénben gazdag Angliába hívott, jutott a bánya-nyompálya Anglia földére, hol eleinte a bányák táróiban, később pedig a szabadban is alkalmazták. Itt született meg azután a tulajdonképpeni vasút New-Castleban a Tyne folyó partján.

A köszénbányászat mozdította elő a vasút keletkezését, annak a köszénnek bányászása, amelynek alkalmazása ellen Angliában eleinte annyi nehézséget támasztottak.

Azt állították ugyanis, hogy a köszénfüst ragadós betegségek okozója, úgy hogy egyes helyeken a kőszéntüzelés büntetés terhe alatt tilos volt. A Towerben van egy documentum, amely szerint egy férfit azért húztak kínpadra, mert szomszédjainak levegőjét kőszénfüsttel megrontotta.

Még 1603-ban a parlament azt a határozatot hozta, hogy Londonban a parlamenti ülések ideje alatt tilos a kőszéntüzelés, hogy a jelenlevő lovagok egészsége ne forogjon veszélyben; sőt fél évszázad multán 1654-ben is azt kérte London városa a parlamenttől, hogy a newcastlei szén használata eltiltassék. Ennek ellenére a kőszén használata s ezzel kapcsolatban bányászása mindinkább tért nyert.

A XVII. század elején a new-castlei bányából a kőszén- és a Tyne folyó rakodójáig zsákokban, teherhordó állatok hátán szállították. Később bányakocsikon való szállításra tértek át és a forgalom növekedésével az ellenállás csökkentésére az úton a kerekek számára fahosszgerendákat fektettek le. Az ilyen pályának nagy előnyeit tapasztalva csakhamar rábocsátották a közönséges közúti kocsikat is, mi által a teljesítőképességet a négyszeresre fokozták. Majd a kerekek

¹ Birk: Die Entwicklung des modernen Eisenbahnbaues. (Sammlung Götschen.)

letérhetésének megakadályozására a hosszgerendák belső sarkára kiálló faléceket szegeltek.

Így keletkezett a bányák táróin kívül, a szabad ég alatt, az első tulajdonképpeni fanyompálya.

A XVIII. század közepén az ipar fellendülése következtében Angliában igen nagy volt a kőszénfogyasztás, tehát a fanyompályák forgalma és így a fagerendák elhasználódása. A jókarban tartás tetemes költséget okozott, megfelelőbb pálya létesítésére nagy szükség volt.

A vaspályák keletkezése.

A nyompályát lényegesen javították 1767-ben. A vasművekben túlproductió következtében nagymennyiségű nyersvaskészlet halmozódott fel. A colebrook-dalei vasmű vezetője Reynolds, aki egyszersmind egyik kőszénbányának is igazgatója volt, jött ekkor arra a gondolatra, hogy a nyersvaskészlet egyrészből, ahelyett, hogy haszon nélkül az udvaron felhalmozódjék, homorú felsőfelületű lemezeket öntessen és azokat ideiglenesen a nyompálya fagerendáira helyezze.

Így keletkezett az első vasnyompálya.

Stephenson Róbert közlése szerint az első kezdetleges vassíneket 1767 november 13-án¹ készítették Colebrook-Dale-ben, a vaskorszak születése helyén, hol a XVII. század elején az első koksüzemű magas kemence létesült, hol a világ első vashídját készítették és hol az első kísérlet történt valódi lokomotív építésére.

A vassínek alkalmazása kettős előnyt mutatott. Egyrésről anyaguk jobb és tartósabb volt, mint a fagerendáké, másrésről a kocsi és pálya közötti surlódás is lényegesen

¹ Ezzel szemben Wood (Eisenbahnkunde. Braunschweig, 1839.) névtelen szerző forrás megnevezése nélküli kijelentését közli, amely szerint az első öntött vassíneket már harminc esztendővel korábban, 1738-ban alkalmazták, minthogy azonban a kocsik igen nehezek voltak, az első kísérlet nem sikerült. 1767-ben kisebb súlyú kocsikat alkalmaztak s az eredmény teljesen kielégítő volt. Friedrich Steiner: Bilder aus der Geschichte des Verkehrs. Prag. 1880. 59. o.

csökkent. Természetesen azonnal tapasztalták, hogy ugyanazzal a vonóerővel jóval nagyobb terhet tudnak vontatni, mint annakelőtte. Elhatározták tehát a vaslemezeknek állandó alkalmazását.

Az öntöttvas-lemezeknek homorúan alakított felső felülete azonban nem nyújtott elegendő biztosságot a kerekek vezetésére. A kocsik, különösen kanyarulatokban, igen sokszor kisiklottak.

Ennek megakadályozására Curr 1776-ban egyik sheffieldi kőszénbánya pályáján a hosszgerendákra szögvas keresztmetszetű öntött vassineket helyezett s ilyen módon a kocsik nyomát megrögzítette. A szögvas vízszintes szárán futottak ugyanis a kerekek, míg a függőlegesen fölfelé álló szár a vezetésre, tehát a kisiklás megakadályozására szolgált.

A Curr-féle sineket csakhamar keresztgerendákra fektették, miáltal a nyom távolsága jobban volt biztosítva és a pályatest víztelenítése is kedvezőbbé vált.

Így született meg a ma általában alkalmazott kereszt-talpás vágány.

A Curr-féle vágányról alkalmas kitérők segítségével a teherkocsik átmehettek a közútra és viszont.

A vasút mint önálló közlekedési pálya.

A vaspálya kialakításában jelentős haladás történt 1789-ben. Ekkor alkalmazott Jessop, Loughborough község vasútján, először gombafejű sint, oly módon, hogy az a közút színe fölé kiemelkedett. Ez a sín már nagyobb terhek felvételére volt alkalmas, hogy azonban a sínfejen a kerék kisiklás ellen biztosíttassék, a kerék talpát kiálló peremmel, nyomkarimával látta el.

Amíg tehát mindezeig a vasúti vágányon is a közúti kocsik közlekedtek, ezentúl erre a célra külön vasúti járművek váltak szükségessé. Önálló, a közúti forgalomtól teljesen különböző vasúti üzemet kellett ennél fogva berendezni.

Jessop sinje s a keréktalpnak nyomkarimával való el látása mérföldkő a vasút fejlődésében. A vasúti forgalom

ekkor vált el a közúti forgalomtól: a vasút önálló közlekedési pálya lett.

A Jessop-sineket eleinte ú. n. fülekkel, később saruk segítségével erősítették a kereszttalpfákhoz. Ez az elrendezés volt alapja az Angliában ma is általában használt sarus-sínes rendszernek. Ezzel szemben az európai continensen a szélestalpú sinek rendszere vált általánossá. Ezt a sínt először 1830-ban az amerikai Stevens alkalmazta és Vignoles angol mérnök hozta át 1836-ban Angliába. Róla nevezik a szélestalpú sínt ma is Vignoles-sínnek.

Az öntött vassín teherbíróságának növelésére Outram, Benjamin 1799-ben helyes érzékkel nem egyenlő magasságú, hanem halhas alakú sínt alkalmazott, amelynél tehát a sín a talpfaköz közepén volt a legmagasabb. Az ilyen sineket azután huzamosabb ideig használták, noha az öntöttvas megbízhatatlan anyag és a sinek sorra törtek.

Téves nézet és a megszokotthoz való ragaszkodás következtében nagy küzdelembe került a síngyártásból az öntöttvasat kiszorítani.

Az első kovácsvassínt Nixon mérnök már elég korán, 1805-ben, alkalmazta. Tartósnak is bizonyult, de a teher alatt kedvezőtlen alakú kicsiny keresztmetszete következtében nagy behajlása volt. Az ennek következtében keletkező jelentékenyen nagyobb ellenállást azonban nem a kisméretű sín nagy behajlásával, hanem tévesen anyagával magyarázták. Ilyen módon a kovácsvassinek alkalmazása mindaddig nem terjedt el, amíg a sínhengerlést fel nem találták.

Az 1820. év október 23-ika az a nevezetes nap, amelyen Berkinshaw, a Durham grófságban fekvő híres bedlingtoni vasművek vezető mérnöke a sínhengerlésre vonatkozó szabadalmát megkapta. A hengereltvas kitűnő sínanyagnak bizonyult, mert szívós volt és teherbírósága is nagyobb, mint az öntöttvasé. E mellett a sínhengerlés lehetővé tette, hogy a sínnek olyan alakot adjanak, amilyent megelőzően praktikusán nem lehetett elérni.

A sínhengerlés feltalálása korszakot alkotó lépés a sínpálya fejlődésében. Ezzel a találmánnyal a sínpálya kilép gyermekkorából.

A megszokotthoz való ragaszkodás azonban a haladás menetét ismét lassította.

Maga Berkinshaw, valamint neves megbízói, közöttük Stephenson György is, megszokásból a kovácsoltvas-sineket is halhas-alakúra készítették. Az eredmény az lett, hogy majdnem két évtizeden át ilyen kovácsoltvassineket gyártottak, noha ez az alak nem volt alkalmas a hengerlésre. Az egyenlő magasságúra hengerelt síndarabokat ugyanis utólag kézimunkával dolgozták le halhasalakúra. Természetes tehát, hogy az ilymódon előállított hengerelt sinek nem lehettek olcsók.

Stephenson Róbert, a nagy autodidaktának lángeszű fia, törte meg végre a dogmát. Ő alkalmazott először egyenlő magasságú hengerelt sínt a london—birminghami vonalon.

A sínpályának ebből a vázlatos fejlődéstörténetéből is látható, hogy a nyompályának vas útja a kultúra fejlődéstörténelmében sem azóta, sem azelőtt nem tapasztalt ezernyi kísérlet végrehajtásával, számos átalakítással, a megszokás által fejlődésében sokszor megakasztva, előítéletek leküzdése után, hatalmas szellemi munka árán jutott el megfelelő technikai kialakításához.

A világ első nyilvános vasútján, a stockton-darlingtoni vasúton alkalmazott hengerelt vassín súlya folyóméterenkint kereken 14 kg volt, ma a fővonalakon már 50 kg-nál súlyosabb acélsineket alkalmaznak. Modern, nagysúlyú lokomotívjaink tették szükségessé a sínsúlyok növelését.

Mennyivel nagyobb terhet s mennyivel gyorsabban tudunk azonban nehéz lokomotívjainkkal ma vontatni, mint a vasutak gyermekkorában!

Nagy tömegeknek nagy sebességgel való továbbítása — ez a tulajdonképpeni feladata a vasútnak — nagysúlyú sinek alkalmazása nélkül nem lehetséges.

A lokomotív fejlődésének története.

A gőzgép a szállítás szolgálatában.

A sínpályától függetlenül történt a vasút másik alkotó-elemének, a vasút lelkének, a lokomotívnek kifejlődése.

Az a törekvés, hogy a gőzerőt használják fel szállításra, még Watt gőzgépjének megteremtése előtt megnyilatkozott. Szárazföldi közlekedésben a gőzerő felhasználására az első kezdetleges tervezet 1680-ban Isaak Newtontól származik.¹

A gőzgép feltalálójának, a francia származású Papin (szül. 1647-ben Blois-ban), a marburgi egyetem matematikai professzorát tartják. Ő oldotta meg ugyanis 1690-ben, ha kezdetleges alakban is a feladatot, amely szerint hengerben a dugattyút előre és hátra gőz mozgatja.

Papin eszméjét 1705-ben Newcomen javította, Watt pedig eredményesen annyira tökéletesítette, hogy majdnem minden üzemi vonatkozásban használható gőzgépet sikerült létesítenie.

Az emberi fejlődés történetében az 1769-ik esztendő nevezetesebb, mint bármely diadalmas ütközet dátuma. James Watt ekkor szabadalmaztatta gőzgépjét. A nagyjai emlékét szeretettel őrző Anglia a nevezetes mérnöknek, Pantheonjában, a Westminster apátságban, hol a padozatra írt fényes nevekre félve lép az ember, kiváló államférfiak, tudósok, hadvezérek és költők között megfelelő helyet biztosított.

Anglia dicsőségének e csarnokában egyetlenegy felírás sem hasonlítható össze a Watt colossális szobrára írt, Brougham-tól² származó sorokkal :

Nem egy nevet megörökíteni,
amely fennmarad, míg a béke művei virágzanak,
hanem megmutatni,
hogy az emberiség megtanulta tisztelni azt,
aki hálájára leginkább érdemes :
a király,

¹ Röll : Encyklopedie des Eisenbahnwesens : Locomotive.

² Fr. Steiner i. m. 32. o.

a miniszterek, a nemesség
 és Anglia polgársága
 emelte ezt az emléket
 James Watt-nak,
 aki teremtő tudományos vizsgálatokban
 korán gyakorolt szellemének erejét
 a gőzgép javítására fordította,
 ezáltal hazájának segítő erejét nagyobbította,
 az embernek erejét növelte,
 magát pedig a tudomány legkiválóbb férfiai
 és a világ valódi jótevői között
 kimagasló helyre emelte.

Született Greenockban 1736-ban.

Meghalt Heathfield-ben, Staffordshireben, 1819-ben.¹

Watt szabadalmának publikálása után azonnal foglalkoznak az eszmével, hogy a gőzgépet szállításra használják fel és pedig épúgy a közúton, mint a víziúton.

Az első gőzkocsi készítője Cugnot francia tüzértiszt volt. Már 1769-ban készített egy kis gőzkocsi-modellt, a következő évben pedig Páris utcáin valódi gőzkocsival kísérletezett. Nem tudott azonban óránkénti négy kilométernél nagyobb sebességet elérni. Ennek ellenére a hadügyminiszter megbízta erősebb gőzkocsi készítésével, azt remélve, hogy majd ezzel ágyúkat lehet vontatni. Cugnot elkészítette ezt a járművet, de az első próba-útján póruljárt vele. Annak a helynek a közelében, hol ma Párisban a Madeleine-templom áll, nekifutott egy falnak. A gőzkocsi erősebb volt, mint a fal, mert az utóbbi bedőlt. Cugnot kedvét azonban a baleset elvette a további kísérletezéstől. A háromkerekű Cugnot-gőzkocsi a párisi conservatoire des arts et metiers-nek egyik legérdekesebb látványossága.

Cugnot után 1784-ben Watt és assisztense Murdock, 1790-ben Read, majd 1784-től 1804-ig az amerikai Evans foglalkozott közúti gőzkocsi létesítésével. A kísérletek azonban nem vezettek praktikus eredményre. A gép nagy rázkódásait általában sem a gép, sem az úttest nem bírta ki.

Mindezek a kísérletezők tiszteletreméltó fanatikusok voltak.

¹ Matschoss : Geschichte der Dampfmaschine 1901. 380. o.

A «vas Murdock», ahogyan Cornwall lakói a Watt és Boulton sohoi gépgyáranak óriási termetű és erejű üzemi mérnökét hívták, Redruth-ben 1786-ban szabad óráiban kis gőzkocsi-modellt készített, amelynél magasabb feszültségű gőzt mert alkalmazni, mint amekkorát Watt mester megengedhetőnek tartott. Az egy láb magasságú kis gőzkocsi-modellt eleinte szobájában próbálta ki, majd alkonyatkor kivitte az utcára is. Az eredmény meglepő volt. Alig gyujtotta meg a kis kazán alatt a spiritusz-lámpát, a törpe kocsi oly gyors mozgásba jött, hogy a hatalmas szál ember nem volt képes utólréni. Csakhamar reá segítség-kiáltásokat hallott és amikor a hang irányába sietett, az útszélen az ijedtségtől szinte megdermedve Redruth város papját találta, aki a tüzes, soha nem látott alakú, sziszegő, vele szemben nagy gyorsasággal száguldó szörnyeteget a megtestesült ördögnek vélte és a rémülettől majd meghalt.¹

A Watt és Boulton-gyár nem jó szemmel nézte, hogy szivattyúgépek felállítására alkalmazott mérnöke a gőzkocsi problémájával foglalkozik s ezért Murdock kísérleteit abbahagyta. Gőzkocsi modelljét azonban a gyár kiállította az 1851. évi londoni első világkiállításon, amelynek egyik érdekessége volt.

Evans, akit az Északamerikai Egyesült-Államok kongresszusa «a haza jótevője» címmel tisztelt meg, gőzcsonakkal és gőzkocsival kísérletezett, de praktikus eredményt nem ért el. Mindazonáltal vakon hitt a gőzhajó és gőzkocsi jövőjében. «Én nem kétlem, — mondja, — hogy gépeim a Missisipin a hajókat fölfelé fogják vontatni és hogy az ország hasznára az utakon is fognak közlekedni. Eljön az idő, amikor a gőzkocsival egyik várostól a másikig olyan sebességgel utazunk, amilyennel a madár repül. Washingtonból jókor reggel elindul egy kocsi, amelynek utasai ugyanazon a napon Baltimoreban reggeliznek, Philadelphiában ebédelnek és New-Yorkban vacsoráznak.»² Egy évszázad lefolyása alatt jóslata valóra vált.

¹ Artur Fürst : Die Welt auf Schinen 26. o.
Matschoss i. m. 461. o.

Szintén nem ér el eredményt Evans honfitársa, Fitsch, aki a Delaware folyón gőzcsónakjával sikerült próbajáratot tett, amelyen az ifjú köztársaságnak két legkiválóbb fia : Washington és Franklin is részt vett. Sikertelen fáradozásai következtében elkeseredésében öngyilkos lesz és utolsó kívánsága, hogy az Ohio partján legyen eltemetve, «hol a hajósok éneke nyugvóhelyének csendjét élénkíteni és a gőzgép muzsikája szellemét megnyugtatni fogja».¹

Nagy bizakodással nyilatkozik a gőzgépnek szállításra való felhasználásáról 1796-ban Darwin, a nagy filozofus is :

«Soon shall thy arm unquered steam afar

Drag the slow barge and drive the rapid Car.»

(Nemsokára a te karod fogja húzni, győzedelmes gőz, a lassú hajót s a gyorskocsit.)²

Jóslata csakhamar be is teljesedett. Az amerikai Fulton, aki Angliában képezte ki magát s gőzhajójának gépe is Angliából, Wattrnak világhírű sohoi gyárából való volt, már 1803-ban sikerült kísérletet mutatott be gőzhajójával Párisban. Az eredmény azonban az akkor is diadalittas franciákat hidegen hagyta, sőt Napoleon, akinek egyébként volt érzéke a technikai alkotások iránt, Fulton találmányát szélhámoságnak tartotta.

A gőzhajózás születésnapja 1807 október 7. Fulton ugyanis hazájába visszatérve, ekkor kezdette meg Clermont nevű gőzhajójával a Hudson folyón, New-York és Albany között, 220 km hosszú szakaszon a rendes gőzhajóközlekedést.

A gőzhajó volt az első találmány, amelyet az újvilág az óvilágnak adott.

Majdnem egyidejűleg próbálkoztak meg az első vasúti lokomotívval. Watt gőzgépjének feltalálása után 35 esztendővel, 1804-ben jött a szellemes angol mérnök Trevithik arra a gondolatra, hogy a vasúti vágányon alkalmazzák a gőzgépet szállításra.

Ő jutott tehát először annak a tudatára, hogy a gőz által hajtott járműnek súlyos felszerelése nem az egyenetlen felületű közútra, hanem a síma sín pályára való.

¹ Fr. Steiner i. m. 49. o.

² Fr. Steiner i. m. 47. o.

Az eredmény, amint Launhardt megjegyzi: «hasonló volt ahhoz, mint amikor a mezőn tehetetlen és nehézkes hattyú a síma víz tükrére jut».¹

Trevithik kísérlete határkő a vasút történetében.

Trevithik Richard a lokomotív ősapja.

A közforgalmú vasút centennáriumán Trevithikről külön kell megemlékeznünk. Ezt a lángeszű, nyugtalan természetű mérnököt a balsors üldözte. Ezért nem sikerült neki learatnia azt, amit vetett. Működését kortársai sem méltányolták eléggé. Maradandó emléket állított neki a költői lelkületű nagy vasúti mérnök, Max Maria Weber a róla írt gyönyörű essay-jében.² Tőle származik a megállapítás: «Ha el nem vitathatóan Stephenson György a lokomotív apja, akkor Trevithik Richárd bizonyára az ősapja».

Trevithik Cornwallnak, annak az angol vidéknek szülöttje, amelynek ősi kelta eredetű lakossága physiognomiáját Julius Cæsar óta alig változtatta meg. Ennek a népnek, bizonyára a régi druida tradíciók következtében igen élénk a phantasiája. Trevithik ebből a fajból való valódi «Cornishman». Kis gyermek korában a legapróbb részletekig tanulmányozza a Watt és Boulton-gyár hatalmas szivattyúgépeit. Rendkívüli érdeklődése a gépek iránt reátereli Murdock figyelmét, aki maga mellé veszi s tőle kap ösztönzést gőzkocsi-kísérletekre. Elkészíti magasnyomású gőzzel dolgozó kocsiját s eljut vele Londonba, hol az utcákon áthaladva óriási feltűnést kelt. Anglia legkiválóbb emberei megbámulják gőzkocsiját, amelyet Humphrey Davy, a nagy physikus, «Trevithik kapitány sárkányának» nevez el. Ennek a gőzkocsinak modellje a londoni South Kensington Museumban látható.

Az elismerés és nagy feltűnés ellenére azonban a közúti gőzkocsi feltalálójának nem hozott hasznót. Fel is hagy a további kísérletezéssel s a vasúti gőzkocsi megteremtésére fordítja erejét.

Érdekes, hogy első kísérlete, amely nemcsak a vasúti

¹ Launhardt i. m.

² Max Maria Weber: Der Ahne der Locomotiv-Erfindung.

lokomotív létesítésének kiinduló pontja, hanem a vasút fejlődésében is epochális jelentőségű, fogadásból történt. A nyugtalan természetű Trevithik 1804-ben déli Walesbe, a penydarrani vasműbe jut. Ezen a vidéken kiterjedt lőüzemű vasúthálózat volt, amely Merthyr-Tydvil vasműből Cardiffba vezetett. A bányamérnöknek, Hillnek, aki panaszkodik, hogy a lőüzem drága, felemlíti Trevithik, hogy gőzkocsival bizonyára olcsóbb lenne az üzem, hiszen ezzel 10,000 kg terhelést is tudna szállítani. Hill kételkedett az állításban és 500 font sterlingben fogadott Trevithikkal. A fogadás emlékezetes eredménye lett a világnak első lokomotívja, amelyet Trevithik még «tram waggon»-nak nevezett. A lokomotív elnevezés ugyanis jóval későbbi eredetű.

1804 február 15-én egyik barátjához intézett levelében nagy örömmel írja Trevithik, hogy a tram waggon «very well dolgozik, nagy sebességgel rohan hegy- és völgy-menet és könnyen vezethető».

Ez a levél ad hírt a világon az első lokomotív-menetről.¹

A tram waggon jóval nagyobb teljesítményt ért el, mint amekkora a fogadásban ki volt kötve ; 10,000 kg helyett 25,400 kg súlyt vontatott. A siker azonban nem volt tartós. A gőzkocsi súlyához viszonyítva ugyanis a vágány gyenge volt. A sínpálya öntöttvas Curr-féle sínjei aránylagosan könnyű közúti kocsik közlekedésére voltak szánva, természetes tehát, hogy a súlyos tram waggon alatt sorra törtek.

E balsiker ellenére a wylami kőszénbánya tulajdonosa, Blackett, felszólította Trevithiket, hogy az ő vasútja számára is építsen hasonló tram waggont. Minthogy azonban ennek a vasútnak sínjei igen gyengék voltak, a szerzett kedvezőtlen tapasztalatok következtében Trevithik ezt a lokomotívtól lehetően könnyűre építette. Ilyen alakban azonban a lokomotív nem tudott megfelelő teljesítményt elérni, mert kis adhæsió súlya következtében kis vonóerőt volt képes kifejteni.

Ilyesmódon Trevithiknek wylami működése nem járt sikerrel és mégis nagyjelentőségű volt a vasút fejlődésére.

¹ Fr. Steiner i. m. 77. o.

A Wylamba menő vasút ott vezetett el Stephenson Györgynek szegényes szülőháza előtt. Az ifjú Stephenson, az igazi lokomotív későbbi megteremtője, ezen a pályán látott először lokomotívot, a Trevithikét.

Még egy kísérletet tett Trevithik. Meg akarta mutatni a világnak, hogy mily nagyszerűen megy a gőzkocsi, ha nem az egyenetlen közúton, hanem a síma sín pályán halad. Új javított lokomotívjával, amelyet nővére «catch me who can» (fogj meg, ha tudsz) büszke névre keresztelt, 1808-ban ismét Londonba megy, hol valóban rendkívüli, óránként 30 km sebességet ért el vele.

Az Euston square közelében kibérelt egy területet, amelyen ovális alakú pályán járatta lokomotívját. Különös véletlen, hogy ugyanezen a területen épült fel később Anglia egyik legnagyobb vasútjának, a London and Northwestern Railway-nek végállomása.

A vasút-cirkuszba a belépődíj egy shilling volt és a jegytulajdonosnak jogában állott a lokomotív vontatta kocsiba beülni, de csak kevés nézőnek volt erre bátorsága. Nézőközönség se volt annyi, mint amennyire Trevithik számított, úgyhogy rövid idő múlva a gépet eladta egy kazánkovácsnak és felhagyott a lokomotívtervezéssel. Így semmisült meg ennek a kiváló, teremtmő erejének teljességében levő embernek egyik szép életcélja.

Fáradhatatlan szelleme azonban munka nélkül nem tudott lenni. Nagy 'ambícióval állott új, még merészebb vállalkozásnak, a londoni Themze alatti alagút már korábban megkezdett építésének élére. Ilyen munkára az akkori mérnöki építőművészet azonban nem volt eléggé kifejlett, a rendelkezésre álló technikai eszközök még nem voltak megfelelők. Öthónapi sikertelen próbálkozás után abba kellett hagynia a munkát, amelyet egy negyedszázaddal később Isambart Brunel, a hírneves angol építőmérnök fejezett be.

Nemsokára még egyszer felragyogott Trevithik napja, hogy annál tragikusabb vége legyen hányatott életének.

A perui ezüst- és aranybányák mélyebb aknáiba behatolt vizet csakis Trevithik magasnyomású, aránylag kis súlyú gépeivel lehetett kiszivattyúzni. Ezek a bányák

ugyanis az út nélküli Andok vidékén voltak, ahova olyan gőzgép-alkatrészeket, amelyeknek súlya a teherhordó állatok teherbíró-képességét meghaladta, nem lehetett szállítani.

Trevithiket Peruba hívják gépeinek felállítása céljából. Amikor Callaoba megérkezik, úgy fogadják, mint egy fejedelmet. A város virág- és zászlódíszet öltött. Az exaltált spanyol bányatulajdonosok elhatározzák, hogy Trevithiknek, az ország megmentőjének, ezüstsobrot emelnek és 100,000 font sterling évi jövedelmet biztosítanak.

Trevithik napja azonban hamar leáldozott. Chile sokára háborút indít, hogy a spanyolokat kiűzzék Peruból. Trevithik, aki az angol parancsnok alatt álló benyomuló csapatoknak támogatást nyújt, nagy veszélybe kerül. A spanyol katonák, amikor a bányaterületet elfoglalják, gépeit összetörik, őt magát pedig halálra keresik. Csak gyors szökés menthette meg. Egyedüli lehetőség volt a Cordillerákon keresztül, több mint száz mérföldön át, gyalog a Panama isthmus felé menekülni. Egy iránytű segítségével, a csillagok állásától és a passzát szelek irányától vezetve, egyetlen hű cornishman társának kíséretében, végtelen szenvedések után jutott el a Darien golf Carthagena kikötőjébe. Két ezüst-sarkantyú volt összes vagyona, amikor oda megérkezett.

Ugyanekkor szintén Carthagénába ért honfitársa, a Délamerikából gazdagon és szerencsésen hazafelé tartó Stephenson Róbert, György fia, aki nem csekély ámulással ismerte fel a mindenéből kifosztott Trevithiket.

Stephenson azonnal segítségére sietett Trevithiknek és a legközelebbi New-Yorkba menő hajóra szálltak, de hogy Trevithik szenvedéseinek vége ne legyen, Floridának déli csücskénél hajótörést szenvedtek. A hajósok és utasok nagy nehezen tudták életüket megmenteni.

A sokat szenvedett és csalódott Trevithik életének sorsát legjobban ekkor tett nyilatkozata jellemzi: «Ha nem lettem volna Stephenson hajóján, nem sülyedt volna el a hajó és ha nem lett volna Stephenson a hajón, a tengerbe fultam volna.»

Az emberiség haladása rendesen a merész úttörők szenvedései árán történik. A görög mythológiában Prometheus mondája ennek legszebb kifejezője.

Prometheus az Istenek akarata ellenére lehozta az égből a földre a tüzet, hogy ennek birtokában az emberiség magasabb kultúrához juthasson. A sziklához láncolt Prometheus azután nagy szenvedések árán fizette meg a féltékeny Istenek haragját.

A görög mythologia azonban végül igazságot szolgáltat. Heracles megszabadítja Prometheust láncaitól s ettől kezdve az Olympuson az Istenek oldalán mint tanácsadó trónol Prometheus, az emberiségnek legnagyobb jótevője.

Trevithiknek a sors nem szolgáltatott igazságot. 1827. év végén szegényen és nyomorultan jött vissza Angliába. Szellemének tüze még egyszer fellobbant, amikor érdekes tanulmányban hívta fel a kormány figyelmét a túlhevített gőz jelentőségére. Felajánlja a kormánynak szolgálatait, de nem reflectálnak rá.

Lélekben, testben betegen tengeti hátralevő napjait. Megéri még az igazi lokomotív megteremtését, az 1829. évi rainhilli híres lokomotív-versenyt, de már nem vesz részt benne.

1833-ban halt meg egy kis vendégfogadóban 60 font sterling adósság hátrahagyásával. A vidék mérnökei és munkásai gyűjtötték össze a nagy feltaláló temetésének (the burial of the great inventor) költségét.¹

Stephenson György, a lokomotív apja.

A gőzkazán tökéletesítésére irányuló törekvések.

Angliában az ipar és kereskedelem felvirágzása következtében a tömeges szállítás szüksége a bányavasutakon már a XVIII. század végén felmerül. A XIX. század elején az ipari és kereskedelmi vállalatokba befektetett folyton fokozódó tőke következtében a munkaidőnek nagy az értéke, a szállítás időtartamának csökkentésére törekszenek, a tömeges szállítás mellett tehát a gyors szállítás szüksége is előáll.

A szállítás sebességének növelésére irányuló törekvés teremti meg a lokomotívet.

¹ Max Maria Weber i. m.

A XIX. század elején a lóvasutakon elérhető, legfeljebb óránként 15 km sebesség már csekély, nagyobb sebességet kifejthető mótorra, gyorsan járó lokomotívrá van szükség.

Nagyobb terheknek kielégítő sebességgel való továbbítására azonban az első kezdetleges lokomotívokban nem tudtak elegendő gőzt termelni a kazánban. E mellett Trevithiknek túlnehéz lokomotívjával szerzett kedvezőtlen tapasztalatok következtében abban a bahiedelemben voltak, hogy a síma síneken a lokomotív hajtó kerekeinek nincs elegendő tapadásuk arra, hogy nagyobb vonóerőt fejthessenek ki. Eleinte tehát a sínek között fogasrúdba kapaszkodó fogaskerek alkalmazását tartották szükségesnek. Ilyesmódon a fogaskerekű vasút tulajdonképpen előbb megszületett, mint a helyesen szerkesztett lokomotív.

Az első lokomotívok, amiket Angliában a köznép vaslovnak nevezett el, szokatlan nagy zajjal jártak. Természetes tehát, hogy a lokomotív a nagyközönség előtt nem volt rokonszenves. A conservatív hajlamú nép idegenkedett az újítástól, borzadt a vaslovaktól. Csakhamar hitelre találtak a maliciózus megjegyzések: a hol a vaslovak járnak, a tehenek nem adnak tejet, a tyúkok nem tojnak, a lovak az ijedelemtől nem futnak, a madarak a levegőből lepotyognak. Szembeötlő eredményre volt tehát szükség, hogy a publikum a lokomotívval megbarátkozzék.

Ezt az eredményt meghozta Stephenson György, a gyorsan járó lokomotív megteremtője, ahogyan Max Maria Weber nevezte: a lokomotív apja.

Stephenson György azonban ennél is több volt. Ő volt az első vasúti mérnök.

Nagy átfogó tehetsége nemcsak a gőzvasút lelkével foglalkozott, hanem a testével is: a vágánnyal, a pálya építésével. Minden téren mintaszerűt és maradandót alkotott.

A vasúti közlekedésről teljes egészében először ő neki volt tiszta képe és ő lelki szemeivel már akkor látta a millió és millió gördülő kereket, valamint a lokomotívok ezreinek füstjét a föld kereksegen átvonulni, amikor még személykocsi elé gőzlokomotívot nem mertek fogni.

A stockton-darlingtoni vasút építésének vége felé egyik

felügyeleti utazása után munkatársai, köztük fia Róbert előtt, aki pár nap mulva Délamerikába készült, poharazás közben így nyilatkozott: «Fiúk! Valamit akarok nektek mondani, Hiszem, ti megéritek a napot, amikor a vasutak a szárazföldi közlekedés minden más nemét pótolni fogják, amikor a postakocsik a vasúti sineken járnak és a vasút lesz a fő közlekedő út a király és alattvalói számára. Eljön az idő, amikor olcsóbban fognak utazni a vasúton, mint gyalog. Nagyon jól tudom, szinte leküzdhetetlen akadályok fognak felmerülni, de amit én mondtam, bekövetkezik. Isten engem úgy segítjen!»¹

Tudjuk, hogy az eredmények túlhaladták Stephenson reményeit. Róbert fia pedig, amikor 1827-ben Délamerikából visszatért, tapasztalta apja lokomotívjainak térfoglalását.

Stephenson György valódi self made man volt. 1781 június 8-án született Wylamban New-Castle on Tyne közelében, Angliának legészakibb grófságában, Northumberlandban. Ugyanezen a vidéken növekedett fel. Apja az «öreg bob» a szénbánya szivattyúberendezéseinél volt fűtő. A híres feltaláló még serdülő ifjú korában sem tudott írni és olvasni. Kisgyermek korában meg kellett keresnie kenyerét. Mint pásztorfiúnak feladata volt, hogy a teheneket a vasúti pálya testére ne eressze. Később lóval hajtott gép felügyeletét bízta rá. 14 esztendő korában egy gépfelvigyázó mellé került segédnek és olyan derekasan viselte magát, hogy már 17 esztendő korában gépfelvigyázó, édesapjának főnöke lett. Nagy volt benne a tanulnivágyás, de a napi kenyér megszerzésének küzdelmében alig maradt erre ideje. Csak 15 esztendő korában jut annyira, hogy munkája végeztével az esti órákban olvasni, írni és számolni tanul. Az utóbbiban csakhamar felülmúlja mesterét.

Felvigyázó korában szolgálatmentes idejében cipőket foltoz és órákat javít. Az ily módon szerzett pénzen könyveket vásárol.

Az ifjú gépész nyilván mindenekelőtt a gőzgépek iránt érdeklődik. Igen rövid idő alatt teljesen megérti a különféle gépek működését és mélyreható gépészeti ismereteiben kenyér-

¹ Fr. Steiner i. m. 119. o.

adó gazdájának nagy ámulatára csakhamar sikerül neki olyan gépeket üzembehelyeznie, amelyeknek helyreállításán ismert mérnökök hiába fáradoztak.

1801-ben a bányafelvonó fékezője lesz. A következő esztendőben heti 20 shilling fizetéssel alapít magának házi tűzhelyet. Feleségül veszi Henderson Fannyt, a bányatulajdonos szobalányát. 1803 október 16-án született Róbert fia, aki később apjával együtt a vasúti tudomány megalapításában és fejlesztésében kimagasló részt vett és Angliának egyik legkiválóbb mérnöke lett.

1804-ben Killingworthba helyezték át mint gépfelvigyázót. Ebben a minőségében a gépészeti berendezéseknek hasznos javításával olyan értékes működést fejtett ki, hogy 1812-ben az összes gépészeti berendezések felügyelőjévé nevezték ki. Így lett a saját erejéből mérnök.

Ebben az állásban már volt annyi mozgási szabadsága, hogy végre harmincegy esztendő korában komolyan foglalkozhatott a gőzerő szállításra való felhasználásának kérdésével.

Tanulmányának eredménye a killingworthi szénvasút drága lőüzemének pótlására szolgáló, Stephenson által travelling engine-nek nevezett gőzkocsi volt, amelyet a bányatulajdonos, lord Ravensworth, költségére állított elő.

Ennek a gőzkocsinak létesítése azonban nagy nehézségbe ütközött. A lakatosok és mechanikusok ugyanis vonakodtak Stephenson rendelkezései szerint dolgozni. Nem akartak a volt tehénpásztor és cipőfoltozó alárendeltjei lenni. Végül is a gépet Stephenson tervei és útmutatása alapján a falusi patkókovács állította össze. Valóban csoda, hogy ilyen módon tudtak olyan gőzkocsit létrehozni, amely a vasúton egyáltalán járni volt képes.

1814 július 15-én tette meg ez a «My Lord»-nak nevezett lokomotív első menetét. A következő esztendőben a munkások a waterlooi ütközet eredményén fellelkesülve, a lokomotívot a «General Vorwärts» tiszteletére «Blücher»-nek keresztelték át.

Stephensonnak ebben az első lokomotívjában figyelemre méltó, hogy eltért a téves felfogástól: az adhaesió mester-

séges növelésétől. Kísérletek által ugyanis meggyőződött arról, hogy a síma lokomotívkerekek adhæsiója elegendő és elhagyta a drága fogasrudat.

A téves irányba jutott kísérletnek, a fogaskerekű vasútnak, azonban a laikusok között még egy évtized múlva is voltak hívei. A liverpool-manchesteri vasút ügyében kiküldött parlamenti bizottságnak a tervezett vasút ellen az volt a fő kifogása, hogy a síma lokomotívkerekek a sínen csúszni fognak. Lehetetlen, hogy csússzanak mindaddig, míg a kerekeknek a sínen tapadása nagyobb, mint a vonóerő — felelte Stephenson meggyőzően és azzal a biztossággal, hogy tisztában van a kérdés megoldásával.

Hasonló eredményre jutott két esztendővel korábban William Hedley is, aki kísérletek útján szintén bebizonyította, hogy normális viszonyok között a súlynak helyes megválasztásával az egészen síma hajtó és kapcsolt kerekek elegendők a teher továbbítására.

Hedley már 1812-ben építette első adhæsiós lokomotívját. Lokomotívjai közül a «Puffing Billy» a wylami vasúton egészen 1862 június 6-ig tett szolgálatot. Ekkor majdnem 50 esztendei használat után a londoni South Kensington Museum számára vásárolták meg, hol Stephenson győztes Rocket lokomotívja mellett tisztelethelyet kapott. Ennek a lokomotívnek üzemképes másolatát a Német Vasút Egyesület készítette el a müncheni Deutsches Museum számára, mely a folyó esztendőben költözött át új, hatalmas palotájába. A természettudományok és technika mesterművei páratlan gyűjteményének ez a Puffing Billy-másolat egyik igen értékes darabja.¹

Amint tehát később Stephenson úttörő volt lokomotívjával a közforgalmú vasúton, hasonlóan William Hedley volt az első, aki Puffing Billy rendszerű lokomotívjával a bánya- és kohóművek teherforgalmának lebonyolítására az első használható lokomotívot létesítette.

¹ Érdekes, hogy Hedley eredeti tervének ez a másolat-lokomotív felel meg. A londoni South Kensington Museumban kiállított Puffing Billy, amint a kiküldött német mérnökök megállapították, nem egyezik teljesen a tervvel.

Stephensonnak killingworthi első lokomotívja a más pályákon addig alkalmazott lokomotívokhoz képest kétségtelenül haladást jelentett, de még számos hiánya volt. E mellett Stephenson igen hamar rájött arra, hogy a legjobb lokomotív sem ér sokat, ha a sín-pálya nem megfelelő és nem eléggé biztos. Jól mondja: a sín és kerék épügy egy párt alkot, mint a férfi és a nő. Nagy súlyt vetett tehát a vasút két alkotóelemének, a lokomotívnek és a sín-pályának javítására.

Időközben Davy-tól függetlenül Stephenson majdnem olyan szerkezettel, mint amilyen a híres physikusé, Davy-é volt, biztossági bányalámpást konstruált. Ezért a találmányáért a bányatulajdonosoktól 1000 font sterlinget kapott és egy aranykehely, mint a nemzet tiszteletajándéka, volt a jutalma.

A killingworthi eredményen felbuzdulva, a Durham grófságban fekvő Hetton kőszénbánya tulajdonosai megbízták Stephensont, hogy a kőszénbányákból Sunderlandba vezető, 13 km hosszú vasútjukat lokomotív-üzemre rendezze be. Mindezideig a vasút pályatestje követte a talaj változásait. Még nem látszott célirányosnak műépítmények létesítése által vízszintes vagy csekély emelkedésű vasúti pályát létesíteni. Ilyen viszonyok között a hettoni pályán is csak egyes szakaszokon volt a pályának olyan emelkedése, hogy rajta lokomotív vontathatta a vonatot, közben pedig a talaj olyan nagy emelkedéseket tett szükségessé, hogy öt helyen álló géppel hajtott kötélpálya húzta fel a kocsikat. Ilyen elrendezésű pályán alkalom nyílt összehasonlítani a mozgó és helyhez kötött gépek munkáit. A hettoni pályán az összehasonlítás eredménye az lett, hogy a lokomotívokkal való vontatás kedvezőbb, mint a helyhez kötött gépekkel. Ez a tanulság nagy mértékben előre vitte a lokomotívos vasút eszméjét.

Stephenson 1822 november 18-án 5 killingworthi típusú lokomotívval nyitotta meg a hettoni vasutat. Egy lokomotív 17 kocsit 64 tonna terheléssel és 6·4 km óránkénti sebességgel vontatott.

A stockton-darlingtoni vasút.

Durham grófságban a Darlingtontól nyugatra eső vidék északi Angliának köszénben leggazdagabb területe, amelyen a szénbányászat teljesítőképes közlekedő utak létesítését tette szükségessé. A darlingtoni szénterületnek az északi tengerbe ömlő Tees folyóval Stocktonban való összeköttetése céljából eleinte mesterséges vízi utat, majd 1812-ben tramwayt, 1817-ben pedig vasutat terveztek. Az utóbbi terv Pease Eduard kiváló kereskedőtől származott, aki a vasút építésére társaságot hozott össze, amely 1818-ban közforgalmú árú- és személyszállításra szolgáló lóvasút építésére kért engedélyt. A clevelandi herceg ellenállása következtében, minthogy a tervezett vasút rókatenyésztő területén ment volna keresztül, az engedélyt a parlament csak 1821 április 19-én adta meg.

Az angol parlamentnek ez volt az első engedélye személyforgalomnak vasúton való lebonyolítására. Aligha gondolták az angol alsóház tagjai, hogy a sok huzavona után megadott engedéllyel beláthatatlan fejlődésnek alapkövét rakták le.

Az építés megkezdése előtt megjelent a társaság elnökénél, Pease-nél, a killingworthi szénbánya igazgatójának ajánlásával Stephenson György és kifejtette előtte, hogy célszerűbb lesz a vasutat gőzüzemre berendezni. És amikor Pease előtt hihetetlennek tűnt fel Stephensonnak az állítása, hogy egy lokomotív annyit is képes teljesíteni, mint 50 ló, Stephenson azt felelte neki: «Jöjjön el, uram, csak Killingworthba és győződjék meg személyesen az én Blücher-em teljesítményeiről. Amit a szem lát, azt elhiszi a szív.»

Pease-nek igen megtetszett a northumberlandi dialectusban beszélő becsületes, értelmes és szerény Stephenson. Elment Killingworthba és útjának eredménye az lett, hogy 1822 január 21-én felkérte Stephensont a stockton-darlingtoni vasút építésének vezetésére.

Ugyanebben az évben, május 23-án, helyezték el az első sínt nagy ünnepélyességek között.

Stephenson tanulmányai alapján azt javasolta, hogy mintegy 4·5 km-rel rövidebb és emelkedési viszonyok tekintetében is kedvezőbb vonalvezetéssel építsék ki a vonalat. Átmenő síkpálya létesítésére még ennél a vasútnál sem mertek gondolni. A vonal két végén tekintélyes emelkedésű szakasz volt, amelyen a vonatot nem lehetett lokomotívval felvontatni, hanem álló gép hajtotta kötélvontatást kellett alkalmazni.

Stephenson ösztönzésére a társaság új kérelmet intézett a parlamenthez, amelyben engedélyt kért arra, hogy a személy- és árúforgalom lebonyolítására lokomotívot is alkalmazhasson. Ez volt az első eset, amikor személyforgalomnak lokomotívval való lebonyolítására gondoltak. A parlament az engedélyt 1823-ban megadta.

Stephenson már Killingworthban rájött arra, hogy lokomotívok építésére megfelelő műhely, gyár, szükséges. A biztossági lámpájáért kapott 1000 font sterlinget erre a célra szánta, Pease ugyanennyi összeggel járult hozzá. Így alapították meg 1823-ban New Castleban az első lokomotív-gyárat, amely fokozatosan hatalmas teleppé fejlődött ki. Ebből a gyárból kerültek ki nemcsak Angliának, hanem a kontinensnek is első lokomotívjai.

A stockton-darlingtoni vasút építése már befejezéséhez közeledett, de még nem volt végérvényesen eldöntve, hogy ló- vagy gőzüzemű lesz-e. Stephensonnak sikerült rávenni a vállalatot, hogy legalább kísérletet tegyenek lokomotívval s erre a célra a new-castlei gyárban 3 lokomotívot rendeljenek meg. A gyár első «Locomotion» nevű lokomotívja el is készült a vasút megnyitására.

A stockton-darlingtoni vasutat 1825 szeptember 27-én nyitották meg. Ez a nap, a közforgalmú vasút születésnapja, a kultúra történetében nevezetes dátum, mert a megnyitó vonat kocsijaiban nemcsak árúk, hanem emberek is voltak. A «Locomotion» vontatta megnyitó vonat 12 szénnel és liszttel megrakott kocsiból, egy a vasúti direktorok és barátaik által elfoglalt, továbbá 21 a vendégek számára provizorikus ülésekkel ellátott kocsiból, tehát összesen 34 kocsiból állott. A vonat 450 személyt és 90 t. árút vitt;

a vonalon 19 km óránkénti maximális sebességet ért el. Darlingtonba 65 perc alatt jutottak. Itt 6 szenes kocsit leakasztottak, a lokomotív vizet vett, zenekarral együtt felvett egy sereg új utast, 600 részben ülő, részben a kocsikon lógó utassal, a tartózkodásokat is beleértve, 3 óra 7 perc alatt tért vissza Stocktonba. Egy akkori ujság megjegyzi, hogy a vonatnak Stocktonba való visszaérkezése nagy feltűnést és csodálkozást keltett. A lelkesült tömegben gyorsan adták tovább a tréfás megjegyzést: «Az isten John Peaset, Pease pedig Stephenson Györgyöt teremtette.»¹

A stockton-darlingtoni vasút megnyitásával az eddig csupán bányaterméket szállító vasút kilépett a nyilvános életbe.

Az első közforgalmú vasúton mindenekelőtt az árúforgalom lendült fel. Az évenként 100,000 t-ra tervezett kőszénforgalom a gőzüzemű vasúton igen hamar 500,000 t-ra nőtt.

A személyforgalom eleinte alig növekedett. Ennek az oka abban találja magyarázatát, hogy a személyforgalmat lóüzemmel bonyolították le. Az utasok még nem igen bíztak a lokomotívban, amely eleinte nem is járt gyorsabban, mint a ló. Hiszen a megnyitáskor a lokomotív vontatta vonat előtt, mint a menet vezetője, egy lovas száguldott.

A személyforgalom lebonyolítására szolgáló kocsinak hosszoldalán voltak az ülések, közepén egy asztal állott és hátrafelé nyíló ajtaja volt. Stephenson a személykocsinak az «Experiment» nevet adta. Ráfestették a társulat címerét és jelmondatát: *periculum privatum, utilitas publica*.

A stockton-darlingtoni vasút abból a szempontból is nevezetes, mert a sinek belső élei közt mért 1435 milliméter nyomtávolsága lett a mértéke Európa rendes nyomtávú vasutainak.

Stephenson lokomotívja.

A stockton-darlingtoni vasút első lokomotívjai azonban még korántsem voltak gyorsan járó lokomotívok. Stephenson György, akit csakhamar a liverpool-manchesteri vasút

¹ Max Maria Weber: Die «Eiserne Weihnacht».

építésének vezetésével bíznak meg, rövid idő alatt az igazi lokomotív létesítésére irányuló fáradhatatlan munka hosszú láncolatába az utolsó szemet a gyorsan járó lokomotív megteremtésével illesztette be.

A gőzüzem alkalmazása ellen azonban a liverpool-manchesteri vasútnál is merült fel észrevétel, főképpen azért, mert mindaddig, amint a stockton-darlingtoni vasút példája is mutatta, a lokomotívot csak teherszállításra és csekély sebességgel használták. Voltak, akik lóüzemet, mások vízierőt kívántak alkalmazni, egyes mérnökök, és éppen a legnevesebbek, kötélüzem mellett foglaltak állást.

A különböző állásfoglalásokkal szemben Stephensonnak helyzete éppen nem volt könnyű. Csakis az ő bámulatos kitartásának köszönhető, hogy a döntést egy lokomotív-verseny eredményétől tették függővé.

Az 1829 október 10-én befejezett többnapis híres rainhilli lokomotív-verseny «the battle of the lokomotive», fényes eredménnyel járt. Nem volt már többé kétséges, hogy a liverpool-manchesteri vasúton lokomotívüzem lesz.

Stephenson Rocket lokomotívja a versenyen 40 km óránkénti sebességet ért el és elnyerte a kitűzött 500 font sterlinget. A liverpool-manchesteri vasút megnyitásakor a Parkside állomáson elgázolt Huskisson képviselőt pedig közel 60 km sebességgel szállította falusi jószágára. A gyors szállítás mótora az emberiségnek rendelkezésére állott.

A vasút terebélyes fájának magja kétségtelenül a stockton-darlingtoni vasút, életképes gyökeret azonban a liverpool-manchesteri vasút létesítésekor kapott.

Stephenson György egy csapásra Anglia legnépszerűbb embere lett. Az egykori pásztorfiú a világ leghíresebb mérnökévé küzdötte fel magát, akinek tanácsát Anglia határain túl is fontos vasúti kérdésben igénybe vették.

A gyorsanjárási lokomotív megteremtése után még egy évtizedig fejtett ki Stephenson a vasút fejlesztése érdekében áldásos tevékenységet. 1840-ben visszavonult falusi jószágára, élete alkonyát a kertészetnek szentelte. 1849 augusztus 12-én halt meg Chesterfield közelében fekvő birtokán, Tapton-house-ban.

Első lokomotívjai Darlingtonban, New-Castleban és Londonban talapzatra állítva hirdetik nevének örök dicsőségét.

Stephenson a lokomotívot olyan alakban adta át a közforgalomnak, amelyen az utódok a részletekben javíthattak és javítottak is, de amelyhez semmi lényeges alkatrész nem kellett adni.

A lokomotív szövevényes szerkezet. Benne emelők és rudak, csavarok és orsók, szelepek és csövek szellemes egybekapcsolódását látjuk, mintegy Schiller «Ének a harangról» című híres költeményének megtestesülését:¹

«Tausend fleissige Hände regen
Helfen sich in muntern Bund,
Und in feurigen Bewegen
Werden alle Kräfte kund.»

(Hogy segítsen egy a másón,
Dolgozik ezernyi kéz
S a heves közbuzdulásban
Kárba egy erő se vész.)²

A lokomotív valóban mindenha az emberi szellemnek egyik legcsodásabb alkotása marad; megteremtésével az ember térfeletti uralma nagy mértékben megnőtt.

Stephenson lokomotívja a tudományos technikának egyik legértékesebb gyümölcse, a kultúrának leghatalmasabb előmozdítója lett.

A tudományos technika haladásának alapja, a természeti erők törvényeinek ismerete és tudatos kihasználása. Az ókorban erről szó se lehetett, mert arra a gondolatra alig jutottak, hogy az emberi erőt a természet hatalmas erőivel pótolják.

Az ókori Rómában, Cicero korában, amikor a taposómalmok mellett már voltak vízerő-hajtottak is, lassankint kezdtek ugyan arra eszmélni, hogy a természeti erők egykor az embert fel fogják szabadítani a nehéz izommunkától, mint-hogy azonban rabszolgák bőven állottak rendelkezésre, a vízerő-hajtotta malmok nem igen szaporodtak.

¹ Jng. Dr. Walter Strauss: Von eiserner Pferden und Pfaden.

² Kozma Andor pompás fordítása.

Az ókorban a természet rejtélyeivel, a természeti erők hatásával szemben általában tudatlanok voltak, igyekeztek tehát megmagyarázni őket művészi módon a mythológiával.

A víz ereje okozta malomhajtást is poétikus gondolat-tal, a mythológiából vett példázattal magyarázták: «Ne fárasszátok magatokat lányok, akik eddig a malmot hajtótátok, aludjatok, hadd énekeljenek hajnalhasadásakor a madarak, mert Ceres megparancsolta a Najádoknak, hogy végezzék el a ti munkátokat; ezek szót fogadnak, rávetik magukat a kerekerekre, erősen hajtják a tengelyeket és általuk a nehéz malmot.»¹

A kezdetleges vízimalmokhoz képest a lokomotív nyilván óriási haladást jelent. Valódi világcsoda, hogy az embernek sikerült tökéletes mozgógépet létesíteni, amelynek segítségével olyan rakoncátlan természeti hatalmat, mint a gőznek feszítő ereje, engedelmes szolgájává tett.

Az ókorban Horatius Vergiliushoz intézett búcsúdalában (*Ad navem, qua vehebatur Vergilius Athenas proficiscens*) az első hajósnak merészségét ezekkel a szavakkal dicsőíti:

Illi robur et aes triplex
Circa pectus erat, qui fragilem truci
Commisit pelago ratem
Primus...

(... háromszor volt vértézve annak a keble, aki először bízta a törékeny hajót a tengerre.)

De mily nagy mértékben mentesítette az emberiséget az izommunkától és mekkora merészsége volt annak, aki a mechanikai erők királyát, a nagyfeszültségű gőzt igába fogta és mozgó járműben hasznos munkára kényszerítette.²

Vergilius az ókor egyik híres hőskölteményét, az Aeneist, így kezdette: *Arma virumque cano* (fegyvert és férfit éneklek).

A puritan Carlyle meggyőzően mondja: «The true Epic of our time is not Arms and the Man, but tools and the

¹ Matschoss i. m. 9. o.

² Max Geitel: Der Siegeslauf der Technik.

Man». (Korunk valódi hőskölteménye nem a fegyver és ember, hanem a szerszám és ember).

A XIX. század hőskölteményében a fegyver: a lokomotív, és a hős: Stephenson György.

Anglia és a vasút.

Amikor a gépészetbe belép a gőz hajtóereje és a közlekedésbe a vasút, a fejlődés legkedvezőbb feltételei Angliában vannak meg.

Anglia productív erő és politikai hatalom tekintetében minden államot túlszárnyalt. Anglia földje biztos és védett helyzetében évszázadokon át ment volt a háború borzalmaitól. Vele szemben egy elszegényedett és a háborúkban sok vért vesztett európai continens állott. Igen kedvező volt anyagi helyzete. A világgazdaság két legfontosabb talajkincse, a szén és vas bőven állott rendelkezésre. Ő volt a tengerek ura. Kiépítette és biztosította tengeri útjait. Kiváló volt népének rátermettsége.

De nemcsak anyagi helyzete, hanem az Angliában uralkodó szellem is nagy mértékben hozzájárult, hogy a legújabb kor első legkiválóbb technikai alkotásai: a gőzgép és a vasút itt lássanak napvilágot.

A technikai tudományoknak jellemzője a haladás és ezzel egyidejűleg a hasznosság, az új philosophia nagy apostolának, lord Baconnak jelszavai a maguk teljességükben Angliában érvényesülnek.

Az európai continensen a XIX. század elején még mindig érezhető az ókori philosophia hatása.

Az ókori felfogás szerint ugyanis a philosophia egyedüli célja a lélek művelése, hasznos dolgok feltalálása pedig rabszolgáknak való vesződés.

A XIX. század elején Németországban mosolyogtak az angol technikusok tervein.

Lichtenberg, a göttingai egyetem physika-tanára a tervezett Themze-alatti alagutat maliciózan negatív hídnak, a lánchidak eszméjét pedig agyrémnek nevezte.¹

¹ Ulrich Wendt: Die Technik als Kulturmacht. Berlin 1906. 230. o.

A hasznóhajtó technikai alkotásoknak még mai is tapasztalható meg nem felelő méltánylása, sőt lehet mondani, sokszor kevésre becsülése az ókorból származik.

Anglia óriási fellendülését elsősorban annak köszöni, hogy a hasznóhajtó technikai alkotásokat méltányolta.

Igaz ugyan, hogy Angliának egyik kiváló szelleme, Carlyle, közel száz esztendővel ezelőtt a kor materializmusát erősen ostorozza. «Társadalmunk mai körülményei között — írja 1828-ban — nem éppen szokatlan az, hogy lángeszű ember kenyeret kér és követ kap, mert a kereslet és kínálat nagy-szerű elve ellenére éppen nem az a legfőbb kitünőség, amelyet az emberek legörömeztőbb elismernek. Egy fonógép feltalálója meglehetősen biztos lehet a felől, hogy még életében megleti jutalmát, de egy valódi költemény szerzője ... az ellenkező felől csaknem éppen olyan biztos lehet».¹

A felejtethetlen skót dalosnak, Burns Róbertnek, szomorú életalkonya hozta ezeket a keserű szavakat Carlyle tollára, pedig bizony azok a fonógépek nagy mértékben járultak hozzá Anglia felvirágzásához és ez az anyagi felvirágzás magával hozta a valódi költők megbecsülését és megjutalmazását.

Macaulay, a nagy angol történetíró, viszont éppen lord Baconról írt hatalmas tanulmányában a hasznosságot megvető ókori philosophiát igen erős szavakkal ostorozza: «Nincs elnézésünk oly philosophia iránt, mely, mint azok a római matrónák, kik méhhajtó szereket vettek, hogy termetöket megtartsák, meddő igyekszik lenni, nehogy elégtelenedjék».

Az ókori bölcelet megvetette a hasznosságot, a technika nem haladhatott. Ezzel szemben mit eredményezett az új bölcelet és ennek legszebb gyümölcse, az inductív tudományoknak practikus megelevenülése, a tudományos technika?

A legújabb kor világcsodái, a közlekedés bámulatra-méltó vívmányai mind ennek a gyümölcse.

«És ezek csak egy része gyümölcseinek és csak első

¹ Carlyle: Burns.

gyümölcsének. Mert ez a philosophia sohasem pihen, sohasem bevégzett, sohasem tökéletes. Törvénye a haladás. Olyan pont, mely tegnap még láthatatlan volt, holnap célpontja és holnapután kiinduló pontja lesz.»

Macaulaynak ezeket a szép gondolatait a közlekedésnek legújabb vívmányai leginkább megerősítik.

Ilyen felfogás, ilyen szellem, ilyen athmosphæra érthetővé teszi, hogy Angliában a tőke csakhamar követi a technikai vívmányt.

James Watt feltalálja a gőzgépet, azonnal érdeklődik iránta a gazdag fémárúgyáros, Boulton, rendelkezésére adja sohoi gépgyárát s megalakul a világhírű Watt és Boulton gőzgépgyár.

Stephenson törekvéseit hathatósan támogatja az okos és tehetős kereskedő, Pease, akiről kortársai azt mondták: «Az ő lelki szemei száz esztendővel előbbre láttak, mint a közönséges emberek». Együtt alapítják a newcastlei híres lokomotívgyárat.

A legnagyobb magyarnak az anyagi reformok terén megnyilvánult nagyszabású tevékenységével kapcsolatban nálunk is találunk hasonló támogatást. Vásárhelyinek, a lángeszű magyar mérnöknek, érvényesülését Széchenyi anyagi és erkölcsi támogatással teszi lehetővé.

A kapcsolatot az angol szellemmel azonban itt is megtaláljuk. A legnagyobb magyart productív működésre nem utolsó sorban az angol példák ösztönözték.

Sohasem szabad elfeledni, hogy a XIX. század technikája és ezzel kapcsolatban a kultúra emelkedése elsősorban Anglia teljesítményein alapul.

A folyó évi június hóban tartott vasúti kongresszus megnyitásakor valóban büszkeséggel mondhatta a yorki herceg: Anglia nagyra lehet vele, hogy a vasút megteremtésével a haladásnak olyan példáját adta, amelyet a többi kultúr-nemzetek buzgón igyekeztek követni.

Az itt uralkodó szellem következménye, hogy Angliában a világtörténelem legnevezetesebb időpontjai közé sorozzák azt a napot, amelyen először bocsájtottak nyomkarimás ke-

rekü járművet megvasalt pályára és amelyen először fogták a gőzlovat ilyen jármű elé.

Ilyen szellemű országban kellett a vasútnak megszületni.

Jól állapítja meg Max Maria Weber és ez a megállapítása különösen a vasútra találó :

«Minden nagy találmány Messiás és a legtöbb jászolban született, mindegyiknek meg van a maga Bethlehemje, csak itt születhetett meg, és sehol másutt.»

ZELOVICH KORNÉL.

A MAGYAR-HORVÁT UNIÓ FELBOMLÁSA.

Második és utolsó közlemény.¹

1914 december folyamán a Rómában tartózkodó délszláv emigránsok elhatározták, hogy komolyabb actiót kezdenek. E célból sürgős szükségnek tartották az Egyesült-Államokban lakó nagyszámú délszlávság megmozgatását. Egyrészt az ő állásfoglalásukkal akartak az emigratio számára erkölcsi alapot teremteni, velük akarták az antant előtt bizonyítani azon tételüket, hogy a Monarchia délszlávjai valóban elégedetlenek helyzetükkal, de terror alatt állván nem nyilatkozhatnak, hanem kivándorolt testvéreik beszélnek az ő nevükben, másrészt az amerikai délszlávoktól akartak pénzt szerezni az emigráns-mozgalom fentartására. 1915 elején a római délszláv emigránsok megbízásából dr. Potočnjak Franko volt horvát és magyar képviselő, sokáig a horvát-szerb coalitio tagja, utazott az Egyesült-Államokba.²

Potočnjak amerikai útja teljes sikerrel járt. Az 1915 márc. 10-iki chicagói délszláv nagygyűlés kimondja, hogy a Monarchia délszlávjai el akarnak szakadni és Szerbiával egy államot, Jugoszláviát, akarnak alkotni.³ A mozgalom Potočnjak elutazása után sem aludt. Tetőpontját a Pittsburgban 1916 nov. 29-én és 30-án tartott óriási arányú délszláv congressussal érte el, melyen az amerikai délszlávok 615 delegatusa vett részt és ezek megismételvén a chicagói

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1925. évi 578. számában.

² Az emigratio pénzügyeire nézve l. Obzor jan. 6. és 27. Potočnjak súlyos vádakkal illeti Trumbícot.

³ Šišić id. m. 20—21 l. egyéb észak-amerikai nyilatkozatok u. o. 21, 40, 42 l.

határozatokat a Londonban székelő Délszláv Választmányt elismerték a Monarchia délszlávjai képviselőjének.¹

Mikor az amerikai mozgalmak kellő alapot adtak az emigráns mozgalomnak és mikor Olaszországnak előrelátható háborúba lépése a délszláv ügyet nagy veszedelemmel kezdte fenyegetni, 1915 áprilisában az emigránsok túlnyomó része Londonba ment. Itt alakult meg a *Délszláv Választmány*, melyet Délszláv Comiténak is hívnak. A választmány megalakulásáról egy 1915 május 6-iki terjedelmes memorandum értesíti Franciaországot, Angliát és Oroszországot. A memorandum bejelenti, hogy a Comité célja a teljes délszláv egység megalkotása egy souverain államban. A Monarchia a délszlávság halálos ellensége, vele semmi körülmények között sem hajlandók megalkudni. A tervezett délszláv állam részei volnának: Szerbia, Montenegro, Bosznia és Hercegovina, Dalmácia és szigetei, Horvát-Szlavonország Fiumével és a Muraközzel, Dél-Magyarország drávamenti része (Baranya) és a volt Vojvodina (Bácska, Bánát), Isztria szigeteivel és Trieszttel, Krajna és Görz, Dél-Karinthia, Dél-Stájerország Magyarország szomszédos délnyugati részeivel (Vend-vidék). A memorandum hosszasan fejtegeti az olasz igények jogosulatlanságát a Monarchia déli részeire, amivel megkezdődik a harc a londoni szerződés ellen. A memorandumot, mint a Comité elnöke, Trumbić írta alá.²

A londoni szerződést Olaszország és az antant nagyhatalmak 1915 ápr. 26-án kötötték meg. A szerződés szövegét csak 1917-ben adta ki a Sovjet, de lényeges pontjai olasz lapközleményekből már 1915 tavaszán ismeretesek voltak. Ami a délszlávok által igényelt területeket illeti, a londoni szerződés biztosítja Olaszországnak Görz-Gradiskát, Triesztet, Isztriát szigeteivel Veglia kivételével, Észak-Dalmáciát majdnem Spalatóig a legtöbb dalmát szigettel

¹ Šišić 74—80.

² Šišić 24—35 l. A comiténak teljhatalmú vezére Trumbić volt. Kinek dalmáciai hívei a horvátországi emigránsokat (Hinković, Potočnjak) erősen háttérbe szorították, amit ez utóbbiak emlékirataikban elkeseredetten panaszkodnak fel és a specialis horvát érdekek elhanyagolását e körülményre vezetik vissza.

és Valonát. Fiumét és az egész horvát tengerpartot Horvátországnak, Dél-Dalmáciát Szerbiának és Montenegrónak szánja, Albániát fent akarja tartani.¹ A londoni szerződés az emigrans mozgalmat végveszéllyel fenyegette. E szerződés antant-győzelem esetére jobban szétdarabolta a délszlávokat, mint amennyire szét voltak darabolva. A Monarchia délszlávjai, ha sokféle tartományba osztva is, de egy uralom alatt állottak, míg e szerződés hat állam között (Olaszország, Horvátország, Szerbia, Montenegro, Ausztria és Magyarország) parcellázza szét őket. És amíg az osztrák-magyar uralom nemzetiségi szempontból komolyan nem veszélyeztette a délszlávokat, az olasz uralom alá jutás az olaszosítás lehetőségét jelenti. Hiszen az olasz nyelv az Adria nemzetközi nyelve, e területek már állottak olasz (Velence) uralom alatt és az olasz kultúrbefolyás évszázadok óta igen erős, laknak is olaszok e részeken és a városi intelligencia eddig is szívesen beszélt olaszul.

Az emigransok két dolog között választhattak: vagy beismerik tévedésüket és terveiket nem entente-győzelemre basirozzák, vagy teljesen egységes délszláv—szerb fronttal próbálják a szerződés revisióját kikényszeríteni. Az első lehetőség egyenlő lett volna számukra a politikai halállal, a másik nehéz vállalkozás volt, de nem egészen kilátástalan. Tehát ezt választották. Először magát az emigratiót kellett egészen délszláv alapra helyezni. Rómában tagadhatatlanok voltak még a horvát velleitasok, amik némileg összhangban állottak a zágrábi Starčević-párt egy részének magatartásával, mely egy, a Monarchiától elszakadt független Horvát-

¹ A szerződés megjelent magyarul a Magyar Külpolitika 1920 júl. 11-iki számában. L. még Šišić: *Jadransko pitanje*, Zagreb, 1920, 184 l. idevágó rész 5—9 l. Az Albániára vonatkozó kissé complicált határozatokkal nem foglalkozunk. Horvátországgal akkoriban bizonyos olasz köröknek különös tervei voltak. Egy olasz királyi herceget szántak a horvát trónra és ez a horvát állam Olaszország protectoratusa alatt állott volna. (Obzor 1925 jan. 15.) De nemcsak Olaszország, hanem a szerbek főprotectora, Oroszország, sem volt még ez időben hajlandó Horvátországot a szerbeknek biztosítani l. Gjorgjević id. m. 65, 66, 69 l.

országot akart.¹ Londonban az emigratio horvát szárnyát Supilo Ferenc, volt magyar és horvát képviselő, a horvát-szerb coalitio hajdani vezére és Trumbić mellett megalapítója, képviselte. Supilo pártvezér korában némileg belátott a szerbek kártyáiba, tapasztalnia kellett saját személyén a szerbek gyűlöletét, mikor nem akart vak eszköz lenni kezükben. Supilo Grey előtt nyíltan lándzsát tört a független Horvátország mellett.² A londoni szerződés valószínűleg azért is contemplált egy Szerbiától független Horvátországot, mert tudott az emigratio ingadozásáról a horvát és a délszláv irány között. Mivel azonban az olaszok éppen a horvát területeket parcellázták szét e szerződésben, ezzel a horvát irányzatra halálos csapást mértek, mert azt a benyomást keltették, hogy a horvát függetlenség ára ez a felदारabolás. Supilo lassankint visszavonult, Trumbić teljesen délszlávvá lett.

Most meg kellett Szerbiát nyerni a délszláv irányzatnak, ami nem volt könnyű feladat. Amint Trumbić a Hrvatska Zajednicában 1923 jún. 10-én tartott beszédében elmondta, a világháború alatt mindvégig két délszláv conceptio harcolt egymással: a szerb kormányé, mely egyszerűen több-kevesebb délszláv területet akart elhódítani a Monarchiától és a délszláv comitéé, mely az összes délszlávok felszabadításával egy új államot akart alakítani.³ Az a langymeleg válasz, melyet a skupštinában Pašić 1915 ápr. 28-án Pavlović Dragoljub képviselő interpellációjára a londoni szerződés ügyében adott, eléggé elárulta, hogy Szerbia a délszláv emigransokat fel akarja ugyan használni, hajlandó őket bizonyos fokig támogatni is, de velük nem azonosítja magát.⁴ Supilo niši majd pétervári

¹ Hrovj Dragutin volt ez irányzat exponense otthon. Ő egy orosz nagyherceget akart a horvát trónra ültetni. Nem lehetetlen hogy e törekvés bizonyos összefüggésben állott Oroszország akkori tartózkodó álláspontjával a szerb-horvát egység kérdésében.

² Šišić 312—314 l. és Obzor 1925 ápr. 4 Hinković érdekes közlései.

³ Obzor 1923 jún. 13.

⁴ Šišić 23—24 l.

tartózkodása alatt a szerb és a délszláv ellentétek annyira nyilvánvalóakká váltak, hogy a sajtóba is eljutottak.¹

Trumbićék hogy posíciójukat Szerbia és az entente felé erősítsék, egyrészt fokozott erővel szervezték az amerikai délszlávokat és a Monarchia entente-fogságba került délszláv katonáit, másrészt folytonos jegyzékezéssel ostromolták a nagyhatalmakat.² Az amerikai délszlávok pénzzel bőven ellátták őket, úgy hogy anyagilag hamarosan függetlenekké váltak. Azonban hiábavaló volt minden munkásságuk, a nagyhatalmak és Szerbia félhivatalosan szóba álltak ugyan velük, a délszláv önkénteseket tűzvonalba küldték, de semmi obligót irányukban nem vállaltak.

Szerbia összeomlása után a Comité több reménnyel folytatta munkáját. A szabadkőműves Hinkovićnak sikerült a francia szabadkőművesek segítségét megszereznie, ami mind a nagyhatalmak, mind Szerbia felé lényegesen megjavította a Comité helyzetét.³ Trumbić 1916 febr. 24-iki hódoló sürgönye a szerb regenshez, melyben őt mint az összes délszlávok leendő urát üdvözli, ugyan még nagyon hideg válaszra érdemesítettett,⁴ de a regens párizsi, majd londoni útja meghozta a közeledést. Trumbić újabb hosszú jegyzékein kívül az ententehez,⁵ melyekben a gyökeresen megváltozott viszonyok között is a régi programot hirdette, ezt a közeledést lényegesen előmozdította a Templetown, Seddon és Seton—Watson vezetése alatt tartott 1916 aug. 11-iki londoni nagy cseh-délszláv meeting, amikor is a szerbek látták, hogy az emigrans mozgalomnak komoly párt-

¹ Sokat ír erről Gjorgjević id. művében 28, 35, 36, 39, 53, 58, 59 l.

² Šišić 36—37, 40, 41, 42, 43, 44, 46—47 l. Srkulj Stjepan: *Povijest Hrvata, Srba i Slovenaca*. Zagreb, 1921, 271 l. 8° c. műve szerint 1915 őszén Oroszországból Szerbiába 40 délszláv tiszt és 2000 önkéntes jött. Dobrudzsában az orosz fronton 1916 elején 28,000, később 37,000 önkéntes és 565 tiszt küzdött. Ezek közül horvát azonban csak 5000, szlovén 2000 volt, a többi szerb. (245—246 l.)

³ Potočnjak tanulmánya, *Obzor* 1925 jan. 24. és 25.

⁴ Šišić 49 l.

⁵ Šišić 50—58, 58—60, 72—74 l.

fogói vannak a nagyhatalmaknál.¹ A nagyhatalmakat viszont az hangolta kedvezőbb véleményre az emigratio iránt, hogy Trumbić egyre több joggal hivatkozhatott a délszláv önkéntesekre és a Monarchia délszlávjainak magatartására otthon is. Ez a fordulat az olaszoknak kellemetlen volt. Egy tényleges árulás után az olasz sajtó Trumbićékat azzal vádolta, hogy a Monarchia zsoldjában állanak. Okoskodásuk a következő volt: Trumbić mindig azt állítja, hogy az ő érdekeik Szerbiáéival azonosak; ha ez így van, akkor érdekeiket a szerb kormány egyedül is képviselheti; miután azonban a Comité nem hajlandó megszüntetni működését: világos, hogy nem a szerb-délszláv érdekeket képviseli, hanem — a Monarchiáét! Trumbić e vádra azt felelte, hogy már 1916 márc. 20-án kiadta jelszavát: *Austria delenda!* és felsorolta, mi mindent tettek ők Ausztria-Magyarország ellen és ez ő ellenük.² Ezzel persze az nem volt megmagyarázva, hogy miért van rájuk szükség. Azt nem vallhatta be Trumbić, hogy a szerbekkel nincs megegyezés és hogy nem meri a szerb kormányra bízni a Monarchia délszlávjainak sorsát. Mivel azonban Trumbićék entente-hűsége tizenhárompróbás volt, az olasz vádak lassankint elhallgattak.³ Entente-hűségüket külön aláhúzták IV. Károly király megkoronázásakor, újra kijelentvén, hogy a Monarchia délszlávjai halani sem akarnak többé sem a Habsburgokról, sem a Monarchiáról.⁴

A cárizmus bukása Oroszországban, a középhatalmak látszólag végleges berendezkedése a Balkánon, a szerb kormány súlyát nagyon meggyöngyítették az ententeon belül, viszont a londoni szerződést alá nem írt Egyesült-Államok háborúba lépése és a Monarchiában megindult délszláv erjedés megnövelte a Comité értékét. Ezek a körülmények bírták rá a szerb kormányt, hogy viszonyát a Délszláv Választ-

¹ Šišić 65—66 l. A Times (Steed) a szerb regens Londonba érkezése alkalmával Délszláv Egyesült-Államokról cikkezett. Šišić 60—61 l.

² Šišić 67—72 l.

³ De még 1916 dec. 1-én is maga az olasz miniszterelnök megismételte őket. (Obzor 1925 jan. 27.)

⁴ Šišić 82—85 l.

mányhoz végleg rendezze. Így jött létre hosszas alkudozás után 1917 júl. 20-án a korfui declaratio, melyet a szerb kormány nevében Pašić, a Comité nevében Trumbić írt alá. A korfui declaratio a délszláv állam keletkezésének alapokmánya. Benne a szerb kormány és a Délszláv Választmány kijelentik, hogy közös céljuk egy az összes szerbeket, horvátokat és szlovénokat magában foglaló délszláv állam megalakítása a Karagyorgyevicsek uralma alatt. A declaratio megállapítja az új állam alkotmányának alapelveit és azokat a módozatokat, melyekkel a közös délszláv constituante ezt az alkotmányt meg fogja hozni.¹

Ma már jól tudjuk, hogy a szerb és a délszláv törekvéseknek e közös nevezőre hozása sok tekintetben csak látszólagos volt. Az ellentétek Pašić és Trumbić között továbbra sem tűntek el és nem egyszer állott be olyan fordulat, mely az egész korfui művet felborulással fenyegette. A szerb-délszláv front egységét azonban kifelé sikerült megmenteni. Éppen ezért ez a declaratio a háború alatti délszláv fejlődés szempontjából döntő jelentőségű momentum. A szerb-délszláv front egysége nagy hatással volt az entente hatalmakra. Ezzel végleg bebizonyítottak látták, hogy a délszlávság egyesülni akar s bár egyelőre sem a hadi helyzet, sem az entente-nagyhatalmak közvetlen háborús céljai nem nagyon kedveztek e törekvésnek,² éppen ezért a korfui declaratiót nem is ismerték el, de hogy a hivatalos Olaszország teljesen elejtette a londoni szerződésben contemplált önálló Horvátország eszméjét, az Korfura vezetendő vissza. Óriási hatással volt Korfu a Monarchia délszlávjaiira is.

A nehézségek azonban nem tűntek el. Mikor Wilson 1918 jan. 8-án nyilvánosságra hozta híres tizennégy pont-

¹ Šišić 96—99 l. A declaratióhoz csatlakozott a Miklós montenegrói királyhoz hűtlenné vált és Radović Andrija elnöklete alatt álló ú. n. Montenegrói Választmány is, l. Šišić 88—91, 91—92, 100, 100—101 l. A korfui declaratióra nézve l. még Šišić: *Jadransko pitanje* 9—13 l.

² 1917 elején a Sixtus-féle tárgyalások idején Franciaország csak Szerbia helyreállítását és Albánián át tengerhez juttatását kívánta. (Obzor 1920 okt. 13.)

ját, ezekben csak Szerbia és Montenegro helyreállítását, Szerbia szabad útját a tengerhez és a Monarchia népeinek szabad autonóm fejlődését kívánta, pedig Trumbić előzőleg külön jegyzékben próbálta felvilágosítani a délszláv követelésekről.¹ Wilsonnal teljes összhangban Lloyd George 1918 jan. 9-iki parlamenti beszéde is fentartandónak véli a Monarchiát és csak autonómiát kíván a Monarchia elnyomott népei számára, mely nyilatkozat ellen Trumbić sietett tiltakozni.² A Délszláv Választmányt azonban nem annyira ez a két nyilatkozat érintette kínosan, mint inkább az, hogy a korfui declaratiót aláírt Pašić ezek hatása alatt 1918 jan. 22-én körlevelet intézett a szerb követekhez, melyben utasította őket, hogy miután az Egyesült-Államok és Anglia ragaszkodnak a Monarchia fenmaradásához, csak Bosznia és Hercegovina önrendelkezését és a tengeri kikötőt szorgalmazzák.³ és Trumbićék minden erőlködése ellenére sem volt kapható arra, hogy közösen lépjen fel velük az angol-szász államok e háborús célkitűzése ellen.⁴

A Monarchia fentartásának a gondolata azonban nem tetszett Olaszországnak. Ebben a pontban találkoztak Trumbićék és az olaszok. Így jött létre 1918 márc. 7-én a meg egyezés Trumbić és Torre olasz képviselő, mint a *Comitato italiano per l'accordo fra i popoli soggetti all'Austria-Ungheria* elnöke közt.⁴ Az egyesség megállapítja, hogy a közös cél a Monarchia teljes megsemmisítése, megállapítja, hogy a délszláv állam megalakulása olasz érdek is, megállapítja, hogy a két állam határkérdései a nemzeti elv és az önrendelkezési jog alapján rendeztetnek és hogy a két nemzetnek a másik államban maradó kisebbségei teljes védelemben része-

¹ Šišić 110—112, 106 l.

² Šišić 112—119 l.

³ Gjorgjević id. m. 159—165 l.

⁴ Trumbić előadása, Obzor 1923 jún. 13. Pašić körlevele miatt Mihajlović washingtoni szerb követ demissionált, az amerikai délszláv bizottság meg Don Gršković Niko és Hinković vezetése alatt a korfui declaratio felbontását követelte Trumbićtól l. Gjorgjević 123—125, 140 l.

⁵ E comité tagjai egyebek közt Ruffini, Scialoja Barzilai stb.

sülnek.¹ E megegyezésről az Isonzo-fronton hősiiesen ellenálló horvát és szlovén ezredeket Trumbić ezer és ezer röpcédulával értesítette, meglehetősen eredménnyel.² Ez tette lehetővé, hogy Olaszország, mint az osztrák-magyar kérdésben akkor már egyedül közelebből érdekelt entente-nagyhatalom, védnöksége alatt 1918 április 8—10. között Rómában összeüljön a Monarchia valamennyi elnyomott népének nagyszabású congressusa. A congressuson részt vett a Délszláv Választmány is és ott voltak Szerbia hivatalos képviselői is. A congressuson elfogadott határozatok a Monarchia teljes szétdarabolását kívánták.

Az entente ugyan szívesen látta ezt a nagyarányú tüntetést, de a határozatokat magára nézve kötelezőeknek nem tartotta. Különösen az angolszász hatalmak austrophilismusát kellett legyőzni, hogy a congressus határozatai entente-programmá váljanak. Angliában ez lassankint sikerült is. A Brit-Birodalom nézetváltozása a Steed és Setan—Watson buzgólkodására 1918 júl. 25-én megtartott délszláv nagygyűlésen lett nyilvánossá. A londoni Mansion-houseban a lordmayor elnöklete alatt lezajlott gyűlésen részt vett jóformán az egész hivatalos Anglia és a londoni diplomatiái kar. Jovanović Jovan londoni szerb követ Szerbia céljának vallotta az összes délszlávok egyesítését, Beneš és Steed nagy hévvel követelték a Monarchia felosztását és Balfour külügyi államtitkár elismerte az *Austria delenda* jelszó jogosságát és reményét fejezte ki, hogy a győzelem meg fogja hozni a délszláv vágyak teljességét.³

A szerb-délszláv egységes front a Monarchia összeomlása előtt még egy erős belső megrázkodáson esett keresztül. A Délszláv Választmány kezdettől fogva a Monarchia délszlávjai hivatalos képviselőének tartotta magát. Szerbia a korfui declarációval elismerte őket, a Trumbić-Torre szerződéssel félig-meddig Olaszország is. A többi entente-hatalmak ugyan érintkeztek velük, támogatták őket, de hivatalos

¹ Šišić: *Jadransko pitanje*. 13—15 l.

² Šišić 127 l.

³ Šišić 142—155 l.

képviseletnek még a mansion-housei gyűlés után sem ismerték el őket, sőt Balfour júl. 25-iki beszédében kifejezetten csak a szerb külügyminisztert emlegette. A római congressus után Wilson Csehszlovákiát elismerte hadviselő félnek. Trumbić arra törekedett, hogy a Monarchia délszlávjait is ismerjék el önálló államnak és a Délszláv Választmányt ez állam kormányának. A helyzet a csehekre nézve persze más volt. A csehek és a tótok mind a Monarchia uralma alatt állottak és Massarykék bizonyos joggal mondhatták magukat a csehek kizárólagos és jogosult képviselőjének. A délszlávok csak részben állottak a Monarchia uralma alatt és két délszláv állam, Szerbia és Montenegro, kezdettől fogva az entente tagja volt. Korfu óta a szerb és délszláv törekvések közös nevezőre hozattak, ami egy okkal több volt arra, hogy az entente Szerbiát tekintse valamennyi délszláv igazi képviselőjének. A folyton fel-felbukkanó délszláv és szerb ellentétekről az entente részben nem volt alaposabban értesülve, részben egyszerű pártviszályoknak tartotta őket. Éppen ezért Trumbić elismertetési törekvéseit bizonyos idegenkedéssel fogadta és a korfui declaratio után teljes joggal Szerbia állásfoglalásától tette függővé elhatározását. Pašić állhatatosan vonakodott magáévá tenni Trumbić kívánságát, amiből 1918 szeptember végén Párizsban a két államférfiú között heves és a francia kormány tudomására jutott összeütközés származott, a nélkül, hogy Trumbić a kívánt célt elérte volna.¹

Ez az összeütközés magyarázza meg Pašić okt. 17-iki nyilatkozatát a Morning Postban, melyet már annyiféleképpen commentáltak. Pašić itt kijelenti, hogy Szerbia nemzeti kötelességének ismeri a Monarchia szerbjeinek, horvátjainak és szlovénjeinek felszabadítását. Ha majd ezek szabadok lesznek, Szerbia teljesen reájuk bízva, akarnak-e Szerbiához csatlakozni a korfui declaratio alapján vagy kis

¹ Trumbić előadása. Obzor 1923 jún. 13. Šišić 168 l. Tüzetesen foglalkozik az elismertetési actióval Gjorgjević id. műve is (167—8, 170—1, 171—2, 175—7, 186—7 l.), megvilágítva Steed és Scotus Viator szerepét. Pašić 1923 jún. 7-iki skupština-i beszédében nyíltan beismerte, hogy ő akadályozta meg az elismerést.

államokat akarnak-e alakítani, mint a régmúltban.¹ Csekély nézetem szerint e nyilatkozat értelme a következő: nem fogadom el Trumbić tételét, hogy az összes délszlávok új államot alakítsanak; csak arról lehet szó, hogy a horvátok és szlovének a korfui declaratio keretein belül önként csatlakozzanak Szerbiához. Ha ez nem tetszik nekik, mehetnek. Minden jel arra vall, hogy Pašićnak az utóbbi eset nem lett volna ellenszenves, hiszen akkor megszabadult volna az Olaszországgal előrelátható összeütközésektől és a nagyszerb területi igények megvalósítása a horvátok rovására Olaszország támogatása mellett nem lett volna nehéz feladat.

A Monarchia összeomlása bekövetkezett a nélkül, hogy Trumbićék elismertettek volna. És ugyanakkor, mikor a be nem avatott délszlávok milliói kábultan ragadtatták el magukat a vágató eseményektől, amikor az összeomló Monarchia tehetetlenül maga alá temette azt a néhány férfit, aki fejét el nem veszítve, a megmentés útjait már-már megtalálta, Trumbić a rohanó végzet háttérében még folytaton azon mesterkedett, hogyan gáncsolja el Pašić végleges győzelmét. Úgy látszik, érezte azt a nagy felelősséget, melyet magára vett, mikor a horvát nemzet sorsának intézését önhatalmúlag magához ragadta. Október közepén az Egyesült-Államokhoz fordult, hogy az ő csapatai szállják meg a Monarchia délszláv részeit. Trumbić e különben sikertelen lépését utólag azzal indokolta, hogy így akarta kijátszani az olasz occupatiót. Valószínűleg igaza lesz annyiban, hogy azt is.² Ezután következtek már említett üzenetei a zágrábi Nemzeti Tanácshoz. De már késő volt. A zágrábi Nemzeti Tanács is hiába jelentette ki a Délszláv Választmányt az ő képviselőjének.³ Trumbićnak meg kellett hajolnia a diadal-

¹ Šišić 178 l.

² Trumbić e lépésének alighanem része van abban, hogy az Egyesült-Államok okt. 18-iki jegyzéke még mindig csak a Monarchia délszlávjai önrendelkezési jogát biztosítja, holott Csehszlovákia elszakadását befejezett ténynek tartja. Šišić 179 l. Trumbić előadása Obzor 1923 jún. 13.

³ Šišić 218, 230 l.

mas Pašić előtt és belépnie az ő megkérdezése nélkül megalakult SHS királyság kormányába, hogy ily módon próbálja valamennyire megvalósítani eszméit.

Trumbić e vereségéről 1918 végén azonban csak a beavatottak kis csoportja tudott. A tömeg, sőt a politikusok jó része is, Trumbić és Pašić közös diadalát zengte. Hogy az SHS királyság megalakult, abban az entente győzelmen kívül valóban volt része Trumbićnak: nélküle Nagy-Szerbia alakult volna meg. Hogy az SHS királyság köpönyege alatt a nagyszerb eszme uralma következett be, az viszont Pašić diadala.

Mind Pašić, mind Trumbić azonban csak azért diadalmaskodhattak, mert a világháború alatt a Monarchia délszláv-sága is oly irányban orientálódott, mely az ő monarchia-ellenes eszméiknek megfelelt. Sajátos balvégzet irányította a háború alatt is a Monarchia délszláv politikáját, mely elszalasztott minden a Monarchiára nézve kedvező alkalmat, ellenben megtett mindent arra nézve, hogy a horvátok és szlovének az entente-ideologia hatása alá kerüljenek.

A háború kitörése Horvátországot Magyarország és a Monarchia szempontjából igen kedvezőtlen helyzetben találta. Br. Skerlec Iván volt a bán, akinek kormánya ugyan unionista politikusokból állott, de a kormányt a horvát-szerb coalitio támogatta, az a coalitio, mely ismételten szembehelyezte magát az állami hatalommal, melynek politikája Szerbia törekvéseit mozdította elő. Az a coalitio alkotta a kormánytöbbséget, amely coalitio megalakulásától számította dr. Medaković Bogdan, a sabor utolsó elnöke, maga is a coalitio tagja, okt. 29-iki beszédében az elszakadási törekvések kezdetét.¹

A háború kitörésekor a katonai hatóságok Medakovićot, Pribićevićet és másokat súlyos gyanúkok alapján letartóztatták, de gr. Tisza István közbenjárására ismét szabadlábra helyeztetek. És ámbár a coalitio megalapítói (Trumbić és Supilo), volt coalitiós képviselők (Potočnjak, Banjanin), sőt egy activ coalitiós képviselő (Hinković) tették

¹ Šišić 192—193 1.

az emigrans-mozgalom vezérkarát, a Monarchia vezetői nem tartották szükségesnek, hogy Horvátországban változások álljanak be.¹

A horvát nemzet nagy többségének azonban még idegen volt a délszláv gondolat, úgy hogy az ősz uralkodó parancsára lelkesen sietett a zászlók alá és kitüntette magát a Monarchia minden csataterén. Az átpártolás és a fegyverletétel a háború első három esztendejében csak szórványos jelenség volt mind a horvátok, mind a bosnyák-muzulmánok, mind a szlovének körében. A délszláv önkéntesek között azért volt olyan kevés a horvát és a szlovén, pedig az oroszországi foglyokat oroszok, szerbek és csehek terrorisálták, hogy ez alakulatokba lépjenek. Ez a monarchiahű hangulat igen alkalmas lett volna egy kimondottan horvát nemzeti irányzat uralomra juttatására és ezzel a monarchiaellenes elemek teljes letörésére. A horvát bán és a magyar miniszterelnök azonban nem érezték meg a sorsdöntő napok elérését és maradt minden a régiben.

A coalitio eleinte igen szerényen viselkedett. Főtörekvése az volt, hogy Skerlec tehetetlen kormányzata megmaradjon, de viszont arra nagyon vigyázott, hogy ellentétbe ne kerüljön az emigransok politikájával. Mikor a sabor hosszú szünetelés után 1915 jún. 14-én újra összeült, a sabor egyik alelnöke, dr. Magdić Pero, horvát coalitíós képviselő, egy hosszú és avatatlanok szemében teljesen loyális beszédet tartott, melyben azonban az egyesülést, — nem mondja meg kivel, — jelölte meg a horvát háborús áldozatok ellenértékének. Az olasz igények ellen a sabor állást foglalt, hiszen a Comité is küzdött ezek ellen, a Comité működése ellen azonban egy szó sem hangzott el, pedig Skerlec követelte ezt a coalitiótól. Trumbić 1916 márc 18-iki, a francia kormányhoz intézett jegyzékében erre külön is hivatkozik,

¹ Krupenski, római orosz követ, 1915 febr. 10-én Hinkovićot a horvát-szerb coalitio kiküldöttének nevezi. A Sovjet ezt a jelentést is kiadta, a Monarchia hatóságai erről tehát még a háború alatt tudomást szerezhettek. L. Gjorgjević id. m. 51 l.

mint olyan tényre, mely azt bizonyítja, hogy a sabor többsége egyetért működésével.¹

Valamivel nyiltabban lépett fel a coalitio, mikor IV. Károly királyt megkoronáztatása alkalmával feliratban üdvözölte. Az 1917 márc. 9-én elfogadott felirat a loyalitas mezében és az 1868-iki kiegyezés emlegetése mellett aláhúzottan hangsúlyozza a délszláv egységet és kívánja az egyesülést. A felirat phraseológiája azonos a Comité jegyzékeinek phraseológiájával, amit a Monarchia intéző körei nem méltattak figyelemre.²

Alighogy ez a felirat elment, elhangzottak a magyar képviselőházban Szmrecsányi György képviselő leleplezései a Pašić-féle confidens listáról. (1917 márc. 21.) Ezt a listát Belgrád elfoglalásakor a Monarchia hatóságai Pašić lakásán találták. Tartalmazta pedig Pašić confidenseinek jegyzékét a Monarchiában. A confidensek között szerepelt hat coalitíós képviselő is. Az igen nagy feltűnést keltett leleplezések felett a Monarchia közvéleménye sajátságos gyorsasággal napirendre tért. A coalitio hamisítványnak minősítette a listát, a vizsgálat megindult és Wekerle miniszterelnök egy semmitmondó nyilatkozata után elaludt, bár pl. Hideghéty horvát miniszter a dolognak nagy jelentőséget tulajdonított.³

A Monarchia vezetőköreinek ez a magatartása természetesen egyre bátrabbá tette a monarchiaellenes elemeket. Ennek egyik jelensége volt az osztrák Reichsrat Délszláv Klubjának, mely magában egyesítette az osztrák képviselőház valamennyi délszláv képviselőjét dr. Korošec Antal elnöklete alatt (35), a parlament 1917 máj. 30-iki ülésén felolvasott nyilatkozata, mely a nemzeti elv és a horvát

¹ Šišić 51 l. Srkulj id. m. 243—244 l. A coalitio egyes tagjai nem titkolták Skerleczen jelenlétében sem animositasukat a Monarchiával szemben. Példa erre a Tuškan-eset. Rijec 1923 febr. 27.

² Šišić 85—88 l.

³ Egy horvát emigrans is hamisítványnak mondja a listát. (Gagliardi: *Istina o hrvatskom emigrantskom komiteu*. Graz, 1922 39 l. idevágó rész 6 l.). Érdekes, hogy a megvádolt urak maig nem tisztázták a dolgot. L. még Nyolcórai Ujság 1917 ápr. 17. Új Nemzedék 1917 máj. 13.

közjog alapján kívánja a Monarchia összes délszlávjainak egyesítését egy államban a Habsburg-ház alatt.¹ Ez a nyilatkozat döntő fontosságú a Monarchia délszláv mozgalmainak fejlődésében. Az az egyre nagyobb arányokat öltő mozgólódás, mely rövidesen hatalmába kerítette a Monarchia délvidekét, folyton e nyilatkozatra hivatkozik, mint kiinduló pontra. A nyilatkozat látszólag loyalis, hiszen ha változtatni akar is a dualismuson, de kifejezetten ragaszkodik a dynastiához és csak a Monarchia délszlávjairól beszél. Azzal is elkülöníti magát a Délszláv Comitétól, hogy jogforrásul a horvát közjogot is elismeri. Azonban nem szabad ezeket a különbségeket nagyon komolyan venni. 1917 májusában még számolni kellett a Monarchiában fennálló renddel és a látszólagos loyalitas egyrészt arra volt jó, hogy bizonyos udvari körök megnyeressenek, másrészt arra, hogy egyes, mindig Habsburghű pártok (a szlovén néppárt, a különböző horvát jogpártok) jóhiszemű híveinek támogatása biztosíttassék. A horvát közjog emlegetése is csak a horvát nagyközönségnek szólt. A nemzeti elv azonban már az entente szótárából van véve és bizonyos fokig ellentétben állván a horvát közjoggal, továbbá miután a nemzeti elvnek a Monarchia határaihoz való kötése ez elv lényegét tagadja, világos, hogy a nyilatkozat és a Délszláv Comité működése között mutatkozó ellentétek csak theoreticus értékűek, különösen akkor, mikor a nyilatkozatnak nincs egy szava sem a Comité ellen.

A horvát sabor pártjai közül a Starčević-párt azonnal (jún. 5) csatlakozott a bécsi declaratióhoz. Ez a határozat hosszasan magyarázza a nemzeti elvet, melyet a Monarchia határaihoz elég lazán fűz.² Akik ismerték a Starčević-párt akkori hangulatát, eléggé tisztában voltak, hogy ez a párt a Monarchia vesztét óhajtja.

A két határozat nyomán nyilatkozat-özön indult meg különböző monarchiabeli délszláv szervezetek és gyűlések részéről.³ Ugyanekkor a cenzura bilincseiből egyre jobban

¹ Šišić 94 l.² Šišić 94—96 l.³ Šišić 101—105, 107—108, 113—117, 122—124 l. Šišić maga megmondja, hogy e határozatoknak csak kis részét közli.

felszabaduló délszláv sajtóban is igen erős délszláv propaganda fejlődött ki, mely nem képviselvén hivatalos véleményeket, sokkal szabadabban fejezhette ki törekvéseit és ismerve Bécs és Budapest járatlanságát in rebus slavicis, folyton bátrabb lett és nem is igen leplezte hazaáruló üzelmeit.¹

Betetőzte a dolgot Mihalovich Antal báni kinevezése. Az Esterházy-kormány megalakulása a legjobb alkalom volt a délszláv mozgalmak ellen tehetetlen Skerlec-kormány eltávolítására. Ez meg is történt, de a helyett, hogy a mindenkitől várt horvát cursus következett volna be, az unionisták elejtésével a báni kormány teljesen a coalitio kezeibe ment át. Ezzel az állami hatalom Horvátországban a hazaárulók kezébe jutott.²

¹ E sorok írója tisztán a Monarchia délszláv lapjaiból szerzett értesülései alapján az Uj Nemzedék 1917-iki és 1918-iki évfolyamaiban folyton felhívta a figyelmet a készülő elszakadásra és kimutatta a Monarchia délszláv mozgalmainak összefüggését Trumbić és a szerb kormány működésével, a nélkül, hogy bármi eredményt ért volna el. L. különösen *Pasicstól a koalícióig* c. cikkemet (Uj Nemzedék 1917 44—45 sz.).

² Mihalovich hatalomra jutásának okait és körülményeit részletesen tárgyaltam *IV. Károly és a délszlávok* c. tanulmányomban (Uj Magyar Szemle 1920 nov. szám 30—46 l. idevágó rész 36—38 l.). Kiegészítőleg itt bővebben ismertetem egy magát meg nem nevező coalitíós képviselő feljegyzéseit: Esterházy kinevezésekor a coalitio ügye nagyon rosszul állott. Szmracsányi leleplezései folytán a pesti politikai hangulat ellenük volt és úgy látszott, B. Rauch Pál lesz a bán azzal a feladattal, hogy a coalitiót letörje. A coalitiónak mindenképpen meg kellett akadályoznia azt, hogy egy monarchiahű kormánytöbbség alakuljon meg. Az uralkodó a béke útjait kereste. Egyszerre csak egy véreshangú cikk jelent meg a Tempsban Rauch ellen, azzal vádolván az osztrák-magyar kormányt, hogy e kinevezéssel elárulja, hogy békeszándékai nem őszinték. «Jól dolgoztak kint a mi barátaink!» Czerninnél a Délszláv Klub ugyanézzel érvelt: Rauch kinevezése rossz benyomást fog tenni Párizsban. «Czernin erre kinyitott egy ajtót, mondván: Mondják ezt meg ennek az úrnak! és bemutatta őket Esterházynak. Akkor e találkozásnak mély titokban kellett maradnia, mert nem volt szabad elárulni, hogy osztrák politikusok avatkoznak magyar ügyekbe.» Mihalovichnak jó összeköttetései voltak a szlapon aristocratiával, ennek meg (Majláth) az udvarral. Így lett ő a bán és a coalitio nem csalódott benne. (Riječ SHS 1919 jan. 17.)

Azt hiszem, a coalitio kormányrajutásának része van a korfui declaratio létrejöttében is. A szerbek, de az angolok és olaszok is jobban voltak informálva a délszláv mozgalmakról, mint Bécs és Budapest. Trumbić helyzetét lényegesen erősítette az a tény, hogy a közhatalom Horvátországban az ő barátai kezébe ment át, akik őt sohasem dezavualták és amennyire tehették, ki is mutatták azt, hogy vele egyetértenek. A Monarchia délszlávjaira meg természetyszerűen óriási hatással volt a korfui declaratio. Egyrészt azt láthatták belőle, hogy Szerbia és a Comité teljes egyetértésben vannak, van egy közös, minden kételyt kizáró programjuk, másrészt meg méltán hitték azt, hogy ez a program az entente programja is, tehát sorsuk entente-győzelem esetére már eldőlt. Ennélfogva a délszláv érzelmű politikusok és szervezetek, a máj. 30-iki programból kiindulva, mérföldes lépésekkel közeledtek a korfui program felé.¹

A triesti *Edinost* (Egység) politikai egyesület 1917 aug. 28.-án erőlyesen tiltakozik Olaszország isztriai és dalmáciai igényei ellen, de mélységesen hallgat az e tartományok elszakítását célzó korfui declaratióról.² A horvát sabor ellenzéki pártjainak, — a Starčevićianusok, Budisavljević Srgjan és Pribićević Valerijan (Szvetozar testvére) coalitíós-dissidens képviselők, — a Sovjet békeajánlatakor kiadott 1917 dec. 3-iki nyilatkozata már a délszláv egységet csak a népek önrendelkezési joga alapján követeli és hallgat a dynastiáról, hallgat a Monarchia határaitól.³ 1918 jan. 18-án és febr. 2-án két szlovén párt követeli ugyanilyen módon az egységet és sürgeti egy Nemzeti Tanács megalakítását.⁴ 1918 jan. 24-én a zágrábi ú. n. délszláv egyetemi ifjúság demokratikus békét és teljes délszláv egységet követel.⁵ 1918 jan. 27-én a szerb

¹ A coalitio vezérlapja utólag megállapította, hogy ha 1917-ben Rauch jutott volna uralomra, az elszakadás nem történt volna meg. (Riječ 1921 máj. 30.)

² Šišić 102 l.

³ Šišić 105 l.

⁴ Šišić 113, 122 l.

⁵ Šišić 114—115 l.

radicalis-párt karlócai ülése nyilatkozik a délszlávok egyesülése mellett, bár ugyanekkor a szerb mentalitásra nézve igen jellemzően kétségbevonja a horvátok és szlovének nemzeti egységét a szerbekkel.¹

A Monarchia hatásai és vezető körei mindezt szó nélkül tűrik. Még az sem hozza ki őket nyugalmukból, mikor Korošec mint a Délszláv Klub elnöke 1918 jan. 31-én a Brest-Litovskban tárgyaló osztrák-magyar, német(!), orosz (!) és ukrán (!) béke delegációkhoz jegyzéket intéz, kijelentve, hogy a Délszláv Klub a tárgyalásokon részt óhajt venni és a megkötendő békét a délszlávokra nézve eleve érvénytelennek minősíti, amennyiben a tárgyalásokon részt nem vehetnek. Bejelenti igényét az egész délszlávtság egy államban való egyesítésére az önrendelkezési jog alapján.² Trumbić sürgősen kijelentette, hogy ő sem ismeri el a brest-litovski osztrák-magyar béke delegációt illetékesnek a délszlávok nevében is békét kötni és Korošec fejtegetéseit tiszta entente nyelvre átírva, világosan elárulja együttműködésüket.³

A monarchiaellenes délszláv pártok 1918 márc. 2-án és 3-án Zágrábban titkos tanácskozást folytattak, melyen 43 politikus vett részt. A tanácskozás titkos volt, ellenben az elfogadott határozatot azonnal nyilvánosságra hozták: a nemzeti elv és a népek önrendelkezési joga alapján követelik a szlovének, horvátok és szerbek független államát.⁴ Ez a határozat a korfui declaratio teljes receptiója. A Karagyorgyevics-ház ugyan nem említetik benne, de a Habsburg-ház sem: világos tehát, hogy a határozat Korfu ezen pontját sem veszi tagadásba. Az újabb délszláv párt- és gyűléshatározatok ezentúl csekély kivétellel mind ebben a gondolatkörben mozognak.⁵ 1918 ápr. 18-án, majd máj. 7-én a Reichsratban van megint egy szövetkezett cseh-délszláv fellépés,⁶ jún. 5-én a Starčević-párt újra megismétli a márc.

¹ Šišić 116—117 l.

² Šišić 117—121 l.

³ Šišić 124—125 l.

⁴ Šišić 125—126 l.

⁵ Šišić 126, 128—130, 131—133 l.

⁶ Šišić 130—131, 134—136 l.

3-iki határozatokat,¹ mely határozatok ismét újabb declaratio-özönt indítanak meg.²

A Mihalovich-kormány és a horvát-szerb coalitio mindez üzemlektől látszólag távortartották magukat. De csak látszólag, mert a valóságban egyrészt teljesen szabadjára engedték a délszláv agitációt, másrészt a Monarchia élelmezését megakadályozó gazdasági politikával lényegesen meggyorsították az összeomlást. A viszonyok ismerői ugyan minduntalan felfedeztek áruló tüneteket és egyes magyar lapok (Pesti Hírlap, Magyar Hírlap, Új Nemzedék) siettek e jelenségeket leleplezni, de leleplezéseikkel hasonlíthatatlanul nagyobb hatást értek el Zágrábban, mint Bécsben vagy Budapesten.³ Maga a horvát kormány folyton el volt készülve a bukásra, de a Monarchia vezető köreinek halogató politikája miatt a leváltás egyre késett.

A magyar kormány a választójoggal vesződött. A kormány egyik tagjának, Windischgrätznek, ugyan jó délszláv értesülései voltak és Szerényi támogatta őt, de sok jóindulattal kezdeményezett actiói eredménytelenek maradtak. Windischgrätz 1917 okt. 3-án a Felség előtt kifejtette délszláv programját: a Monarchia délszlávjai egyesítendőek Szent István koronája alatt. Ezt a tervet akkor Czernin gáncsolta el. 1918 máj. 10-én Windischgrätz a Monarchia ujjaszervezéséről egy memorandumot adott át a Felségnek, melyben a délszláv kérdést ugyanilyen módon véli rendezhetőnek, csak Szerbiának szán egy kereskedelmi kikötőt. A Felség megbízásából Windischgrätz tárgyalt e programról különböző magyar politikusokkal. Feljegyzései

¹ Šišić 138—139 l.

² Šišić 139—142 l.

³ Legyen szabad itt megemlíteni e sorok írójának néhány ilyen cikkét: *Mit határozott a koalíció?* (Új Nemzedék 1918 márc. 6. a horvát sajtóiroda meghamisítva jelenti Pestre az eseményeket.) *Az unionizmus sírásói* (U. N. 1918 máj. 9. a coalitio megegyezett Korošecce). *A Mihalovich-kormány bűnei* (Magyar Hírlap 1918 febr. 5. az unionisták üldözése). *Az unionizmus alkonya* (M. H. ápr. 5.) A coalitio lapja utólag megállapította, hogy kezdettől fogva ő volt az entente-barátok közlönye. (Riječ 1923 ápr. 20.)

szerint Wekerlének diametralisan ellenkező nézetei voltak a délszláv kérdésről, Tisza és Apponyi nem akartak tudni Horvátország bárminő területi megnagyobbításáról. Az volt a közvélemény, hogy Bosznia corpus separatumként csatolandó Magyarországhoz. Egyedül Andrássy nem hitt a corpus separatum lehetőségében, egyébként azonban ő sem rokonszenvezett a Monarchia délszlávjainak egyesítésével és a békekötés előtt most már illusoriusnak tartott minden megoldást. Korošec 1918 jún. 27-én audientián volt a Felségnél és olyannak mutatta magát, mint aki teljesen megvan nyerve annak, hogy a délszláv kérdés a Monarchiában oldassék meg. 1918 aug. 17-én Windischgrätz ráveszi a királyt, hogy memoranduma alapján kezdjen új tárgyalásokat. A délszlávok közül beavatandóaknak tartja a tervekbe Korošecet, Unkelhäuser horvát minisztert, Sarkotić tábornokot, Bosznia tartományi főnökét és br. Rauch volt horvát bánt.¹ A rohanó események azonban már akkor keresztül vágta e tervezgetéseken, hiszen előtte való napon Laibachban már megalakult a Nemzeti Tanács.²

Windischgrätz actiójától függetlenül Wekerle miniszterelnök is foglalkozott a délszláv kérdéssel.³ 1918 elején készen volt programjával: Dalmácia egyesítendő Horvátországgal és a horvát autonomia kiterjesztendő; Bosznia külön banatusként Magyarországhoz csatolandó; az osztrák délszlávok Ausztriában maradnak. Wekerle tervét előzetesen sem Ausztriával, sem a horvátokkal nem beszélte meg, hanem legelőször is a bosnyákokkal kezdett tárgyalgatni. Természetesen minden eredmény nélkül. Délszláv ügyekben való tájékoztatlanságában hónapokig foglalkozott a bosnyák corpus separatummal és a horvátországi állapotokról nem látszott tudomást venni, pedig a máj. 10-iki koronatanácson Mihalovich nyíltan szembe fordult vele.

Csak akkor ébredt rá, hogy valamit tennie kell, mikor

¹ Windischgrätz id. m. 169—170, 183, 217—219, 222—223, 241, 251 l.

² Šišić 156—160 l.

³ Wekerle tárgyalásairól bőven írtam *IV. Károly és a délszlávok* (Uj Magyar Szemle 1920 nov. 30—46 l.) c. tanulmányomban.

augusztus folyamán a Felség közölte vele, hogy bizalma Mihalovichban megingott. Wekerle erre Skerleczet vagy Unkelhäusert ajánlotta bánnak, ami elárulja, hogy a horvát helyzet súlyosságáról fogalma sem volt. Windischgrätz egy főherceget akart királyi biztosnak Zágrábba küldetni, de Wekerle minden rendkívüli intézkedést fölöslegesnek tart és a minisztertanács az ő álláspontját fogadja el.¹ Skerlecz bánsága azonban megbukott a királynál, mert a Felség előtt kijelentette, hogy hozzá ugyan őszinte lesz a délszláv kérdésben, de nincs abban a helyzetben, hogy a magyar kormánnyal szemben is őszinte legyen. A Felség ilyen játékra nem volt kapható.²

Telt-múlt az idő. Szeptember végén két lépés történt magyar részről a délszláv kérdés rendezésére. Az egyik Tiszának eléggé ismeretes sarajevói útja. Ez csak arra volt alkalmas, hogy a helyzetet még jobban elmérgesítse és a Monarchia délszlávjai előtt documentálja a Monarchia egyik legnagyobb államférfiának teljes tájékoztatlanságát a délszláv kérdésben.³ A másik lépés Wekerle tanácskozásai voltak egyes coalitiós képviselőkkel. Ma már tudjuk, hogy a coalitiós urak csak időnyerés céljából tárgyaltak Wekerlével. Mindenáron uralmon akarták tartani a Mihalovich-kormányt addig, amíg üt az óra és az álarcot el lehet dobni.⁴ Wekerle öreges derűvel tárgyalgatott az 1868-iki kiegyezés revisiójáról és nagyon meg volt elégedve a coalitiós képviselők mérsékelt magatartásával.

Okt. 5-én a magyar minisztertanács Unkelhäusert mint designált bánt Zágrábba küldi. Okt. 10-én már visszajött a bánjelölt és jelentheti, hogy Mihalovich és a coalitio megmondták neki, hogy a báncsere dolgában nem alkalmaz-

¹ Windischgrätz id. m. 256, 258, 259 l.

² Windischgrätz id. m. 277—278 l. és az én tanulmányomban 42 l. A király correct magatartását utólag a coalitio is elismerte. (Riječ 1923 máj. 24.)

³ Windischgrätz 263 l., továbbá az én tanulmányom, melyben Tisza mea culpája is idézve van. Šišić 161—165 l. Megerősíti ez adatokat a coalitio vezérlapja is. (Riječ 1923 máj. 24.)

⁴ Riječ SHS 1920 máj. 22.

kodnak a magyar kormány óhajtásához. Windischgrätz ekkor már csatlakozott Andrassy felfogásához, hogy t. i. Horvátország Magyarország számára elveszett és legjobb esetben a Monarchia részére menthető meg nagyhorvát alapon. Azért ez irányban gyors és radicalis intézkedéseket kíván, de a döntés elhalasztatik. Mihalovich erre egyszerűen megszakította az összeköttetést a magyar kormánnyal.¹

Ami még hátra van, a jogpárt utolsó, kétségbeesett kísérlete Horvátország megmentéséért, az örök érdeme lehet annak a néhány férfiúnak, aki a Monarchia és a horvátság érdekében hajlandó volt életét kockáztatni, de az összeomlást többé már meg nem akadályozhatta. Még annyi sikerük sem volt, hogy az utolsó percben rájuk lett volna ruházva a hatalom. A báni székben mindvégig ott ült az áruló bán, Mihalovich Antal. Én csak feljegyzem e mindenre elszánt és mindenkor királyhű férfiak nevét: dr. Horvat Sándor, a jogpárt elnöke, dr. Pazman József zágrábi egyetemi tanár és dr. Frank Ivo, a jogpárt volt vezérének fia, mindhárman horvát képviselők.²

1918 októberében a helyzet Horvátországra nézve tehát az volt, hogy a Monarchia egy komoly lépést sem tett uralmának megőrzésére. A közhatalomnak horvát nemzeti elemek kezére juttatását meg sem kísérlette. Ezzel szemben egy sereg olyan lépést tett, melyek a be nem avatott tömegekben azt a benyomást keltették, hogy bizonyos vezető factorok szívesen látják a délszláv agitatiót és helyeslik az elszakadó törekvéseket. A coalitio a királyról olyan híreket terjesztett, mintha helyeselné politikájukat.³ Horvátországban mindenki tudta, hogy Mihalovichnak mi a programja és látnia kellett, hogy bár törekvéseit ismételtelen leleplezték, változatlanul megmaradt Magyarország harma-

¹ Windischgrätz id. m. 275, 283—284, 293, 294, 302, 309, 316 l.

² Windischgrätz id. m. 320, 321, 322, 332—333, 341, 344—345, 356, 364, 374, 375, 378, 379, 408. Gr. Andrassy Gyula: *Diplomácia és világháború*. Budapest, 1920, 252 l. 8° idevágó rész 199 l. és az én tanulmányom.

³ E hírek teljes cáfolata id. tanulmányomban Uj Magyar Szemle 1920 nov. 43 l.

dik zászlós urának. Látták, hogy az egyetlen entente-ellenes párt, a jogpárt, reménytelenül ellenzékbe van szorítva és a Monarchia érdekeit képviselő báni kormány szabadon üldözi.¹ Mikor a Monarchia békét kért, már majdnem az összes délszláv pártok közös nyilatkozatban jelentik ki, hogy nevükben a közös külügyminisztériumnak nincs joga beszélni és e nyilatkozatért a hajaszála sem görbül meg senkinek.²

Világos volt, hogy a Monarchia ereje megrokkant. A monarchiahű elemek teljesen elveszítették a talajt lábaik alól. Az elszakadásra kész elemek ellenben bent ültek a hatalomban. A világháború évei alatt céltudatos aknamunkával a közhangulatot teljesen előkészítették az elszakadásra. Joggal hivatkozhattak nemzetük előtt arra, hogy ők lehetővé tették azt, hogy bár a horvátság zöme a háborút végigverekedte a Monarchia seregében, a nemzet mégis odaállhat a győztesek sorába. Ott volt számukra a kész megoldás is: a korfui declaratio.

Kétség sem fér ahhoz, hogy a népek önrendelkezési joga alapján a korfui declaratio nem lehetett kötelező erejű a horvát nemzetre nézve. Az okt. 29-iki sabori határozatok nem is ismerték el a declaratiót jogforrásnak és azzal, hogy a kormányformáról való döntést kifejezetten fenntartották a közös constituante számára, tényleg is tagadásba vették a declaratio jogérvényét. Azok a férfiak azonban, akik ezekben a napokban magukhoz ragadták a nemzet sorsának irányítását, 'azt hirdették, hogy a korfui declaratio elismerése politikus dolog. Hiszen ezzel az entente előtt igazolják, hogy ők valóban mindig egyetértettek Trumbićcal, aki nemzete sorsát teljesen az entente győzelméhez kötötte. Ajánlatos volt elismerni a declaratiót a szerbek miatt is, mert Szerbiát Korfu valóban kötelezte, ellenben érvénytelenítése esetén a nagyszerb gondolat előtérbe nyomulása volt várható. Hivatkoztak arra is, hogy egyrészt a Monarchiából egyre-másra kiszökdő emigránsok

¹ L. Mihailovich nyári leleplezéseit a jogpártról tanulmányomban (44—45 l.).

² Šišić 165—167 l.

által, másrészt az entente-fogságban a délszláv legiókba beállott monarchiabeli délszláv katonák által a Monarchia délszlávjai folytonosan azonosították magukat Trumbicék törekvéseivel. Bizonyos az, hogy a Monarchiának egyetlen délszláv törvényhozó testülete sem dezavualta soha a Comité működését, ellenben egész sereg olyan délszláv határozat volt, mely burkolt formában jóváhagyta e működést.¹

Az a fejlődés tehát, mely a délszláv kérdésben a világháború alatt beállott, a helyzetet az elszakadásra egészen megérlelte. A Mihalovich-kormány kinevezése és a korfui declaratio kiadása óta bizonyos volt, hogy ha a háború a Monarchiára nézve veszteséggel záródik, a délszláv tartományok megtartása lehetetlenné válik és Horvátország elszakadása a Szent Koronától többé meg nem akadályozható.

IV.

Hogy a magyar-horvát unio ügye nincsen rendben, az e század eleje óta a viszonyok felületes ismerői előtt sem volt titok. Hogy a bajok forrása hol és miben keresendő, azzal a magyar közvélemény nem volt tisztában és a kérdés nem is nagyon érdekelte. Még a vezető politikusok legtöbbszörének sem volt soha sem ideje, sem kedve a horvát ügyekkel vesződni. Mint a rossz orvos, ki halálos kórt tüneti kezeléssel próbál leküzdeni, a váltakozó magyar kormányoknak az volt a törekvésük, hogy valami fogással ideiglenesen lerázzák e kellemetlen kérdés gondját. Elmerülve a közjogi vizályokba Ausztriával és a belső pártküzdelmekbe, más kérdésekre nem vetettek súlyt.

Az 1867-iki kiegyezés az akkor már az összeomlás előtt állott Habsburg-Monarchia életét egy félszázaddal meghosszabbította. Ez a közjogi berendezkedés azonban nehézkesebb, sok részben bonyolultabb volt, semhogy az állami gépezet működésének simaságát és zavartalanságát biztosítani tudta volna. E mellett kezdet óta megvolt az a

¹ Dr. Barac Fran: *Krfska deklaracija*. Hrvát, 1921 jan. 13. és jan. 15.

fogyatkozása, hogy nem elégített ki mindenkit, tért hagyott utógondolatnak. Mikor a két állam mellett egyre fokozódó erővel jelentkeztek a Monarchia nemzetiségei is, mint olyanok, akik kívánságaik kielégítését teljes mértékben igénylik, a vezető politikai körök megdöbbenve látták, milyen óriási nehézségek tornyosulnak útjukba, ha az állami gépezet korszerű reformjával, a régi és az új igényeket egymással összhangba hozni megkísérlenék. Visszariadva e feladat nagyságától, dogmává tették az 1867-iki kiegyezés érinthetetlenségét. Örök és változatlan törvényeket nem ismer a történelem. A törvények bizonyos erőviszonyok folyamánai: ha változás áll be az erőviszonyokban, melyek a törvényeket létre hozták, változásnak kell beállania a törvényekben is. Ha ez nem történik meg, az élet előbb-utóbb átvág azokon a paragraphusokon, melyek szabad fejlődését meg akarják akadályozni. A dogmává tett kiegyezés évtizedekig útjában állott a fejlődésnek, az élet realitasaival szembe örökösen paragraphusokat szegezett, a mivel meddő körforgásra kárhoztatta az egész állami szervezetet.

A közjogi gondolkozás túltengése volt e viszonyok egyik következménye. Erre mi magyarok különben is hajlamosak voltunk. A kétségtelenül érdekes közjogi problémák egészen elterelték figyelmünket olyan kérdésekről, melyek minden közjognál életbevágóabbak lettek volna. Az örökös közjogi vitatkozás bizonyos színvakságot is okozott: a complicált kérdéseknek csak a közjogi oldalát láttuk meg és a közjogi rész elintézésével elintézettnek véltük az egész kérdést.

Ha 1918 előtt a magyar ember a horvát kérdéstről hallott, rögtön az 1868: XXX. törvényre gondolt. A horvát kérdés lényegét abban látta, fenntartható-e és miként a magyar-horvát kiegyezés. És e tekintetben nem sokat különböztek a magyar kormányok az átlag magyar embertől. Minden horvát válság megoldásánál az egyetlen szempont az volt, miként lehet e kiegyezést megvédeni, hogyan lehet ellensúlyozni minden olyan törekvést, mely e kiegyezés kereibe be nem illeszthető. Ez az eljárás nagyon leegyszerűsítette a horvát kérdést; hiszen a feladat mindössze az volt,

hogy a bán olyan többséget szerezzen, mely hajlandó a kiegyezés alapján álló országos kormányt támogatni. Azonban a kérdésnek ez a leegyszerűsítése formális megoldásokhoz vezetett, melyek létrejöttük pillanatában már rendelkeztek a biztos bukás minden feltételével.

A magyar-horvát unio eszmájének azonosítása az 1868-iki kiegyezéssel végzetes szerencsétlenség volt. A magyar közvélemény sajátságosan megfélemedezett arról, hogy volt magyar-horvát unio 1868 előtt is és ez az unio idők és hatalmi viszonyok szerint ismételtén változott, a nélkül, hogy ezzel az állami symbiosis folytonossága megszakadt volna. Az 1868-iki kiegyezés csak egyik formája volt az uniónak, nem is éppen a legszerencsésebb, sőt eredendő bűnökben leledző formája. Az uniónak azonosítása az 1868:XXX-cal eredményezte azt, hogy az e törvény ellen küzdő horvátok meggyűlölték magát az unio eszméjét és nemzeti törekvéseik legfőbb akadályát nem egy fogyatékos, de megváltoztatható törvényben látták, hanem magában az unio tényében. Két nemzedék nőtt fel úgy Horvátországban, hogy nemzete minden bajának okát az unióban kereste.

Van egy magyar legenda: a fehér lap legendája, a fehér lapé, melyet Deák Ferenc adott a horvátoknak, írják rá, mit akarnak és amit a horvátok ráírtak a fehér lapra, azt tette törvénné a haza bölcse. A legenda szép, a legenda mély értelemű, csakugyan ily módon lehetett volna áthidalni az 1848 óta a magyarok és horvátok közt tátongó űrt, a legendának csak egy hibája van: az, hogy nem igaz.

Ferenczi Zoltán megállapította, hogy sehol Deák Ferenc cikkeiben és szónoklataiban a fehér lap kifejezés elő nem fordul. Az ötvenes évek óta másoknál gyakran találkozzunk e két szóval.¹ Deák Ferencnek a horvát kérdésről vallott felfogása azonban nem járt messze a fehér lap gondolatától. A közvélemény tehát bizonyos joggal fűzi az ő nevéhez e kifejezést. A baj csak az, hogy mikor a magyar-horvát kiegyezés megkötetett, Deák Ferenc felfogása nagyon kevésbé érvényesült.

¹ Ferenczi Zoltán: *Deák élete* III. k. 351 l.

1848-ban de facto felbomlott az unió. Mikor 1861-ben a horvát sabor újra összeülhetett, júl. 28-án egyhangú határozattal meghozta a 1861: XLII. törvényt, mely megállapítja azt, hogy az 1848-as események Magyarország és Horvátország között minden jogi kapcsolatot megszüntettek, kivéve a király személyének, a koronának és a koronázási actusnak közösségét. A sabor mindazonáltal hajlandó a magyar országgyűléssel egy szorosabb magyar-horvát közjogi viszonyról tárgyalni, de e tárgyalás előfeltétele az, hogy Magyarország ismerje el Horvátország teljes függetlenségét és ismerje el Horvátország területének realis és virtualis teljességét, azaz ismerje el horvát területnek a polgári és katonai Horvát-Szlavonországokon és Dalmácián kívül Fiumének és a Muraköznek Horvátországhoz való tartozását is.¹

A sabor e határozatát az uralkodó szentesítette. Lehet vita tárgyává tenni azt, hogy volt-e joga a sabornak ilyen törvény hozására, hogy politikailag helyesen járt-e el, mikor ilyen törvényt hozott, de az kétségtelen, hogy a törvényt a horvát nemzet arra hivatott törvényhozó testülete szavazta meg és a horvát nemzet törvényes ura szentesítette. És az is áll, hogy Deák felfogása szerint Horvátország önrendelkezését tiszteletben kell tartani és vele szemben még akkor sem szabad erőszakot alkalmazni, ha végleg el akarna szakadni.²

Az 1865-iki sabor is e törvény alapjára helyezkedett mind feliratában, mind a Pestre küldött regnicolaris deputációnak adott utasításaiban. A magyar és horvát regnicolaris deputatiók tárgyalásai éppen ezért eredménytelenek is maradtak.³ A porosz háború befejezése után a sabor 1866 dec.

¹ A kiegyezési tárgyalások horvát anyagát legjobban Horvat Rudolf foglalta össze *Najnovije doba hrvatske povijesti*. Zagreb, 1906, 296 l. 8° c. művében. A könyv idézi az egész horvát szakirodalmat is. Az 1861: XLII. törvényt a sabor 120 tagja szavazta meg, három nem szavazott, 47 meg távol tartotta magát. A kiegyezési tárgyalásokra nézve l. még Wertheimer Ede háromkötetes Andrássy életrajza I. kötetének 446—476 lapjait.

Ferenczi id. m. II. k. 272 l.

³ Horvat id. m. 233—235 és 237—244 l.

18-án 86 szavazattal 44 ellenében (4-en nem szavaztak) újra kimondta ragaszkodását az ominosus törvényhez.¹ Deák felfogása ezidőben az volt, hogy Fiume és a Muraköz kérdésében nem lehet engedni, de a horvátok egyéb követeléseit, ha másként nem megy, el lehet fogadni.² Miután a Muraköz még 1861-ben visszacsatoltatott, a fiumei kérdés pedig későbbben a provisoriummal elimináltatott, világos, hogy a kiegyezés deáki értelemben okkal-móddal meg lett volna köthető úgy is, hogy az 1861: XLII. törvénnyel összhangban legyen.

A horvát sabor nem állott hivatása magaslatán ezekben a sorsdöntő években. 1861-ben, ha egészen beáll az osztrák táborba, talán megakadályozta volna a dualismust, akkor ezt nem tette meg; 1867-ben a dualismus már nem volt megakadályozható. A sabor magatartása csak azt eredményezte, hogy a kiegyezés Horvátország nélkül kötött meg. Azonban az, hogy a sabor rossz taktikát követett, nem változtat azon a tényen, hogy az osztrák-magyar kiegyezés a horvátok megkérdezése nélkül jött létre, holott reájuk is vonatkozott.

A sabor 1866 dec. 18-iki határozata és másnap elfogadott felirata után királyi kézirattal elnapoltatott. A felelős magyar kormány kinevezése után máj. 1-ére újra összehívatott, hogy a koronázáson való részvételtől tanácskozzék. A sabor máj. 18-iki felirata megint az 1861: XLII. alapjára helyezkedett és sokféle kívánsággal állott elő, mire a király máj 25-én feloszlatta. A koronázás azután Horvátország nélkül ment végbe.³ Ausztriával a kiegyezési tárgyalások ezután lefolytattattak és a kiegyezési törvények szentesítették, a nélkül, hogy Horvátország hozzájuk szólhatott volna.

1867 júl. 27-én báni helytartóvá br. Rauch Levin, az unionista párt egyik vezére, neveztetett ki. Az ő feladata

¹ Horvat id. m. 251—256 l.

² Ferenczi id. m. III. k. 137 l.

³ A koronázáson felsőbb rendeletre részt vett Šokčević bán, néhány főúr, Pozsega megye és néhány város kiküldöttei, de ez nem tekinthető Horvátország képviselőjének. L. Horvat id. m. 260—269 l.

volt a magyar-horvát kiegyezést a Monarchiában kialakult új helyzetnek megfelelő formában tető alá hozni. Rauch félretéve az előző sabor által meghozott választási törvényt. 1867 okt. 20-án királyi rendelettel új választói rendet ostromolt és részint ezzel az új renddel, részint a választások kemény vezetésével elérte azt, hogy a sabor 66 választott tagja közül csak 14 volt ellenzéki. Ez az ellenzék 1868 jan. 8-án, a sabor összeülése napján egy az 1861: XLII. törvényre hivatkozó nyilatkozat felolvasása után kivonult és többé nem tért vissza. Az ily módon összeült sabor kötötte meg aztán a magyar országgyűléssel a magyar-horvát kiegyezést. De még ez a magyarón sabor is óvást emelt az osztrák-magyar kiegyezésnek Horvátország nélkül történt megkötése ellen.¹ A Rauchék által megkötött magyar-horvát kiegyezést a sabor saját házszabályai megsértésével, a részletes tárgyalás mellőzésével 1868 szept. 24-én en bloc fogadta el.²

A kiegyezést nem sikerült népszerűvé tenni Horvátországban, bár ez irányban a király, Magyarország és az 1868 dec. 8-án bánná kinevezett Rauch minden tőlük telhetőt megtettek. Rauch látva sikertelenségét, később erőszakos eszközökhöz fordult, ami bukásához vezetett (1871 jan. 26). Az 1871-iki választásokon 65 képviselő közül csak 13 uninista volt. Különböző próbálgatások következtek. Ezekből kiderült, hogy az unionista párt többé nem tud többségre szert tenni. A Hohenwart-kísérlet bukása után viszont a dualismus megváltoztatására nem volt kilátás. Ennek hatása alatt az unio és Magyarország eddigi fő ellensége, a nemzeti párt, hogy kivezesse Horvátországot a chaosból, melyben Rauch bukása óta volt, a kiegyezés revisiójának programjával elismerte a kiegyezést. A revisio a kiegyezés lényegét semmiben sem érintette, de a kormányra jutott nemzeti párt 1873 szept. 5-én megszavazta.³

Lehetne a történelemből példákat hozni arra, hogy hasonló aggályos módon létre jött törvények utóbb a köz-

¹ Horvat id. m. 273—275 l.

³ Horvat id. m. 279—285 l.

² Horvat id. m. 276 l.

vélemény megnyugvásával szentesítették. A magyar-horvát kiegyezés is válhatott volna ily módon a két nemzet végleges kibékülésének alapjává. Hiszen még Horvat Rudolf is, aki e kiegyezést nemzeti szerencsétlenségnek tartja, elismeri, hogy a horvátok általa bizonyos vívmányokat értek el.¹ Az, hogy a kiegyezés leghevesebb ellensége, a nemzeti párt, öt év múlva egy inkább formalis revisio árán elismeri a közre működése nélkül létrejött törvényt, a megnyugvás jele. Azonban az igazsághoz mérten meg kell állapítanunk, hogy a nemzeti párt behódolása sohasem volt őszinte és utógondolat nélküli, amint a párt politikai conceptiója mellett nem is lehetett az és hogy a kiegyezés magyarázata és alkalmazása körül a magyar-horvát ellentétek folyton élesebben ütődtek ki.

Amint az osztrák-magyar kiegyezést egészen másként fogták fel az osztrák politikusok és közjogászok, mint a magyarok, éppen úgy volt ez a magyar-horvát kiegyezés esetében is. A horvátok a horvát államiságot próbálták belemagyarázni, mi a teljes egységet. Növelte a zavart a kiegyezési törvénynek jogilag sokszor kevésbé szabatos fogalmazása, továbbá a magyar és a horvát szöveg eltérései. Ezekből származtak az örökös kiegyezési sérelmek, melyek objectív megvitatására egyre kevesebb volt a lelki dispositio. Ehhez járultak még egyes bánoknak és közegeiknek balfogásai, erőszakos fellépése és corruptiója, melyek legtöbbször e kormányférfiak személyes visszaélései voltak, de a horvát közvélemény által rendszeren a magyarságnak tulajdonítottak. A legmélyebb nyomot a horvát lélekben Khuen-Héderváry sívár húszéves bánága hagyott, mely felőrölte az unio szempontjából annyira-amennyire megbízható nemzeti pártot is.

A kiegyezési sérelmek részletes tárgyalása nem célja e soroknak. Kevéssel az összeomlás előtt kísérletet tettem a sérelmek legfőbbjeinek összeállítására és módokat ajánlottam kiküszöbölésükre.² Ma már e sérelmek úgynevezett

¹ Horvat id. m. 278—279 l. E vívmányok : a külön horvát nyelvű eredetiben kiadott koronázási hitlevél a «testvér királyság» kifejezés.

² Szücsi József: *A horvát kérdésről*. Politika, 1918, 8—9. szám 18—47 l.

actualis. Ellenben akkor is hangsúlyoztam, hogy a magyar-horvát ellentétek gyökere nem a kiegyezésben és nem a kiegyezési sérelmekben keresendő és csak a közjogi gondolkozás túltengése azonosítja a horvát kérdést az 1868:XXX. törvénycikkkel. Ez a magyar felfogás kényszerítette rá a horvátságot, hogy nemzeti vágyait és elégedetlenségét e törvény kereteihez szabva próbálja megértetni Budapesttel.

A Szent György-téren csak azt értették meg a horvát törekvésekből, ami e törvényhez alkalmazkodott, vagy ami vele ellentétben állott, ennél fogva a Szent Márk-téren is e gondolkozási módhoz kellett alkalmazkodni, ami arra vezetett, hogy a horvát pártok programjukat, legalább külsőleg, a kiegyezés elfogadásához vagy elvetéséhez szabták.

E sorok írója sohasem titkolta azt a meggyőződését, hogy az 1868-iki kiegyezés, nem tekintve születési hibáit, rossz kiegyezés volt. De a kiegyezés lehetett volna jobb vagy rosszabb, a nélkül, hogy ez magában véve eldöntötte volna a magyar-horvát symbiosis sorsát. Mi védelmezhattük paragraphusainkat, ráerőszakolhattuk őket a horvát politikai életre, a horvát nemzet viszont ellenállhatott a mi törekvéseinknek, felállíthatott új közjogi teoriákat és követelményeket, ez mind külsőleges tünet volt, mely nem fejezte ki azt a nagy élet-halálharcot, mely a horvát lélek mélyén folyt és amelynek kimenetele döntötte el a magyar-horvát symbiosis sorsát, függetlenül attól, hogy miként áll a kiegyezés ügye.

Gaj Lajos fellépése óta (1835) a horvát nemzet lét-problémája két eszme harca körül forgott: a horvát eszme és a délszláv eszme harca körül. A horvát intelligentia két részre szakadt: az egyik változatlanul ragaszkodott a maga külön horvát idealjaihoz, a másik a déli szláv népek új egységes nemzeti életét akarta megteremteni. A horvát eszme hívei azt vallották, hogy van egy történetileg kifejlődött külön horvát nemzeti ethnicum, melyet a maga tisztaságában fentartani a horvát nemzet létének és nemlétének kérdése, a délszláv eszme hívei tagadták a külön horvát ethnicum létét vagy fentartásának jogosultságát és a déli szláv népek összeolvasztásával egy új egységes délszláv nem-

zetet akartak teremteni. A horvátság sorsa azon fordult meg, hogy melyik eszme diadalmaskodik. A horvát eszme diadala ezerkétszáz év nemzeti tradícióinak fennmaradását jelenti, a nyugati culturához való tartozásnak éles hangsúlyozását és ezzel azoknak a conservatív kötelékeknek megerősödését, melyek a horvát nemzetet a nyugati culturában társához, a magyar nemzethez és a nyugati berendezkedésű Habsburg-monarchiához fűzik. A délszláv eszme diadala e kötelékek meglazulását eredményezi, új kötelékek keresését, melyek a horvát nemzet sorsát a keleti culturában élő balkáni fajtestvéréhez, a szerb nemzethez fűzik. A délszláv eszme a horvát eszmével ellentétben forradalmi eszme, szakítást jelent régi hagyományokkal, kapcsolatot eddig a nemzeti léleknek idegen elemekkel. Gajék ú. n. illyrismusa megvesztegetően hatott a nemzeti közvéleményre, hiszen ez a szegényesnek tartott horvát történelem helyébe kétezer év kápráztató délszláv eszményeit helyezte. A délszláv eszme ezenkívül híd volt a panslaviszmus felé. Ez éppen ezekben az időkben kábította el a világ valamennyi szláv nemzetét. Gaj közvetlen tanítványa volt pesti jogász korában a panslaviszmus atyjának: a pesti tót lutheránus egyház papjának, Kollár Jánosnak.

Az illyrismus fénykora egybeesik a liberalis eszmék diadalmas előretörésének naivan lelkes idejével. Az illyrek a haladás eszméit írták zászlajukra. Nem csoda tehát, hogy a jóhiszemű horvát hazafiak egész sora csatlakozott hozzájuk. A horvát közvélemény elhitte, hogy a délszláv eszme diadala azonos a horvát nemzet emelkedésével és hogy a tiszta horvát hagyományokhoz való ragaszkodás azonos a maradi, elavult, életképtelen és éppen ezért a nemzet jövőjére nézve káros, az idegenek uralmát conserváló eszmények szolgálatával.

Az illyr álmok összeomlása után sem bukott meg a délszláv eszme, pedig kezdettől fogva belső ellenmondással küzdött. A délszláv eszme diadalra csak akkor számíthatott, ha ezt az eszmét a többi délszláv népek is magukévá tették volna és hajlandók lettek volna érette saját nemzeti idealjaikat feláldozni. Ez azonban nem történt meg. Mind a

szlovének, mind a szerbek mereven elzárkóztak előle. A szlovén szlovén akart maradni, a szerb szerb, csak a horvát volt hajlandó délszlávvá lenni. Kalandorok (Jellachich, Gaj) és álmodozó idealisták (Mažuranić, Strossmayer) ezt nem akarták észrevenni, vagy azt hitték, hogy kitartásukkal megnyerik ábrándjaiknak a fajtestvéreket. A délszláv eszme tehát tovább élt, táplálta Strossmayer fejedelmi bőkezősége és következetes kultúrpolitikája, táplálta az illyrismus idejében lezajlott irodalmi reform immanens ereje, táplálta a panslav gondolat elhalványulni nem tudó lidércfénye és táplálta a szerbek ügyes taktikája.

A szerbek hamarosan rájöttek, hogy az ő szempontjukból milyen hasznos dolog a délszláv eszme terjedése a horvátok között. A szerbek lelkében kiolthatatlan tűzzel égett a nagyszerb eszme. Ez eszme azt vallja, hogy a Balkánon és a vele szomszédos területeken csak egy szláv nemzet van, a szerb, illetőleg csak ennek az egy szláv nemzetnek van létjogosultsága. A többi déli szláv nemzetek nincsenek, vagy ha vannak, nincs létjogosultságuk. A horvátok katolikus szerbek, nekik tehát bele kell olvadniuk az egységes pravoszlav nagyszerb nemzetbe. Minden lépés, melyet a horvátok a délszlávság felé tesznek, közelebb hozza őket a szerbekhez és ezzel a szerbségbe való beolvadáshoz. A szerbek tehát előmozdították a horvátok jugoslavizálódását, a nélkül, hogy szerbségükből egy fikarcnyit hajlandók lettek volna feláldozni. Egyes horvátok (Starčević, Frank, a két Rauch) látták ezt a helyzetet, némelyek későn ébredtek rá (Supilo), de a többség örömmel vette észre a fajtestvérekhez való közeledés kétségtelen tüneteit és nem vették észre azt, hogy ez a közeledés csak annyi, amennyire ők a horvát állásponttól eltávolodtak. Így lett a délszláv eszme a nagyszerb eszme eszközévé.

A délszláv eszme a maga elvi tisztaságában mindig megvalósíthatatlan lesz. Mert hogyan is jönne létre a délszláv nemzet? Nagyon egyszerűen, mondják a délszláv eszme hívei: a szlovének, a horvátok, a szerbek, esetleg a bolgárok is mind engednek valamit nemzeti idealjaikból egészen addig, míg közös platformon nem találkoznak. Azt kér-

dem egy egész életét a délszláv eszmének szentelt horvát publicistával, Dežman Milivojjal: Egy fejlett cultura tud-e úgy összeolvadni egy másikkal, hogy egy új homogen cultura keletkezzék?¹ Dežman válasza erre az, hogy hosszú türelmes munkára van szükség, de nem kell csüggedni, mert «az egységes és sajátos délszláv cultura lehetséges három nemzetünknek irodalmi nyelvben, irodalomban, tudományban és művészetben való differentiáltsága mellett is. Lehetséges, mert összefűzhetik faji culturánknak egységes elemei és egységes világszemléletünk».² A faji cultura egységes elemei és a világszemlélet egysége bizonyítandó és meghatározandó volna. E nélkül csak feltevések és a kérdés e dežmani megoldása nem több szellemes ötletnél. A cultura egész primitív fokán talán lehetett volna ilyes keveredéssel új egységes nemzetet és culturát teremteni, ma már ez lehetetlen. És ne feledjük el, hogy a délszlávság három nagy világcultura között oszlik meg: a római, a byzanci és a muzulmán között. A világtörténet nem ismer eddig példát arra, hogy ez a három cultura valahol békésen meg tudott volna élni egymás mellett, még kevésbbé arra, hogy össze tudtak volna olvadni. Arra azonban elég példánk van, miként szokott Byzanc Rómával szemben viselkedni, ha egy államon belül összekerül vele. Ha kisebbségben van, államot alkot az államban, mint a világháború előtti Magyarországon, ha övé a hatalom, kíméletlenül elnyomja a nyugati culturát, mint a háború előtti Oroszországban. A délszláv eszme által megteremtett délszláv egység arra vezet, hogy a byzanci culturájú szerbség, mint a legerősebb délszláv nemzet, elnyomja a római culturájú horvátokat és megpróbálja őket felszívni, magába olvasztani.

Magyarország és a Monarchia szempontjából nagyon világos a horvát eszme és a délszláv eszme szerepe. A horvát eszme hívei centripetalis törekvések szolgálatában állottak. A történeti hagyományok tiszteletben tartása, a nyugati

¹ Ivanov: *Južnoslavensko pitanje*. Zagreb, 1918. 100 l. 8° ez idézet 76 l.

² Ivanov id. m. 81 l.

culturához való ragaszkodás a Szent Koronához és a dynastiához fűzték őket. Legvérmesebb területi, közjogi és nemzeti követeléseik mind csak a horvátságra terjedtek ki, a horvátok pedig szinte hiánytalanul a Monarchia határain belül laktak, összes törekvéseik Zágráb felé, mint központ felé irányultak, a Monarchia létén épültek fel. Ezzel szemben a délszláv eszme hívei centrifugális törekvesek szolgálatában állottak. Hiszen ethnographiai alapon állva, semmiféle közjogot, történeti hagyományt igazán nem tisztelhettek, aspiratióik sem állhattak meg a Monarchia határainál, hiszen a határokon túl is laktak délszlávok és végül a keleti és nyugati cultura egyesítésével egy új cultura megalkotását tervezvén, lazítaniok kellett az őket egy nyugati birodalomhoz fűző kötelékeken. A horvát eszme, párosult legyen bármily heves magyar gyűlölettel és önállósági törekvésekkel, lényegénél fogva államépítő eszme volt; a délszláv eszme, társult legyen bármily magyar barátsággal és a Monarchiához való ragaszkodással, lényegénél fogva állambontó eszme volt.¹

Ezek a tételek Magyarországon jóformán ismeretlenek voltak és a magyar politikai világ nem is volt fogékony ilyen gondolatok befogadására. A gyakorlati politikus az ilyen gondolatmenetet, mint íróasztali bölcseségeket elutasította magától. Az a szomorú valóság, hogy a Dráva két partja társadalmilag messzebb volt egymástól, mint az Atlanti-Óceán két partja, szinte kiküszöbölte a lehetőségét annak, hogy a magyar politikusok között olyanok legyenek, akik autopsia alapján értsenek a horvát kérdéshez. A magyar-horvát unió utolsó periodusának félszázada alatt alig vette észre a magyarság, hogy a horvát kérdés nemcsak közjogi kérdés és hogy a horvát nemzet erősödése nem egyenlő a separatista elemek erőre kapásával.

Mikor Gaj fellépett, hívei, az ú. n. illyrek, mint a délszláv eszme hívei, ellenségei voltak az uniónak, viszont Gaj ellenfelei, az ú. n. magyarónok, akik ragaszkodtak horvát eszményeikhez, unionisták voltak. A helyzet kezdetben te-

¹ Mindezt elismeri Dežman is. L. részletesebben *Két könyv a délszláv kérdésről* c. cikkemet (Politika 1918 10—11 sz. 14—36 l.).

hát tiszta volt: a délszláv eszme hívei az unio ellenségei, a horvát eszme hívei az unio barátai. A dolog akkor kezdett bonyolódni, mikor a magyar nemzeti törekvésektől megriadt Bécs ellenünk az illyrekkel szövetekezett. A centripetalis törekvésű délszlávokkal tehát a centrum szövetekezik centripetalis elemek ellen. A természetellenes szövetség az 1848-iki katastrophához vezetett. Bekövetkezett az illyrek bünhődése is: ugyanolyan elnyomásban részesültek, ugyanúgy germanizálták a horvátságot, mint bennünket. 1861-ben és 1865-ben nem is lehetett többé az illyr hagyományokat képviselő nemzeti pártot a maga egészében megkapni Bécs céljaira. A horvát eszme hívei a hatvanas években két csoportra oszlottak: nagyobb részük folytatta a forradalom előtti magyarón politikát, ezek az ú. n. unionisták, kisebb részük azonban, a későbbi jogpárt magva, a personal-unio álláspontjára helyezkedett, ami alatt ők azt értették, hogy a horvát nemzetnek csak a horvát királlyal van dolga. Ezzel Starčevićék a kiegyezés ellenségeivé lettek ugyan, de továbbra is centripetalis törekvéseik voltak, hiszen a Monarchiát és a dynastiát elismerték és maga Starčević, aki tanulmányait részben a pesti egyetemen végezte, személy szerint is barátja volt a magyarságnak.

Az 1868-iki kiegyezés után a helyzet az volt, hogy uralmon az unionisták voltak, a horvát eszme hívei, ellenzékben a nemzeti párt volt, a délszláv eszme híve és ellenzékben voltak Starčevićék is. Ez az elhelyezkedés nagyjában természetes volt. A további fejlődés azonban egészen természetellenes irányban történt. A kiegyezés revisiójával a nemzeti párt került uralomra. Az unio és ezzel a Monarchia érdekeinek védelme tehát a délszláv eszme híveire bízott, akik délszláv egységre törekedtek, holott ez az egység ellentétben állott az unióval és nem respectálta a Monarchia határait. E belső ellenmondást enyhítette az, hogy a nemzeti pártba beolvadt az unionisták egy része és hogy voltak olyan nemzeti pártiak, akik azt hitték, hogy törekvéseik az összes délszlávoknak habsburgi jogar alatt való egyesítésével hozhatók összhangba a Monarchia érdekeivel. A nemzeti párt ellenzéke a jogpárt volt, mely Starčević vezér-

lete alatt törhetetlenül ragaszkodott a horvát eszméhez, de közjogi programjához is. A helyzet tehát egészen természetellenes volt: az unió ellenségei a kiegyezés alapján kormányoztak, az unió barátai a kiegyezés ellen hadakoztak.

Lényegében véve ez a helyzet a nemzeti párt harminchárom éves (1873—1906) uralma alatt nem változott. Khuen-Héderváry uralma alatt a nemzeti pártban a szerbek kezdtek nagyobb szerepet játszani, mert az ő kormányzati módszerei egyre több horvátot keserítettek el és ezek a szélső horvát párthoz való csatlakozással próbálták őt megbuktatni. A közjogi kérdéseken nyargaló magyar közvéleménynek ez az állapot kedvezőnek látszott. A horvát eszme hívei, miután minden törekvésükkel a horvátság sorsához voltak kötve, a kiegyezési kérdésekben igen érzékenyek voltak. Nekik a horvát nemzet, a horvát eszme és közjog mindenük volt, tehát minden vélt vagy igazi sérelem ellen ők harcoltak a legdühösebben, sokszor makacs nyerseséggel. A délszlávok már mérsékeltebbek voltak. Számukra nemcsak a kiegyezés és az unió, hanem a Monarchiához való tartozás is átmenet, taktika, eszköz kérdése volt, tehát engedékenyebbek lehettek, hiszen ezekre csak annyiban volt szükségük, amennyiben céljaik elérésére segítette őket. A szerbekre nézve a helyzet a legkönnyebb volt: füttyültek ők az egész horvát közjogra, e közjogot részben — különösen a horvát politikai nemzetről szóló tanát, — magukra nézve sérelmesnek is érezték, tehát a szerbség számára adott kedvezményekért szívesen támogattak olyan törekvéseket, melyek a horvátság közjogi és nemzeti helyzetének gyöngítését célozták. Így lettek a szerbek Khuen-Hédervárynak legodaadóbb támaszai és keltették a magyar közvéleményben azt a hitet, hogy a folyton követelőző, közjogi sérelmeket emlegető, új vívmányokat kívánó, rebellis és megbízhatatlan horvát nemzettel szemben a szerbek a magyar állameszmének az oszlopai.¹

¹ Supilo: *Politika u Hrvatskoj*, (Rieka 1911, 320 l. 8°) c. művében kiszámította, hogy Khuen-Héderváry bánsága alatt összesen 224 horvát és 130 szerb kormánypárti-képviselő volt, míg 104 horvát és 2 (!) szerb ellenzéki (4 l.).

1903-ban távozott Khuen-Héderváry Horvátországból; ugyanez évben kerültek a szerb trónra a Karagyorgyevicsek. Ez a két fontos momentum bizonyos, már a kilencvenes években megindult fejlődést egy csapással a megérlelés stadiumába hozott. A nemzeti párt a kormányerőszak és corruptio lélektelen szolgálatával teljesen discredítálta magát. Amint tehát távozott az erős kéz embere, a párt tehetetlenül összeomlott. A nemzeti párt azonban bármennyit is adott fel hosszú uralma alatt elveiből, nem adta fel iskolapolitikáját. Khuen-Héderváry az utolsó ötven esztendő legnagyobb horvát politikusa volt, de nem volt kultúrpolitikus. A horvát iskola 1873 óta zavartalanul délszláv szellemben nevelt, amivel természetszerűen készítette elő az unio összeomlását. Mikor 1895-ben a horvát egyetemi ifjúság elégette a magyar zászlót és ezért többen relegáltattak, mások meg solidaritásból a relegáltakkal tartottak, az ifjúság nagyrésze a prágai cseh egyetemre ment. Így került a későbbi horvát-szerb coalitio vezetősége és Radić István is Prágába, és lettek Massaryk tanítványai. Prága és Zágráb viszonya elmélyült, a délszláv eszme új indítékokat kapott Massaryk realismusa és a prágai neo-slavismus hatása alatt. A Prágából visszakerült nemzedék jugoslavismusa sokkal erősebb és türelmetlenebb volt, mint a nemzetipárti öreg uraké. Ráadásul egyes magyar politikusok, akiknek fogalmuk sem volt lépésük horderejéről, a nemzeti párt, mint a magyar szabadelvű párt barátja ellen, összeszövetkeztek a horvát-szerb coalitióval. Ez ily módon 1906-ban megbuktatta a nemzeti pártot, mely soha többé feltámasztható nem volt.

A helyzet tehát még súlyosabbá vált. Az unio mérsékelt és három évtized kormányzata által enervált ellenségei helyett a Monarchia és a Szent Korona jogainak védelmére rábízott az unio heves és türelmetlen ellenségeire: a horvát-szerb coalitióra. Ismeretes, hogy a coalitio első uralma igen rövid ideig tartott a vasuti szolgálati nyelv kérdésében kitört viszály miatt. A coalitiohoz megalakulásakor sok jogpárti elem is csatlakozott, ezért addig, míg a szintén jogpárti multú Supilo le nem szorult a vezetésből (1909), a coalitio számolt a jogpárti ideológiával és védekezett a ki-

egyezési sérelmek ellen. Supilo bukása után a szerbek vették át a vezetést. A jugoslavismust a horvátoknak hagyva, maguk exclusiv szerbek maradtak, akik a Szerbiában immár kormányprogrammá vált nagyszerb törekvések horvátországi exponensei voltak. A coalitio horvát tagjait a szerbek rávették, hogy ismerjék el a kiegyezést, szerezzék ezzel vissza Budapest bizalmát és a hatalmat megkaparítva, készítsék elő az elszakadást. Az örökös magyar belpolitikai válságok és rendszerváltozások között a félrendszabályokkal dolgozó és egymást sűrűen váltogató bánok nem tudták a coalitiót letörni és így a coalitio 1913-ban el is érte célját, mikor Skerlec kormányára reájuk támaszkodott mint kormánytöbbségre. 1917-ben Mihailovichsal teljesen a coalitio kezébe ment át a kormányhatalom. Ezzel az unio sorsa végleg meg volt pecsételve.

A kilencvenes évektől a jogpártban a forrongás időszak következett el. Starčević halálával dr. Frank József vette át a párt vezetését. Idegen származású ember létére tisztábban látta a horvátság helyzetét, mint azok, akik Horvátország határainál tovább nem látva irányították a politikát. A horvát nemzetet nem tartotta egyedül elég erősnek a horvát kérdés horvát szellemű megoldására az egyre hatalmasodó délszláv áramlattal szemben. Úgy találta, hogy a negálásnak az a szelleme, mely a kiegyezés óta pártjának főcharacteristicuma volt, semmi tényleges eredményhez nem vezet. A horvátságnak, ha nemzetiségét meg akarja menteni, a Monarchia vezető köreivel kell megértést keresnie. Először Bécshez fordult. E lépése tette bizonyos bécsi körök előtt népszerűvé a trialismus gondolatát. A trialismus és Bécs barátsága azonban még gyanúsabbá tette pártját Magyarországon. Otthon is sok sikerrel használták fel ellene azt a vádat, hogy a császár szolgája. Miután a Monarchia belső szervezete sokkal inkább meg volt merevedve, semhogymilyen nagy átalakulás lehetséges lett volna és az ősz uralkodó sem volt rávehető, hogy a magyar nemzetnek 1867 óta biztosított posztóján változtasson, a trialista politika nem vezethetett sikerre.

Frank sikertelensége volt a jogpárt folytonos szakadá-

sainak az oka. Híveinek egy része végleg lehetetlennek tartva a horvát kérdés horvát megoldását, belépett a koalícióba és délszlávvá lett. Más része Starčević Mile, a párt alapítójának unokaöccse, körül csoportosulva, ismét a negálási politika mezejére tért vissza. Sőt tovább ment: gyűlölettel telt el az uralkodóház, a Monarchia és Magyarország ellen és egy tőlük teljesen független horvát államot akart alapítani. E párt tragicuma az, hogy a világháború alatt a Monarchia gyűlölete entente-baráttá, majd szerb-baráttá tette, megnyerte a délszláv ideológiának, úgy hogy akkor, mikor idealjuk, a független Horvátország kikiáltása, politikai lehetőség volt, ezt meg sem is kísérelték. A jogpárt harmadik része kitartott a horvát eszme mellett és megbukván Bécsben, Budapesthez közeledett. A kiegyezés horvát meghozójának, br. Rauch Levinnek fia, br. Rauch Pál bán volt az, aki a jogpárt új orientációjának megindítója volt. Rauch úgy vélte a koalíciót letörhetőnek, hogy a kiegyezés komoly revisiójával a jogpárt az uniónak megnyeressék és a horvát eszme unionista és jogpárti hívei egy táborban egyesülve, a Magyar Birodalmon belül találják meg nemzeti vágyaik kielégítését. Rauch és a jogpárt az összeomlás előtti utolsó évtized alatt folytonosan ezt a politikát próbálták Budapesttel elfogadtatni, de eredménytelenül. A kiegyezés érinthetetlen volt a Szent György-téren egész 1918 őszeig, amikor már minden késő volt. A jogpárt nagyon sokat veszített otthon népszerűségéből e titokban nem tartható tárgyalások miatt. 1917-ben lett volna az utolsó alkalom e politika megvalósítására. Rauch, a jogpárt és a jövő embere, az ugyancsak jogpárti talajból kinőtt Radić István, szövetkezetten próbálták megszerezni a hatalmat, ismét hiába. Az utolsó horvát válság, melyet magyar kormány oldott meg, úgy végződött, hogy a hatalom átadott a délszláv eszme szélső képviselőinek, akik az uralkodóház, a Monarchia és Magyarország engesztelhetetlen ellenségei voltak és a horvát eszme hívei, az uralkodóház, a Monarchia és Magyarország természetes hívei és barátai, ki lettek szolgáltatva a délszlávok által gyakorolt kormányhatalom kíméletlen üldözésének.

Millió hiba, balfogás, visszaélés, kölcsönös türelmetlenség és a belátás hiánya mérgeztették el a magyar-horvát viszonyt. A rosszul megalapozott kiegyezés, a világháború szerencsétlen kimenetele, a háború alatt lefolyt délszláv fejlődés mérgező hatása, mind komoly tényezői voltak a magyar-horvát unió felbomlásának. De az, ami ezt az uniót halálra ítélte már akkor, mikor a Monarchia látszólag szilárdan állott, a Magyar Birodalom egysége Kárpátoktól Adriáig megbonthatatatlannak látszott és a kiegyezés mint érinthetetlen hatalom szabályozta a két nemzet viszonyát: az annak a ténynek fel nem ismerése volt, hogy a Szent Korona számára Horvátországot csak a horvát eszme uralma biztosíthatja.

A nemzetiségi kérdés minden nem homogen nemzeti állam számára a legnehezebb és legcomplicáltabb kérdés. A kérdés megoldása államok, nemzetek, időpontok szerint nagyon különböző módokon képzelhető el. Csak egy olyan mód van, melyet soha és sehol nem koronázhat siker, és ez az, mikor az állami hatalom nem is törekszik a megoldandó kérdés lényegének felismerésére. A magyar politika ezt a módot választotta a horvát kérdés esetében. Ezért kellett 1918-ban szükségképpen elkövetkeznie a magyar-horvát unió felbomlásának, széttépvé ezernyi köteléket, mely a két testvérnemzetet nyolc századon át egymáshoz fűzte.

BAJZA JÓZSEF.

PLATONTÓL PLETHONIG.

— Második és utolsó közlemény. —

II. A platonismus a görög középkorban.

A Kr. u. IV. században a kereszténység teljes diadalt arat. Nagy Konstantin császár, aki halálos ágyán maga is felveszi a keresztséget, egész hatalmával készíti elő a talajt a kereszténységnek államvallássá tételére, ami a század végén Nagy Theodosios uralkodása alatt meg is történik. E században megy végbe tehát a pogány római császárságnak átalakulása keresztény állammá s innen számíthatjuk egy új korszaknak, a keresztény középkornak kezdetét.¹ Az államhatalommal való szövetkezés azonban megkövetelte a kereszténységtől, hogy a belsejében dúló dogmatikai ellentéteket a sokféle eretnekség kiküszöbölésével megszüntesse s tanait olyan lezárt, kanonikus formákba öntse, melyek az egyház belső szerkezetének a szilárdságot, az államnak pedig az annyira óhajtott nyugalmat biztosítják. Így kezdődik meg császári protectorátus alatt az orthodox dogmáknak kialakulása a négy ökumeniai zsinaton, melyek a hivatalos tekintély és hatalom erejével ruházzák fel a kötelezőleg elfogadott tanokat. A hivatalos egyház tehát kezd elfordulni a megelőző századok egyházatyáinak szellemétől, akik meglehetősen szabadon és bőségesen merítettek a görög philosophia és tudomány kincseiből s dogmatikus lezártásra való törekvésében mindjobban eltávolodik Platon szellemétől, mely a III. században oly hatalmasan érvényesült a keresztény theológiában. A IV. században Salamisi Epiphánios² úgy állítja oda Origenest, mint minden eretnekség

¹ L. az összes érveket, melyek az általános gyakorlattal szemben a középkornak innen való datálása mellett szólnak, Krumbacher GBL² bevezetésében.

² Adversus Hæreses. ed. Petavius. Coloniae 1682. p. 527 etc.

forrását s tagadja a görög philosophia jogosultságát az egyházon belül. E század nagy egyházatyái, Basileios és a két Gregorios, nem osztják ugyan teljesen ezt a felfogást, de mégis más az a viszony, melyet ők állapítanak meg keresztény theológia és görög philosophia között, mint amelyet Origenesnél látunk. Őket nem csupán a zsinati dogmák kötik, melyek alapján állanak, hanem Origenesékkal ellentétben a philosophiát sem tekintik a theológia alapvetésének, csak eszköznek arra, hogy a lelkeket a keresztény tanok befogadására jobban előkészítsék s azokat mintegy illusztrálják. Ezen felfogás mellett is töméntelen platonai gondolat és classikus irodalmi forma hatolt be írásműveikbe,¹ de sohasem az orthodoxismus rovására. Azt lehet mondani, hogy Platont összhangzásba igyekeztek hozni az orthodox felfogással és világnézettel. Nazianzosi Gregorios, Kyrillos és Theodoretos trinitas-tanában még újplatonikus befolyások is észlelhetők.² Általában megjegyzendő, hogy a IV. század nagy egyházatyáit Platon mellett Plotinos és Porphyrios is erősen inspirálták. A lélek megtisztításáról, Istennel való egyesüléséről, a gondviselésről, a világlélekről vallott nézeteik megegyeznek az újplatonismus első tanítóinak felfogásával.³ Érdekes, hogy ez egyházatyák a platonismusban látták az orthodox keresztény egyház legerősebb támaszát az eretnekekkel szemben. Nagy Basileios és a két Gregorios az arianus érzelmű Eunomios követőivel szemben, kik aristotelesi gondolatokkal és kifejezésekkel küzdenek, a platonai tanokra hivatkoznak és támaszkodnak.⁴ Aranyszájú Szent János, a keleti keresztény egyház legnagyobb szónoka még e században is Demosthenest és Platont veszi stílusmintául, kiknek művészetébe természetes adományainál fogva jobban

¹ Gronau : *De Basilio Gregorio Nazianzeno Nyssenoque Platonis imitatoribus*, Göttingen, 1908.

² L. Dräseke fejtegetéseit a *Byzant. Zeitschrift* XV. (1906) évf. 141. l.

³ L. Picavet : *Esquisse d'une histoire générale et comparée des philosophies médiévales*, Páris, 1907. 76. l.

⁴ L. Schermann : *Die Gottheit des heiligen Geistes nach den griechischen Vätern des IV. Jh.* Freiburg. 1901.

be tud hatolni, mint az újsophistika, melynek pogány képviselői, Libanios és Themistios, minden classicizáló törekvésük mellett is felszínes Platon-utánczók maradnak. A század végén még egyszer fellobog Origenes szelleme a kyrenei Synesiosban, aki leveleiben, beszédeiben és hymnusaiban semmi különbséget nem tesz kereszténység és philosophia között s mint keresztény hívő egészen a platonismus és újplatonismus eszmevilágában él. Az V. és VI. században azonban az orthodoxia nyíltan hadat üzen az origenizmusnak, Justinianos császár nem röstelli magas trónjáról leszállva tollat ragadni az «eretnek» Origenes ellen azzal a céllal, hogy tanai az egyházból anathemával sujtva kiközösíttessenek. A hivatalos egyház ezzel teljesen hátat fordít a platonismus szellemének s ugyanakkor kezét fog Aristoteles philosophiájával, mely mellett dogmáinak épségét jobban biztosítotttnak látja. A VI. század kezdetén Bizánci Leontios beviszi az aristotelesi definitiókat a theológiába s ezzel megveti alapját a scholastikának. Ettől fogva az egyház elzárkózik minden új befolyástól. A VIII. században Damaskosi János kidolgozza az orthodox theológia kánonszerű rendszerét, melytől a hivatalos körök Bizáncban többé el nem tértek. Az egyház megkapta a maga változhatatlan dogmatikáját, de egyúttal elmetszette a theológia szárnyait.¹

Mégis Aristoteles rationalismusa nem tudott teljesen úrrá lenni az orthodox theológián. Egy kis csíra az újplatonismusból bejutott abba a legnagyobb óvatosság ellenére is s forrásává lett későbbi szellemi mozgalmaknak a lezártnak hitt rendszeren belül. Ez a mystika csirája volt. Kérdés, hogyan került ez bele az orthodoxismusba? Az újplatonismus a kereszténység diadalra jutásának századában tiszta mystikává, theurgikus vallássá lesz Jamblichosnál, aki pontosan előírja, hogy minő cselekmények, szavak és jelek segítségével lehet befolyást gyakorolni azokra a nagyszámúban levő felsőbbrendű, közvetítő lényekre, kiknek segítségével a lélek felemelkedhetik Istenhez.² Ez által ez a szellemi irány eléri fejlődésének utolsó lehetséges phasisát, mert

¹ 1: Ehrhardot Krumbach-nél GBI² 40. l.

² *Jamblichi de mysteriis liber* ed. Parthey, Berlin, 1857.

Proklos az V. században már nem nyújt semmi újat, hanem tisztán Plotinos, Porphyrios és Jamblichos tanainak egy hatalmas rendszerbe való összefogására szorítkozik.¹ Itt tehát ugyanazt a scholastikus megmerevítésre való törekvést látjuk, mint 100 évvel később a keresztény theológiában s ha emitt ez a törekvés a fejlődés megakasztásának veszedelmeit rejtette magában, még veszedelmesebbnek bizonyult a scholastikus rendszerezés az újplatonismusban, mely saját antidogmatikus alapelvével jött itt összeütközésbe s ezzel életrevalóságának legutolsó gyökerét is elsorvasztotta. Justinianos 529. évi rendelete, mellyel az athéni újplatonikus iskolát bezáratta, egyáltalában nem jött meglepetésszerűleg: az iskola belsőleg már halott volt akkor s a császári edictum csak a tényleges állapotot szentesítette.

A saját területén belül elsorvadt újplatonikus szellem új életet abban az irányban keresett, amely felé a multban minden hasonlósága ellenére is legmerevebb elzárkózást, sőt életre-halálra menő ellenségeskedést mutatott, t. i. a diadalmas kereszténység irányában. Sok kölcsönhatás után, melyben többnyire a kereszténység volt az elfogadó fél, végre 500 körül megtörténik a két irány kibékülése, egyesülése egy apokryph munkában, mely hamisan Dionysios Areopagites neve alatt van hagyományozva. Az ismeretlen szerző itt az újplatonikus szellemvilág hierarchiája és mystikus számrendszere szerint tagozza a keresztény égi és földi világot s az újplatonikus bölcsészet schemáit keresztény tartalommal tölti ki. Tág teret nyit keresztény alapon a mystikus speculationnak és az allegorikus magyarázatnak. Ez a munka, mintha csak a kor lelkében vajudó szükségérzetet elégítette volna ki, mély hatással volt úgy a keleti, mint a nyugati egyház theológiájára.

A VII. századnak legkiválóbb theológusa, Maximos Confessor vállalkozik arra a feladatra, hogy a Pseudo—Dionysios-féle munka keresztény újplatonismusát összhangzásba hozza az orthodox theológiával s ily módon besegítse

¹ *Theológiai rendszerét* I. Creuzer és Moser Plotinos-kiadása (Paris. 1855) p. LI. etc.

az egyházba. Törekvését nemcsak a keleti egyházban koronázza siker, hanem Nyugaton is széles körben keltett érdeklődést s Scotus Eriugenán keresztül megtermékenyítette a nyugati scholastikát is. Innen származik a keleti egyházban mind máig fennálló symbolikus magyarázata az egyházi cerimoniáknak. Innen indult ki a bizánci mystika, melynek legkiválóbb képviselői az irodalomban a XI. századi Symeon és a XIV. századi Nikolaos Kabasilas. Különösen az előbbi emlékeztet az újplatonistákra a világtól való elfordulás, magába szállás, a léleknek a testből való szabadulni vágyása s az istennel való mystikus érintkezése hangsúlyozásával. Az utóbbi szerint az imádság mellett a contemplationnak is fontos szerep jut az Istenhez való emelkedésben. A földi élet nem egyéb, mint előkészítője a túlvilági életnek. Hogy mily mélyen és széles körben beásta magát ez a mystika a bizánciak lelkébe, az a XIV. század közepén derült ki egész valójában az ú. n. hesychasta theológiai vita folyamán. Hesychastáknak nevezték azokat az Athos-hegyi szerzeteseket, akik régtől fogva különös tisztelet tárgyává tették a Bibliában említett Thabor-hegyi fényt s mystikus szemlélődés útján igyekeztek annak világosságában részesedni. A cultusnak ezen módja ellen támadólag lépett fel Barlaam calabriai szerzetes, kihez a bizánciak közül is számosan csatlakoztak, élükön a század legnagyobb polyhistorával, Nikephoros Gregorasszal. A hesychasták pártját Palamas vezette s a theológiai vita hosszú éveken át tartott a két párt között irodalmi téren, nyilvános hitvitákon, egyházi gyűléseken s maga a császár, Kantakuzenos is beavatkozott a hesychasták pártján, kik' végül teljes győzelmet arattak. A mystika tehát határozottan fölébe kerekedett a scholastikának a keleti egyház theológiáján belül.

De Platont, az igazi, a nagy Platont sem nélkülözhetette ez az orthodoxia és scholastika által teljes megmerevedésre ítélt bizánci szellem. Mihelyt a szakadatlan belső és külső küzdelmektől agyonzaklatott Bizánc a IX. század derekán némi nyugalomhoz jut, melyben a szellemi cultura intenzívebb kifejtésére is gondolhat, nyomban megkezdődik éppen a legműveltebbek körében egy, a birodalom fennállása alatt

többé meg nem szűnő, sőt egyre erősödő mozgalom, melyet legtalálóbban így nevezhetnénk: harc a platonismusért. Jellemző, hogy az első lépést ebben az irányban egyházi férfiú teszi meg. Arethas, caesareai püspök a IX. század végén terjedelmes kommentárt írt az Apokalypsishez, melyben felhasználja a II. és III. század egyházatyáinak, sőt Philonnak magyarázatait s midőn áttöri a négy ökumeniai zsinat által az írásmagyarázatra nézve emelt korlátokat, tulajdonkép újra megnyitja a platonismus előtt az orthodoxia mesterségesen elzárt kapuit. Behatóan foglalkozik a keresztény egyházi irodalom mellett a régi pogány írókkal, különösen Platonnal s az ő hatása alatt állókkal; saját költségén nagy tömegét másoltatja le a régi görög irodalom kiváló termékeinek s ezen híres kéziratgyűjteményének egy része ránk is maradt, köztük a nevezetes Platon-kézirat, a Codex Clarkianus. Arethas távolabb élt a birodalom szellemi központjától, hogysem újításai mély és tartós hatást tehetek volna a bizánci művelődésre. De már a XI. században megjelenik az a philosophus, aki a platonismust az egész szellemi élet homlokterébe állítja Bizáncban. Psellos,¹ a Konstantinos Monomachos által alapított konstantinápolyi akadémián a philosophia tanára, katedrai és rendkívül széleskörű irodalmi működésében tárja a bizánciak elé Platon philosophiáját és pedig kifejezetten azzal a céllal, hogy Platonnak Aristoteles, az egyház philosophusa felett kiemelkedő értékét bebizonyítsa. Hogy e közben az újplatonikus tanokat, sőt a chaldaei astrológiát is bevonta tanításai körébe, az ebben a korban, melyben — amint láttuk — a mystikus speculatio az egyházon belül is új erőre kapott, egészen természetes volt. De főtörekvése volt Platont s rajta keresztül a classikus görög cultura örök-szép alkotásait megismertetni és megszerettetni kortársaival. Psellos rajongó szeretettel csüngött a hellén ókoron s fáj neki, hogy ez már romokban hever s még inkább fáj, hogy

¹ A rá vonatkozó kutatásokat összefoglalja Zervos: *Un philosophe neoplatonicien du XI. siècle. Michael Psellos. Paris, Leroux, 1920.* Philosophiai encyclopædiáját kiadta Fabricius Bibl. Gr. vol. V. p. 70—184.

Bizánc annyira elfordult a hellén ideáltól. Ime a renaissance praeludiuma! Ő óvakodott attól, hogy az orthodox egyház tanaival nyílt összeütközésbe jusson, ámbár a hellén classicismus mintaszerűségének hangsúlyozásában rejlett valami, ami a bizánci keresztény szellemtől való elfordulásra csábított. A jól ismert allegorikus módszer segítségével igyekezett bizonyítani, hogy a platonismus megegyezik a kereszténységgel s ellenfeleivel szemben, akik őt eretnekséggel vádolták, mindig be tudta bizonyítani hűségét az orthodoxiához. Mindemellett törekedett arra, hogy Origeneshez hasonlóan a platonismust bevigye az egyházba. Ugyanekkor küzdött az euchiták szektája ellen, kik a régi gnostikusok tanait akarták felújítani. Mintha az őskeresztény kornak küzdelmeit látnók megújulni e korban gnosis, platonismus és kereszténység között!

Psellos nem akart összeütközést platonismus és kereszténység között, ő is e két hatalmas szellemi irány összeegyeztetésére törekedett, mint a III. és IV. század egyházatyái. Azzal a különbséggel mégis, hogy míg emezek a platonismust alárendelve a kereszténységnek, csak azt fogadták el belőle, ami a dogmákkal nem ellenkezett, addig Psellos a keresztény gondolkodást teljesen a platonismus vezetése alá akarta helyezni, nem riadva vissza olykor a kifejezetten pogány vonatkozások erőszakolásától sem. Egészséges érzékére vall azonban, hogy a platonismus, illetve újplatonismus elfajult túlzásaitól nemcsak távoltartotta magát, hanem egyenesen küzdött is ellenük. Különösen az újplatonismusnak Jamblichos és tanítványai által túlsúlyra juttatott theurgikus tanait ostromolta nagy hévvel. Kiérezte belőlük a keleti mystikus vallások elhatalmasodó befolyását a görög philosophia felett s miközben gátat akart emelni a keleti szellem mértéktelen beözönlése elé, tulajdonképpen a hellén hagyományok tisztaságát és fensőbbségét védelmezte. Jellemző, hogy az orientális mystika a hivatalos bizánci egyháznak jobban megfelelt, mint a tiszta platonismus. Egy szíriai jósnőt, aki a theurgia minden eszközét boszorkányos művészettel kezelte s Bizáncban is nagy hatással működött, az orthodox egyház feje, Kerularios pátriárka

kitüntető pártfogásába vette és fogadta az Aja Szófia főtemplomban. Psellos nem habozott a pátriárkát eme tettéért a nyilvánosság előtt egy terjedelmes vádiratban meg támadni,¹ szemére lobbantva hiányos philosophiai képzettségét, népies babonákban való elmerülését s a keresztény elvekkel való szembefordulását. Elismeri ugyan, hogy Platon Phaidrosában megtalálhatók a csirái ezeknek a mystikus elméleteknek, de mindjárt hozzáteszi, hogy ezek nem görög, hanem chaldæai eredetűek s későbbi kifejlésükben ellentétben állottak a görög gondolkodás és civilizáció alapvető jellemvonásaival.

Psellos törekvéseit az egyházban nem koronázta siker. Xiphilinos pátriárka, kit egyébként szoros barátság fűzött Pselloshoz, az aristotelismusra és a chaldæai astrológiára való hivatkozással mereven elzárkózott a platonizáló törekvések elől. A keleti mágia és astrologia tehát szívesen léptek frigyre az aristotelismussal, ellenben kitértek a platonismussal. Ezt tapasztaljuk a szireknél, araboknál, örményeknél, kik kezdettől fogva nagyra becsülték Aristotelest s a görög gondolkodók közül jóformán egyedül őt tartották tanulmányozásra érdemesnek. A kisázsiai görögség viszi be ezt a felfogást a bizánci szellemi életbe, melyre — mint az ázsiai szellem közvetítője — Bizánc megalapítása óta igen erős befolyást gyakorolt. Ázsia és Hellas szellemi örökségének küzdelme az, mely Xiphilinos és Psellos közt folyt az aristotelismus és platonismus jegyében.² Psellos, mint az újplatonikusok általában, nem zárkózik el Aristotelestől sem, sőt fontosnak tartja a logikában és physikában, ellenben elégtelennek nyilvánítja az ő metaphysikáját és theológiáját, melyekben csakis Platon lehet a vezér. Az orientális szellemtől lenyűgözött orthodox egyházban azonban hallani sem akartak Platónról; jobban féltek tőle, mint az ördögtől.

De az egyszer meggyújtott mécses nem volt oly könnyen kioltható. Psellos tanítványa és utóda a philosophiai kathed-

¹ I. Draeseke: Psellos und seine Anklageschrift gegen den Patriarchen. *Zeitschr. für wiss. Theologie* 48 (1905). p. 194. etc.

² I. Zervos i. m. 216. l.

rán, Italos, már támadólag lépett fel a platonismus érdekében az orthodox theológia ellen s elvbarátaival együtt, kiknek jelentékeny csoportjában neves egyházi férfiakkal is találkozunk, heves és hosszantartó dogmatikai harcokat vívott az ellenpárttal. Pedig Italos még annyira sem ment a platonismusban, mint Psellos. Nála Platon tanulmánya egyensúlyban maradt Aristotelesszel és az újplatonikusokkal. A *Timarion* című szatirikus dialogus szerint¹ halála után az alvilágban szidalmakkal fogadta őt Pythagoras az ókori görög bölcsesek körében, mint aki a kereszténység iránti túlságos figyelemből megtagadta őket. Itt láthatjuk először, hogy a platonismus jegyében megindított harc keresztényellenes színezetet kapott, ami még kívül esett Psellos céljain. Az egyház védelmére egymásután bocsátják ki az apologetikus iratokat, melyek közt legfigyelemreméltóbb Methonei Miklós püspök vitairata a platonismussal szemben és az orthodoxia mellett. Ebben sok reminiscencia van a VI. századi Gazai Prokopiosznak Proklos ellen írt támadó iratából.² Ezenkívül azok a sietve kibocsátott orthodox theológiai compendiumok is, melyek a XII. századtól kezdve látnak napvilágot, mutatják, hogy a Psellosék által felkavart hæretikus törekvések milyen erősek maradtak az egyházban. Alexios Komnenos császárnak hatalmi szavát is fel kellett emelnie, hogy a mérleg alászállott serpenyőjét az orthodoxok javára billentse.

Az újplatonikus tanoknak a keresztény dogmákba való bevitele, ha csak magyarázatképpen is, állandó törekvése marad a Psellos követőinek, akik többé már el nem tüntethetők Bizánc szellemi színteréről. Eustratios nicæai érsek, bár csak Aristoteles magyarázója akar lenni, nem állhatja meg, hogy Plotinos és Proklos idevágó tanításait fel ne használja s néha még theológiai kérdésekben is ne gyümölcsoztsesse. Ezért el kellett tűrnie az orthodoxoktól, hogy magas egyházi méltóságáról letegyék s tanainak nyilvános visszavonására kényszerítsék. Kortársa, Michael Italikos

¹ Ed Ellissen: *Analekten der mittel- u. neugr. Litteratur*, 4. r., Leipzig, 1860. 87. l.

² L. az e kérdésben Draeseke és Stiglmayr közt támadt contro-versiát BZ. VI. (1897), 55—91; BZ. VIII. (1899), 264—301.

(XII. sz.), mint a philosophia tanára az egykorú irodalomban a «második Platon» nevet kapja, pedig tanításaiban Platon teljesen összeolvad Aristotelesszel, az újplatonistákkal, sőt a keleti bölcsesekkel is.

A XIII. és XIV. században a legelső polyhistorok nevével találkozunk a platonisták sorában. Nikephoros Blemmydes és tanítványa Georgios Akropolites, majd Joseph és követője Theodoros Metochites egyértelműleg Platont és az újplatonikusokat vallják vezéreikül a metaphysikában s az ő segítségükkel magyarázzák a régi egyházatyákat is. A XIV. század nagy theologiai vitáinak két vezéralakja, a kik mint ellenfelek álltak szemben a hesychasta pörben, Nikephoros Gregoras és Palamas mindketten az újplatonikus theológia alapján állanak s egymás elleni érveiket Plotinos és Proklos műveiből merítik. Itt megismétlődött az újplatonismusban egyesült racionális és mystikus irányzatoknak az az elkülönülése és szembefordulása, melyet előbb Psellos és Xiphilinos harcában láttunk.

A Psellostól megindított platonista mozgalomnak bizánci talajon utolsó láncszemét és végső kifejlését Georgios Gemistos Plethon tanítása alkotja a XV. század első felében. Ő nem tanított nyilvános tanintézetben, sem egyházi functiót nem viselt, miként elődei. Távol a birodalom központjától a peloponnesosi Mistrában élt, hol egy szűkkörű és zárt, majdnem titkosnak mondható társaság előtt hirdette tanait. A «*Törvényekről*» címzett főmunkáját halála után ellenfele, Gennadios pátriárka, mivel az egyházra veszedelmesnek tartotta, elégettette, úgy hogy csupán a bevezetés és kisebb töredékek maradtak fenn belőle.¹ Ezért nem könnyű tanításának és törekvéseinek minden részletéről biztos ítéletet mondani. Általában úgy szokták őt föltüntetni, mint az orthodox keresztény egyháznak és hivatalos philosophusának, Aristotelesnek engesztelhetetlen ellenségét, aki ezek tekintélyének megdöntése árán igyekezett a tiszta platonismusnak, illetve újplatonismusnak kizárólagos érvényt szerezni. Ez a kemény ítélet azonban annyiban

¹ Egyéb irataival együtt kiadva *Migne Patr.* gr. 160. p. 774. etc.

módosításra szorul, hogy ő — bár Aristotelest igen szigorú bírálatban részesítette s vele szemben a legtöbb dologban Platon fensőbbtségét vitatta — teljesen mégsem vetette el a stagirita tanait, hiszen saját bevallása szerint rendszerének physikai részét főleg Aristoteles alapján dolgozta ki. Egyházával sem fordult szembe nyíltan; a firenzei úniót létrehozó tanácskozásokon mint egyházának hivatalos kiküldöttje vett részt s fennmaradt egy theológiai irata, melyben a latin filioque dogmával szemben a görög álláspontot védelmezi. Ellenben tagadhatatlan, hogy philosophiai nézeteinek kialakításában semmi tekintettel sem volt a keresztény vallás dogmáira s Platonhoz és követőihöz, valamint általában a régi görög bölcsesekhez szorosabban ragaszkodott, mint bármelyik elődje a bizánciak közül.

A platonizmus alapján véve nála sem egyéb, mint újplatonizmus, melyben Zoroaster nevének erős hangsúlyozása kezeskedik a keleti mantika és démonológia elismeréséről is. Ethikája stoikus, physikája peripatetikus eredetű. Theológiája újplatonikus volt, mely Gennadios szerint legközelebb állott Proklos rendszeréhez. Az Olympos istenei szerepelnek benne Zeusszal élükön, de az antik mythológiához képest teljesen megváltozott functióval. Hatásköri tagozódásuk az újplatonikus szellemvilág hierarchiájára emlékeztet azzal a különbséggel, hogy Plethon istenei nem allegorikus jelleműek, hanem élő valóságként vannak elgondolva.

Ezzel a theológiájával és philosophiájával Plethon — miként említettük — nem ment ki a nagy nyilvánosság elé, hanem megmaradt kiválasztott híveinek szűk körében. Ellenben a nyilvánosságnak szánta s a gyakorlatban meg is akarta valósítani azokat a politikai és sociális reformeszméit, melyeket Manuel császárhoz és Theodoros despotához intézett tanácsadó beszédeiben fejtett ki s melyekben Platon politikai tanításainak korszerű átdolgozásával akarta a bukás szélén álló nemzetét új életre elhívni. Kétségbeesés sugallta gondolat volt a despotikus és feudális kormányrendszer belső gyöngeségei s a külső csapások által teljesen lezüllesztett bizánci császárságot a legradicálisabb ellentét, a platon-i ideális állam szemszögéből újjáteremteni akarni, de maga az

alapgondolat, hogy a pusztulás zűrzavarából a görög nemzeti értékeket a legnemzetibb görög philosophus elvei alapján igyekezzék kimenteni, élesen világít rá Plethon chanvinista görög nationalismusára oly korban, melyben ennek ügye külsőleg a legrosszabbul állott.

Az állam, melyet Plethon meg akart menteni új rendszerével, elpusztult s elkallódott maga a rendszer is, még mielőtt szélesebb körben ismertté válhatott volna. Egyet azonban sikerült megmenteni az általános katastrophából s ebben áll az ő nagy érdeme. A platonismust a csődbe jutott Bizáncból átmentette Itáliába a firenzei platonikus Akadémia megalapításával, melyet Medici Cosimo az ő előadásainak hatása alatt határozott el és hajtott végre. Rómában Kalabriai Péter Pomponius Lætus álnéven hirdette Plethon után a platonismust s számos tanítványa, a pomponiani sorában ott találjuk a későbbi III. Pál pápát is. Ezekből az itáliai gócpontokból kiindulva termékenyíti meg Platon újraéledt philosophiája az egész nyugateurópai kultúrvilágot. Ezért teljesen megérdemelt kegyeletadás volt, amidőn egyik velencei tisztelője, Sismondo Malatesta, Plethon porladó hamvait átszállíttatta Mistrából Itália földjére s a riminibeli dómban helyezte nyugalomra.

Ami a formát illeti, már láttuk a megelőzőkben, hogy a késő-antik-kor classicizáló archaismusa, mely nagy szeretettel fordul Platon, mint stílusminta felé, átnyúlik a középkor elejére is s erős visszhangra talál a keresztény egyházatyáknál. Különösen érdekes ebből a korból a platoni dialogusnak tiszta keresztény tartalommal való megtöltése, melynek legszembeötlőbb példái Methodios lykiai püspök Symposionja, aki a platoni Eros helyett a keresztény szüzeséget választja témájául és laodiceai Apolinarios, aki állítólag az evangéliumokat és az apostolok tanításait öltöztette át dialogusokba. A középkor második felében az újraéledő platonismussal együtt előtérbe nyomul a platoni formák utánzása is. Ez elsősorban a tiszta atticismusra való törekvésben nyilvánul meg, mely éppen a bizánci császárság utolsó századában emelkedik a legmagasabb fokra. A műformák közül a levél az, mely e korban legjobban hódít. Minden

számottevő stílista megpróbálkozik ebben a műfajban, kik közül a XIV. században különösen Demetrios Kydones és Nikephoros Gregoras tűnnek ki. Ez utóbbi theológiai vitáirataiban gyakran használja a dialogust platonai és lukianosi motívumok egyesítésével. A XV. században Plethon és köre (Bessarion, a két Chalkokandyles, Michæl Apostolios s a krétai görög humanisták) képviselik a legtúlzóbb archaismust, a legszorosabb csatlakozást a régi attikai prózáírók nyelvéhez.

III. Összefoglalás.

Közel kétezer éves történetét pillantottuk át a görög művelődésnek a Platon-hatások keresése közben. Egy ily hosszú útnak megtevése után szükségesnek mutatkozik a nyert eredményeknek összefoglalása, a felelet arra a kérdésre, hogyan gazdálkodott az utókor Platon szellemi örökségével s az a szép összhang, melyet ő tudomány, vallás és művészet között létrehozott, s az a gazdag és értékes tartalom, mellyel ő mindhármát megtöltötte, osszeredményében minő befolyást gyakorolt az átvizsgált területen belül az általános művelődésre? Nézzük először a tudományt. A szorosan vett philosophiai tudományok közül, melyek mindenkében alapvetőt alkotott, legjobban hatottak az ő etikája és pszichológiája. Ezek átjárva a stoa merev rigorismusát és individualismusát, abba melegséget, humanitást és idealismust visznek bele s olyan felfogásnak vetik meg alapját, mely közel jár a kereszténységhez s éppen ezért ehhez is könnyen megtalálja útját. Államelmélete még a középkor végén is inspirálja Plethont, aki Platon eszméinek korszerű átdolgozásával akarja a szétesésnek induló Bizánc belső szerkezetét megreformálni. Igen jelentős az, mit Platon és követői a matematika és a matematikai alapon felépített természettudományok terén alkottak. A platonai akadémia, mely e téren a pythagoreusokra támaszkodik, jól kiépített rendszerét adja az arithmetikának, geometriának és stereometriának, a matematikai astronomiának és geographiának. A föld gömbalakja, tengelye körül való forgása és a heliocentrikus rendszer a teljes astronomiai világképpel együtt oly

felfedezések, melyeket a Platonban kicsúcsosodó, hellén exact tudománynak köszönhet az emberiség s melyeket Galileinek, Keplernek és Kopernikusnak azért kellett 2000 év multával újra felfedezniök, mert ezeket részben az Aristotelesből kiinduló empirikus természettudomány elvetette, részben az antirationalis és tudományellenes irány feledésbe hagyta merülni.¹ Megjegyzendő, hogy ez az inkább mystikus irány is Platon neve alatt indul az újplatonismusban, de ennek az exact tudományoktól való elfordulása és teljesen a vallásos mystika felé való orientálódása nem Platontól származik, hanem Poseidoniosztól. Platon (*Polit.* pp. 364—6.) kifejezetten elveti a jóslatokat és mágikus szertartásokat, mint Istenhez és a világ titkaihoz vezető eszközöket. A keleti mystikának a mantika alakjában tudományos rangra való emelése és bekapcsolása a philosophiába, mely e syriai eredetű görög bölcsészt terheli, egyike volt a görög művelődéstörténet leg-súlyosabb következményekkel járó lépéseinek. Ő még a mystikát egyensúlyban tudta tartani a rationalis tudománnyal, de a mérleg utódainál hova-tovább, annál inkább a mystika javára billen le s a folyamat végül is a tudománytól való elfordulásban nyeri betetőződését. Így az újplatonismus, mely csak megszorított értelemben nevezhető Platon szellemi örökösének, nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a platoni Akadémia tudományos eredményei parlagon maradtak. Ehhez járult a keresztény orthodoxia kialakulása a középkor elején, mely mereven elzárkózott minden tudástól, ami kívül esett a dogmák rendszerén. E két ellentétes irányból ható tényezőnek eredője volt a tudományos kutató szellem elapadása a kései antik és a középkor folyamán s ez okozta, hogy e korok nemcsak hogy semmi említésreméltó új dolgot nem producáltak az exact tudományok terén, hanem jó részben még a platoni traditiókat is elfelejtették. Némi szerény kivételnek minősíthetnők Gregorasnak astronomiai számításokból kiinduló naptárreformját a XIV. században. Érdeme azonban az újplatonismusnak, hogy az

¹ L. E. Frank: *Plato und die sogenannten Pythagoreer*, Halle, Niemeyer, 1923. 19—46. l.

antik kultúra iránt való babonás tiszteletből kifolyólag Platon iratait egészükben, követőit pedig részben megmentette a pusztulástól s közvetítette egy olyan kornak, mely az eszmék transcendens világa és a művészet színes fátyola megett képes volt meglátni és felhasználni az exact tudomány kincseit is. Ez a kor a renaissanceban érkezett el, mely újra felfedezi Platont, a természettudóst is s ellentétben az aristotelista scholastikával, őt emeli a szellemi élet központjába. A renaissance tudósai Platon és követői módszeréhez s eredményeihez kapcsolódva vetik meg a modern természettudomány alapjait s az ő dinamikus világfelfogása Leibnizon keresztül megtermékenyíti a legújabbkori philosophiát egészen napjainkig.

Platon vallása fenséges alkotás volt, csak abban az ereendő fogyatkozásban szenvedett, hogy kevesek számára volt hozzáférhető. Az a vallás, melynek előfeltétele a léleknek a tudás egész birodalmán való átvezetése a matematikai és dialektikai módszerek segítségével, hogy az így telített lélek egyszer egy szerencsés pillanatban ihlet útján felemelkedhessék Istenhez, sohasem válhatott a tömegek vallásává. Annál kevésbbé, mert amint ő a hetedik levelében ¹ világosan kifejezi, az emberrel veleszületett congenialitas is szükséges ehhez a felemelkedéshez; akiből ez hiányzik, az minden tudása és igyekezete ellenére sem részesülhet a jó és rossz igazi megismerésében. Mégis az a platonai gondolat, hogy a vallásnak nem szabad a tudománytól elszakadnia, hanem azzal a legszorosabb összhangban kell maradnia, mintegy abból kell kiemelkednie, erősen ható tényezőnek bizonyult a történet folyamán. Már az alexandriai korban, mikor a materialista-philosophiai iskolákban lappangó atheista áramlat felszínre jut s a philosophia elszakad a vallástól, a platonismus emez iskolák heves és sikeres ostromlásával készíti elő a talajt egy jobb jövő számára. A philosophiának a vallással való összeolvadása meg is történik Poseidoniosnál, aki azonban Istenhez nem a Platon által kijelölt úton, hanem — amint tudjuk — a sokkal egyszerűbb

¹ *Epist. VII.* p. 344 a. ed. Hermann.

és a tömegek számára is könnyebben hozzáférhető keleti mantika és démonologia segítségével vezeti a lelket. Az a lehetetlen vállalkozás, hogy a mantikát tudományos alapra hozza és tudományos rendszerbe foglalja, mutatja, hogy milyen erősen sarkalta őt a tudomány és vallás kiegyenlítésének Platonra visszamenő problémája. Ugyanez a törekvés jellemzi az újplatonismust is, csak hogy itt a tudomány nagyon is alárendelt szerepet játszik a vallással szemben s az összekötő szálak oly vékonyak, hogy ezek tetszés szerint elhanyagolhatók, vagy néha el is vágathatók. Amikor végre Krisztus olyan vallást adott az emberiségnek, mely mystika és philosophia nélkül a hit és szeretet által vezette a lelkeket Istenhez s mindenki részére könnyen elsajátítható volt, akkor megint új alakban lépett fel a vallás és tudomány összhangba hozatalának kérdése. Clemens és Origenes a megoldást a platonismus irányában keresik, amidőn a platonizáló görög philosophia és tudomány bekapcsolásával vetnek széles alapot a tudományos keresztény theológiának. Az így kialakuló szabadabb, philosophikusabb szellem azonban csakhamar kényelmetlenné válik a cäsaro-papismusnak a kereszténység uralomrajutása után s ebben a szellemben látva a sokféle eretnekség forrását, az orthodoxia a platonismust az egyházból kizárja s az aristotelismussal lép compromissumra. Az így kiközösített platonismus új erőre kap a X. századtól kezdve s egyre hevesebbé váló harcot indít az orthodoxia ellen régi positiójának visszaszerzéséért, mely végigvonul a bizánci császárság egész hátralevő történetén. A harc nem vezetett eredményre. Bizánc maga tönkrement a küzdelem alatt s a szembenálló felek teljes szakítással váltak el egymástól Plethon azon radicalis kísérletében, mellyel az újplatonikus polytheismust akarta a bizánci orthodoxia helyébe állítani. Ez a küzdelem mégsem mondható meddőnek. Ebből sarjadt ki a renaissance, az antik görög irodalom és művészet újjáéledése először bizánci, majd innen átplántálva itáliai területen. A kereszténység és a platonismus kiegyenlítődésének problémáját a nyugateurópai renaissance épp olyan erővel ragadja meg, mint Bizánc. Erre mutat a firenzei platonikus Akadémiából kiinduló vallásphilosophiai áramlat, mely Ficino,

Pico, Erasmus, Morus Tamás, Colet és mások munkássága által az egész nyugateurópai szellemi világot át meg átjárta s sűrű érintkezési pontokat talált a reformatióval is, különösen annak iskoláiban.¹

A művészet, mely Platon irataiból kisugárzik, a maga individualis nagyságában utánozhatatlan és elérhetetlen volt, mégis talán a legáltalánosabban erről az oldalról hatott az utókorra, olyanokra is, akik különben nem voltak fogékonnyok az ő eszméi iránt. Műformái, a dialogus és a levél, azt a néhány sötét századot kivéve, amikor a kultúra teljesen elhanyaglott, állandó használatban vannak végig az egész görög irodalmon, sőt a nyugateurópai irodalmakban is a XVIII. század végéig, amikor a dialogus lekerül a napirendről. Különösen változatos pályafutása van a dialogusnak, mely a Herakleides-féle történeti, a Lukianos-féle satirikus és az Athenaios-féle antiquarius dialoguson keresztül lesülyedt egészen a kérdésekben és feleletekben kimerülő katechismusig. Platon nyelve, mint stílusideál, uralkodik a késő-antik és késő-bizánci kor irodalmában. Az ideál természetesen itt is elérhetetlen marad; az utánczóknak meg kell elégedniök azzal, ha az attikai próza egyszerűbb és könnyebben utánozható mestereinek, Xenophonnak, Lysiasnak vagy Isokratesnek színvonaláig eljuthatnak. Így jön létre a classicizáló atticismus az irodalmi nyelvben, mely nem csupán az asianismus ízléstelen túlzásait küszöböli ki, hanem teljesen elválasztja az irodalmi nyelv fejlődését a köznyelvtől s alapját veti meg a görögöknél mind e mai napig uralkodó kétnyelvűségnek. A nagy attikai prózairók utánzása együtt jár az egész classicus görög irodalom és művészet nemzeti jellegű kultúrával, mely kezdődik a K. u. I. században s tart a VI. századig, majd némi szünet után a X. századtól a XV.-ig. Az a görbe pedig, melyet a classicus archaismus irányvonala Krisztus születése utáni I. századtól kezdve mutat, pontosan megfelel annak a hullámvonalnak, mely a platonismus, mint vallásphilosophiai mozgalom változatos útját jelöli. Ez a

¹ Schirmer: *Antike, Renaissance und Puritanismus*. München, 1924. 133. sk. l. A Mátyás korabeli magyar vonatkozásokról l. Huszti József értekezését (Minerva III. évf. 153 sk. lk; IV. évf. 41 sk. lk.)

megegyezés nagyon figyelemreméltó. Ha azt kérdezzük, hogy a két párhuzamosan haladó szellemi áramlat milyen okozati összefüggésben áll egymással, azt kell rá felelnünk, hogy a platonikus vallásphilosophia az ok és a classicus archaismus az okozat. Ezt kétségbevonhatatlanul bizonyítja az, hogy a hellénistikus korban és a VI—X. században, mikor az arisztotelismus a philosophiában, illetve az egyházban háttérbe szorítja a platonismust, háttérbe szorul egyúttal a classicus minták utánzása is. A platonismus tehát az a varázshatalom, mely — ha egyszer a szellemi élet színterébe került — multhatatlanul hozta magával a classicus forma-szépség és művészeti ideal keresését is. Ezt bizonyítja különben a renaissance is, melynek vezérphilosophusa, lelke szintén Platon. Mindezek a jelenségek egészen természeteseknek tünnek fel előttünk, ha meggondoljuk, hogy Platonnál a művészet megbonthatatlan egységbe forrt össze egész philosophiájával.

Az egyes alkotóelemeknek külön-különérvényesülő hatása mellett igen áldásos befolyást gyakorolt Platon philosophiája általános szellemével és hajtóerőivel az emberi művelődésre. Két ilyen szembeszökő alapsajátsága van a platoni philosophiának, melyeket legkönnyebben úgy értünk meg, ha egy modern hasonlattal élve a repülés problémájának megoldására gondolunk. Aki repülni akar, annak először is arra kell törekednie, hogy repülés közben meg ne álljon, hanem folyton fölfelé és előre haladjon ; azután arra, hogy egész testével s mindazon eszközeivel, melyek segítségével repül, teljes egyensúlyban maradjon, az egyensúlyt el ne veszítse, hogy alá ne zuhanjon. Ha ezt a physikai törvényt a szellemi világra alkalmazzuk, akkor megkapjuk azt, amit Platon a szellemi kultúrában akart és követelt : a folytonos, megállást nem ismerő haladást s haladás közben a különféle szellemi erő-tényezőknél teljes összhangban való tartását. A platonismus egyik legfőbb világculturális missiója éppen abban állott, hogy küzdjön a dogmák, az egyoldalúság, szellemi elzárkózás és megmerevedés ellen. Ezt látjuk a hellenismus korában, amikor az Akadémia szívós harc után megtöri a dogmatikus philosophiai iskolák egyeduralmát s őket tanaik revisiójára és fejlesztésére kényszeríti. Ezt cselekszi a plato-

nismus a középkorban is, mikor a bizánci orthodoxiát ostromolja dogmatikus elzárkózottságáért. A másik egyetemes küldetése volt a platonismusnak a megzavart összhang helyreállítása a szellemi életben a különféle, sokszor ellentétes tényezőknek és irányoknak kiegyenlítése útján. Ilynemű hatásának eredménye a dogmák megkötöttségéből felszabadított philosophiai irányoknak kiegyeztetése egymás közt és a vallással is az eclecticismusban, majd a görög philosophia bevitele a kezdetben meglehetősen tudományellenes keresztény egyházba s oly korban, melyben az alkotó erők teljesen kiapadtak, a régi görög művészet és tudomány kincseinek megőrzése és átmentése az újplatonismus védelme alatt a renaissance útján a modern európai művelődésbe. Hogy ez az európai művelődés a fennálló erős tendenciák ellenére sem merült el a szélsőségekben, nem maradt fogva a dogmákban, hogy meg tudott őrizni egy bizonyos frissiséget és rugalmasságot, mely az egészséges fejlődést biztosította, ebben igen nagy része volt a platonismusnak, mely e tekintetben valóban Platon igazi törekvése értelmében hatott.

Egészen hasonló módon nyilvánul Platon hatása az egyes egyéniségekben is. Az egyes korok platonistái természetesen különböznek egymástól abban, hogy mit tartottak meg Platonból és mit merítettek máshonnan, illetve a saját magukéból, de két dologban megegyeznek, abban t. i., hogy haladni vágytak és egyetemes felfogásra törekedtek a szellemi világban. Éppen ez az universalismus jellemzi leginkább a nagy platonistákat. Eratosthenes, Poseidonios, Plutarchos, Origenes, Porphyrios, Psellos, Nikephoros Gregoras és Plethon valamennyien polyhistorok, akik koruk egész szellemi kultúráját felfogják és visszatükrözik.

Aki azt a sokoldalú, hatalmas befolyást, melyet Platon szelleme az utókorra tett, röviden egy hasonlatba akarná összesűriteni, nem tehetné ezt találóbban, mintha egyszerűen ismételné azokat a szavakat, melyeket a XII. század egyik legtanultabb embere, az angol Salisbury róla mondott. Az ő véleményének tárgyilagosságában annál inkább megbízhatunk, mert ő, mint a scholastika híve, inkább Aristoteles felé hajlott s Platonnal sok tekintetben nem értett egyet.

Ő azt mondotta : «Azon a napon, melyen Platon, a legnagyobb philosophus, meghalt, úgy látszott, mintha a nap tűnt volna le az égről».¹ Valóban semmihez sem lehetne jobban hasonlítani azt a magasból áradó és magasba emelő fényt, melegséget és életet, melyet Platon szelleme sugárzott az emberiségre, mint a physikai világ napjához. De a történelem tanúságai megmutatták, hogy az a nap mégsem tűnt le egészen az égről. Ha a felhők néha el is fátyolozták, vagy egy-egy éjszakára le is sülyedt a horizont alá, később kezdtek oszladozni a felhők, fölpirkadt a hajnal s a nap, ha kissé bágyadtan is, de újból föltűnt az európai művelődés égboltozatán.

DARKÓ JENŐ.

¹ *Policraticus VII, 6* ; v. ö. *Sandys, History of classical scholarship*, Cambridge, 1906. 540. l. A naphoz hasonlítja őt már prusai Dion is Borysthen. p. 8, 11. ed. Arnim.

HATVAN ÉV.

I.

Szerény ház állott erdős hegyvidéken,
Gyermekségem tanyája egykoron ;
Nem nagyszerű a táj, de nekem éden,
Hol ismerősöm minden völgy s orom.
Házunk alatt patak folyt, itt halásztam,
Vetvén tilalmas maszlagot belé,
S öröm volt, hogyha leckémet leráztam,
A víz partján sétálni fölfelé.

Völgyből zuhog ki tajtéktól fehéren —
Mi Tündérvölgynek hittuk — a patak :
Itt kristálytisza, átlátszó vizében
Már nyílsebes pisztrángok játszanak,
S hol a völgy zárul, barlang van s belőle
Tör halk morajjal a forrás elő,
A száda zöld borostyánnal benőve
S fölötte áll egy pázsitos tető.

Mily jól esett a barlangnál pihenni
S hallgatni a hab altató dalát,
Szunnyadni kissé, majd a csúcsra menni
És messze tájt egyszerre látni át,
Sok erdős dombot, a Bihar nagy ormát,
Mely még tavasszal is hótól fehér,
S a lejtőt, hol már nincsen semmi korlát
S tekintetünk a sík Alföldig ér.

Boldog, kit bővölt már gyerekkorában
 A zöld közel s a kéklő messzeség
 És élte legfogékonyabb szakában
 Fölötte nyitva állott a nagy ég,
 Oh mert, akit szűk utca börtönében
 Lepett a város korma és pora,
 Hézag lesz annak mindig a szívében
 S nem érti e föld életét soha.

De én, ki a gyerek szemével láttam
 Szántást, vetést, az aratók sorát,
 A kazlon szénát, szalmát rakva álltam,
 Hajtottam a paraszt ökrét, lovát,
 Plántáltam és öntöztem künn a kertben,
 Ápoltam özet és galambfiat,
 Jó földanyánkkal összeforrva lettem,
 Dicső Természet! leghivebb fiad.

II.

Áll úri kastély óriási parkba,
 Vadszöllő futja ódon kőfalát;
 Van itt hely bőven: nem jön hát zavarba,
 Ha vendéget kell látni, a család.
 Idejöttem én is víg vakációra,
 Tanyám a kert s a pázsit bársonya;
 Itt játszik vélem — oh mily kedves óra! —
 A kastély szőke szép kisasszonya.

Jól összeillő pár voltunk mi ketten:
 Kamaszfiú én, ő süldőleány,
 De a játék sehogy se ment a kertben,
 Csak néztem a szemébe tétován.
 Mi kényszerít elcsenni nagy titokba
 Egy csipkékjét, ruhája szalagát
 S mögéje bújva megcsókolni lopva
 Vállára omló dús aranyhaját?

Szerelmünk első félénk ébredése,
Oh édes nyugtalanság korszaka,
Nemesb indulat zsenge magvetése,
Mitől termő lesz szívünk parlaga,
Sosem lehet hát elfeledni téged,
Fagyot puhító enyhe szívtavas?
Te oltasz a lelkünkbe gyöngédséget
És ifjává lesz tőled a kamasz.

Játszott is aztán villik serge vélem,
Pajzánok voltak ők és kedvesek,
Kik egy-egy csókot nem sajnáltak tőlem :
Nem nagy dolog volt nekik ily eset ;
De bár sokszor megcsaltak, kinevettek,
Szívseb sosem maradt utána mély :
Az érzemény, mit bennem ők keltettek,
Naív rajongás volt, nem szenvedély.

De végre jött a drága és egyetlen,
Ki szívemben mindenkit eltemet,
Hasonlíthatlan és felejthetetlen,
Kit viisszasír hálás emlékezet,
Ifjúkorom bálványa, édessége,
Kéért e fáradt szív ma is dobog,
Mint a szénből, ha már a tűz kiége,
A kékes láng még néha fellobog.

Ott jár előttem hófehér palástban,
Lanttal kezében, legszebb Múzsakép,
Újján a húr szelíd harmóniában
Halk hangot ad eóli hárfaképp,
Lelkem visszhangzik minden rezdülésre
S megyek tovább, amint előre mén :
Titániám, te álmaim tündére!
Lantod verését hadd kövessem én.

III.

E hang nyomában érek új világba,
 Hol enyhe napfény önti sugarát,
 Bársonymező ez, tenger a virága,
 S a léget édes illat járja át :
 Ez a mező Elízium mezője,
 Hol Orfeusz, Gluck Orfeussza, zeng,
 S biztatva őt, hogy itt van drága nője,
 Körülte árnyak serge táncra leng.

E tájat szellemültek népe járja,
 De nem felejtí régi életét :
 A hősz Otello bús Dezdémonája
 Elzengi itt is a fűz énekét,
 Hallgatva a futó habok danáját
 Aida vár, míg jó szerelmese,
 A női szív örök tragédiáját
 Zokogja Margit, a Faust kedvese.

Üldözve szép nők rebbenő csapatját
 Itt is szerelmet szomjaz Don Juan,
 És Anna, még mindég gyászolva apját,
 Bosszút sovároog állni gyilkosán,
 A vízen hattýúvonta csónakában
 Ott jó Lohengrin, majd a partra száll,
 S ott áll fenséges templom ajtajában
 A Grál vitéze, jámbor Parszivál.

Csodás világ ez, hangok szép világa!
 Minden zenél itt : erdő és avar,
 A csobbanó hab, a mezők virága,
 A holdfény, zápor és a zivatar ;
 Zenébe tör ki a szív háborgása,
 Vad indulat, pusztító szenvedély,
 Szerelmek üdve s kínos mardosása
 S minden, mit átél érező kedély.

Boldog, ki e szimfóniát figyelve
 Pihenhetett Elízium fűvén
 S mindazt, amit beszél a hangok nyelve,
 E hűvös nyelv, átszűrte a szíven :
 A szív, ha megtelt dallal és zenével,
 Legyen bár sorsa jó vagy mostoha,
 Nem fásul az meg bárminő sok évvel
 És ifjúsága nem fonnyad soha.

És boldog én, ki a férfikor nyarában
 Sokáig éltem az üdv honában itt
 S a trák lantossal szép harmóniában
 Hangoltam össze szívem húrjait,
 Kit át meg átjárt Orfeusz varázsa :
 Lelkemmé lett e drága muzsika
 S érzelmeimnek játszi hullámozása
 Egy végtelen, örök melódia.

IV.

Megyek tovább : komor hegységhez érek,
 Erdős alatt, fönn csak boróka teng,
 Még feljebb sziklák, friss hótól fehérek,
 Hol már a felhők koszorúja leng,
 Felettük a csúcs — ritkán éri lábnyom —
 Hol sassá lesz ember tekintete :
 Láttára látni, messze látni vágyom,
 Vonz a magasság zord igézete.

Elindulok : sötét erdőbe járok,
 Szívom mohón a fenyves illatát,
 Majd rét fogad, kövér fű és virágok,
 És hallom a kolomp kedves szavát ;
 Később elérem a sivár vidéket,
 Hol a természet már csak mostoha :
 Ijesztőn ritkul e helyt minden élet,
 Itt nincs egyéb, csak szikla és moha.

De mily szépséget rejt ez a kopaszság!
 Tengerszem áll előttem, tiszta kék,
 Legszebb sötétkék, mint a mennymagasság,
 Hol most a nap fényes derűben ég,
 S a ritka légben oly közel jó minden,
 A távolt szinte foghatná kezünk,
 S minden vonal csodásan éles itten :
 Itt kezd tanulni látást a szemünk.

Ám, mint a sír, oly néma ez a katlan,
 Hisz földi zaj idáig föl nem ér,
 Csak a sas víjjog olykor a magasban
 Vagy éles füttyöt hallat mormotér ;
 Hónyelvek nyúlnak itt a tó vizébe,
 Fölötte áll a legmagasb tető :
 Föl, föl tehát a szüzi hó övébe,
 Hadd álljon próbát bátorság s erő!

Ha zergét lőni hajtja szenvedélye,
 Csak orvvadász jár téged, puszta bérc!
 De engem nem szédít a szirtfal mélye,
 S míg feltöreksem, minden izmom érc ;
 A végső kúpot már csak fekvé kúszom,
 De enged most a szörnyü meredély,
 Még néhány, perc és állok fenn a csúcson
 S feledve minden fáradság, veszély.

Minő látvány! A szélső láthatárig
 Előttem a vidéknek bájai,
 Kitarva, míg a hegység síkra válik,
 A völgy, a bérc, az erdő titkai ;
 Betelt a vágyam, mert a messzé tájon
 Nincs ismeretlen egy parányi rész :
 Mindazt, mi rész, most összefüggni látom,
 S mit a szemem bejár, a kép egész.

Alattam hát a föld minden salakja
 S az embereknek hitvány gondjai,

Fenség varázsa szívem elragadja
 És nagyra nőnek lelkem szárnyai
 És érzek bölcshez illő boldogságot,
 Amint Lucretius dalolta el ;
 Ez az : magasból nézni a világot
 És látni, meddig ember láthat el.

V.

De míg fölértem, késő lett az óra
 És nemsokára már bealkonyul ;
 Szép alkony lesz, a nap ha nyugovóra
 A láthatár aljára levonul,
 Arannyal izzó alkony, mert az égen
 Nincs semmi felhő, semmi borulat,
 S engem megejt, amíg e képet nézem,
 Egy édesen bús esti hangulat.

Elandalít a gyermek- s ifjuemlék,
 Sok kedves élmény, boldog álmodás,
 És elmémbe mi kincsül felgyülemlek,
 Megihlet a művészet és tudás,
 És, mintha elfogná csodás ígézet,
 A lelkem hall bűbájos hangokat :
 Ritmussá rezdül benne minden érzet
 És dallá finomúl a gondolat.

Sugallatára e belső zenének
 A lanton éled húrjaim sora
 S a tiszta légben száll a tiszta ének,
 Minő ajkamról nem fakadt soha,
 S majd halkszavú dalokban eldalolja
 Gyöngéd szív titkát, mult szerelmeket,
 Majd szárnyaló ódákkal ostromolja
 A mélyt s magast, a poklot és eget.

Vedd, oh szívem, vedd áhítatra váltan
 Jó sorsom e végső ajándokát,

Hogy, amit ifjan hasztalan kívántam,
 Elértem most a Múzsák szirtfokát,
 Hogy éltem csúcsán költő lettem én is,
 Olympusommá lett e bérceom :
 Leszálltál hozzám, oh kegyes Poézi!
 Megaranyozni enyhe alkonyom.

Dalolj hát, lelkem, hallass méla hangot,
 Zengd el hanyatló élted himnuszát,
 Legyen szelíd és lágy e dal s a lantot
 Babér helyett övezze mirtuszág,
 Dalolj, amíg tart e szép naplemente,
 E nappal együtt szívem is kiég,
 És dallal olvadj a nagy végtelenbe,
 Hálám dalával, hogyha jó a vég!

NÉMETHY GÉZA.

IRODALOM.

Jókai.

Zsigmond Ferenc: *Jókai*. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata. 8° 416 l. Budapest, 1924. — Zsigmond Ferenc: *Jókai Mór élete és művei*. Bethlen Könyvtár, 8. sz. 8° 79 l. Budapest, 1924. — Dr. Gál János: *Jókai élete és írói jelleme*. Rákosi Jenő előszavával. K 8° 303 l. Berlin, Voggenreiter, 1925. — Dr. Kristóf György. *Jókai Mór élete és művei*. Születésének századik évfordulója alkalmából összeállította: — 8° 103 l. Cluj-Kolozsvár, Minerva, 1925. — Dr. Kristóf György: *Jókai napjai Erdélyben*. «Pásztortűz» kiadása. Cluj-Kolozsvár, Minerva, 1925.

A nagy mesemondó születésének százados évfordulója keserves könyvkiadói viszonyaink között is gyarapította egypár figyelemre-méltó munkával irodalomtörténetünket. Az Akadémia áldozatkészségének köszönhető, hogy e nagyjelentőségű forduló áldozati lángjai között olyan is gyúlhatott, mely nem lobbant el az alkalommal együtt, hanem maradandóbb fénnel világít rá Jókai költészetére.

Zsigmond Ferenc könyve ez, melyet még az évszázados ünnep előestéjén bocsátott közre az Akadémia. Méltó módon indította meg vele az országos ünneplést s eszméltette irodalomtörténetünket arra az adósságra, amellyel Jókai emlékének tartozik. Ezt maga a szerző sem tartja terjedelmes könyvével sem lerótnak, sőt éppen ennek a kötelezettségnek hangoztatásával végzi művét: «A magyar tudományos kutatásnak egyik legszebb, legméltóbb feladata és egyik elháríthatatlan kötelessége: hozzáfogni minél többoldalú és minél mélyrehatóbb objectiv vizsgálatához és értékeléséhez annak a dús örökségnek, melyet a magyar nemzetre s az egész művelt, emberiségre nézve a Jókai költészete jelent æsthetikai becsénél fogva és a benne tükröződő eszményies világnézet erkölcsi nagy jelentősége által egyaránt».

Nem az a teljes monographia tehát ez a könyv sem, amelyet már rég várunk, de Jókai regényíró művészetének eddig legterjedelmesebb, legkörültekintőbb s legmélyebbre ható elemzése. Ez volt legsürgősebb feladata irodalomtörténetünknek Jókaival szemben. Életrajzát megírta Mikszáth, vele bajos volna versenyre kelni, az író méltatását és

elemzését azonban nem végezte el. Ezt a feladatot s a Jókai megítélésében fölmerült ellentétek összeegyeztetését vállalta magára Zsigmond Ferenc. Ha csak erre a feladatra szorítkozik, bizonyára elkerülte volna művének legnagyobb fogyatkozását.

A könyvnek nevezetesen legszembeszökőbb gyöngéje az, hogy nem organikus alkotás. Részai nem sarjadnak egymásból s nem kapcsolódnak egymáshoz. Három, teljesen széteső részre oszlik: az első Jókai vázlatos életrajzát nyújtja, a második írói pályájának képét rajzolja meg, a harmadik essayszerű rövidebb áttekintéseket nyújt világnézetéről s költői motivációjáról, regényhőseiről, humoráról, előadó művészetéről s végül a vele foglalkozó kritikáról.

Nem Zsigmond Ferenc szerkesztő-képességének hiánya, hanem az ünnepi alkalom siettető közbejötté volt ennek az oka. Az ő terve nyilvánvalóan az volt, hogy Jókai írói pályájának részletes fejlődéstörténetét írja meg, amint ezt folyóiratokban e mű részleteiül megjelent nagyobb tanulmányai mutatják, s ebből a fejlődésrajzból világosodtak volna aztán ki az író képének legfontosabb vonásai, regényíró művészetének legsajátosabb tulajdonságai is. Olyan arányok mellett, ahogy kezdte, még bizonyára csak hosszú évek munkájával fejezhetette volna be művét. Közbejött azonban a százados forduló, melyen az áldozók közül visszas lett volna elmaradnia annak, aki élete főmunkáját Jókai cultusának szentelte. Sietve tetőt húzott hát a nagy arányokban megkezdett épületre; írt eléje egy rövid életrajzot, a fejlődéstörténet további folyamát elnagyolta s mivel ebből a vázlatos fejlődésrajzból Jókai költészetének jellemző vonásai nem derülnek ki, ezek közül a leglényegesebbekre néhány összefoglaló cikkben terjeszkedett ki.

Ez azonban nemcsak szerkezetét teszi szétesővé, hanem aránytalanságokat is von maga után. A fejlődésrajz Jókai uralomra jutásáig, 1854-ig nagyon részletes, gondosan, apróbb munkáira is kiterjeszkedően elemző, innen kezdve elnagyolt; amint a szerző maga is bevallja, Jókai roppant termékenységgű költészetének félszázadnyi területét csak madártávlatból mutatja meg. Ezt belső, tárgyából következő okkal is indokolja a szerző; azzal, hogy Jókai 1854-ig tehetségének úgyszólván minden lényeges jellemvonását bemutatja s élete további folyamán költői sorsának fejlődésére nem annyira az ő tehetségének változásában lelünk magyarázatot, mint inkább a reá figyelő két nemzedéknek gondolat- és érzésvilágában. A virág fejlődését addig mutatja be, míg szárba és virágba szökken, azután már csak a légköri viszonyok érdeklik. Természetesen így módszere is megváltozik; eddig æsthetikai volt az, most inkább történetivé lesz.

Nagyjában bármennyire is igaza van a szerzőnek, ez bizony mégis csak mechanikus megmerevítése a folyton hatásoknak kitett s azokhoz alkalmazkodó írói egyéniségnek. Épp ily túlzottan merev fogalmazás az is, hogy «Jókai világnézete megáll a fejlődésnek azon a fokán, ahova huszonöt éves korára eljutott». (34. l.) Nagy aránytalanság is jár azzal, hogy ily hamar lezártnak tekintí Jókai fejlődését. Bemutat egy írói népszerűségének húsz évre terjedő fénykorában s már előre megállapítja róla, hogy e hosszú idő alatt semmit sem fejlődött geniusa. Legnagyobb s legnépszerűbb regényeit aránytalanul röviden tárgyalja s rövid elintézésük közben elveszti a fény- és árnyoldalak igazságos kiemelésére szükséges higgadtságát; értékelései nem tetszenek eléggé kiegyensúlyozottaknak. A nem valami szerencsésen *Fin du siècle* névvel nevezett utolsó negyedszázad tárgyalásában még vázlatosabbá válik a fejlődésrajz; itt már az egyetlen *Sárga róza* kivételével a nagy regényeket sem tárgyalja egyenként, hanem csak összefoglaló megvilágítást nyújt róluk.

De aránytalanságok vannak magukban az egyes részekben is. A fejlődésrajzban folyton érezzük, miként szorítják ezt egyre szűkebb térre a terjedelem korlátai s mégis vannak részek, a hol fölösleges terjengést látunk. A színművek, a regényekhez viszonyítva, aránytalanul bő tárgyaláshoz jutnak, pedig ez még méltányosság szempontjából is kifogásolható. Maga Zsigmond mondja, hogy «Jókai tehetségét éppen leggyöngébb oldaláról mutatják drámái» s éppen erre a leggyöngébb oldalra hosszasabban mutogatni még csak nem is tanulságos. Míg a fejlődésrajzban a nagy regényekről sem volt tere bővebben szólni, addig az összefoglaló tanulmányokban aggodalom nélkül s szembetűnő aránytalansággal téreget ki el-elcsapongó æsthetikai fejtegetésekre. Ezek az összefoglaló fejezetek bővebb kifejtései levén a fejlődésrajzban említett sajátságoknak, természetesen az ismétléseket sem sikerült a szerzőnek elkerülnie.

Ez mind a szerkezetnek szervi bajából következik s kétségtelenül szépséghibája a könyvnek. Ugyanígy hatnak az egyébként jóízű s hősről tapintattal és kegyelettel író szerzőnek bizonyos, kissé nyers kifejezései, mint: «a mesemondó önkényével vezeti mintegy orránál fogva az olvasót» (56. l.), «csakúgy bugyborékolnak az épületes reflexiók» (68. l.), «egy-egy antithesis vesszőparipáján szívesen lovagol a mi Jókaink is» (71. l.), «no, ez már igazán elvetése annak a bizonyos «sulyok»-nak» (116. l.). «Jókai alaposan letromfolta a genfi bölcset» (146. l.), «Jókai újságírói mohósággal és hatásvadászattal aknázza ki» (196. l.), «elhalmozta Jókai az ő eszményítő hajlamának összes furfangjával» (204. l.), «szeszélyesen rázza le magáról a műgond

terhét» (281. l.), «leegyszerűsített, bonyodalmak himlője ellen beoltott jellem» (323. l.), «az ilyen megokolás bizony kétkulacsosnak mondható» (305. l.). Az ilyen kifejezések pedig fölényeskedőknek mondhatók s kiütköznek az írónak egyébként meleg lendületű s választékos előadásából. Éppígy az alkotó művészi lelkét megillető tisztelet sérelmének érezzük, mikor ezt Jókainál egyik időszakában *gipszerűség*nek minősíti. Az is inkább csak a szón való lovaglás, amit Jókai poseolásáról mond, mikor ezt Petőfinék «szerepjátszó kivételesség-érzet»-ével azonosítja. Túlzott jelentőséget tulajdonít annak a «felfedezés»-nek, amelyre hivatkozik, hisz maga is kiemeli, hogy a kornak általános jellemvonása volt a romantikus pose-ok kedvelése. Az ötleteken legkönnyebben kapnak s legtovább lovagolnak az emberek. Zsigmond is visszatér néhányszor erre a szerepjátszásra, sőt a szó kedvéért azt is írja, hogy a szabadságharc után Jókaira «új szerep következik», pedig ez már igazán inkább hivatás, mint szerep. Szívesebben láttuk volna azt is, ha a Dumas-val való összehasonlítás megmaradt volna stílusuk egybevetésénél s nem terjeszkedett volna ki emberi gyarolásaik összeméregetésére is.

E kisebb szépséghibákkal szemben nagy értékek állanak a mérleg másik serpenyőjén Zsigmond könyvében. Széles látköre sohasem tekinti elszigetelten hőstét, hanem tündöklő pályáját beállítja az elé a nagyszerű háttér elé, amely előtt lefolyt, s a közé a tömördek és káprázatosan változatos tényező közé, amelyek megszabták irányát. Meglepően nagy világirodalmi olvasottsága lépten-nyomon feltár egy-egy forrást, mintát vagy megvilágító párhuzamot. Mintaszerű a francia romantika jellemzése, Jókaira megállapítható hatásának elemzése s ezektől a hatásoktól Jókai egyéni vonásainak elkülönítése.

Ezek a vizsgálatok alkotják egyébként is munkájának főrészét. Az a három fejezet, melyben Jókai ifjúkori költészetét elemzi, a szabadságharc hatását állapítja meg költészetére s uralomra jutását kíséri nyomon regényirodalmunkban, már a szerzőnek nyugodtan kidolgozott, bőséges anyagból felépített tanulmányaira támaszkodik. Jókai romantikus költői képzeletének minden alakító tényezőjét biztos hazai és világirodalmi tájékozottsággal veszi észre s emeli ki. Hugo és Sue hatását nemcsak Jókainál vizsgálja, hanem már magyar elődeinél, főként Vajda Péternél és Kuthy Lajosnál is nyomon kíséri a hatás hullámgyűrűinek megindulását, míg el nem jut ahhoz, amelyen Jókai ring. Ez annál fontosabb, mert Jókai művészi álláspontját s egyszersmind művészi megítélésének helyes álláspontját alapozza meg ezzel. Az ő megállapítása szerint Jókai romantikus volt mindvégig; a szabadságharc előtt romantikus volt divatból, a szabadság-

harc után is romantikus maradt a nagyszerű élettapasztalatok hatása alatt.

Nemcsak a romanticismus eszmevilágának és szólamainak, modorának és világfelfogásának nyomait jelöli meg Jókai képzeletében, hanem alapos lélektani ismeretekkel kíséri nyomon e színekben dús lelki élet hullámzását. Az elemzésben általan igen erős Zsigmond, sokkal erősebb, mint az összefoglalásban. Komoly elméleti tanulmányokra s a regény külföldi nagy mestereinek ismeretére alapozott ízléssel értékeli Jókait s ha a kritikátlan magasztaláshoz szokottak számára itt-ott ítélete tartózkodónak tetszik, számunkra annál megbízhatóbbnak látszik. Egyébként e tartózkodás mellett is érezteti, hogy a hálás szeretetnek mennyi kedves szála fűzi Jókaihoz. Elég e tekintetben *Az aranyembernek* szép, szinte megilletődöttségről tanuskodó méltatására hivatkozni. (218. l.)

Egyébként is végeredményben nagyon keveset módosít Zsigmond könyve Jókainak a köztudatban élő képén. A hivatásos kritika merev álláspontját igyekszik megértetni s közelebb hozni Jókainak méltányosabb megítéléséhez, amit ő így fejez ki: «Gyulaiék ítéletét csaknem minden pontban aláírja a mai kritika is, de az *enyhűtő körülményeket* az irodalomtörténeti távlaton keresztül ma jogosan értékelnék többre, mint amennyire ők értékelték». (108. l.) Beöthy Zsolt nyomán indulva ő még nagyobb jóindulattal igyekszik Jókainak a kritikától leghatározottabban támadott fogyatkozásaihoz «a jóhiszeműségi kulcsot» megtalálni. Így pl. Jókainak a motivatio terén elkövetett «kihágásait» világnézetének legmélyebb gyökereivel magyarázza s theosophikus alapon nyugvó exaltált optimismusával igazolja Jókai jóhiszeműségét és eljárásának komolyságát, melyben sok kritikus kétkedett.

Igyekszik Jókai jelentőségét is tisztább világításba emelni s tudatosabbá tenni, egyrészt művészi értékének, főként képzeletének, humorának és előadásának szabatos méltatásával. másrészt Jókai nemzeti jelentőségének hatásos kiemelésével. Mily szépen írja pl. az ötvenes évekbeli hatásáról: «Megbecsülhetetlen történeti értékű cultust teremtett írásaival a magyar lélek eszményei és ábrándjai ápolására, a mosoly és könnyesepp elővarázslásával védelmezve a nemzet szívét a megdermedéstől, az elfásulástól». (87. l.) Végeredményül a mérleget Jókai regényeire vonatkozólag úgy állapítja meg, hogy művészi szempontból legtökéletesebb regénye a *Sárga róza*, ezután *Az új földesúr* következik, legbűbajosabb hatású *Az aranyember* s leg-hatalmasabb conceptio a *Magyar nábob* és *Kárpáthy Zoltán*.

Zsigmond könyve kétségtelenül a legteljesebb képet rajzolja

Jókairól. Alapos munka és szerető elmélyedés, széleskörű tanultság és finom ízlés eredménye ez a könyv, mely nemcsak a tanult ember alaposságával, hanem a kiművelt ízlésű írónak választékos, magyaros zamatú, lendületes előadásával szól hozzánk. Maradandó, szép emléke a százados forduló ünnepének s nélkülözhetetlen kiindulópontja minden további Jókai-kutatásnak.

Nagy munkájának mintegy vázlatául készítette el hét esztendővel ezelőtt azt a rövidebb, áttekintő életrajzot és méltatást, melyet most szintén közrebocsátott. A könyvecske előnyösen mutatja a vázlatok elevenségét, mozgalmasabb voltát a kidolgozott képekkel szemben. De nemcsak élénkebb nagy Jókai-könyvénel, hanem jobban szerkesztett, világosan és arányosan tagolt voltával s egyenletességével is kedvezőbb hatást tesz reánk. A lényegesre szorítkozik, helyes érzékkel válogatja ki a jellemzőt és fontosat Jókai költészetének megértetésére s mondanivalóit a közönség szélesebb körei számára is élvezetes, választékos előadásba öltözteti.

Sajnos, itt is van egypár nyers kifejezése, pedig ezek népszerű munkában még visszasabban hatnak, mint tudományos jellegűben. Egészen fölösleges az a megleckéztetés is, amelyben azért részesül Jókai, mert előre fölvetette a *Magyar nábob* tiszteletdíját s csak napi folytatásokban írta meg a regényt. «Ez a könnyelmű írói eljárás nagyon rászolgál a rosszaló kritikára», (37. l.) — teszi hozzá. Ezt egyébként nagy művében is szemére téregette Jókainak, még pedig két ízben is. Zavaróan hat, hogy a nagy jubileum évül kétszer is 1893-t ír («1893-ig, a nagy Jókai-jubileumig terjed» s «1893 végén egy nemzet hódol előtt»). Igaz, hogy akkorra volt tervezve, de köztudomás szerint 1894-re kellett halasztani s 1894 jan. 5-én kezdődtek az ünnepségek. Pontatlanul s elsőségüket sejtetve írja a *Dalmáról* s *Manlius Sinisterről* (34—35. l.), hogy ezek meséjét novellában is megírta Jókai, holott fordítva van: ezeket írta korábbi novelláiból.

*

Az évszázados forduló hazai termése mellett joggal vonják magukra figyelmünket azok a dolgozatok is, melyek a megszállott területek magyarságának vannak szánva s így olyan területeken hirdetik Jókai és a magyar szellem dicsőségét, hova a mi szavunk nem hat el. Fontos reánk nézve, hogy tisztában legyünk azzal, milyen hivatottsággal s milyen színvonalon tesznek ezek eleget annak a kötelességnek, melynek szolgálata nekünk nem áll módunkban. Nemzetünk tragédiája oda juttatott bennünket, hogy, Rákosi Jenő szavával szólva, «a magyar kultúra külföldi colóniái» nyíló virágokat is figyelmünkre kell méltatnunk.

E dolgozatok közül legterjedelmesebb Gál János könyve, mely Rákosi Jenő előszavával kelt útra Berlinből. Rákosi Jenő maga bevallja, hogy a könyvet nem olvasta, csak a fejezetcímeket látta s ezekből azt a benyomást nyerte, hogy, mint a szerszáma után kedvvel nyúló munkástól, a könyv szerzőjétől is derekas munka várható.

Gál János azonban erejét meghaladó feladatra vállalkozott s ez nemcsak képességére, hanem lelkiismeretességére és komolyságára is vonatkozik. Könyve itthon elmenne sok más gyenge kísérettel együtt s talán szóvá se tennők, de az az író, aki a megszállott területek magyarságához kopogtat be, apostoli komolysággal vegye feladatát. Akit sorsa ahhoz a szép feladathoz juttat, hogy szegény elszakított véreink között a magyar szellem küldötteként jelenjen meg, arra igazán becsület kérdése, hogy egész lelkével a legkomolyabb becsvággyal tegyen eleget szép hivatásának.

Gál János könyve semmi bizonyosságát sem nyújtja annak, hogy szerzője így fogta volna fel köteleességét. Sebtiben, az írói tulajdonnak sem túlságos tiszteletben tartásával összecsapott dolgozat, amit pedig szerzője a magáéból ad benne a másokéhoz, az csupa kiforratlan zagyvaság. Egyetlen bizonyosságát sem nyerjük az egész könyvben annak, hogy a szerző Jókai műveibe elmélyedt, sőt még annak sem, hogy azokat olvasta. Hogy mily kevésbé ismeri Jókait, ékesen bizonyítja ez az idézet: «Mayer Fannynak csak azért kell szenvednie, mert olyan valakit szeret (Szentirmay gróf), akit nem volna szabad szeretnie. Férjhez megy ugyan megbecsülésből Boltayhoz (!), de szenvedő hervadása férje boldogsága mellett is tovább folytatódik s neki is meg kell halnia, ha nem is éppen közvetlenül szerelmi bánatában». (133. l.) Tévedhet-e ily botrányosan az, aki olvasta a *Magyar nábobot*?

Így hát egészen csak a Jókairól szóló irodalom rendszertelen és kritikátlan felhasználására levén utalva a szerző, az újszerű és eredeti színt azzal akarja megadni könyvének, hogy az eddigi megállapításoknak lépten-nyomon ellenmond. Ez nem baj, de aki ilyen szenvedélyes ellenmondó, annak gazdagabb fegyvertárának kell lenni, mint a szerzőnké.

Az ő írói eszményképe keveset ad «a különféle kritikusi törvény-præparatumokra» (203. l.), ő is sommásan, a souverain felsőbbség és csalhatatlan igazság biztos érzetében elintéz mindenkit, aki bírálni merte Jókait, elsősorban Gyulait és Péterfyt. Ezek vitatni bátorkodtak Jókai regényhőseinek valószínűtlenségét, Gál megnyugtat bennünket, hogy ne hallgassunk efféle okvetetlenkedésekre, Jókai ezekben nem is akart holmi nyárspolgári életet és viszonyokat bemutatni, hanem mintegy azt akarja megpróbálni, hogy a nagy, az

erős, a bátor, a tudós és az acélakaratú ember meddig tudná kitágítani a mindennapi lehetőségek határait. Itt nem szabad az okok és okozatok közönséges összefüggését fürkészni... Jókai valószínűen maga is sokat mosolygott titokban azon, mint erőlködtek a kritikusai meg- vagy kimagyarázni dolgokat, miknek egyetlen magyarázatuk csak az, hogy gyönyörködtetésre születtek». (123. l.) Ha kifogásolják Gyulaiék, hogy Jókai csupa félisteneket vagy ördögöket rajzol, e felől a tévedésük felől is játszi módon kioktatja őket Gál. A Jókai-hősöknek szerinte nem két, hanem hét főtypusuk van, amint ezt ábrán is szemlélteti: 1. a félistenek szférája, 2. a nagy emberek régiója, 3. a jeles emberek magassága, 4. a reális élet síkja, 5. a gyenge emberek színvonala, 6. a rossz emberek rétege, 7. a félördögök mélysége. Ennél szebben Dante sem agyalta ki a pokolbeli köröket. Végig vezetvén e körökön, a félistenek seregszemléjét így fejezi be: A «Jókai-ellenes kritika csak bosszankodni tudott e félistenek miatt, mi örülünk nekik, hogy vannak, hogy ilyenek is vannak és nem tartjuk minden komikum nélkül valónak, mikor valaki úgy próbálja megállapítani az értékeket, hogy melléjük állítja e félisteneknek a maga nyárspolgári realitásokhoz és lehetőségekhez szabott collstockját s aztán elszörnyedve konstatálja, hogy ez a szerencsétlen Tatrangi Dávid ennyi meg ennyi centiméterrel mert túlnőni a megengedett s a normális mértéken, következőleg elesapandó a hősök tisztes seregéből, Jókainak pedig egy nagy szekunda írandó a jellemzés című tantárgyból». (153—154. l.) Mi ebben több: az önhittség-e vagy a hóbort?

Épp ily játékos könnyedséggel gázolja le Gyulainak és Péterfynek Jókai képzelete ellen felhozott kifogásait is. Ha Gyulai sekélyesnek meri mondani Jókai humorát, Gál odavágja neki, hogy Anatole France humorát bizonyára mélyebbnek minősítené (ez még csak nem is valószínű), mert abban több a keserűség. Jókai nyelvével kapcsolatosan azt mondja Gyulairól, hogy «némi — többnyire jogos — gáncsoskodástól eltekintve» (183. l.), de ha jogos kifogás, miért mondja gáncsoskodásnak? Péterfyt megvádolja, hogy talán azért nem foglalkozik Jókai nyelvével behatóbban, hogy ne kelljen megdicsérnie. Ekkora illoyalítás még laikus részéről is ildomtalan volna. Beöthy Zsolt kiemelte Jókainak a nemzeti életre gyakorolt jótékony hatását; nosza Gál is nekihúzalkodik a «konzervatív kritikának», hogy «megfelelkezett Jókai költészetének etikai és politikai, sőt mondhatni nemzetnevelő nagy értékéről». (199. l.) Gál viszont arról feledkezett meg, hogy ezt a kortársak még nem állapíthatták meg s ezek különben sem művészi szempontok.

Íme, Gyulai szigorú kritikai elveinek lazítgatása szükségszerűen idevezet: minden kritikai liberalizmusnak paródiájára és csődjére. Megszállott területeken hozzá még a magyar kritika zsarnoki önkényének folytonos enlegetése azt a kellemetlen benyomást is keltheti, hogy itt a kritika évtizedeken keresztül éppúgy elnyomta, üldözte a tehetségeket, mint az ő mostani uraik szerint a magyar kormányzat a nemzetiségeket.

Azt a fölényeskedést pedig, amellyel a szerző nagy kritikus elődeit kezeli, a könyvben semmi sem igazolja, sem tudós készültsége, sem írói készsége. Tudákos meghatározgatások, műkifejezésekkel dobálózások, gyerekes ábrákkal való magyarázatok még nem tudomány, újszerűséget hajszoló torz kifejezések még nem íróművészet. Ha gondosabban dolgozik, nem kereszteli el Stettner György pápai tanárt Ignácnak (23. l.), nem rajzolja a Pilvax lelkes ifjú íróiról ezt a sete-suta képet: «egy furcsa és szomorú kor számkivetett proletárjaiként vergődtek cenzura, idegen kormányzések, politikai intrikák Skyllái és Kharybdisei között» (36. l.); nem írja azt, hogy Jókait az Akadémiában levelező taggá kinevezték (60. l.), nem minősíti Jókainak *A magyar nép humoráról* írt dolgozatát irodalmunk első folklorisztikai tanulmányának (60., 178. l.) s nem kockáztatja meg azt az állítást, hogy Jókai romantikus optimizmusa 1867-ig áldásos volt, de 67 után «bizonyos enervált bódultságba meritette a lelkeket s ezzel lefokozta versenyképességünket a Nyugat nagy szellemi előretörésében». (243. l.) Stílvirágai közül csak egy pár mutatóba: «be tudta szívárványszínezni» (73. l.), «jellemzetesen népies illatú humor» (176. l.), «a magyar szájról épen elcsurranó, illatos, édesanyai nyelv» (184. l.), «tehetsége kitűnően *korrespondált* ezekkel a hatásokkal» (239. l.).

A könyvnek egyetlen értéke az a bibliographiai függelék, mely Jókai idegen nyelvű fordításait állítja össze, az eddigieknél teljesebben. Sovány s főként száraz kárpótlás a tartalmatlan és unalmas könyvért.

Kristóf György könyvecskéje a románoktól megszállt területek magyarságának készült s rövid összefoglalásban «azt a legkevesebbet nyújtja, amit Jókai életéről és művészetéről tudni kell». Szívünket szorítja, nem szavaival, hanem magával a helyzettel, előszavának az a része, mikor könyve keletkezését azzal indokolja, hogy ha Mikszáth könyvét valaki *most* akarná megszerezni, csak nehezen és igen drága áron tudna hozzájutni. Zsigmond Ferenc könyvéről s Dézsi Lajos tervezett művéről szólva meg így sóhajt fel: Vajjon eljutnak-e s ha igen, mikor és hány példányban a romániai magyar község kezébe?

A könyvecske összefoglalásúl készült, szerény szolgálatot akar teljesíteni, nem is lép fel nagy igényekkel s nem törekszik sem eredetiségre, sem mélyrehatóbb æsthetikai és irodalomtörténeti értékelesre. E szerény cél mellett két feladata lett volna a szerzőnek: az anyagnak csak a leglényegesebbekre szorítkozó, gondos megválogatása s az előadásnak vonzó szépsége. Kristóf szeretettel, lelkiismeretesen végezte munkáját, de bizony mindegyik feladat megoldása hagy fenn kívánni valót. A szűkre szabott terjedelen mellett is vannak fölösleges kitérések és terjengések, így pl. mindjárt az elején hosszasan fejtegeti, miért kapta Jókai a Móric keresztnévet, mik a helyes gyermeknevelés elvei. Aránytalanul terjengő s egypár adatával a köteles tapintatot is nélkülöző fejezet a Jókai magánéletéről szóló. A szerző is elkereszteli Jókainak egyik pápai tanárát, Bocsor Istvánt *Lajos* néven említi (23. l.), Laborfalvi Róza polgári nevét Benke *Rózá*-nak emlegeti (39. l.), holott ez B. Judit volt. Ő még úgy hiszi, hogy Jókai csakugyan beszélt Rózsa Sándorral s ő adta át neki az amnesztiás levelet, holott ma már tudjuk, hogy ez a találkozás csak a Jókai képzeletében élt. Ő is igyekszik védelmébe venni Gyulai és Péterfy kritikájával szemben Jókait s «naiv, de mégis emberi mesemondásával» (83. l.) próbálja igazolni fogatkozásait. A könyv előadása gondos, de színtelen próza, melyben egy-egy erdélyiesség is akad, mint pl. «öltözte, megjelenése, *nó meg a jó élet*» (8. l.)

Sokkal derekasabb dolgozat Kristófnak másik könyve, mely Jókai erdélyi utazásait s Erdélyhez való viszonyát ismerteti az egykorú lapok tudósításai s a költő feljegyzései alapján. Nemcsak a százados forduló alkalmával indokolja könyvének keletkezését, hanem irodalomtörténeti és æsthetikai becsét is tulajdonít minden adatnak, mert szerinte Erdély a maga sajátos természeti, történelmi és ethnographiai tulajdonságaival a Jókai műveiben és művei által vált az irodalom közönsége előtt ismeretessé és népszerűvé, a magyar közművelődési tudat állandó birtokává.

Kristóf nem terjeszkedik ki e könyvében Jókai költészetének erdélyi elemeire s erdélyi tárgyú műveinek bírálatára, ezt röviden az előbb ismertetett munkájában kísérel meg. (70—73. l.) Itt Jókai személyes élményeit, utazásait ismerteti. Közli Jókai úti leveleit és úti rajzait s bőséges szemelvényeket ad a Jókai erdélyi útjairól szóló laptudósításokból s lenyomatja azokat a Jókaitól készített erdélyi rajzokat, melyek annakidején a Kubinyi—Vahot-féle *Magyarország és Erdély képekben* c. díszműben jelentek meg. Mindezek ma már nehezen hozzáférhető helyeken vannak s így összeállításuk és közrebocsátásuk mindenkép indokolt volt. Annál is inkább, mert a kiadó ilyen documentumoktól várja annak a problémának megoldását is,

hogy miben rejlik Erdélynek az a varázsa, mellyel a nem erdélyi művészelkeket mágnesként vonzza magához s bőséges forrásként táplálja. Szép szavakkal tolmácsolja végül Erdély háláját: «Boldogok és hálásak vagyunk a völgyeinket és bérceinket többször végig utazó Jókaiknak, hogy meglátta és ki is fejezte az erdélyi lélek értékeit oly csodás művészettel, hogy szavának világszerte és örökké fölcsendülő dallamában tisztán fölismerhető az erdélyi szívek dobogása is».

Kíváncsiak tartjuk, hogy a megszállt területeknek Jókaival foglalkozó írói kövessék Kristóf György példáját. Ilyen részletkutatásokkal derekasabban szolgálják a célt, mint sebtiben összeütött, művészietlen compilációkkal. Ezzel is documentálják azokat a kapcsolatokat, melyek az elszakított területek magyarságát az egységes magyar kultúrához fűzik. Gyöngéd emlékeztetők ezek eltépett véreink számára is. Ha olvassák, mennyi szeretet áradt Jókaiból Erdély, a Felvidék, az Alduna gyönyörű tájai s lakói felé; ha látják, mennyire tényezői ők mindig s minden vonatkozásban közművelődési életünknek: melegebben érzik hozzánk tartozásukat s szívük felénk dobban.

Kéky Lajos.

DEÁK FERENC MISKOLCI SZOBRA ELŐTT.

Mikor Borsod megye közönsége már 19 évvel ezelőtt hozott határozatát, hogy székvárosában, Miskolcon Deák Ferencnek szobrot emel, az azóta fölöttünk elviharzott rettentő idők s a haza siralmas összeomlása közepett hajthatatlan szilárdsággal végrehajtja és ma leleplezi az emléket, nekem, kit a szoborbizottság azzal a magasztos feladattal tisztelt meg, hogy a haza bölcséről új szobra felavatásánál megemlékezzem, első kötelességem, lelkem első sugallata, hogy mély köszönetet mondjak e megyének és e városnak azért, hogy Deák Ferencnek éppen a mi napjainkban emlékszobrot állítottak. Jogosítva érzem magamat, mély köszönetet mondani ezért a haza nevében, mert ez a bölcs és nemes elhatározás, mely az elébe gördült minden nehézségek fölött diadal-maskodott, mindenekfölött becsülendő és dicséretes hazafiúi tett volt.

Elgondolkozhatnánk a fölött a tény fölött, hogy míg újabbkori történelmünk másik nagy vezéralakjának, Kossuthnak emlékét mintegy hetven szobor hirdeti szerte-szét az országban, Deák Ferencnek — tudomásom szerint — ez negyedik emlékszobra. És hogy, míg Kossuth Lajos, fájdalmas, de az ő nagyságához méltó elhatározással önmagát száműzte mindhalálig, mert a nemzet többsége az ő politikájától elfordult addig a magyar nemzet a kiegyezéstől egészen az összeomlásig híven követte a Deák Ferenc politikáját, követte tántoríthatatlanul még akkor is, mikor — éppen Borsod megye emlékezetes határozatának meghozatala idejében — a nemzet az általános választások útján függetlenégi párt többséget küldött az országgyűlés képviselőházába.

E sajátságos, ellenmondást magában rejtő látszó jelenség

magyarázatát talán az adja meg, hogy a magyar nemzet képzületét erősebben ragadta meg a nagy tragikai hős alakja Kossuth Lajosban, mint a minden dicsőséget magától elutasító, nagyságában is igénytelen győztes alakja Deákban : hogy a magyar nemzet Deákot azzal tisztelte, hogy követte őt, Kossuthtal szemben pedig, akit nem követhetett, jelképesen akarta hódolata, csodálata adóját leróni.

Nagy és mély jelentősége van azonban annak, hogy e nemes vármegye és város közönsége éppen a jelen pillanathan emeli a Deák dicsőségét hirdető negyedik szobrot, mikor az ő legkorszakosabb alkotását, kiegyezésünket Ausztriával a dualizmus alapján, a világesemények rombadöntötték.

Ha csak a nagy közjogi békeszerzőt, az osztrák abszolút uralom megtörőjét, Ausztriához való viszonyunk rendezőjét látjuk Deákban, akkor úgy kell éreznünk, mintha ő is elmondhatná Vörösmartyval: «Miért én éltem, az már dűlva van!»

Kétségtelen, hogy Deák Ferenc életének legnagyobb műve az volt, melyet ő előbb a passiv resistencia hősi türesében való példaadással, majd jogainknak 1861-iki halhatatlan felirati javaslataiban való megvédésével, azután az alkotmányos életnek a hűsvéti cikkel megindult küzdelem általi visszaszerzésével vitt végbe. Tagadhatatlan az is, hogy az a közjogi viszony, melyet ő kivívott s melyen Magyarországnak egy félszázados békés, termékeny, alkotó alkotmányos élete alapult, az osztrák-magyar monarchia összeomlásával szintén megsemmisült; de csak felületes vagy botor megítélés nyilváníthatja az ő életét és munkásságát kárbavesztettnek, az ő művét elhibázottnak s az ily megítélés elleni bátor és nemes tiltakozás erejével hat az a hódolat, mellyel emlékének e szobor létrehozói most áldoznak.

Deák Ferenc és az ő követői nem estek hibába, mikor a szabadságharc leveretése s a hosszú elnyomatás után az 1848-iki törvények teljes elismerése, tehát a teljes jogfolytonosság és alkotmányosság alapján léptek egvességre előbb az uralkodóval, majd Ausztriával is az 1848-ban is elismert, de akkor nem szabályozott közös ügyeknek a kölcsönösség és egyenlőség szellemében s állami függetlenségünk lehető legnagyobb megóvása mellett való szabályozása iránt.

Ma már nem nélkülözzük azt a históriai távlatot, amelyből felismerhetjük annak igazságát, hogy 1867-ben közjogi állapotunk rendezésére csak három út kínálkozott : az, amit Ausztriában kívántak, de amit a magyar nemzet óriási többsége mindig visszautasított. t. i. az összpontosított birodalomba való beolvadás, csonka. kis belkormányzati autonómiával az októberi diploma értelmében ; az, amit Deák Ferenc választott az 1867-iki XII. t.-c. megalkotásával és az, amit az emigráció néhány vezére, különösen Kossuth ajánlott egy időben : az Ausztriától való elszakadás s szintén önrendelkezési jogunk nagy részének föláldozásával egy dunai conföderatióhoz való csatlakozás.

Ami e legutóbbit illeti, az erre vonatkozó terv mindig kissé zavaros és kalandos körvonalakban mozgott, azonfölül teljesen kétes maradt, hogy mi úton és módon jutottunk volna el a conföderatio állapotába : Ausztriával való fegyveres szembeszállással? hogy szerveztük volna azt? Maguknak az érdekelt nemzeteknek inkább csak felelőtlen tényezői voltak azok. akik a mi menekültjeinkkel conspiráltak e kérdésben ; nagy kérdés maradt volna, hogy azok a fiatal dunai államok mily föltételek mellett fogadtak volna el bennünket szövetségesüknek? És végül : ha a múlt század hatvanas éveiben lehetett ilyen terveket szőni, mindaz, amit azóta tapasztaltunk. azokat igazolják-e, akik a dunai conföderatiót akarták, vagy azokat, kik azt visszautasították? Nem látjuk-e világosan, hogy a délszlávok és románok nem a mi társaságunkban. még kevésbbé a mi vezetésünk alatt akarták önálló államiségukat megalapítani, hanem ellenkezőleg, a mi birtokunkon akartak osztozni, a mi megcsonkításunk által akartak gyarapodni. Minden valószínűség a mellett szól tehát, hogy ha mi Ausztriától elszakadva, egy alakuló dunai conföderatio karjaiba vetettük volna magunkat, csak siettettük volna azt a szétszakadást hazánkna. amely most az elvesztett háború nyomában bekövetkezett.

A legnagyobb államférfiaknak sem sikerül örökkévaló dolgokat alkotni. Aki nemzetének egy félszázadra megszerezte a lehetőséget arra, hogy békés. zavartalan haladás és fejlődés útján gyűjtsön erőt a jövő számára. az már végtelen hálára

kötelezte hazáját. Aki elfogulatlanul hasonlítja össze Magyarország kultúrai előhaladásának, vagyoni erejének, politikai súlyának és különösen a magyarság számbeli és szellemi gyarapodásának állását 1867-ben és a ránk szakadt világ-háború idejében, az nem tagadhatja, hogy annak a, ma sokaktól könnyelműen korholt időszaknak a munkája nélkül nemzetünk nem lett volna képes a háború és a rákövetkezett katastropha megpróbáltatását úgy kiállani, ahogy kiállotta.

Még kevésbé indokolt azoknak ítélete, akik a Deák kiegyezési műve hibáiban keresik a most bekövetkezett események okát. Ha Ausztria tovább halad a centralismus és absolutismus útján, akkor bukása okvetetlenül sokkal előbb következett volna be és mi aligha tudtuk volna sorsunkat az övétől oly könnyen elválasztani. Ha a kiegyezés Ausztriával való alkotmányos közjogi viszonyunk egész ideje alatt nem termette meg mindazokat a gyümölcsöket, melyeket Deák tőle joggal várt, ennek oka abban rejlett, hogy annak következményeit nem fogadták el minden oldalon azzal a loyaltással, amellyel azokat Deák és pártja elfogadta és érvényesíteni igyekezett. Nekünk a kiegyezés után is, az uralkodó tagadhatatlan jóindulata és alkotmányos érzülete ellenére folytonos küzdelemet kellett folytatnunk az ellen a centralismus ellen, amely a kiegyezésben a maga bukását látván, meg nem szűnt az ellen áskálódni, annak végrehajtása elé akadályokat gördített s különösen a katonai kérdésekben csak lépésről-lépésre csikartatta ki magától a legtermészetesebb, a monarchia védelmi szervezete szempontjából csak előnyös engedményeket is. Ez a tapasztalás viszont természetszerűen szaporította nálunk a kiegyezés ellenségeinek számát és lazította azokat az erkölcsi kötelekeket, amelyek a közjogiak mellett Ausztriát és Magyarországot egybefűzni lettek volna hivatva.

Tévedett kétségkívül Deák a jövőt illetőleg két dologban : abban, hogy ő a birodalom belső dynamikáját az akkori viszonyok szempontjából joggal úgy ítélte meg, hogy egy német hegemoniára épített Ausztria fog egy magyar hegemoniára alapított Magyarországgal szövetkezni. Azonban nem így történt ; Magyarországon nem hiányzott a magyar hegemonia, de túl a Lajtán az osztrák németiség szerencsétlen

politikája míg mindig visszahódítandó területnek tekintette Magyarországot, Ausztriában teljesen veszni hagyta a talajt lábai alól s nem akadályozhatta meg a szláv-ságtúlsúlyra vergődését és Ausztriának föderalistikus irányban való bomlását.

Másik tévedése, melyet korának nagyjai mind osztottak, az volt, hogy ő a nemzeti eszme feszítő erejét tetőpontjára értnek vélte és azt hitte, hogy az a méltányos és szabadelvű megosztása a jogoknak, amelyet ő úgy a nemzetiségeknek, mint Horvátországnak felajánlott, ezeket ki fogja elégíteni s hazánk belső megszilárdulását meg fogja hozni. Azonban a nemzeti eszme a múlt század végén és a jelennek elején szertelenségekbe tévedett, előidézte a világháborút és a világháború által romba döntvén közép- és keleti Európát, felszabadítás és nemzeti államok létesítésének hazug ürügye alatt csak újabb vegyes nemzetiségű államokat teremtett, melyekben többnyire a kisebbségben levő s még szellemileg is alantasabb fajok jutottak uralomra.

Ha így az események hatalma romba is döntötte a Deák alkotásainak egy részét még mindig végtelenül dús örökség az, amit ő épen reánk hagyott s amelyért emlékének hódolni tartozunk.

Ő egy államférfiúi típust alkotott és képviselt, mely tisztaságával, nemességével, önzetlenségével, szilárdságával és bölcsességével szinte példátlanul áll a világtörténelemben, mindenesetre csak a legnagyobbakhoz hasonlítható és amely minden ízében magyar. A nagy ember e típusával mi ajándékoztuk meg az emberiséget, abban a ma annyira megalázott magyar faj megdicsőülését láthatjuk a világtörténelem pantheonában. (Sodálendő és követendő példa ő e minőségében az egész művelt világ számára, de elsősorban számunkra, mert mi érthetjük meg legjobban őt s így nálunk hathat legtermékenyítőbben példája.

Egy másik örök értékű hagyománya életének, melyet szintén mi hasznosíthatunk legjobban: tanítása: az a tanítás, amely írott és mondott szavaiban, tetteiben s mindennekfölött a lényének e hármass megnyilatkozásában rejlő bámulatos, sehol és soha meg nem zavart összhangban rejlik.

Mire tanított ő bennünket? Mindenekelőtt a jog legyőzhetetlen erejében való hitre, a jog, a törvény tiszteletére, a joghoz való tántoríthatatlan ragaszkodásra. Lényének ez a vonása is tipikusan magyar s egyszersmind magyarázója legnagyobb diadalainak, például 1861-iki szerepének, amely fénypontja egész életének. amikor a jog kérdésére nézve — bátran mondhatjuk — az egész nemzet mögötte állott. Soha e tanítása nem volt értékesebb és meg szívlelendőbb, mint ma, amikor a rajtunk tett erőszak kizökkentvén nemzetünket évezredes fejlődése, története természetes útjából, keresve keressük az ösvényt, mely a jogfolytonossághoz s általa önmagunkhoz visszavezet, érezve, hogy amíg közjogi téren régi énünket meg nem találtuk, semmi más téren sem fogjuk visszaállíthatni szebb multunkat.

De tanított ő bennünket magasztos erkölcsi igazságokra is. Az erkölcs erejébe, az erőhatalommal szemben való győzelmébe vetett hite nem volt kevésbé szilárd, mint jogérzete s e téren éppúgy nem ismert megalkuvást a politikai célszerűség tanácsaival. Tanítása, példája erkölcsi téren ma annál fényesebben ragyog, minél nagyobb homály borult a háborúnak s még inkább az igazságtalan békeszerződéseknek erkölcsrontó hatása alatt a mai nemzedék egész ethikai gondolkozására. Oly korban, amikor — látva a káros példákat — mindenki, kicsi és nagy, egyén és csoportok, erőszakkal és csak erőszakkal akarnak boldogulni, amikor boldogok vagyunk, ha oly valamit, amit a régi erkölcs hibának, bűnnek megvetendőnek tartott, politikai hasznossága miatt vagy az összetartás kedvéért átminősíthetünk erénnyé és érdemmé s dicsőíthetünk vagy legalább elnézhetünk valamit, amitől felháborodással kellene elfordulnunk: ily korban fájdalmas ugyan, de fölemelő föltekinteni a Deák intransigens erkölcsi felfogásának tisztán fénylő magasságaira.

És örökbecsűek s ma különösen életbevágók azok a tanításai, melyeket a haza nagy válságaiban való magunktartása szempontjából hagyott reánk. Nagy tévedés azt hinni, hogy azért, mert Deák politikai pályájának legnagyobb részét a sérelmi politikának volt kénytelen szentelni, működésének példája ránk nézve ma már elavultnak tekinthető.

Ellenkezőleg! Nemzetünknek úgy látszik végzete, hogy sohase kerüljön le a gravaminalis politika útjairól; csakhogymég régen sérelmeink uralkodóinkkal és Ausztriával szemben voltak, ma még súlyosabb sérelmek orvoslását kell Európától követelnünk. Ez az újszerű gravaminalis politika, megengedem, hogy más módszereket igényel, de azért mérséklet és tapintat, éppúgy mint szívós kitartás és elszántság dolgában Deák példájából ma is sokat, nagyon sokat tanulhatunk. Ő véste szívünkbe azt, hogy a hazáért mindent kockáztatnunk kell, de a hazát soha kockáztatnunk nem szabad; hogy jobban kell szeretnünk a hazát, mint gyűlölni ellenségeit; hogy izgatott időkben nem a mindig kétes közvéleményre, hanem lelkiismeretünk parancsszavára kell hallgatnunk. Ő volt az, aki a haza sorsára nézve csüggedést nem ismert s remény nélkül is tudott oly elszántsággal küzdeni, mint az, akit remény lelkesít. Nemzeti életünk mai sötét éjszakájába sugározva világítanak be az ő szavai: «Ha tűrni kell, tűrni fog e nemzet, tűrni fog csüggedés nélkül, mint ősei tűrték és szenvedtek . . . mert amit erő és hatalom elvesz, azt idő és kedvező szerencse ismét visszahozhatják . . . Tűrni fog e nemzet, remélve a szebb jövőt és bízva ügyének igazságában.»

Így Deák Ferenc sem halt meg reánk nézve, hanem — koszorús költőnk szerint — «levetve ami benne földi, egy éltető eszmévé finomult». Keze kinyúlik budapesti mauzoleumából és tovább vezeti, mint életében vezette nemzetét s minél rögzesebb útra visz a sors, annál bizakodóbb ragaszkodással kell megragadnunk azt a kezét.

A politika az élet változatait, hullámzásait követi és mindig változatlan dogmákba meg nem rögzíthető. De azért bizonyos, hogy a Deák leszűrődött, kipróbált politikai bölcsesége a korok minden változása közt változhatatlan igazságokat is tárt fel nekünk. Az ő bölcs mérséklete, alku nem ismerő politikai erkölcs, becsületes egyenessége és nemes liberalismusa ma talán sokaknak nem tetszik. Azért a Deák igazságai igazságok fognak maradni akkor is, ha sok ma forgalomban levő politikai jelszó és politikai divat rég el lesz feledve.

Így az ő emléke, életének hagyománya és tanítása nemcsak arra van hivatva, hogy a múlton elmerengő megálljon fölötte, vagy hogy eldicsekedhessünk azzal, mily nagy embert bírtunk benne. Annak rendeltetése az, hogy messze az élet határán túl is gyümölcsöket hozzon, hogy kiapaszthatatlan forrása legyen nemzeti megújulásunknak. Hogy azonban ezzé legyen, emlékének cultusa, melynek ma új jelképet állítunk, kell, hogy hitvallássá és fogadalommá izmosodjék. Hitvallássá az ő elvei mellett és fogadalommá azok követésére. Ily reménnyel, ily óhajtással köszöntöm azokat, kik a nemzet bölcsének, elvei és példája hirdetőjéül szobrot állítottak.

BERZEVICZY ALBERT.

A PÉNZRENDSZER REFORMJA MAGYARORSZÁGON.

Valamely ország valutájának rendezéséhez csak bizonyos előfeltételek fennforgása esetén foghat. Az első követelmény, hogy a pénz folytonos romlása, értékének ingadozása, intézményes biztosítékokkal megakadályoztassék, hogy a pénz értékállandósága biztosítva legyen. Szükséges továbbá, hogy úgy a bel-, mint a külföld a jegybank működése iránt bizalommal viseltessék, mert ez az intézmény tartozik, hivatásánál fogva, a pénz értékállandóságának biztosításáról gondoskodni. Elengedhetetlen, hogy az államháztartás egyensúlyban legyen és ezt az ország saját erejéből legyen képes fenntartani. Végül kell, hogy az ország nemzetközi fizetési mérlege ne legyen tartósan passív, mert a rendszeres és jelentékeny hiányösszegek a pénz értékállandóságának fenntartását megnehezítik.

Vizsgáljuk meg, vajjon Magyarországon ezek, a valuta-rendezés szempontjából fontos és elengedhetetlen előfeltételek adva vannak-e?

Az 1924. IV. t.-c., mely az államháztartás egyensúlyának helyreállításáról szól, tulajdonképp a szanálási programot, vagyis azokat a kötelezettségeket foglalja magában, illetve hagyja jóvá, amelyeket a magyar kormány Magyarország pénzügyi és gazdasági helyreállítása érdekében elvállalt a Nemzetek Szövetségének közbenjöttével.¹ E szerint az állami bevételeket oly mérvben kell emelni, a kiadásokat pedig csökkenteni, hogy az államháztartás egyensúlya 1926 június 30-ig egészséges és állandó alapon biztosítva legyen.

¹ (A szanálási törvény előzményeit lásd: *F. de Fellner*: La situation financière de l'Etat hongrois. *Revue Economique Internationale*, 1924. Vol. III. No. 1.).

Eddig az időpontig, tehát az átmeneti időben, a költségvetésben mutatkozó hiány fedezésére az a 250 millió aranykorona erejéig kibocsátott kölcsön ellenértéke használható fel, amely túlnyomórészt külföldön talált elhelyezést.

(Sak így volt lehetséges, hogy az államháztartás viteleiben mutatkozó — és a korona folytonos romlásával egyre növekedő — hiány kiegyenlítésére szolgáló fedezetlen papírpénzjegyek további kibocsátása, az inflatio, megszüntettesék, és ezzel a pénz értékállandósága biztosíttassék.

Hogy a pénz értékének így módon elért állandósága a jövőben is fenntartható legyen, a törvény XIII. cikke úgy rendelkezik, hogy a kormány tartozik egy törvényjavaslatot a parlament elé terjeszteni, amelynek értelmében egy központi jegybank létesítendő, oly módon, hogy a bank teljes önkormányzata a kormánnyal való viszonyában biztosítva legyen. Vagyis a szanálási terv megvalósításának egyik főfeltétele az államtól független, jól megszervezett, a hitelpénz kibocsátását szabályozó és mindenütt bevált elvek szerint működő jegybank létesítése volt.

A kormány által beterjesztett törvényjavaslat a Magyar Nemzeti Bank létesítéséről és szabadalmáról, mint 1924. évi V. t.-c. törvényerőre emelkedett és 1924 április 26-án életbe lépett. A Magyar Nemzeti Bank alakuló közgyűlését 1924 május 24-én tartotta és működését ugyanazon év június 24-én megkezdte.

Ezzel egyidejűleg az 1921. XIV. t.-c. alapján létesített m. kir. állami jegyintézet, amely a jegykibocsátást eddig ellátta és az államnak jóformán kizárólagos hitelforrása volt függő adósságainak felvételénél, működését megszüntette. A Magyar Nemzeti Bank az állami jegyintézet egész államjegy forgalmát, amely 2520 milliárd korona volt, és giroszámlatartozásait 1250 milliárd korona értékben átvette. A bank működésének megkezdésekor tehát az egész effectív és virtuális jegyforgalom 3770 milliárd K volt.

A bank saját jegyeinek kibocsátásáig jogosítva van a megszünt m. kir. jegyintézet által kibocsátott államjegyekkel azonos kiállítású államjegyeket kibocsátani. A bank üzleti működésének megkezdésekor már forgalomban volt 3770

milliárd K államjegy úgy tekintendő, mintha azokat a bank bocsátotta volna ki.

A Magyar Nemzeti Bank részvénytársaság. Részvény-tőkéje 30 millió aranykorona. Nem állami, hanem magánbank. Főfeladata a banknak minden rendelkezésre álló eszközzel gondoskodni arról, hogy a papírpénz érceel való beváltásának törvényes szabályozásáig jegyeinek az az értéke, amely az aranyvalutás vagy értékálló valutával bíró országokra szóló váltók árfolyamában jut kifejezésre, állandó maradjon.

A jegybank helyes működésének biztosításául tiltva van, hogy a jegybank az államnak, azon az adósságon felül, amelyet a bank az állami jegyintézettől átvett, tovább hitelezzen. Az állam kötelezettséget vállalt, hogy állami papírpénzt nem fog kibocsátani a jegybank szabadalmának tartama alatt és általában kerülni fog mindent, ami a bankot legfőbb köteletségének teljesítésében: a pénzürték állandóságának megteremtésében és fenntartásában akadályozhatná. Ennélfogva az állam, a törvényhatóságok, a városok és a községek a bank eszközeit egyáltalán nem vehetik igénybe saját céljaikra. anélkül, hogy a felvett jegyek ellenértékét aranyban vagy devizákban ne szolgáltatassák. (Alapszabály 50. cikk.)

Mi a sanctiója annak, hogy az állam nem szoríthatja a Magyar Nemzeti Bankot fedezetlen jegykibocsátásra? Az, hogy a bank a szabadság lejáratá előtt is elhatározhatja feloszlását — és pedig a törvényhozás jóváhagyása nélkül — ha a kormány az 1924: V. t.-cikkben vagy az ennek kiegészítő részét tevő alapszabályokban megállapított kötelezettségeit megszegi. Hogy ily köteleességszegés fennforog-e, azt a m. kir. közigazgatási bíróság ítélettel állapítja meg.

A Bank által kibocsátott jegyek értékállóságát — amely tehát fedezetlen államjegyek kibocsátásának tilalma következtében az állam részéről immár veszélyeztetve nincs — a bank deviza- és valutapolitikája és hitelpolitikája van hivatva biztosítani.

A fedezetlen jegykibocsátás megszüntetésével és a Magyar Nemzeti Bank felállításával vette kezdetét a valutareform. A jegybank első feladata volt a magyar pénz értékálló-

ságát újra elérni és az elért értékállandóságot fenntartani, mert e nélkül az állampénzügyi és gazdasági restructió el nem képzelhető.

A jegybank egyik első feladata volt tehát annak a kérdésnek megoldása, hogy mi legyen pénzünknek az az értéke, amelynek fenntartását biztosítani kell. Mert amikor a szanálási programot a magyar kormány tárgyalta, a korona nemzetközi értékelése az addig tapasztalt legmélyebb szintre süllyedt. A korona ilyen alacsony értékelését a gazdasági helyzet nem indokolta. A megindult szanálási tárgyalások előre látható kedvező befejezése is jobb jövőre mutatott. Tényleg csekély javulás is következett a szanálási tárgyalások befejezése után, de még mindig nem alakult ki olyan értékarány, amelynél a korona nemzetközi értékelését állandósítani lehetett volna.

Zavarólag hatott, hogy a gazdasági erők még több irányban nem érvényesülhettek szabadon, ami pedig előfeltétele a pénzérték természetes kialakulásának a nemzetközi piacon. A külkereskedelemben még korlátozások voltak érvényben, valamint az idegen valuták és devizák forgalma is erősen korlátozó szabályozásnak volt alávetve.

Ehhez járult az a másik körülmény is, hogy a jegybank még nem rendelkezett megfelelő anyagi erővel, ami nélkül hatályos devizapolitika nem követhető. A bank részvénytőkéje és az állami jegyintézettől átvett arany- és devizakészletek csekély állományt jelentettek. Lényeges szaporulat volt várható a nemzetközi kölcsönnek abból a részéből, amely az állam belföldi szükségletének fedezésére volt szánva és amelyet bankjegyek ellenében szerzett volna meg. De a nemzetközi kölcsön véglegesítését megakadályozta az, hogy az északamerikai pénzpiac tartózkodott a neki szánt kölcsönrész átvételétől. Ebben a válságos helyzetben határozta el a Bank of England, hogy a 250 millió K-ból még hiányzó, mintegy 4 millió £-nyi részt, előlegképpen a Magyar Nemzeti Banknak megadja. Ezzel szemben, mintegy ellenszolgáltatás gyanánt, azt a kötelezettséget kellett a jegybanknak vállalnia, hogy a magyar koronát az angol font alapulvételével fogja stabilizálni.

Időközben a korona nemzetközi értékelése emelkedő fejlődésnek indult, egyfelől a nemzetközi kölesön sikerének hatása alatt másfelől mert a kereskedelmi forgalom fokozatos felszabadítása a mesterséges korlátozások alól lehetővé tette a pénzérték természetes kialakulását, amit a deviza-forgalom terén életbeléptetett könnyítések is előmozdítottak. A jegybank vezetősége, működésének megkezdése után néhány héttel elhatározta, hogy a koronának a fonthoz való értékarányát 346,000 koronában fogja stabilizálni. A fontnak az aranyparitás felé emelkedő tendenciájával a korona is lépést tartott. Midőn tehát a magyar korona értéke az angol fonttal szemben átlag 346,000 koronában állandósított, ez azt jelentette, hogy az angol font nemzetközi értékelésének sorsában osztozott a magyar korona sorsa is. Minthogy az angol font 1925 május havában elérte az aranyparitást, vagyis a Bank of England által kibocsátott egy angol fontra szóló bankjegyért — a két szélső aranypont között békében is megvolt ingadozásokat nem tekintve — már $4.8666 \frac{2}{3}$ dollárt kellett fizetni: a nemzetközi forgalom az angol fontot és az északamerikai dollárt, az általuk képviselt aranymennységnek megfelelően, egyformán értékelte. Ennél fogva a magyar korona értékállandósága most már nemcsak a fonttal, hanem az arannyal szemben is biztosítottnak jelentkezett. Vagyis a magyar korona az összes rendezett, illetve értékállandó valutájú többi országok valutájával szemben is stabilizálnak tekinthető. Eddig a korona értéke csak a fonttal szemben volt változatlan, míg a többi állandó értékű valutával szemben emelkedett, mert az angol font közeledett az aranyparitáshoz. Most, hogy az angol font ezt elérte, a magyar korona pályafutásában is a döntő fordulat állott be, hogy értéke a nemzetközi pénzpiacon állandósult, ami eddig nem volt meg. Koronánk csak most érte el értékállandóságát. Koronánknak ezt a most elért értékét lesz köteles a jegybank fenntartani. Eddig a jegybank e feladatának tulajdonképpen nem felelhetett meg, mert az angol fonttal együtt a magyar korona nemzetközi értéke is emelkedett, amely folyamat most, hogy a font elérte az aranyparitást, befejezést nyert. Vagyis az angol font a dol-

lárrel szemben már csak a felső és alsó aranypont között ingadozhatnak, tehát egy angol font értéke 4·848 és 4·9067 dollár között mozoghat.

Mielőtt a jegybanknak a pénzérték stabilitását biztosító deviza- és hitelpolitikáját ösmertetnénk, a jegykibocsátás szabályozásának módját kell tárgyalni.

A bank, szabadalmának tartama alatt, amely 1943 december 31-én jár le, kizárólag jogosult bankjegyeket kibocsátani. A Magyar Nemzeti Bank tehát központi jegybank.

Kizárólag a Magyar Nemzeti Bank van felruházva azzal a kedvezménnyel, hogy jegyeit minden oly fizetésnél, mely magyar törvényes értékben teljesítendő és amelyet nem kell jogszabály vagy jogügylet alapján ércpénzben teljesíteni, mindenki és így minden közpénztár is, teljes névértékben elfogadni köteles. A Magyar Nemzeti Bank jegye törvényes fizetési eszköz (legal tender, cours legal).

Ez az általános elfogadási kötelezettség a készfizetések megkezdésével megszűnik. (82. cikk.)

Minthogy a jegybank feladata a pénzforgalom szabályozása, mindenekelőtt pedig az, hogy a készfizetéseket (a bankjegyeknek érccel való beváltását) előkészítse és a készfizetések törvényszerű megkezdése után azok fenntartását biztosítsa, ennél fogva a bank köteles oly aranykészlet-ről és értékálló valutákra szóló devizamennyiségről gondoskodni, hogy mielőtt a pénzegységnek az aranyhoz való új aránya, relációja, meg lesz állapítva és az államnak a bankkal szemben fennálló adóssága 30 millió aranykoronára lepad, a készfizetések megkezdhetők legyenek. (83. cikk.) Megjegyzendő, hogy ez az adósságálladék 1924 december 31-én 1980 milliárd korona, vagyis 132 millió aranykorona volt.

A készfizetések megkezdéseig a bank nem köteles jegyeit érc ellenében beváltani. A készfizetések megkezdése után a bankjegyek szövegében kitüntetendő, hogy a bank jegyeit a bemutatónak bármikor törvényes ércpénzzel beváltja.

Ha az állam a pénzforgalmat vert pénzzel látja el, a bank a pénzügyminiszter kívánságára köteles a vert pénznek megfelelő jegycímleteket a forgalomból bevonni.

A jegyfedezet tekintetében a készfizetések megkezdéseig terjedő időre (85. cikk) a következő rendelkezések állanak fenn: Az egész bankjegyforgalomnak, hozzáadva az azonnal esedékes tartozásokat, de levonva az állam adósságát, az első öt év alatt 20 %-kal, a második öt év alatt 24 %-kal, a további öt év alatt 28 %-kal és a hátralévő idő alatt $33\frac{1}{3}$ %-kal kell az érckészlet által, — amelybe valuták és devizák is beszámíthatók, — fedezve lennie. A jegybanknak a készfizetések megkezdéseig 25 millió aranykoronát kell követelésekben vagy betétekben tartani Európa és Amerika főbb bankpiacain kétségtelen fizetőképes intézeteknél. Az érckészleten felül az egész bankjegyforgalomnak (hozzászámítva az azonnal esedékes tartozásokat, amennyiben az állam adósságát meghaladja) fedezve kell lennie leszámított váltók, közraktári jegyek, az ércfedezetekbe nem számítható devizák vagy valuták és a belföldön fizetendő, külföldi értékekről szóló váltók által. Kézizálogkölesönök csak az első öt évi átmeneti idő alatt számíthatók a jegyforgalom fedezetébe. Más activumok a jegyforgalom fedezetéül nem szolgálhatnak.

A készfizetések megkezdése után (87. cikk) a forgalomban lévő bankjegyek egész összegének, hozzáadva az összes azonnal lejáró tartozásokat, legalább is $\frac{1}{3}$ rész erejéig érckészletekkel kell fedezve lenni: a maradék fedezetére az említett activumokon felül még az állam adósságának törlesztetlen hátralékos összege is szolgál.

A készfizetések megkezdése előtt, ha a forgalomban lévő bankjegyek összege (hozzáadva az azonnal lejáró tartozásokat, de levonva az állam adósságát) a jegyforgalomnak a fedezeti arány alapján kiszámított végső határát meghaladja, a többlet után az állam részére jegyadó fizetendő.

Az adó tétele a (törvényes korlátozás alá nem eső) mindenkorli leszámítolási kamatláb hozzáadva 1 %-ot, ha a fedezeti arány 20 (illetve 24, 28 vagy $33\frac{1}{3}$) %-nál kevesebbre, de 18 (illetve 22, $25\frac{1}{2}$ vagy 30) %-nál többre rúg és további $1\frac{1}{2}$ %-ot minden megkezdett további 2% után, amellyel a fedezeti arányban 18 (illetve 22, $25\frac{1}{2}$ vagy 30) % alá szállott.

A készfizetések megkezdése után a bank jegyadó-fizetési

kötelezettsége akkor áll be, ha a fedezeti arány 40% alá száll.

Az adó tétele a mindenkori leszámítolási kamatláb. hozzáadva 1%-ot, ha a fedezeti arány 40%-nál ugyan kisebb, de $33\frac{1}{3}$ %-nál több; további $1\frac{1}{2}$ %-ot, minden megkezdett további 3 % után, amellyel a fedezeti arány $33\frac{1}{3}$ % alá süllyedt.

A jegyadó tétele azonban, akár a készfizetések megkezdése előtt, akár ez után áll be jegyadó-fizetési kötelezettség, 5 %-nál kisebb nem lehet.

A jegyfedezet állását — 1925 május 15-én — a következő kimutatásból láthatjuk:

Aranykészlet	640,055.421,990 K
Ezüstkészlet.....	12,136.050,764 „
Devizák és valuták	2.119.091.806,234 „
	<hr/>
	2.779,283.278,988 K
Ezzel szemben	
Jegyforgalom	4.292.191.061,516 K
Azonnal lejáró tartozások ..	2.725.766.990,783 „
	<hr/>
	7.017,958.052,299 K
Államadósság.....	1.968.140.517,720 „
	<hr/>
	5.049,817.534,579 K

A jegybank alapszabályainak 85. cikke szerint, ezen időre előírt 20%-os ércfedezet helyett a fedezeti arány 55.03%.

Említettük, hogy a pénzürték stabilizálásának biztosítására a deviza- és hitelpolitika eszközei szolgálnak. A Magyar Nemzeti Bank céltudatos devizapolitikájának eredményességét mutatja, hogy az érckészlet, amely a jegybank működésének megindulásakor 313 milliárd korona volt, egy év alatt 2779.2 milliárdra emelkedett. Az arany- és devizakészlet gyűjtése nem csekély áldozat-hozataalt jelentett a jegybank részére a magyar korona javulása következtében. Ugyanis a bank aranyban kifejezett aktív vagyonának papírkorona-értéke, a magyar korona javulásával karöltve, az év folyamán csökkent, ami által tetemes árfolyamkülönbséti veszteség állott elő. Éppen így csökkent a passivumok oldalán a részvénytőke papírkorona értéke, úgy, hogy végered-

ményben az 1924 év végéig veszteségként 52·2 milliárd korona árfolyamkülönbség mutatkozott és ez teljes összegében leíratott.¹ Ez áldozattal szemben azonban sikerült a jegybank vezetőségének a devizapolitika hatásos folytatásához szükséges anyagi eszközöket megszerezni. Különben is a pénzérték tartós biztosítékának alapja megfelelő érckészlet gyűjtése effectív arany és aranydeviza alakjában, ami által az ország gazdaságának változó igényei külföldi fizetési eszközök iránt árfolyamingadozások elkerülésével kielégíthetők. A valutareform előkészítését szolgálta a Magyar Nemzeti Bank az aranykészlet gyűjtésével.

A deviza és aranykészletek gyűjtését lényegesen előmozdították a jegybank vezetőségének kezdeményezésére életbeléptetett könnyítések a devizaforgalom terén. Így a kivitelből származó valutákat többé már nem kell beszolgáltatni, külföldi fizetési eszközöket az állam területéről szabadon ki lehet vinni és idegen pénznemre szóló kötelezettségek kiegyenlítésére felhasználni. Külföldi fizetési eszközöknek egymás között történő kicserélése bárkinek meg van engedve. Külföldi fizetési eszközökre szóló kölcsönöket a Magyar Nemzeti Banknak, vagy az általa autorizált cégeknek bárki nyújthat, stb.

Nehezebb és kényesebb feladat előtt állott a Magyar Nemzeti Bank a hitelpolitika irányelveinek megszabásánál.

A háború, az azt követő forradalmak és a román megszállás a tőkék nagymérvű pusztulására vezetett. Ehhez járult, hogy a korona folytonos romlása a takarékoskodást pénzben lehetetlenné tette, ami a hitelezés legegészségesebb forrását jelentő betétek képződését megakadályozta. A pénz állandó elértéktelenedése erősen fokozta a hitelkeresletet, amelynek kielégítése jóformán kizárólag a jegykibocsátás útján történt.

Amikor a jegybank működését megkezdte, a korona stabilizálódásával egyidejűleg megindult ugyan a takarékoskodás, de a takaréktőke gyarapodását messze túlhaladja Magyarországon a beruházási szükséglet; ennél fogva mul-

¹ *A Magyar Nemzeti Bank Közgyűlése I. rendes évi ülésének előterjesztései.* Budapest, 1925. (2. lap.)

hatatlanul szükség van befektetési tőke nyújtására hitel alakjában. A hitelkereslet kielégítését azonban nagyon megnehezíti az, hogy a jegyforgalmat megfelelő határok közé kell szorítani, különben a külföldnek a magyar korona értékállandóságába vetett bizalma meginoghat. De a jegybank nemcsak beruházási szükséglettel áll szemben. Az államháztartás egyensúlyának tervszerű helyreállítása a közterhek tetemes fokozásával járt, ami a gazdaságok pénzsükségletét nagyon növelte. Az 1924. évi ki nem elégítő termés a mezőgazdaság üzemi hiteligényeit fokozta. A tőkehiánnyal szemben mutatózó pénzkereslet oly magasra hajtotta mind a kölcsön-, mind a betéti kamatlábat, hogy ily anormális drága kamatviszonyok minden egészséges gazdasági tevékenységet meggátolnak. A jegybank a hitelezési feltételek mérséklésére úgy igyekezett hatni, hogy a tőle hitelt igénybe vevő, főleg vidéki intézetek túlkapásaival szemben a hitelmegvonást helyezte kilátásba.

A jegybank további feladatának a közvetlen benyújtók számának megszorítását tekinti, hogy jogelődjétől, a kir. magy. jegyintézettől átvett váltótárca egy részét ismét annak természetes helyére, a pénzintézetekhez terelje.

A jegybank, működésének megkezdésekor, a jegyintézettől átvette a 10%-os hivatalos bankkamatlábat, amelyet 1924 szeptember 17-én $12\frac{1}{2}$ %-ra emelt, amivel csak figyelmeztetni akarta az érdekelt gazdasági köröket, hogy hitel-igényléseiket mérsékeljék, minthogy különben a bank hitel-megszorító intézkedéseket volna kénytelen életbe léptetni. 1925 március 26-án a jegybank a bankkamatlábat 11%-ra, majd május 27-én 9%-ra és október 22-én 7%-ra mérsékelte, hogy a gazdasági forgalmat élénkítse.

A korona értékállandóságába vetett bizalma a külföldnek lehetővé tette a nagyobb magyar pénzintézetek és iparvállalatok részére azt, hogy — habár egyelőre csak rövidebb lejáratú — külföldi hitelekhez jussanak. A külföldi hitelek nagyobb mérvű folyósítása lehetővé fogja tenni azt, hogy a jegybankkal szemben támasztott hiteligények normális keretekben mozogjanak.

A kifejtettek alapján megállapíthatjuk, hogy a Magyar

Nemzeti Bank működésének első esztendeje eredményes volt és úgy a bel-, mint a külföldön megszilárdult bizalom birtokában folytatja előrelátó, céltudatos működését. Mert mióta a jegybank — az államtól teljesen független szervezettel — megalakult, a jegyforgalom nagysága tisztán közgazdasági okokra vezethető vissza, mely semmi összefüggésben többé az állam pénzügyi helyzetével nincs. A Magyar Nemzeti Bank helyzete annyira megszilárdultnak tekinthető, hogy a közgazdaság részéről kitett igénylésekkel szemben posícióját és ezzel a pénz értékállandóságát képes lesz fenntartani. A magyar korona pedig értékállandóságát elérte és ez biztosítottnak tekinthető.

A valutarendezés további fontos és elengedhetlen előfeltétele: az államháztartás egyensúlya, szintén biztosítva van, mert az ország, államháztartásának egyensúlyát a külföldi kölcsön felhasználása nélkül tartja fenn, tehát önerejéből fedezi az állami szükségleteket. Ugyanis az 1925/26. évi állami költségvetési előirányzat szerint 400.159,625.000 papírkorona (27,597.215 aranykorona) felesleg mutatkozik, amellett, hogy az állami üzemek beruházásaira is jelentékeny összeg (245.308,500.000 papírkorona) vétetett fel. Már az előző 1924/25. költségvetési évben is az állami bevételek oly kedvezően alakultak, hogy nemcsak az az összeg nem vétetett igénybe, amely a Nemzetek Szövetségének közbenjöttével az 1924. évben felvett külföldi kölcsönből az államháztartás hiányainak fedezésére számításba vétetett, hanem a költségvetési év előreláthatólag mintegy 40 millió aranykorona felesleggel fog záródni.¹

A valutarendezés előfeltétele gyanánt jelöltük meg azt is, hogy az ország nemzetközi fizetési mérlege ne legyen tartósan passiv. Fizetési mérlegünk ugyan az utolsó években passiv volt, de ennek legsúlyosabb tétele, a külkereskedelmi mérleg passiv egyenlege, a folyó évben, a kedvező termés eredménye gyanánt, előreláthatólag el fog tűnni, úgy, hogy a fizetési mérleg kiegyenlítését a külföldről beáramló tőkék

¹ Lásd: Törvényjavaslat az 1925/26. költségvetési év első hat hónapjában viselendő közterhekről és fedezendő állami kiadásokról. *Nemzetgyűlési Irományok*, 868. szám. (6. lap).

(hitelnyújtás, értékpapír-vásárlás, stb. alakjában) zavar-talanul lehetővé teszik.

Kétségtelen, hogy a valuta megváltoztatásának elenged-
hetetlen előfeltételei adva vannak és így Magyarország nagy
lépést tett előre azon az uton, amely a valutarendezés meg-
valósításához vezet. Kérdés tehát, itt van-e az ideje annak,
hogy új pénzrendszerre térjünk át? És milyen legyen az?

A valutareform sokkal nagyobb előkészületet igényel,
mint azt a közvélemény általában gondolja. Annak teljes
megvalósítása évekig tart. Előkészítéséhez azonban a szük-
séges lépéseket meg lehet indítani.

Az első lépés az új pénzegység választása és elnevezése,
vagyis megállapítása annak, hogy egy kilogramm aranyban
mennyi új pénzegység foglaltatik. A koronaérték megállá-
pításáról szóló 1892: XVII. t.-c. 3. §-a értelmében egy kilo-
gramm finom aranyra 3280 korona esik. Vagyis egy korona
eszmeileg 0.304878 gramm színaranyat tartalmaz. Egy kilo-
gramm finom aranyra viszont 3444.4 franc esik, vagyis egy
franc eszmeileg 0.29932 gramm színaranyat tartalmaz. Egy
kilogramm színaranyra 2731.3 angol shilling esik, tehát egy
shilling eszmeileg 0.35842 gramm színaranyat képvisel. A franc
könnyebb, az angol shilling nehezebb a koronánál.

A pénzláb törvényes szabályozásánál háromféle eljárás
képzeltető. A régi pénzláb fenntartása, vagy annál könnyebb,
vagy annál nehezebb pénzláb választása. Ha a régi pénzláb
fenntartása mellett foglalnánk állást, a régi «korona» helyett,
az új pénzegységet új néven nevezve el, úgy egy kilogramm
színaranyból ugyanannyi új tíz-, illetve húszkoronás volna
verendő, mint amennyi a ma még jogilag érvényben lévő
törvény alapján egy kilogramm színaranyból készült. Sőt
takarékosági szempontból a régi magyar veretű aranyérmék
is érvényben volnának tarthatók, csak országos érmek (folyó
pénz) jellegével kellene azokat az új törvényben felruházni.
Az új néven elnevezett pénzegység ez esetben eszmeileg
ugyanannyi aranyat képviselne, mint a régi «korona», vagyis
0.304878 gramm színaranyat.

Ha 0.304878 gramm színarany ára 14.350 mai papír-
koronának felel meg, úgy a mai koronáról az új pénzegy-

ségre az átszámítás úgy történik, hogy 14,350 korona vagy ennek kikerekített összege vétetnének egyenlőnek az új magyar pénzegységgel.

A valutareform első lépése tehát az új számolási érték megállapítása és ezzel a régi és új pénzegység között a törvényes relatio eldöntése. Ezzel a tényleg megtörtént devaluatio jogilag is keresztülvitetik.

Ha a franc-rendszerre térnénk át, úgy az új pénzegység, valamely elnevezéssel, 0.29932 gramm színarany-tartalommal a koronánál könnyebb pénzegység lenne. A francnál is könnyebb pénzlábot választott Ausztria, midőn az osztrák schillingrendszerre tért át, mert egy osztrák schillingre 0.211720 gramm finom arany esik. Ausztriában a törvényes relatio 10.000 : 1. Vagyis egy schilling egyenlő 10.000 régi papírkoronával.

Az angol pénzrendszerre való áttérésnél, ha az angol shillinget fogadnánk el új pénzegységül, a relatio mintegy 17.250 : 1 volna, tehát a koronánál jóval nehezebb pénzegységet kapnánk. Az angol shillingnek megfelelő vagy ennél is nagyobb, pl. 20.000 papírkoronával egyenlő pénzegység választása mellett az szól, hogy az arany elértéktelenedése következtében a pénz vásárló ereje az egész világon csökkent, tehát indokolt egy nehezebb pénzegység választása. Megjegyzendő, hogy a vásárló ereje az angol shillinggel egyenlő új pénzegységnek kisebb lenne a régi könnyebb pénzegségnél, mert a shillinggel egyenlő új pénzegység eszmeileg csak mintegy 18 %-kal tartalmazna több aranyat, az arany értéke ellenben az utolsó békeév óta lényegesen csökkent, amit 1914—1924-ig az átlagos évi index-szám emelkedése 85-ről 139-re is mutat.¹ Vagyis a drágulás 54%-nak felel meg.

Látható tehát, hogy az új pénzegység választása körül többféle lehetőséggel állunk szemben.

Az első lépést a magyar pénzügyi kormány a valuta-reform terén «a pengőérték megállapításáról és az ezzel ösz-

¹ L. Wholesale Prices of Commodities in 1924. By the Editor of the *Statist. Journal of the Royal Statistical Society*, Vol. LXXXVIII., Part. II. (1925 March.) 261. lap.

szefüggő rendelkezésekről» szóló törvényjavaslat benyújtásával tette meg.¹ A feladat mindenek előtt az új pénzegység választása és elnevezése volt, vagyis megállapítása annak, hogy egy kilogramm aranyban mennyi új pénzegység foglaltatik. .

A pénzláb megválasztásának túlságos jelentőséget tulajdonítani nem szabad. Jövendő valutánk értékállandósága, vagyis jósága, semmi összefüggésben nincs azzal, hogy az új pénzegység könnyű vagy nehéz.

A világ jelenlegi valutaviszonyai mellett vitán felül áll, hogy az aranyra kell az új magyar pénzrendszer alapjául szolgálni. Oly kis gazdasági terület, mint Magyarország, alkalmazkodni kénytelen a valuta alapjának megválasztásánál a nagy gazdasági területekhez. Az arany lassú, de állandó elértéktelenedése pedig — amely a világháború kitörése óta is tart és a békeárakkal szemben a mai világpiaci árak emelkedésében jut kifejezésre, még a rendezett valutájú országokban is, — inkább a nehezebb, mint a könnyebb pénzláb választása mellett szól.

Ausztria még a francnál is kisebb pénzegység választása mellett döntött, azzal az indokolással, hogy a béke-korona értékénél mintegy 30 %-kal kisebb új pénzegységben kifejezésre jut Ausztria elszegényedésének mértéke². Elhibázott érvelés, amely csak a laikus tömegre hat. Hiszen, ha egy ország vagyoniassága összefüggésben állana a pénzegység mérvével, akkor a Németbirodalomnak sem lett volna szabad, elszegényedésénél fogva, visszatérni a márka-alapra, az osztrák és magyar monarchiának pedig szintén nem lett volna szabad nehezebb pénzlábat választani 1892-ben, mint amilyen érvényben volt a sokkal gazdagabb Franciaországban.

Ma már az aranyfranc is, mint értékmérő, túlságos kis egység, az arany elértéktelenedése következtében. A hánycosa : a centime, már csereeszközül egyáltalában nem szol-

¹ *Törvényjavaslat a pengőérték megállapításáról és az ezzel összefüggő rendelkezésekről*, 953. szám. Képviselőház Irományai.

² *Vorlage der Bundesregierung. Bundesgesetz über die Einführung der Schillingrechnung etc. 239 der Beilagen. II. Gesetzgebungsperiode*, 8. lap.

gálhat. pénz szerepét nem töltheti be : az 5 centimes, a sou, a forgalomban tényleg használt legkisebb pénzdarab. A latin érmeunióhoz tartozó országokban érzik is, hogy az arany-franc. mint pénzegység. kezdi túlélni önmagát, az arany érték hanyatlása vagyis az áraknak világszerte folytonos emelkedése mellett.

A kisebb pénzegységre való áttérés mellett azzal érveltek, hogy a kevesebb aranyat tartalmazó pénzegység az árak olcsóbb alakulását és főképp a személyes szolgálatokért teljesítendő fizetéseknél megtakarításokat biztosít. Vagyis abból a feltevésből indulnak ki, hogy ezzel olcsóbb lesz a munkabér is, ami versenyképesebbé teszi a nemzeti termelést. Ezt az álláspontot nem tehetem magamévá. Bizonyos fokig megáll az, hogy némely szolgáltatásnál megtakarítások érhetők el kisebb érmeegység mellett. pl. a borraivalónál. mert amit Londonban 1 shillinggel vagy Berlinben 1 márkával intéznek el, ahhoz Svájcban elég 1 frank. Talán még pl. orvosi és egyéb honoráriumok is olcsóbban rendezhetők kisebb pénzegység mellett. De ezek nem döntő fontosságú tételek az életfenntartás olcsósága szempontjából. Különben is ez az egyetlen érv a kisebb pénzegység mellett csak magángazdasági szempontból helytálló, közgazdasági szempontból azonban nem tekinthető helyes érvnek, mert az ilyes személyes szolgálatoknak viszonylag jobb jutalmazása a helyesebb jövedelemmegoszlás érdekében nem kifogásolható. Az áruk árának olcsóbb alakulását vagy a munkabér csökkenését várni nem lehet a pénzegység kisebbségétől. Az árak a külföldi verseny hatása alatt alakulnak ki. A külföldre teljesítendő fizetéseknél nem a pénzegység, hanem az arany-tartalom szolgál a számítás alapjául. A külföldi fizetéseknél használt váltók teljesen egyenlő számolási egységek mellett is változó árfolyamot mutatnak, mert egyenlő számolási egység és teljes érmekezősség esetén is a pénzküldés egyik országból a másikba elmaradhatatlan és költséggel jár. Csak egy pillantás a párizsi és zürichi váltóárfolyam állására és változásaira a háború előtti években és kitűnik, hogy a nemzetközi fizetési forgalomban mily kevés érhető el az érmekezősséggel.

Noha nem az a lényeges, hogy az új pénzrendszer alapjául milyen pénzegységet választunk, hanem az, hogy az új valuta értékállandóságát biztosítsuk: mégis — a fentt kifejtettek alapján — sajnálattal látjuk, hogy a törvényjavaslat a kisebb pénzegység mellett döntött. amidőn a törvényes relatiót 12.500 : 1 arányban állapította meg vagyis a 12,500 papírkoronának megfelelő arany mennyiséget választotta új pénzegység gyanánt, amelyet pengőnek nevez. Az új egység aranyértéke — a dollár 71,470 papírkorona árfolyama alapján számítva — 12,500 papírkoronának arany értékével egyenlő. Vagyis egy pengő = 12,500 papírkorona = 0.26315789 gramm finom arany. Egy kilogramm finom aranyra eszerint 3800 pengő esik. Egy kilogramm 900/1000 rész finomságú ötvözt aranyra 3420 pengő esik.

A pengőérték pénzlába könnyebb a koronaérték, sőt a francérték pénzlábánál is, de nehezebb az osztrák schillingérték pénzlábánál. Egy korona eszmeileg 0.304578, egy franc 0.29932 gramm színaranyat tartalmaz, ellenben az osztrák schilling csak 0.211720 gram színaranyat. Vagyis 1 pengő = 0.86316 aranykoronával, illetve 0.90644 arany franczal, illetve 1.24295 arany osztrák schillinggel.

A pénzláb könnyűsége következtében, az új számolási egységnek, a pengőnek századrésze, a fillér, amelynek veretéséről természetesen a törvény gondoskodik, gyakorlatilag nem fogja a pénz szerepét betölthetni, oly kis értéket képvisel.

Értékpénz gyanánt húszpengős és tízpengős aranyérmék veretnek, 900/1000 rész finomságú ötvözetből. Az arany húsz- és tízkoronás érmék is ugyanily finomságban veretnek. De már az ezüstmű osztopénz gyanánt vert egypengős 640/1000 rész finomságú ötvözetből készül, szemben az ezüst egykoronások 835/1000 rész finomsági tartalmával. Az ezüstérmék finomsági tartalmának megrosszabbítását nem indokolja a törvényjavaslat, de azt hisszük, nem tévedünk, ha ennek okát egyfelől az osztrák példa követésében, másfelől abban keressük, hogy az állam ezzel nagyobb pénzverési nyeresége kívánt szert tenni. Azt a többletet ugyanis, amellyel az érmék névértéke előállítási költségüket meghaladja, a jegybanknál fennálló államadósság apasztására

kell fordítani, ami valutapolitikailag indokolt, mert közelebb visz a készfizetések megkezdéséhez, ami a valutareform befejezését jelenti.

Magyarország pénzrendszerének történetében a «pengő» elnevezés nem ösmeretlen. Az «osztrák érték» előtt érvényben volt és 1748-ban életbe léptetett «Conventions-Münze» nevezetett «pengő-pénz»-nek, mert a bajor választófejedelemmel létrejött conventio alapján vertek ezüstben és aranyban konvenciós (pengő) forintot. 100 pengő forint egyenlő volt 105 o. é. frt-tal.

Végül arra az elvi különbségre kell rámutatnunk amely a koronaérték és pengőérték között fenn fog állni a készfizetések megkezdése után. A koronaérték elvileg sántító aranyvaluta volt, mert az 1892 : XVII. t.-c. 10. §-a az ausztriai értékű ezüst egyforintosokat kuránspénz jellegével ruházta fel midőn elrendelte, hogy azokat minden fizetésnél, az ezüst egyforintost két koronának véve, fizeteskép el kell fogadni és pedig épp úgy korlátlan mértékben, mint az arany érték-pénzt képező húsz- és tízkoronasokat. Ennek az oka az volt, hogy a monarchia mindkét államában a férfémkészlet oly nagy volt (260-575 millió forint), hogy azt csak tetemes veszteséggel lehetett volna értékesíteni, továbbá a koronaértékre való áttéréshez szükséges nagy fémkészlet beszerzése olcsóbb volt, ha az ezüstkészlet felhasználásával kevesebb arany mennyiséget kellett gyűjteni. Minthogy a koronaértékre szóló összes érmékkel együtt az o. é. frt-ot is demonetizálja a törvényjavaslat 16. §-a, amidőn úgy rendelkezik, hogy az ausztriai érték ezüst egyforintosai 1927 január 1-ével törvényes fizetési eszköz jellegüket elvesztik: a tiszta aranyvaluta elvi alapjára helyezkedik. Magyarországon tehát a pengőérték behozatalával a sántító aranyvaluta helyébe elvileg tiszta aranyvaluta lép, mert kuráns-pénzt csak az aranyérmék tesznek.

Amíg a koronaérték épségben volt, 10 drb o. é. egyforintosért mindig lehetett, ha jogilag nem is, de tényleg egy darab húszkoronás aranyat szerezni. De míg a demonetizálás következtében az aranyérméknek birtokosai veszteséget nem szenvednek, mert az érmék belértéke megfelel név-

értéküknek. addig az ezüst forintosok birtokosainak kezén csak ez érmék ércértéke marad meg, tehát két aranykoronára rúgó névértéküknél sokkal kisebb érték. Egy tapasztalattal több, amely a Knapp-féle tiszteletreméltó elméletnek annyi-szor abszolút érvényű gyanánt hangoztatott tanelveit meg-cáfolva, annak csak viszonylagos helyességét igazolja.

A pénzegységgel egyidejűleg szabályoztattak a koronára szóló kötelezettségeknek az új pénzegységben való teljesítésére vonatkozó törvényes rendelkezések, továbbá az új érmepénzek előállítására és forgalomba hozása, de ezek — mint technikai jellegű feladatok — nem vitás kérdések. A valuta-rende-zés problémájának complexumából még fennmaradó kérdések tárgyalása ma még korai volna. A devizaforgalom-nak ma még kötött állapotból való kibontakozásától a kész-fizetések megkezdéséig még hosszú út van hátra. A valuta-reform befejezve csak akkor lesz, ha a bankjegyek feltétlen beváltása aranyra kötelezőleg el lesz rendelve vagyis a bank-jegyek kényszerforgalma megszűnik és nem fognak többé törvényes fizetési eszközt képezni. Addig az államnak a bankkal szemben fennálló függő adósságát is rendezni, illetve apasztani kell, ami évekig fog tartani, mert gazdasági életünk megerősödését tételezi fel.

FELLNER FRIGYES.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN ÉS A NAGY MAGYAR ALFÖLD.

Gróf Széchenyi István a német-, francia- és angolországi utazásainak ¹ naplójára két mondatot írt, amelyek egyike : «La Hongrie n'est presque pas comptée parmi les nations».²

Gróf Széchenyi Istvánnak tehát akkor is, amikor egy éves külföldi útján gyarapította ismereteit és tanulmányozta idegen országok gazdasági és culturalis haladását és akkor is, amikor tanulságos útján írt naplóját lezárta, egyformán és szüntelen hazája sorsa, visszamaradt, culturálatlan állapota lebegett szeme előtt. Hazafias érzésének fájdalma, a hazája sorsán kesergő lelke csillan ki a hosszú utazásain leszűrt abból a lehangoló megállapításból, hogy «Magyarország alig számít a nemzetek sorában !»

Gróf Széchenyi István azonban nem félő aggódással vagy lemondással, hanem fájdalmas nyugtalansággal, a jövőbe tekintő bizonyos benső erős fogadkozással írja le ezt a jeligét, melyből gyökere és csirája fakadt későbbi hazafias elhatározásainak és hatalmas alkotó tevékenységének.

De miként is számíthatott akkor Magyarország a nemzetek sorában, amikor a közlekedési eszközök nagy hiánya miatt az egész országban, de főleg a Nagy Magyar Alföldön számottevő forgalom kifejlődni nem tudott, ami azután nemcsak a lakosság között hátráltatta az érintkezést és akadály volt a külfölddel való sűrűbb kapcsolatnak, de a szellemiekben megállapítható jelentős visszamaradásunknak is egyik okozója lett. Ez volt egyik akadálva — Liphay szerint — közgazdasági haladásunknak is, bár annak fejlődését régi

¹ 1822. évi március 1-től 1823 február 9-ig.

² Zichy Antal : Gróf Széchenyi István külföldi útirajzai. Bpest, 1890. 276. old.

magánjogunk bénító intézkedései is jelentékenyen megnehezítették. Megakasztotta mindemellett a közgazdasági előrehaladást az a vámsorompó is, mely hazánkat akkor még az örökös tartományoktól a nemesi adómentesség ellensúlyozására elválasztotta és teljesen Ausztria gyarmatává süllyesztette. Hátráltatták e mellett és többek között rendi alkotmányunk elavult intézkedései is, amelyek a kiváltságosoknak aránytalan jogokat biztosítottak s a megyénkénti részekre tagolt nemzet egybeolvadását, a nemzeti erő és akarat egységes megnyilatkozásának lehetőségét is kizárták.¹

Kihalt mindemellett az idők multán a tartománnyá süllyesztett és nyelvében visszaszorított egész országból a nemzeti élet, mert a centralis kormányzat iránya, valamint a Bécs szellemében munkálkodó gyarmatias gazdasági tevékenység és a cenzura, lassan bár, de fokozatosan gúzsba kötött s elnémított az emberek legtöbbszörében minden hazafias érzést és öntudatot s szinte tétlen letargiába döntötte a nemzeti életet.

Ezért tűzte gróf Széchenyi István nyilvános szereplése első feladatául azt, hogy ebből az elalélt, ebből a szinte megdermedt állapotából rázza fel és ébressze öntudatra s oktassa ki a jövő feladataira nemzetét.

Berzeviczy Albert Kautz megállapítása szerint is ² találoán a Kelet népe megjelenését, tehát az 1841-ik évet tekintve annak a választó vonalnak, «mely Széchenyi gróf irodalmi működésének ébresztő, buzdító és agitáló korszakát, a fékező, mérsékelő, túlhajtásoktól óvó s a nemzeti és közjogi radicalismust korholó második korszakától elválasztja».³ Hozzátehetjük ehhez, hogy az első korszak alatt gróf Széchenyi István egyebek között egy új és egészen más gondolatvilágba terelte nemzetét és ezzel fokozatosan előkészítette a talajt az anyagi reformokra is; sőt a Vaskapu nagyszabású és eredményes

¹ Liphay Sándor : Gróf Széchenyi István műszaki alkotásai. Bev. Bpest, 1896. 1. old.

² Szily Kálmán : Gróf Széchenyi István munkái : II. köt. — Kautz Gyula : Gróf Széchenyi István : A Kelet népe c. munkájának méltatása. XVIII. old.

³ Berzeviczy Albert : Magyar Remekírók 16. k. 20. old.

munkálataival ahhoz — más egyeben kívül — örökbecsű példát is nyújtott.

A második korszak alatt és éppen amióta irodalmi munkáit a fékező, a mérsékelő, a túlhajtásoktól óvó szellem és irányzat lengi át, tevékenysége az anyagi reformok körül annál nyugtalanabb, lázasabb, siettetőbb, mert úgy érzi, úgy gondolja és úgy is vallja, hogy most már kormánytámogatással végzett nagyarányú anyagi reformokkal használhat legjobban a «nemzetiség kifejlésének», s a magyarság anyagi és folyományaképpen erkölcsi boldogulásának is. Az is a hite, hogy mindezzel egyben ellensúlyozhatja, fékezheti nemzete túlhajtásait is.

Bizonyos loyális előzékenységgel gróf Széchenyi István a *Kelet népe*ben¹ elismeri azt, hogy 1760 és 1790 óta előrehaladt az ország lakossága. Elismeri azt is, hogy azóta alkotmány és nemzetiség is «fejledezett» és elismeri e tekintetben az elődök érdemeit is; leszögezi mégis kellő hangsúlyozással és nyíltsággal, hogy «nemzeti jólétünknek t. i. oly jó létnek, melyre a lelkes magyar képes, egyedül nemzeti újjászületésünk azaz alkotmányunknak tökéletes kiképzése s mindenek előtt nemzetiségünk megmentése és jövőendő biztosítása szolgálhatnak alapul».²

Gróf Széchenyi István tehát a magyar nemzet jólétét, anyagi és erkölcsi boldogulását, a magyar faj kiválásának lehetőségei és alkotmányos kormányzás biztosítása mellett tudja csak elképzelni. Mégis e kettő közül szerinte első, s mindenek előtt való a nemzetiség megmentése, jövőjének biztosítása.

A nemzetiség kiválásának, a magyarság kifejlésének és jövője biztosításának elősegítéséhez pedig az alkotó munkát tekintette sürgős teendőnek, ezt szabta elsőrendű feladatának, ami azután lényegesen kihatott közszereplésére, nyilvános tevékenységének irányára és módjára is.

Neki nem az alkotmány biztosítása tehát a mindenek

¹ Szily Kálmán: Gróf Széchenyi István munkái. II. kötet. — Kautz Gyula: Kelet népe. 1841. Bpest, 1905. 4. oldal.

² Szily Kálmán: Gróf Széchenyi István munkái. II. kötet. — Kelet népe. 1841. Bpest, 1905. 5. old.

előtt való, mert mindenek fölött alkotó tevékenységet kíván kifejtetni.

Bagyó szerint: «Nemzetének elsősorban anyagi fel-emelését, culturnépekkel egyenlővé tételét — nemzeti saját-ságaink épségben tartása mellett — vallotta feladatának.»¹

«A nemzetben rejlő szellemi és anyagi erőket kívánta kifejteni és érvényre juttatni, — állapítja meg Zichy, — hogy a kormánnyal karöltve, nagyszerű alkotások létesüljenek.»²

Az ilyen alkotó munka iránt való vonzalma pedig annál természetesebb és logikusabb, mert gróf Széchenyi István nyilvános szereplése kezdetétől fogva az erkölcsiek mellett nagy fontosságot tulajdonított az anyagi érdekeknek, s az ezek előmozdítására szolgáló eszközöket fiatalabb korában is igen behatóan tanulmányozta!³ «Ő volt nemzetünk első államférfia, — így ír Lipthay, — aki az anyagiak visszahatá-sát a szellemiekre meggyőzően fejtette ki, s amazok gyara-podásától várta emezek fellendülését.»⁴ Jöendő céljaként pedig az a feltevés lebegett szeme előtt, hogy az anyagi jólét nyomán s annak természetes folyamányaként be kell követ-keznie a politikai élet átalakulásának, kifejlésének s velök a politikai jogok kibővítésének is.⁵ bár kora — Falk szerint — a politikai kérdések közepette alig tudta értékelni az anyagi érdekek fontosságát.⁶

Kovács Lajosnak azt mondta gróf Széchenyi István, hogy: «Nemzetiségünk megszűnt valahára ostrom tárgya lenni felülről, ezeket mi átengedhetjük a szabad fejlődésnek, de a fejlesztés munkát követel, s ha munkálni akarunk, nem tarthatjuk fel csökönyösen a meddő védelmi tért. A merev

¹ Bagyó János: Gróf Széchenyi István közlekedéstügyi reformja és tevékenysége. 9. old.

² U. a. m. f. és Zichy Antal: Gróf Széchenyi István naplói. 383. old.

³ Bagyó János: Gróf Széchenyi István közlekedési reformja és tevékenysége. Bpest, 1913.

⁴ Lipthay Sándor: Gróf Széchenyi István műszaki alkotásai. 1896. 4. old.

⁵ Bagyó János: Gróf Széchenyi István közlekedési reformja és tevékenysége. Bpest, 1913. 14. old. és 19. old.

⁶ Falk M.: Széchenyi István gróf és kora. 195. old.

ellenzéki állás ideje lejárt. Gondolni kell annyi mulasztások után főleg hazánk anyagi kifejtésére.»¹

Gróf Széchenyi István pedig ekkor már annál nagyobb megnyugvással törekedhetett az anyagi reformok megvalósítására, mert az 1843-44-iki országgyűlés után barátja, gróf Apponyi György lett a magyar kancellária vezetője, s vele a megfontolt haladás képviselői, a reformok iránt is érdeklődők jutottak szerephez, akiknek működéséhez Széchenyi annál is nagyobb reményeket fűzött, mert Apponyinak sikerült Metternich bizalmát is megnyernie. Bizonyára ennek a bizalomnak a folyománya az is, hogy Bécsben mind jobban érdeklődtek Széchenyi iránt. És ennek a nagy változásnak a következménye az is, hogy gróf Széchenyi István, aki ekkor reményeiben felélénkülve nézett a jövő felé, nem tért ki a neki felajánlott kinevezés elől sem.²

Abban a szilárd meggyőződésében, hogy további reformterveit így valósíthatja meg legbiztosabban és így is használhat legjobban hazájának, vállalja a kormányzattal való szoros együttműködést megkívánó megbízást, amellyel őt a király 1845-ben a helytartó tanács mellé az utak, vizek stb. szolgálatára hivatott «bizottmány» elnökévé nevezte ki.

Nem vár közvetlen politikai sikereket a kinevezéstől, hanem elsősorban a nagyszabású anyagi reformok biztosításának elősegítését reméli a kormánnyal való együttműködéstől. Örvend, hogy távol a politikától és pártküzdelmek-től, az anyagi reformoknak élhet. Maga is úgy szögezi le, hogy: «kívül a politika körén az ország anyagi ereje kifejtésének vezetésével kínáltak meg.»³

Ez elől a megbízás elől pedig a nélkül, hogy a következetlenség vádja ne érje, annál kevésbbé térhetett ki, mert a kormány azok iránt az anyagi reformok iránt mutatott bizonyos hajlandóságot, amelyeket éppen ő sürgetett.

¹ Kovács Lajos : Gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve. Bpest, 1889. 10. old.

² Lipthay Sándor : Gróf Széchenyi István műszaki alkotásai. Bpest, 1896. 74. old.

³ Kovács Lajos : Gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve. I. 115.

Lehet, — úgymond, — hogy a kormányzat mást vár tőle, mint amit ő kíván elérni az állásvállalással, de hát majd elvállik a dolog. «Ők engem, én őket akarom utilizálni, meg látjuk, mire megyünk ! Az én mai állásomban a nyereség mérlege igen súlyos. Lehet, nagy dolgokat hozhatok mozgásba, ellenben mit veszíthetek?»¹

Állásfoglalásának megvilágítására különben kijelenti azt is, hogy a kormánnyal való egyetértés nélkül el lehet élni, de nagyobbyszerűt és tartósat az adott körülmények között alkotni nem lehet.²

Ha a nemzet vagy legalább is annak agilisabb része újrat húz a kormánnyal, s annak tevékenységét, jószándékait ellensúlyozza, nagyobbyszerűt, tartósat és országra szólót alkotni ő is valóban képtelen lesz.

Azt hiszi ezért, hogy ha eddig tett szolgálatot a hazának, az nem abban állott, hogy annak idején az elfásult nemzetet dermedtségéből felrázni iparkodott, s hogy akkor, amikor a kormányzat alkotmányos és magyar nemzeti célokat nem szolgált, maga ilyenekre törekedett. Ehhez — szerinte — nem kellett egyéb, mint egy kis bátorság és áldozatkészség, mert előrelátható volt, hogy nem nagy fáradságát a nemzet rokonszenves tapssal viszonzza.

Úgy véli, polgári kötelességének inkább ezzel felelt meg, s az utódok «engesztelő hangulattal» ítélik majd meg ezt az eljárását, amellyel saját szeplőtlen híre elé helyezte hazája érdekeit. Úgy véli, kötelesség is így cselekedni akkor, amikor a haza üdvét szolgálhatjuk vele, még ha ennek ellenében legnagyobb kincsünket, honfitársaink rokonszenvét kellene is felcserélnünk a közélettől való visszavonulás annyira fájdalmas érzésével.³

És valóban, gróf Széchenyi Istvánnak az az elhatározása,

¹ Kovács Lajos : Gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve. Bpest, 1889. I. k. 11. old. és dr. Komlóssy Ferenc : Széchenyi István gróf élete. 1911.

² Gróf Széchenyi István: Eszmetöredékek különösen a Tiszavölgy rendezését illetőleg. 37—40. old.

³ Gróf Széchenyi István : Eszmetöredékek különösen a Tiszavölgy rendezését illetőleg. 40. old.

amellyel a magyar helytartó tanács mellett az utak s vizek szolgálatára hivatott bizottmány elnöki tisztét elvállalta, számottevő visszahatást váltott ki.¹

Gróf Széchenyi István átéli a kellemetlen támadások sokféle formában megnyilatkozott sorozatát, de célkitűzésében mindez hazájáért lángoló lelkét nem ingatja meg. El nem téríti szándékától és elhatározásától; amint a királyi kinevezés sem változtatja meg elvi álláspontját. Önállóságáról, függetlenségéről sem kíván lemondani, s erre utal is egy s más nyilatkozatában.²

1845 augusztus 16-án kelt elhatározásával nevezte ki V. Ferdinánd király gróf Széchenyi Istvánt az említett bizottmány elnökévé, helytartói s egyúttal valóságos belső titkos tanácsossá: minek utána esküjét — mint maga írja — «nyomasztó érzések között» nemsokára le is tette a Felség kezébe.

Mivel pedig a hivatala szervezése iránt egyidejűleg nem intézkedtek, nehogy az utazásra alkalmas ősz-eleji időt elmulassza, már szeptember 27-én az aldunai munkák volt kiváló műszaki vezetőjével és hűséges munkatársával, Vásárhelyi Pállal, aki azóta a Tisza folyó felvételének munkáit vezette, és Tasner Antallal, a Tisza völgyének, az Alföldnek beutazására indul.

Gróf Széchenyi István ugyanis, amikor a helytartó tanács mellett az utak, vizek szolgálatára hivatott bizottmány elnöke lett, elsősorban is a Tiszavölgy «rendezésére», a Nagy Magyar Alföld gazdasági felvirágoztatására gondol. Mert

¹ Klauzál túlbuzgalmában, meg népszerűsége helyreállítása érdekében, azt indítványozta megyéjében, hogy emeljenek óvást és tiltakozzanak Széchenyi kineveztetése ellen. Szentkirályi «minden rossznak okozóját» látta Széchenyiben. Voltak, akik macskazenével fenyegették, kocsiját sárral dobálták meg, a megye üléstermében pedig kipisszegték. — Zichy: Gróf Széchenyi István naplói. 471—472. old.

² Wirknert például azzal lepi meg, hogy ne nézze őt «horogra került prédájuknak», báró Gervay-t pedig a következőképpen figyelmezteti erre: «Ne hitesse el magával, hogy most már meglunyázkodtam» . . . «Én független vagyok». — Zichy: Gróf Széchenyi István naplói, 467. old.

ez úton a magyar faj legeredetibb fészkenek boldogulását, s mindezzel a legfőbb nemzeti célok szolgálatát véli az Alföldön jó sikerrel megkezdeni.

Ezt a kérdést találta akkor az ország érdekében első-sorban sürgősnek és fontosnak, mert magasabb szempontból egy hatalmas agy látkörével és mindennek fölött a legfőbb nemzeti érdekek, a magyar nemzeti jólét fanatikus szolgálatának, a magyarság fejlesztésének, anyagi és szellemi megerősödésének szempontjából bírálta el a maga elé tűzött feladatokat.

«Nyilvános életemnek minden politikai működésemenek alfája s legmélyebb talpköve sohasem volt egyéb és sohasem lesz más, mint azon nemzetiség kifejtésének és nemesítésének minden tehetségem szerinti előmozdítása, amelynek körében világot látnom rendelt a végzés.»

«Hogy lehetett volna» — így folytatja — «új hatáskörömben bármily előbbi gondolatom, mint a Tiszavölgy, melyben a legtöbb és legeredetibb magyar lakik s mely napról-napra inkább közelít a végpusztuláshoz.»¹

Széchenynek tehát mindennek fölött az volt a célja, hogy ezt az eredeti alföldi magyarságot, a nemzet magvát megmentse, fejlessze, szaporítsa és boldoggá, megelégedetté tegye: s ennek a célnak szolgálatában látta első-sorban fontosnak és sürgősnek a Tisza mentén a nagyobb arányú tevékenységet.

Ezt az álláspontját és törekvését pedig ezúttal is úgy indokolja, hogy a nemzetiség megerősítése, kiképzése, s mint maga is írja, «nemesítése» mellett «előbb-utóbb, de okvetlenül kifejlik» . . . «a közpolgáriasodás és általános szabadság malasztja is» !

A «nemzetiség kifejtése, nemesítése, minden politikai kötelességek legelsőbbike; legalább az én hitvallásom szerint». Mert nem szabad — úgymond — elfelejtenünk, hogy «nemzeti állásunk még vajmi gyenge, számunk csekély, az idegen felsőbbség által való elolvasztás veszélyének pedig erősebben ki vagyunk téve, mint bármily nép». Nem szabad

¹ Gróf Széchenyi István: Eszmetöredékek különösen a Tiszavölgy rendezését illetőleg. 9. old.

figyelmen kívül hagynunk azt sem, hogy «a magyarság az az elem, amelynek alapján nagyobb lehetőséggel fejlődhetik ki alkotmány és szabadság, mint bármily, határunk közti elem». Azért — úgymond — az, aki akármilyen kis mértékben járul is hozzá a nemzetiség megszilárdításához, felemeléséhez, többet tett a magyar jövődő megalapozása érdekében, mint azt maga is gondolná és többet, mintha bármily másba vágta volna fejszéjét. «Egészségteli nemzetiséggel — így ír — mindent elérhetünk. nélküle semmit.»

De hát «a magyar vér miként szaporodjék, ha nagyobb és eredetibb része sátorát éppen olyan lapályokban üté fel, melyek napról-napra, ahelyett, hogy kies kertekké varázsolatnának, — mire annyira ajánlkoznak, — mindinkább a korlátlan vizek martalékaivá válnak. s melyekben süppedékes és egészségtelen létük miatt, valamint a népesedés, úgy minden munka is valódi sisyphusi kárhozat».

Forduljunk ezért — így ír — először is az Alföld s ezzel afelé a vidék felé, melyet a magyarság bölcsőjének kell tekintenünk.¹

Lelkesen karolja fel az eszmét, mert rég idők óta rajong az Alföldért és régóta foglalkozik az Alfölddel kapcsolatos kérdések megoldásának gondolatával. Még vajudtak benne — írja Komlósy² — a Dunával és Duna körül kíváncsatos munkákhoz fűződő tervek és gondolatok, amikor már a Tisza völgyére, az Alföldre veti tekintetét.³

¹ Gróf Széchenyi István: Eszmetöredékek stb. 10—12. old.

² Dr. Komlósy Ferenc: Széchenyi István gróf élete. Bpest, 1911. 178. old.

³ 1833-ban pedig, amikor a Vaskapu szabályozásánál a törökkel nehézségei merültek fel, elfogta a vágy, kísérlet- és kirándulásképpen a Tiszára menni, hol még gőzhajóval sola senki sem járt, hogy az ottani vízi út akadályait megismerje. Szeptember 3-án reggel 9 órakor kötött ki Széchenyivel az első gőzhajó Szeged mellett, hol a város lakossága. élükön a piaristákkal, lelkesen ünnepelte. — Zichy Antal: Gróf Széchenyi István naplói. — Tovább nem is ment, mert féltette a bizonytalan úton a hajót és mert a dunai munkálatok visszaszólították. De már ekkor elhatározta, hogy a Tisza elkerülhetetlen szabályozásához az előzetes szemléket dunai hajókkal fogja elvégeztetni. — Bagyó János: Gróf Széchenyi István közlekedési reformja. 156. old. Falk I. m. 217—218. old.

Nagy figyelemmel olvassa már ez időben Vedres István-nak, Szeged kiváló mérnökének a tiszai árvizek eltérítéséről szóló és a Tisza-Duna csatornát tárgyaló műveit,¹ és lelkes szavakkal köszöni meg Deáki Antalnak, a szegedi piaristák igazgatójának, hogy kérésére ezeket a munkákat hozzá juttatta.² Olvasnia kellett a szarvasi sziken olyan kiváló eredményekkel munkálkodott Theschedik Sámuel lelkész könyveit is, mert hiszen azok egyikét édesatyja, gróf Széchenyi Ferenc fordíttatta magyarra és segítette elő annak kiadását is.³

Oly nagy az Alföld és annak magyarjai iránt való vonzalma, hogy ezekből az érzéseiből már fiatal korában a saját fajára is következtetni vél. Még 1814-ben németül ezt jegyezte föl magáról naplójában : . . . «hogyan nekem okvetlenül a legősibb hún fajból kell származnom, az már abból is kiviláglik, mert a schweiczi Alpok legszebb vidékein vagy Olaszország leggazdagabb völgyeiben sohasem tudtam úgy felbuzdulni, átmelegülni s lelkesülni, mint hazám kopár pusztáin.»⁴

A Kelet népében pedig⁵ azt írja, hogy sohasem lépett volna a nyilvános élet mezejére, ha gyermekkorától nem él lelkében reményképpen, s élete legelhatározóbb idején nem erősül benne szent hitté az a gondolat, hogy «a magyar népnek nincs csekélyebb hivatása, mint képviselni az ázsiai bölcsőjében rejtőző, eddigelé sehol ki nem fejlett, sehol érettségre nem virult sajátságait ; sajátságait egy törzsök fajnak,

¹ Vedres István : A Tiszát a Dunával összekötő új hajózható csatorna. 1805.

² Dr. Komlóssy Ferenc : Széchenyi István gróf élete. Bpest. 1911. 178. old.

³ «A paraszt ember Magyarországon micsoda és mi lehetne : egy jó rendbeszedett falunak rajzolatjával egyetemben Samuel Theschedik által, most pedig németből magyarra fordította Kónyi János». Pécsent, Engel János betűivel. 1786. — Theschedik : A magyarországi ipar néhány akadályáról és azok elhárításának lehető módjairól különösen a Tisza vidékén. (Németül a Schedius-féle Zeitschrift von und für Ungarn II. kötetében jelent meg 1802-ben.)

⁴ Zichy Antal : Gróf Széchenyi István naplói. Bpest. 1884. 9. old.

⁵ Szily Kálmán : Gróf Széchenyi István munkái. II. sorozat. — Kelet népe. Bpest, 1905. 15. old.

mely jóllehet mindent maga előtt ledöntő dagályként már több ízben gyászba borítá földgolyónk legkiképzettebb részeit s fel-felbőszülésében mint Isten ostora mindenütt vérrel járt», és mely sajátságos árnyalatokban «bizonyosan annyi különöst s erejénél fogva bizonyosan annyi jót és nemeset rejt magában, mint az emberi nemnek akármely más lelkes és erős családja»; — csakhogy «a korlátlan tűznek nemes hévre, a vad erőnek bajnoki szilárdságra, a romboló ittasságnak nagylelkűségekre kell tisztulni, felemelkedni».

Kérdi ezért, hogy lehet-e minden keserűségtől tisztább érzés, mint az emberiség egy nemzetét megtartani, sajátságait mint ereklyét megőrizni s szeplőtlen mineműségében kifejleszteni. Nemesíteni erőit, erényeit, s így egészen új, eddig nem ismert alakokban kiképezve, végcéljához, az emberiség «feldicsőítéséhez» vezetni. És van-e embernek jutható édesebb osztályrész, mint az, ha e «megdicsőítéshez» mint hangya csak egy paránnyal is járulhat.

Az Alföld minden anyagi és szellemi segítése — szerinte — előbb vagy utóbb megtermi az ország más részei számára is a maga gyümölcsseit, mert ha a nemzeti organizmus ilyen kútforrása egészséges lesz, a pezsgő életerő elárad majd a többi részekbe is, míg «a dunántúli és egyéb magyarság is nemzeti-ség dolgában csak hervadozni fog, ha pusztulásnak indul a Tiszavölgy s ezzel az Alföld.»¹

«... ha látom — így ír — jó irányzattal az Istennek mennyi szolgálalkú, jobbadán szinte burgonyaképű népei is kiemelkedhetnek a középszerűség zsibbasztó állásából : ugyan hogy tudnék kételkedni én, hogy jó irányzattal a lelkes, déli természetű, vitézképű magyar ne érhetné el az emberi kifejlés legmagasb fokát is?»²

Mindez oly erős meggyőződése, hogy nyílt beismerése szerint is önmagával jött volna a legnagyobb következetlenségbe, ha megbízatása után legelső sorban nem a Tiszavölgyet tekinti legfőbb tevékenysége színterének.

A megbízatás előtt nem tehette ezt, mert a kormány

¹ Gróf Széchenyi István: Eszmetöredékek stb. 13. old.

² Gróf Széchenyi István: Eszmetöredékek stb. 73. old.

segítsége nélkül ilyen óriási munkába nem kezdhetett, s mert a Duna és egyebek eddig teljesen lekötötték tevékenységét.

Az a tudat pedig hogy e fontos problémák hatalmas munkáit neki kell vezetnie, hogy nagy nemzeti feladatok megoldását reá bízták, lelkiismereti gondokat is támaszt benne.

«Megilletődve állok e gondolatnál íróasztalom mellett s mosolyra takad ajkam. Te agg legény, — így rebegek magamban, — kiben sem elég tudomány, sem többé elég erő nincs, te fogsz lenni vezér s pedig oly ügyben, amelynek példája — ha olyatén vonásokban sikerül, mint én azt képzelni tudom, sőt bizonyos vagyok, hogy sikerülhet — e világon még alig van ; és semmiségem érzetében pirulok. S valóban, ha nem tudnám, hogy olykor az égi lakosok kicsinyek által szeretnek nagyokat alkotni, és ha nem sejtené lelkem, hogy szeplőtlen hazafiság, melynek édes érzetét szabad élveznem, néha még ott is síma utakra talál, hol a legnagyobb tudomány és életerő. — melynek azonban ily alapja nincs, — előbb-utóbb bizonyosan megakad : soha magam ily óriási munka élére tétetni csak azért nem hagyom, mert azt, mint én gondolom, aztán immel-ámmal vinni nem szabad !»

«Ámde benn vagyok, s azért hadd vigyem azt, mint eszem sugja, mint keblem kész, míg bírom ! Ha előbb-utóbb kiesik a fonál a kezemből, hadd vegye fel azt más, s én elég boldog leszek, ha míg élek, legalább egy kis, ha nem is kellő mozgásba tehetem azt.»¹

Elgondolása, conceptiója valóban nagy, mert gróf Széchenyi István nemcsak a Tisza folyót szabályozni. hanem amint azt maga is megjelölni szerette, «a Tisza völgyét rendezni» s mindezzel a Nagy Magyar Alföld gazdasági boldogulásának létalapjait biztosítani kívánta. A Tisza szabályozása magában is óriási feladat ! És még a hozzáfűzött műszaki, közgazdasági, culturalis, socialis s egyéb tervek, amelyeket gróf Széchenyi István a Tiszavölgy rendezésének fogalmába zárt, s amelyeket a magyarság kifejlésének, az Alföld felvirágzásának feltételéül szabott. Amiket

¹ Gróf Széchenyi István : Eszmetöredékek stb. 44. old.

évek során elgondolt és tervezett! Odáig, hogy eszmei virágos kertté váljék az Alföld, amint azt elképzelte és amint azt annyiszor és olyan szívesen emlegette!

Mert természetes logikával messzetekintően és egybehangzóan alakította ki terveit, ha lázas tevékenysége mellett jórészt nem is egybefoglaltan közli ezeket tárgyaló gondolatait. Előrelátó tervszerűségét maga igazolja azzal a kijelentésével, hogy: «semmit sem tettem rögtönzésként vagy pillanatnyi felhevülés következtében, de minden léptem, minden tettem egy előre kiszámított messzeható tervnek szüleménye».¹ És ha nem is mindig együtt sorolja fel azok összes részleteit, de mert egy cél szolgálatában írta meg munkáit és ugyanaz a cél befolyásolta a naplóiha jegyzett gondolatait és beszédeit is, igazolt, hogy egy tárgyról több helyen is találunk értékes eszméket és olyan gondolatokat, amelyek egy egységes terv egybeillő integrans részei.

A «Tiszavölgy rendezése»-nek fogalmába zárt széleskörű feladat-tömeget maga Széchenyi is «nagy»-nak, «országos»-nak tartja. A Tisza völgye alatt pedig nemesak azt a földet érti, «amelyre a kicsapongó Tisza árja terjed», hanem érti «mindazon folyók és vizek ágyait és kiöntési lapályait is, amelyek a Tiszába ömlenek»!²

Gróf Széchenyi István e vállalkozásával különben nemcsak nemzetének, hanem a bécsi centralis, absolut kormánynak is iskolapéldát kívánt nyújtani. Lássa meg e munka eredményeiből a nemzet, hogy egyesült erővel, vállvetett munkával mily nagy dolgokat lehet jó sikerrel dűlőre vinni és hadd lássa meg a bécsi kormány is, «hogy a folyton háborgó, renitens erők józanabb célokra irányozva, mennyire hasznosíthatók, ha azok a haza és saját érdekük fejlesztésének tudatához jutnak»³, és erre irányuló törekvéseikben illetékes helyről támogatást is nyernek.

¹ Bárá Kemény Zsigmond: Történelmi és irodalmi tanulmányok. Gróf Széchenyi István 1851. I. kötet. 179. old. 1907.

² Gróf Széchenyi István: Eszmetörédek stb. 14. old.

³ Gaál Jenő: Gróf Széchenyi István nemzeti politikája. Bpest, 1903. 313. old. — Kovács Lajos: Gróf Széchenyi István közeletének három utolsó éve. 1846—1848. Bpest. 1889. I. kötet. 15. old.

Gróf Széchenyi István elgondolásában jó eleve teljesen kialakultak a nagy conceptionnak mindazon feladatai, amelyek a magyar fajnak az ő kifejezései szerint: «kiválását», «fel-dicsőítést», végeredményében boldogulását elősegíteni hiva-tottak.

A nagy munkával kapcsolatos és fölöttébb fontos mér-nöki feladatok arányait, s azok megoldásának nehézségeit kellően tudja mérlegelni s találóan állapítja meg, hogy a roppant vízmennyiség, a csekély esés és a jórészt alacsony partok nehéz probléma elé állítják a tervezőt.

A feladat sikere egyik legfőbb feltételének a mérnöki tervet tekinti ugyan, mégis kiváló éleslátással és a terjedel-mes kérdést átfogó hozzáértéssel megállapítja, hogy az egész Tiszavölgy szabályozását és rendezését magába foglaló nagy-szabású egységes tervet minden apróbb részletében előre ki-dolgozni nem célirányos. A helyes eljárás csak az lehet, ha a Tiszavölgy fölvétele után a szabályozás nagy áttekintést igénylő conceptionját illetőleg csak a főbb vonásokban, az elvi kérdésekben állapotodnak meg s a részleteket a végrehajtásra hagyják. Ezek ugyanis a felvételek és részlettervek kidolgo-zása során, tehát az ilyen munka közben jobban világíthatók meg, sokkal sikeresebben dönthetők el, mint egy előre papírra vetett összefoglaló terv alapján.¹

Magát a végrehajtást pedig társulati úton kívánja biz-tosítani.

Gróf Széchenyi István ugyanis az akkori időknek nálunk még eléggé szokatlan, de lelkében már angliai útjában ki-alakult² és megérett azt az elvet vallotta, hogy a társadalmi szervezkedésben és egyesülésben van a gazdasági boldogulás alapja és a legnagyobb kérdések megoldásának a kulcsa. «Hogy a népek életében csak a társadalmi út, az érdekek józan egyesülése és közös vállvetés az áldást hozó.»³

¹ Gróf Széchenyi István : Eszmetöredékek. stb. 16. old.

² Zichy Antal : Gróf Széchenyi István naplói. Budapest, 1884. 136. old.

³ Kovács Lajos : Gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve. Bpest, 1889. 14. old.

Úgy szögezi le ezt a tételt egyik munkájában,¹ hogy: «a nemzeti fölvirágzás nagy munkáját soha s sehol sem állítá ki fejedelmek és kormányok korukat meghaladó szelleme, hanem a nemzet közértelmi kifejlésének s érdekegyesülésének hangyamunkája», s azért — mint írja tovább — nem divatszerű eszméknek hódol, hanem kellően indokolt benső meggyőződés mondatja ki vele azt az elvet, hogy leg-helyesebben cselekszünk, ha minden olyan tevékenységet, amelynél «egyesek munkássága a közcélokat nem veszélyezteti», az államhatalom törvényes felügyelete és szükség esetére fenntartott beavatkozása mellett az érdekeltekre bízunk.

Ezért a Tisza és mellékfolyóinak szabályozására vonatkozólag is az a nézete, hogy közvetlenül sem a kormány, sem a nemzet nem végezheti el azt az elvárt sikerrel, mert ez a kérdés szerinte sem egyiknek, sem a másiknak «nem ég eléggé a bőrére». Nem érinti egyiket sem olyan közvetlenül a dolog, hogy egy határbeli munkát oly eréllyel és meg nem szűnő szorgalommal végeztessen és az elkészült létesítményeket oly gondnal fenntartassa, mint amennyi elengedhetetlen kelléke az ilyen rendezésnek.

Társulatok útján kívánja tehát végrehajtani elsősorban a Tiszavölgy szabályozását és azután további «rendezését» is, mert társulatoktól, vagy a mai szokásosabb elnevezéssel: szövetkezetektől várja a közgazdasági élet fellendülését is. A szabályozáshoz szerinte annyi társulatot kell alakítani, amennyit az egybefüggő és egyérendű vízszervezet megkíván. Szükséges ezenkívül egy, a helyhez kötött társulatokat egybefoglaló, s a társulatok működése között kívánatos összhang fenntartását biztosító központi nagy társulat kialakítása is.

Szépen és az akkori idők felfogásától nagyon is eltérően írja körül ebben a kialakulásban a maga szerepkörét.

Eddig — szerinte — nálunk nem ismerték azt a kapcsolatot, amely nagyobb szabású vállalkozásoknál a kormány és a vállalkozó testület között szükséges ahhoz, hogy nem korlátozott tevékenység mellett is élvezhessék a kormány támogatását.

¹ Gróf Széchenyi István: Véleményes jelentés a Tiszaszabályozási ügy fejlődéséről. 1848. 7. old.

Eddig nálunk vagy kiküldöttek egy «commissarius»-t, aki annyit «teremtett», amennyit a vármegye részéről rendelkezésre bocsátott erővel és az ilyen célokra egyedül felhasználható volt «sóár alap» pénzéből teremteni tudott, vagy csak annyiban volt észrevehető a kormány érdeklődése, hogy valamely társulat fölött felügyeletet gyakorolt.

Holott ha nagyobb szabásút akarunk teremteni — így ír — feltétlenül szükséges, hogy a társulatokban nyilvánuló egyesülés erejének előnyeit összhangba, kapcsolatba hozzuk a kormánytámogatás súlyával. Ezzel a kormányt és a nemzetet, tehát azt a két tényezőt, mely között mindnyájunk kárára úgyis annyi az ellentét, legalább az anyagi és hasonló olyan kérdésekben terelhetnők egy irányba, amelyeknél, mint a vizek szabályozása, közlekedések javítása s egyebek, — nincsen olyan elvi kérdés, mely ellentétekre, szét-húzásokra vezetne.

E kívánatos harmónia biztosítása s a célul tűzött nagy feladatok megoldásához szükséges eredményes együttműködés előmozdítása annak a hivatálnak a feladata és annak a megbízatásnak a «tulajdonképpen philosophiája», amellyel a király őt tüntette ki s amelyet ő tőle telhető odaadással betölteni is kíván.¹

Elgondolásához azt a reményt is fűzte gróf Széchenyi István, hogy az egész Tiszavölgyre, s vele a legszintisztább magyarság lakta földre terjedő ez a nagyszabású munka, főleg pedig a társulatokba tömörülő annyiféle politikai felfogású és súlyú egyén összefogása, mindezzel pedig a sokirányú magán és egyben országos érdekek szolgálata, a politika teréről jobban az annyira kívánatos alkotó tevékenység felé s a gazdasági kérdések útjára fogja terelni a lakosságot. Tartós befolyással lesz arra, hogy a józanabb elemek a gazdasági érdekek szolgálatában s ezzel a magyarság kiválásának elősegítésére is egyesüljenek.² A kialakuló harmónia pedig a sikerhez elengedhetetlen kormánytámogatás biztosítását is elő fogja segíteni.

¹ Gróf Széchenyi István : Eszmétöredékek stb. 48. old.

² Lipthay Sándor : Gróf Széchenyi István műszaki alkotásai. 79. old.

A jelentékeny munka sikerének biztosításához fölötte fontosnak tarja a központi társulat műszaki igazgatójának helyes megválasztását.

Ilyen conceptióju nagy tudást igénylő tevékenység élére jól megválasztott olyan egyént és feltétlenül mérnököt kíván, aki nemcsak a tervezést, hanem széles hatáskörrel és teljes felelősséggel a munka végrehajtását is irányítani tudja. Barátja a felelősségnek és a «szabad kéz hagyásnak», mely nélkül «sem felelősséget követelni, sem magát ilyes alá vetni nem lehet».¹

Az a meggyőződése, hogy nekünk is vannak kiváló mérnökeink, csak adjanak nekik szabad kezet. Tapasztalatuk is van, mert --- mint írja --- eleget turkálnak itthon is a mocsárban és ingoványban és e mellett nagy kérdés még, hogy olyan csekély anyagi erővel, amilyennel mi dolgozunk, tudnának-e a külföldiek megfelelő eredményeket elérni.

A Tiszavölgy rendezése, amint azt ő elképzei, különben sem csupán technikai feladat, mert azt a politikai és társadalmi körülmények annyira átszövik, hogy a külföldi csak bajjal és csak hosszabb idő multán tudna hazai viszonyainkkal megbarátkozni és sikerrel működni.

Mérlegelve pedig a Tiszavölgy rendezésénél szükséges feladatokat, s a közgazdasági fellendülés érdekében ezzel kapcsolatosan kívánatos tevékenységet, megállapítja azt is, hogy a Tiszavölgy rendezésénél a jó siker biztosítása érdekében nemcsak a technikai munkálatok elsőrendű jelentőségűek, hanem az egyéb igen fontos kérdések megoldása éppen olyan fontos és kívánatos, mint elengedhetetlen.

«Sok előmenetelt tett ugyan s kivált újabb időben a technika és e szerint a vízi mérnökség is, s nem csodálhatni némely nemzeteknek víz és mocsár fölötti diadalait eléggé; de azért vannak nehézségek, amelyek legyőzésére, jóllehet, felfogásukra a természetes ész is elégséges, a csupa hydraulika korántsem elegendő még. S ilyenek sorába a Tiszavölgyének rendezése legelső helyütt áll!»

Nem elég tehát a technikai tudás és munka ha a feladatok megoldására irányuló tevékenység nem talál segítséget a

¹ Gróf Széchenyi István: Eszmetöredékek stb. 19. old.

parti lakosok odaadó támogatásában s mint írja: «lelkes vállvetésében, sőt még szellemi kifejtésében is.» Kell, hogy az arra való hajlandóság, tehát megértés, a szívós kitartással párosult szervezettség és a rendszeres tevékenységre törekvő szellem irányítsa a lakosságot a kérdés megoldásánál.

Teljes nyíltsággal megállapítja ennek során, hogy hollandi «szellem és rendszer» mellett egy közönségesebb képességű hydraula is aránylag könnyű szerrel elrendezheti a Tisza egyetemes völgyét, míg az elmaradottságunk folytán uralkodó magyar szellem és rendszer mellett — úgymond — a legnagyobb mérnöki lángész sem volna képes csak magát a Körös völgyét is a hollandi gazdasági előrehaladás fokára kifejleszteni! »¹

Boncolva pedig a kérdés megoldásánál jelentkező efféle nehézségeket, s a nálunk uralkodó szellem mibenlétét, utal arra, hogy sokan az alföldi magyarság csekély számában, mások a magyar nép dologtalanságában keresik hátramaradásunk eredő okait, s benne a kérdés megoldásának akadályait is.

Gróf Széchenyi István azonban nem fogadja el ezt a feltevést és féltő gondossággal, meg a realitásra törekvő alapos-sággal olyan találó megállapítások útján kél a neki annyira kedves alföldi magyar nép, a «keleti raj» védelmére, amely megállapítások ma is helytállóak, mert azoknak helyességét az idők is teljesen igazolták.

Elismeri nevezetesen, hogy a természettől megáldott Alföldünk háromszor annyi dolgozó lakost is elbírna, mint amennyi dologtalan és «ímmel-ámmal» dolgozó él rajta. De nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy sok munkaerőt pazarolnak el a vármegyei, az urasági és községi szolgáltatásoknál, a rossz utakon való fuvarozásoknál, a hajóvontatásnál és egyéb időfecsérlő munkára.

Mindenesetre eredményesebb munkát végezne a lakosság és gazdasági boldogulását is jelentékenyen elősegítené, ha kevesebbet kellene másoknak dolgoznia, ha kiművelődhethetnék, ha hitelt élvezhetne, ha terményei értékének számot-

¹ Gróf Széchenyi István: Eszmetöredékek stb. 17. old.

tevő részét nem emésztené fel a rossz közlekedés, hanem ha a kedvező forgalom mellett gyarapodó kereslet fokozná a termények árát s ezzel nagyobb hasznot biztosítana a lakosságnak. És nem téveszthető szem elől az sem, hogy nincs nagyobb és nehezebben orvosolható emberi nyomorúság, mint a túlnépesedés. Nem feledhető az sem, hogy nem a népek számaránya segíti elő a gazdasági felvirulást, tehát nem ez, hanem a népek minősége az igazi erő. Ezért azután, bár nem ártana, ha a Tisza mentén a magyarság számaránya nagyobb lenne, mégis — mint írja — «sokkal jobban szomjazom a magyar vér kifejlését, csinosbulását s magában növekedését, mintsem, hogy kivált nagyobb számú bármily derék bevándorlók iránt különös vonzódással viseltetném».¹

Ha pedig csakugyan a gyér lakosság okozza a Tiszavidék gazdasági fellendülését, nem elég ok-e ez arra, hogy ennek a népnek az anyagi és szellemi tekintetben kívánatos fejlődését elősegítsük?

Mert ha megadjuk a minél kedvezőbb boldogulás előfeltételeit, s lesz a lakosságnak, hogy «miből», úgy napról-napra növekedni fog azok száma, akik tudni fogják, hogy «miért», és azt is, hogy kikért fáradoznak; s mi ezzel egy erőteljes színmagyar nemzedék kialakulásának vetjük meg az alapját. Ez pedig szabad és tehetős gazdák ivadéka lesz, amely sokkal több erőből fog duzzadni, mint a költségesen betelepített, gyökeret olyan nehezen verő s ezért könnyen pusztuló, bevándorolt heterogen vér.

Sokat lendíthet szerinte a lakosság szaporodásán az is, ha megszüntetjük azokat az okokat, amelyek az Alföld közegészségi viszonyait javítják a halandóság természetes számarányait szokatlan magasra emelik s főleg a gyermekhalandóságot fokozzák. A Tiszavidék dögleletes vízáradásai és mérges párolgású mocsarai között ugyanis alig vázolhatóan sok gyermek pusztul el, még mielőtt csak beszélni is megtanulna.

Ha megszüntetjük ezeket a káros okokat, s e mellett oly gazdasági boldogulást biztosítunk, melynek számosabb és

¹ Gróf Széchenyi István: Eszmetöredékek stb. 23—24. old.

gyümölcsözőbb házasság lesz az eredménye, úgy szerinte a Nagy Magyar Alföldön is amerikai arányokban fog szaporodni a magyar — s valóban nem lesz szükség betelepítésre.¹

Részletesen kitér különben a munkakerülés vádjára is. Elfogadja — de csak fenntartással — a magyarnak bizonyos mértékű dologtalanságát és nem tagadja, hogy különösen akkor feltűnő ez, ha a magyar nép munkakészségét egy sváb község tevékenységével hasonlítjuk össze : — mégis meglepő bölcseséggel s jövőbelátással számol le ezzel a kérdéssel is. Szerinte ugyanis a nálunk észlelhető dologtalanságnak sokkal kedvezőbb a képe, «mintha valami szünetlen dolgozó és szörnyen izzadó nép-sokadalom tűnnék fel előttünk ; mely soha nem ül, soha nem pihen, de mindig mozog, mindig fárad», . . . « . . . s mely e mellett soha nem lakik jól, de mindig éhezik».

Kiemeli, hogy nincs a magyarságnál általában és nincs az Alföldön általános dologtalanság, mert bizonyos munkák körül nincs kitartóbb és dolgozabb munkás, mint a magyar ! És reámutat arra is, hogy egyik népnek a természetévé vált már az, hogy mindig tevékeny, a másik csak akkor fog munkához, ha annak szükségét látja. És ha vannak is népek, amelyeknek már vérévé vált a munka, azért általában és addig, míg a népet ilyen irányban ki nem nevelték, az a mellőzhető dolgot rendszerint elkerüli. (Csak akkor dolgozik, ha a szükség vagy a javai gyarapítására irányuló vágya szorítja a munkára ; egyébként pedig beéri a legszerényebb viszonyokkal ; — mint az Alföldön sárban, elhagyottan élő magyar «a falusi gatyás étellel»,² — mert nem ismer jobbat !

Ez szerinte a magyar hanyagságának kulcsa, főleg a Tiszavölgyén.²

Ámde «bírhasson minden magyar a törvény védő paizsa alatt ingatlant, de nemesít is ; ébredjen öntudatra, mely nem holdkóros hyperbóla, de világi állása józan felfogásában áll ;

¹ Gróf Széchenyi István : Eszmetörödékek stb. 28—29. old.

² «Kenyere, bora, sódara van : gatyá nyáron, bunda télen. egy pár csizma és egy kalap, ólmos a kézben s néha egy szívrepesztő szomorú nótá meg andalgó álom, mennyi kell — minek fölibe munka.»

³ Gróf Széchenyi István : Eszmetörödékek stb. 24—25. old.

ismerkedjék meg a csinosodás szebb és kivált szellemi éldeletivel: és oly munkaerő fog kifejni e hazában a nélkül, hogy bár egy fejjel is szaporodnék abban a mai szám, miképp csak rövid idő alatt csodák fognak tűnni elő, melyeken kivált azoknak lesz oka legtöbbet bámulniok, kik az ember becséről szám szerint ítélve, nem sejtik, mily tehetség lappang a mozgásba tett szellemi erőben». ¹

A saját tulajdonon való boldogulás lehetősége a nép öntudatra ébredésének és culturalis haladásának előmozdítása, mindezzel tehát a lakosság anyagi és szellemi gyarapodásának elősegítése az olygarchasággal vádolt gróf Széchenyi István szerint fontos része azoknak a feltételeknek, melyek a Tiszavölgy rendezése sikerét is biztosítani képesek.

«Oly roppant vízszervezetet, mint a Tiszavölgye, sem átvágások, sem gátak egyedül, sem egyedül ingatlannak biztos bírhatása s eftélék nem fognak Hollandiává varázsolni: de anyagilag és szellemileg együttműködve, bizonyosan». ²

Ilyen anyagi és szellemi eszközök és feltételek egész sorozatát találjuk Széchenyi gróf munkáiban, naplóiban, beszédeiben s ezek legjobban vetnek világot mindenre kiterjedő genialis conceptiójára s korát meghaladó socialis érzékére.

Így a Tiszavölgy rendezésénél a feladat sikerének további feltételéül szabja azt, hogy a munka végrehajtásához megfelelő hitel álljon rendelkezésre. Ha ez nincs meg, jobb szerinte «mit sem kezdeni». «Mert valaminth, folt foltra» soha nem képezhet egybehangzó tökéletest, szintűgy lehetetlen szakadozva «ma valamit és holnap ismét semmit»-féle modorral bármi egybefüggő nagyobbszerűt hozni létre». ³

Gróf Széchenyi István a Tiszavölgy rendezésének költségeit részben kormánytámogatásból, javarészből azonban a társulatokba tömörülő birtokosokra az érdekeltségi arány szerint háruló hozzájárulási költségekből tervezi fedezni.

Nehogy pedig az akkori időben még szokatlan ilyen teherviseléssel járó bizalmatlanság a társulati működésre zavarólag hasson, s a munkálatok végrehajtását is befolyásolja. —

¹ Gróf Széchenyi István: Eszmetöredékek stb. 24--26. old.

² Gróf Széchenyi István: I. m. 28. old.

³ Gróf Széchenyi István: I. m. 20. old.

úgy tervezi, hogy az érdekeltek ugyan vállaljanak írásos kötelezettséget a reájuk eső hozzájárulás megfizetésére, de ne terhelje őket a fizetés kötelessége addig, amíg a munkálatok részben meg nem történtek.

A földek minősége szerint előre vállalt ilyen hozzájárulás kulcsa pedig a végrehajtott munkáknak az egyes birtoknál jelentkező és elbírálás alapján megállapított előnyei arányában legyen azután megváltoztatható, illetve helyeshíthető.

Ezzel biztosítani kívánja, hogy a teherviselés a lehetőségig igazságos legyen.

A Tiszavölgy rendezésével úgy sem juthat mindenki egyforma előnyökhöz, de legalább senki meg ne károsodjék. mert azt vallja, hogy : «Mi a lehető legnagyobb igazság címerét nem viseli, legyen nagy, legyen kicsi. igazi tartós kifejlésre nem virul soha»!¹

Amikor azután a birtokosok költségvállalása már nagyobb arányokat ér el, a kötelezettség mellett jegyzett összszegre a kormány kezessége mellett ² kölcsönt kíván felvenni : ameddig pedig a kölcsönt biztosítani képes, a munkálatok végrehajtásához a kormánytól vár előleget és ezen felül azt az összeget tervezi felhasználni, amelyet a kormány támogatásként illetve hozzájárulásként kiutal.³

A kormány kezessége mellett való hitelszerzést a központi társulat révén tervezi biztosítani.

«Ha néhány száz, tán ezer négyszetmérföld leggazdagabb európai talaj érdekeltisége egy nagy társulatba tömörülve, viszonyaiban megszilárdulva lép a külföld elé hitelköveteléssel, mi egészen más alakot nyer ügyünk ott és a tőkék versenyét indítanak számunkra. Tiszai papírokat fogunk kibocsátani talán, melyek kelendőségben a continens bármely hitel-papírjaival egy vonalban fognak állani. A magyarok tiszai papírjai lesznek a hollandi és belga földműves legkeresettebb cikkei, miben megtagarított tőkéinek elhelyezést keres. Így lesz hitelünk szilárdsága, országunk felvirágzása a résztvevő

¹ Gróf Széchenyi István : I. m. 62. old.

² Gróf Széchenyi István : I. m. 67. old.

³ Gróf Széchenyi István : I. m. 57. old.

népek közös érdeke és mi e közösségnek nagy hasznát vehetjük benső fejlődésünkben!»

«Ily régiókban kalandoztak eszméi a jövő nagy képén írja Kovács Lajos¹ — és én eltelve áhítattal, érteni kezdtem, midőn mondá: feje szédül, agya elzsibbad, ha a kezdet nehézségeire gondol és arra különösen, mennyi ma ellentétes erőnek kell összesímulni, hogy ez ügyet szerencsés vágásba terelve, megindíthassa és sikerre vezethesse».

Gróf Széchenyi Istvánnak az volt különben a szilárd meggyőződése, s annak is adott kifejezést, hogy a munkálatokhoz megkívánt hitelre, a szükséges összegre szert lehet tenni ott, hol elégséges és könnyen biztosítható értékek lappanganak, mert biztosan várható nagyobb nyereség kilátásával mindig találkozik arra vállalkozó pénz. Ha pedig ilyen nem akad, ennek szerinte a «polgári szerkezet hiányossága» az oka, ami célszerű törvények híjában, vagy ezeknek «hanyag, bizonytalan vagy visszás» alkalmazásában leli magyarázatát.

A költségsszükségletet elő lehet teremteni a Tiszavölgyében is, mert — mint írja — «a Tisza völgyében tömérdek a lappangó kincs s pedig elannyira, miképp ott nemcsak javítások, de egészen új teremtetések léphetnek életbe, miről senki sem kételkedhetik, ki előtt mindazon határtalan vízár és posvány ismeretes, mely általján véve oly roppant mennyiségű jobbnál jobb földet ront gyakran vagy borít mindig s ki másrésről azt is tudja, mily bájosló kertekké varázsolhatja a legmostohább tájakat is emberi szorgalom».²

Egy másik munkájában³ mintha ezt a megállapítását kívánná megerősíteni, amikor szellemesen buzdító, agitáló s egyben oktató tollával azt írja, hogy «aki Hollandia bájosló színeit ismeri, mellyel a munka s csak az eszes munka ruházá fel az egykor még százszorta ridegebb iszaplapályt: az lehetetlenséget, hyperbóliát horoszkópi enyelgéseimben nem talál. S ezért csak az marad a kérdés, a feladás, mennyit tud s mennyit mer a magyar: erejében, állhatatosságában, hon-

¹ Gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve, 1846—1848. I. kötet, 15. old.

² Gróf Széchenyi István: Eszmetöredékek stb. 20. old.

³ Gróf Széchenyi István: Pesti por és sár, Budapest, 1866. 20. old.

szeretetében bízik-e ; s képes-e érzékenyebb áldozatok tételére, melyek legfőképp abból állanak : «Sokat tenni s keveset látszani ; előállni s mégis másnak engedni az elsőséget ; legtöbbet áldozni s legkisebb köszönetet se várni ; szívben hordani mélyen a honért buzgó vért, s ne csak ajkon pengetni a hiú szót».

Ha tehát nem rendelkezik a Tiszavölgye az ilyen célra szükséges költséggel, az egyedül a lakosság hibája és bűne, mert nem szervezkedett, hogy egyesült erővel megfékezhesse a természet rendellenességeit.

Belátja, hogy a költségcsükséglet előteremtésének nagyok az akadályai, mert hol a föld értéke olyan alacsony, mint a Tisza vidékén, lehet-e várható haszonnal költségesebb vízi munkákhoz fogni ?

Minél jobban bocsájtkozik tehát a vizsgálódó a dolgok mélyébe, annál nagyobb nehézségek, akadályok gördülnek eléje. Ha pedig nem vet számot mindennel és nem igyekszik a kérdésnek gyökereihez jutni, csak múló sikereket érhet el, de tartósakat soha.

Ezeknek a nehézségeknek a legyőzéséhez s vele a Tiszavölgy teljes rendezésének a sikeréhez a már felsoroltakon kívül még többféle és jelentékeny feltétel biztosítására, sokirányú és odaadó tevékenységre van szükség. Ennek a révén azután az Alföld fokozatosan abba a helyzetbe fog jutni, hogy érdekszövetségekbe tömörülés mellett a saját erejéből is mind nagyobb mértékben előteremtheti a szükséges anyagi eszközöket és ezzel elősegítheti gazdasági és culturalis előrehaladását.

Ezeknek a feltételeknek, mint feltétlen szükségleteknek a felsorolását és azok indokolását pedig azzal kezdi, hogy ameddig az ősiség meg nem változik, a kisebb birtokosok nem lehetnek teljes biztonságban allodialis földeikkel. Ezideig pedig — amint azt megállapítja — «keleti indolentiánknál fogva» nem is alakulhat ki olyan lakosság, mely egyfelől többet dolgoznék és többet fogyasztana s mindezzel fokozná az ország productiv erejét. Másfelől pedig értékelni és odaadóan gondozni tudná azokat a hatalmas gátakat, egyéb vízi-építményeket és műveket, amelyek létesítése és állandó jó-

karban tartása nélkül a Tiszavölgy tökéletes rendezését még csak elképzelni sem lehet.

A birtokminimum meghatározását szintén kívánatosnak tartja, nehogy a földek túlságos feldarabolhatásával tulajdonosaik tönkrementének a lehetőségét elősegítsük s ezzel egyben megszakadjon a gazdaságilag életerős birtokosságnak a vízi-építmények mentén kívánatos az a láncolata is, mely arra szükséges, hogy a vízi-művek fenntartását az egész vonalon biztosítani tudjuk.

A népnevelés, s mint írja: «a minden osztályzatra számított»... «tanodák szükségét senki nem tagadhatja». «Nincs nagyobb hatalom, mint egy milliókra rúgó nép szellemi fejlettsége, aminthogy nincs a nemzetgazdaságnak sem biztosabb és tartósabb alapja, mint ha a lakosság értelmi színvonala elég magas fokra jut.»

«Neveletlen, műveletlen néppel» — így ír — «oly nagy-szerű kertet alkotni akarni, mily kertté a Tiszavölgyét kifejteni lehet, valóságos Döbrögi-féle elbizakodottság.»

«Mintha bizony nád és zsombék között virulhatna szelídebb virág, vagy fejledező civilisatio útjában nem állana röpök és betyár!» «A nemzetnek javulni kell.» «A javulás alatt azonban itt nem egyedül az erkölcsiség magasabb állását értem, de értem az emberi alkotó tulajdonok azon egyetemes kifejtését, amelyre képes az emberi nem s amely nélkül soha nem emelkedhetik kellő magasságra!»¹

«Csak tőlünk függ, virágzó kerteket, szorgalmasau működő gyárat, és szabad embereket állítani oda, hol maróka és farkas lappang, szomorú jószág teng és szolgánép henyel.»²

A nép szellemi kifejlődésével arányban kell azután tárgulnia a politikai és mozgásszabadságnak is. Bízik is ennek bekövetkeztében.

«Nem akarok csüggedni azon reményben, hogy alkotmányunk napról-napra tágasabb és biztosabb alapra fog állani.»³

Nagy szükségét látja mind ennek okából annak, hogy

¹ Gróf Széchenyi István: Eszmetöredékek stb. 27. old.

² Gróf Széchenyi István: Stádium 247. old.

³ Gróf Széchenyi István: Eszmetöredékek stb. 35. old.

műveljük az alföldi magyar népet s az anyagi gyarapodás után okos eszközökkel való törekvésre és okszerű életre neveljük. Mindehhez pedig a böles útmutatások és tanítások szép sorozatával szolgál.¹

A kevéssel megelégedés — így ír — mindenesetre egyik biztosítéka az emberi boldogságnak, mert aki kevéssel megelégszik, az szerinte szerencsésebb, mint az, akit szűkösebb körülmények között ki nem elégíthető vágyak gyötörnek.

Ez a tétel azonban — szerinte — nem jelenti azt, hogy szorgalmunk és képességeink révén ne iparkodjunk az anyagiakban gyarapodni, magunknak a boldogulás feltételeit minél kedvezőbb arányokban biztosítani. Tudjunk azonban józanul élni, az élet kellemességeit mérséklettel élvezni, hogy akkor, ha szüksége jelentkezik, azt jó kedvvel nélkülözni is képesek legyünk.³

Egy helyütt így ír: «Ha Urunk Fejedelmünk hozzám így szólna: ,vegye Ön itt e láda kulcsát s merítsen abból minden visszafizetési kötelezettség nélkül annyit, mennyi kell a Tiszavölgy rendezésére, hadd vigadjon az én jó tiszai népem: én bámulva e nagylelkűséget, azt mégsem fogadnám el! Mert a Peru-féle kész arany — és erre jól figyeljetek drága honosim — ha pillanatra felvidít is, bizonyosan öl, mert csak az olyan arany terjeszt áldást s tartós megelégedést a népekre, mely a munkának, mely a szorgalomnak gyümölcse». ³

Az egyformán kitartó szorgalom és a munkás tevékenység vezethet csak boldogulásra. Az általános közöny és olyan felfogás, mely kevés igény mellett munkátlansággal jár nem biztosíthat pezsgő életet, csak olyan letargiát, mely a népek függetlenségét is veszélyezteti.

Ha ezzel ellentétben százezrek és milliók igénye emelkedik az étellel szemben, az csak a több és értelmes munka fokozott eredményeivel elégíthető ki. Azért szükséges a nagyobb tevékenység és azért a népnevelés, hogy ne állatias módon tengesse életét a magyar, hanem hogy kielégíthesse fokozódó életszükségleteit.

¹ Gróf Széchenyi István: Eszmetöredékek stb. 35. old.

² Gróf Széchenyi István: I. m. 36. old.

³ Gróf Széchenyi István: I. m. 67. old.

Bele kell azonban csepegtetni a magyar nép gondolkodásába azt is, hogy «nem az az okos, aki nem szerez, hanem az, aki szerzeményével mérséklettel és nemesen tud sáfárkodni».¹

Ahhoz pedig, hogy az alföldi nép szellemi kifejlését elősegíthessük s ennek során más szellemet is nevelhessünk az alföldi magyar népbe, mindenekelőtt az anyagi boldogulás előfeltételeit és eszközeit kell megteremtenuünk, mert az Alföldön ezt másként biztosítani valóban teljes lehetetlenség.

A reformok között szükségeseeknek jelzi a jelzáloghitelintézeteket, mert ezek nélkül nem mozdulhat meg az «egyes sem, annál kevésbbé az egész nemzet».

Egy másik szükségletnek tartja — mint azt már fennebb is láttuk — a gazdasági élet minden ágára kiterjesztett érdektársulást, az egyesülést, a szövetkezést. A gazdasági boldogulás feltétele szerinte: «a haza vagyonosabbjainak őszinte egyesülete, az anyagi és szellemi erők együttműködése».

«A nemzet életébe vágót — mint írja — csak az egyesület lelke bír kivinni diadallal».

Ilyen egyesületekre, más szóval szövetkezetekre most nagy szükség volna, mert «az önkény békóitól megszabadult, de a törvény és rend parancsai iránt hódolni csak most kezdő nemzet s egyes polgár kevésbbé képes valami nagyot s kivált állhatatossággal járót kivinni». Szükség volna azért is, mert megszűnt az az idő, amikor parancsra vak engedelmességgel munkálkodtak együtt az emberek és mert másfelől «a mindenén diadalmaskodó polgári közlélek» még korántsem művelődött ki annyira, hogy pótolni tudná azt a munkaeredményt, amit azelőtt az engedelmességgel teljesített közös tevékenység végzett.²

Másutt reá mutat, hogy «mennyi dicsőt vihetünk mi ki Magyarországon egyesületek által», hozzáfűzi azonban, hogy «csak oly egyesületekkel lehet nevezetesebbet kivinni, amelyekből egy rendnek capacitása sincs kirekesztve, t. i. oly egyesületekkel, melyek eddigelé nálunk még nem léteztek», s

¹ Gróf Széchenyi István: Eszmetöredékek stb. 37. old.

² Gróf Széchenyi István: A selyemről. Pesth. 1840. 26. old.

— mint tovább kifejti — nem is lehetnek mindaddig, amíg mi nem szokunk ahhoz, hogy az ilyen szervezetekben a legalsóbb rendű néposztállyal is együttműködjünk s amíg ehhez a munkásságunkhoz nem zabolázzuk «szenvedelmeinket», nem fegyvelmezzük lelkünket.¹

A feltételek között s a gazdasági boldogulás érdekében az akadálytalan közlekedés lehetőségének biztosítását mindenekfölött sürgősnek tekinti. Mit ér a vízártól megmentett sok mezőföld, mit a culturalis előrehaladással és a gazdasági fejlődéssel gyarapodó termés és árú, ha nem tudjuk a fölösleget tovább szállítani. De vajjon tud-e pezsgő élet kifejlődni az országban, elképzelhető-e egy nagyobb arányú gazdasági fellendülés addig, amíg az akadálytalan közlekedés lehetőségét, a forgalom lebonyolítását nem biztosítottuk?

«Közlekedések nem egyebek, mint üterek, melyek ha szabadok, a test virágzik, ha tespednek, lankad az egész organismus is!»²

Még a hollandiai benyomások hatása alatt 1840 táján számos csatornáról, nagy csatornahálózatról álmodik. Azt óhajtja, hogy legyen az ország «vízesatornákkal keresztül-kasul szeldelve, mire alkalmasabb táj a földtekén alig van, s minek eszközlése után minden határnak most sokszor annyira elszigetelt kincse rögtön s szinte egy árra az egész hazájátja legyen».³

Kétségtelen, hogy ekkor főleg a Nagy Magyar Alföldet kívánja csatornákkal behálózni. Kovács Lajos szerint gróf Széchenyi István lelkében a Tisza és mellékfolyóinak rendezésénél az átvágások és töltések készítése az ezen kérdés anyagi oldalának is csak alfája, első kezdete volt. Elgondolásában a Tiszavölgy gazdasági berendezését a csatornázásra és az öntözés rendszerére alapította. Lelki szemei előtt a magyar Alföld nagy síksága, mint apró szakaszokban beültetett virágos kert és mint egy gazdag nép boldog tanyája lebegett.⁴

¹ Gróf Széchenyi István: A selyemről. Pest, 1841.

² Gróf Széchenyi István: Eszmetöredékek stb. 35—36. old.

³ Gróf Széchenyi István: Pesti por és sár. Bpest, 1866. 127. old.

⁴ Gaál Jenő: Gróf Széchenyi István nemzeti politikája. Bpest, 1903. 313. old. és Kovács Lajos: Gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve. 1889. 14. old.

Amikor mégis 1848-ban az ország közlekedésügyeinek rendezésére teszi meg javaslatait, az akkor adott viszonyok gondos mérlegelése után és gyarapodott helyi ismeretei, valamint további előtanulmányai révén már azt írja, hogy közlekedési eszközüil «a csatornák használatát» ... «csak ott lehetne ajánlani, hol hajózható folyók vagy tavak között összeköttetés gyanánt szolgálnak».¹

A duna-balatoni csatorna mellett főleg a Duna—Tisza-csatornára gondol. A Duna—Tisza-csatorna különösen kedves eszméje. «Kéblemet semmi sem tágítaná annyira, így ír egyik hírlapi cikkében,² mintha mindazon jó magyar képek, amelyek a Duna—Tisza közt láthatók, egy új életet árasztó derék vízesatorna mellett legnagyobb kéjjel éldelhetnék százezre javított vidékük minden előnyeit. És akkor, ha majd Tokajból és Marosújvárról is látnék érkezni Pestre hajót s Szolnokra és Szedegre hajón indulván, kies kertek és csinos házak között vinne át az út, hol a magyarságnak van legeredetibb bölcsője, mely azonban ma homokon és sárban fekszik: akkor biz egy kicsivel megint könnyülne rajtam az agyag súlya».

A Tiszának mellékfolyóit is hajózhatóvá kívánja tenni, mert — mint alább látni fogjuk — sok egyéb cél, főleg pedig a gazdasági termékek szállításának szolgálata mellett az is az óhaja, hogy a magyar köszén eljusson az ország minden részébe s főleg az akkor már fában sok helyütt szegény s már több helyütt szalmával és trágyával tüzelő Alföldre is. Egyébként utakkal és vasutakkal tervezi behálózni az országot.

«A Tiszavölgy szabályozása legalább harmadfél millió hold leggazdagabb földet ad vissza a hazai iparnak. E roppant földhódítmánynak éppen nincs a Tiszavölgy termékeny földén a birtokosra nézve értelme, ha azok célszerű közlekedési eszközök által terményeiknek új piacot nem nyernek. Szükséges tehát egyszersmind a hajózható Tisza, Bodrog, Szamos,

¹ Gróf Széchenyi István: Javaslát a magyar közlekedésügy rendezésére. 32. old.

² Gróf Széchenyi István hírlapi cikkei. II. köt. 571. old.

Körös és Maros folyók rendezése. szükséges a debreceni, miskolci, szegedi. aradi vasút». ¹

A közlekedési hálózat széles conceptiójú tervének meg-alapozását a főerek irányának helyes megállapításában látja, mely irányok kijelölésénél ő maga — mint azt egyik beszédében kijelentette — sohasem vett figyelembe «sem várost, falut, megyét, de a legkisebb provincia lis érdeket sem, hanem mindig csak a hazát». ²

A fővonalak irányának eldöntésétől függ azután, hogy a további közlekedési eszközök vezetése milyen legyen.

Egy nagyszabású hálózat jövője lebeg lelki szemei előtt, amelynek ellátására az ugyancsak egy beszédében kifejezésre jutott álláspontja szerint egyedül az állam ³ s egyedül a köz-érdek szolgálatában hivatott. Ennek figyelemben tartásával kell azután szerinte a vasúti vitelbért is a gazdasági szükség-let igényei szerint megállapítania. ⁴

«A vasutak» — így ír — «sok vidéken új viszonyokat fog-nak alakítani, azok fogják pusztáinkon a telepedések irányát, gazdaságunk rendszerét elhatározni.» ⁵

Széchenyi tehát végeredményében hajózhatóvá kívánja tenni a Nagy Magyar Alföld folyóit és egyiket a másikkal csatornák útján összekötni; egyébként pedig vasúthálózatot és kocsitakat szán az Alföldre is. Az Alföld betelepítését, az addigi gazdálkodás módjainak és eljárásainak megváltoz-tatását és kifejlesztését pedig a hajózható folyók, a vizeket összekötő csatornák, a vasutak és az úthálózatok rendszeré-ben, meg öntöző berendezések létesítése mellett képze li. Ezek kifejezett tervszerűséggel, technikus conceptióval és kivitel-ben azonképpen épülnének, mint ahogy Hollandia lett virágos kertté csatorna-hálózata között.

Az ekként létesíteni gondolt közforgalmi eszközökön tervezi azután többek között a szenet is elszállítani az ország

¹ Gróf Széchenyi István : Javaslat a magyar közlekedésügy ren-dezéséről. 18. old.

² Gróf Széchenyi István beszédei. 619. old.

³ Gróf Széchenyi István beszédei. 107. old.

⁴ Gróf Széchenyi István beszédei. 105. old.

⁵ Gróf Széchenyi István : Javaslat stb. 19—20 old.

minden részébe, különösképpen pedig az Alföldre. Egyfelől, hogy a gazdasági előrehaladás e fontos eszközét az ország minden lakosának lehetőleg olcsón biztosítsa, másfelől pedig azért, hogy gátat vessen az ország erdőségei, az Alföld még itt-ott megmaradt természeti díszai további pusztulásának.

«Magyarország tére alatt tudtomra szinte mindenütt van köszén: s noha legnagyobb része az eddig ismertnek nyers — de tán csak azért, mert nem keresik elég mélyen.»¹

«... hadd éljenek a fák s hadd jöjjön napvilágra a köszén, mellyel az egész ország beéri; s kimondhatatlan olcsón csak legyen az lakosai által Istentől rendelt céljához bírva...»

Ekként — szerinte — tartósabb melegre hevül és barátságosabb egységbe forr majd össze a magyar nemzet, mintha tüzelőszerűl fáit pusztítva, anyaföldjét rontja; és mintha a föld díszét, a fákat vágja, hogy tüzelőanyagja legyen, mikor a föld alatt elég hőforrás áll rendelkezésére.²

Az Alföld érdekében kívánja megakasztani a hegyvidék erdőségeinek pusztítását is, mert ezzel a Tisza és mellékfolyói medrének hordalékkal való kitöltését s az árvizek rombolását mérsékelheti. Az volna tehát legfontosabb eszköze a hegyvidék és az Alföld Széchenyi részéről az előzőkben hangoztatott «barátságosabb egységbe oladásának», ha a Kárpátok minél kevesebb hordalékot, árvizet s mindezzel kevesebb bajt zúdítanának az Alföldre.

«Sokan a Tiszavölgy mindinkábi elaljasodását legfőképp az erdők általános elpusztításának tulajdonítják, amelyhez képest a meztelen hegyekről leszakadozó föld és porond mind erősebben betöltené a lapályban folyó és alig hömpölygő vizek medreit. És ebben alkalmasint igazuk van! Tegyen tehát e tekintetben is minél előbb rendet a törvényhozás.»³

Nem jelent ez pedig mást, mint hogy hozzon az országgyűlés mielőbb törvényt az erdők fenntartása érdekében.

Azt a törvényt sürgeti tehát Széchenyi gróf, amelyhez

¹ Gróf Széchenyi István: Pesti por és sár, 123. old.

² Gróf Széchenyi István: Pesti por és sár, 127. old.

³ Gróf Széchenyi István: Eszmetöredékek stb. 66. old.

egy igen jelentékeny erdővagyon pusztulása után csak 1879-ben jutott az ország !

És akkor is a politika befolyása alatt nem minden erdőre egyaránt hatályos formájában. A szabad forgalmu birtok fahasználatait ugyanis a politikai akadályok miatt nem korlátozta az erdőtörvény s ezzel szabad utat engedett egy nagy nemzeti vagyon számottevő részének, s közte majdnem az összes alföldi erdőknek elpusztulásához.

Pedig az alföldi erdőket, az Alföld természeti díszeit különösen nagyon féltette gróf Széchenyi István, amint sürgette a síkföld fásítását ! Hozzá is fűzi előbbi kijelentéséhez, hogy : «aki a Tisza vidékét ismeri, s azonkívül is látott valamit már, s veleje nem forr poetai lázban, hanem tudja, mennyire szebbítheti emberi kéz a legképtelenebb rónaságot is, nem foghatja meg, mint gyűlölni az ottani lakos az élő fát annyira ! Pedig hogy gyűlöli, nincs kétség, mert másképp legalább a nevendéket ápolná, hol felnőtt nincs és gondjai közt legalább e kis egyszerű igazság jutna eszébe, hogy századi lombos ott nem lehet, hol a fákat már serdülő korukban megbénítják, sőt kivágják!»

A selyemtenyésztés közgazdasági érdekekből annyira fontos kifejlesztésének szolgálatában nagyon propagálja a szederfaültetést is. Fasorok céljára, dülők szegélyezéséhez, gyepek létesítésére, csoportokban való ültetésre ; s nemcsak fa, de bokor alakjában való alkalmazással.¹

«Kimeríthetetlen mennyiségű szederfák ültetése, ápolása, fenntartása tehát hazai kötelesség, ha kötelesség a honi gazdagulás s ekkép a nemzeti erő minden² s még legkisebb forrását is megnyitni.»

Kiemeli, hogy a mezőgazdaság védelmében szélfogóként, épp úgy a legelők javításánál, a fásítások kiváló szolgálatot tehetnek.

¹ Cenki birtokán 16,096 drb suhángot ültetett ki csoportokban, fasoronként és dülők szegélyezésével. Beültetett ezenkívül 8064 négyzetöllet szederbokrokkal és 3686 öl hosszú gyeput létesített szederből. — Gróf Széchenyi István : A selyemről. Pest, 1841. II. old.

² I. m. 25. old.

«Roppant legelőink, valamint tág gabonás mezeink igen nagy fogyatkozása a minden árnyék nélküli, s igen nyílt lét : fák ültetése tehát részint legelőink javítására, részint mezeink oltalmazására a nagy szelektül, — ha valahol. — valójában nálunk áll napirenden.»¹

Amiről tehát a leginkább reá utalt Alföldet illetőleg legutóbb gondoskodott a törvényhozás,² — már gróf Széchenyi sürgeti.

El is ítéli azt az alföldi gazdát, aki nemcsak nem igyekszik a vízlevezetéseket elősegíteni, de nem törekszik arra sem, hogy a birtokát befásítsa, természeti díszekkel ellássa, az eszmei virágos kert színeibe öltöztesse.

«Ki az alföldi róna és mocsárság közt — mi a helyzet kellemeit illeti — tökéletesen kielégítve érzi magát, s viszont nem törekszik legkisebb színekkel ruházni fel tájékát, annak ereiben lehetetlen, hogy néhány száztuli daru, farkas, vagy kacsa vér ne lappangjon!»³

A munkáiban az Alföldre nézve annyiszor hangoztatott eszmei virágos kert kialakításához fontos feltételként szabja azt is, hogy az Alföld feldarabolásánál és betelepítésénél a gazdasági egység megállapítása megfelelő legyen. Ez a megfelelő megoszlás egyik biztosítéka annak is, hogy a lakosság még szikes földeken is jó sikerű fásításokat végezhet, feltéve, hogy jól megműveli a talajt és szeretettel gondozza a fákat.

Amit tehát ma a kísérleti telepek igyekeznek igazolni a bizalmatlanoknak és kételkedőknek, azt gróf Széchenyi István már akkor vallotta, s kifejezésre is juttatja, amikor ezeket írja :

«Székes-földeken, homok-buckák közt csak anyai gond és szorgalom nevelhet fát.» Ily gondot pedig, mint az ellenmondást nem szenvedő tapasztalás mutatja, semmi, de semmi nem fejt ki általában és valódi sikerrel, mint : «A saját birtoknak varázsa; s pedig oly birtoknak, mely sem felette nagy, sem felette kicsi ; de éppen elég oly háznépnek eltartására, mely

¹ I. m. 24. old.

² 1923. XIX. t. c. Az alföldi erdőtelepítésről és a fásításról.

³ Gróf Széchenyi István : Pesti por és sár. 1866. 124. old.

nem tesz és ír rendelkezéseket, nem parancsol, hanem maga forgatja az ekeszarvat. ásót és kapát». ¹

A szikes-földek fásításának propagálása mellett mily bölcös tanács ez az akkor még szinte érintetlenül volt Alföld nagy térségeinek földarabolásához, helyes megoszlásához. Értékes útmutatás az akkor úgyszólván néptelen Alföld betelepítésének módjához !

Sajnos, az utódok nem fogadták meg e bölcös tanácsokat.

Az országban, de főleg az Alföldön lépten-nyomon tapasztalható könnyelmű fapusztítást oly «abderitai tett»-nek nevezi, «mely a közneheztelés legszigorubb bélyegét érdemli». Ezért azután a természet védelmének szolgálatában szigorú kíméletet követel az Alföldön még meglévő erdőnek is.

«Ha meggondoljuk, — így ír — mily külön s ellenkező esetek fordultak meg századi lombosok árnyékai alatt, mennyi boldogságnak s kinnak voltak tanúi, mily jó és rossz idők változtak felettük, hány nemzedéket láttak emelkedni s lelépni ismét ; nem, de ha csak egy pillanatig tekintünk is a mindenségbe, hol a múlt és jelen, s a legkisebb a legnagyobbval oly szoros kapcsolatban áll, lehetetlen azokat, tán nem minden érzésnélkülieket, s tán atyáink által ápoltakat, minden illetődés nélkül végzetre kárhoztatnunk ; s lehetetlen legkisebb vágyat sem éreznünk : utódaink számára ha nem többet legalább egy fát ültetni.» . . . «Minden, mi szebbíti földtekénket, bármi kicsi legyen is, a mindenséget tökéletesíti, s boldog, ki ezt tiszta lélekkel eszközli, mert emberi céljához legközelebb járult.» ²

Fahasználatot csak rendszeres erdőgazdaság keretében s csak akkor vél megengedhetőnek, ha elég az erdő s ha meg van a culturalis érzék ahhoz, hogy nem tévesztik szem elől a természet védelmének cultusát, a természeti alkotások fenntartásának nagy jelentőségét sem.

«Éggettség fa is — így ír — azonban hol elég van ; hanem csak azon előre gondolkozó kíméléssel, mely az erdők józan elrendelésén felül nem csupán a száraz hasznót, de még azon

¹ Gróf Széchenyi István : Pesti por és sár. 22. old.

² Gróf Széchenyi István : Pesti por és sár. 122—123. old.

egykori erkölcsi kellemet is tartja szem előtt, mely megmen-
tett agg fákkal függ össze.»¹

Amikor pedig főleg az Alföldön kíméletet követel a természet-
alkotásoknak, nemcsak azt kívánja, hogy a kőszén-
fűtés behozatalával ellensúlyozzák a fűtéssel kapcsolatos fa-
pusztítást, de megakadályozzák azt is, hogy a szalmát fontos-
sabb gazdasági rendeltetése helyett ily célra használják.

«Mennyire emelkedett Anglia, mióta sem szalma-, sem fa-tűzzel nem él, hanem mind erőműveit, mind szükségait s házi kéjeit a kőszénnek állhatatos s így mindent meggyőző tüzével forgatja. pótolja, eszközli!»

«... semmi egyéb mint kőszén vete határt azon irgal-
matlan fagyilkolásnak, mely azelőtt Anglia virányait szintűgy
díszteleníté, mint mai napokban még mindig lealázza azon
vidékek tekintetét, sőt sokat csúf kopárságra kárhoztat, hol
nagyobb számban telepedik ember.»

«... Anglián kívül — mely azóta büszkélkedik a növény-
királyok oly nagy, s külön számával Európa minden vidéke
fölött, mióta kőszént helyezett fa helyébe — jelenleg sehol
sem lehet, egyes eseteket kivéve, egyszerre s úgyszólván egy
ponton a legnagyobb civilisációnak, s a legbájlóbb vadonság-
nak is közepette létezni.»

«... most Angliában. hol a kinőtt egészséges vén fát
ereklve gyanánt tekintik, senki nem képzelheti. mily barbár
kezek, vagy inkább mily «Marat»-fők lehettek azok, melyek
egy kis előítélet miatt annyi életet sírba gázolhatának.»²

Széchenyi gróf tehát közel 100 évvel előzte meg azt a
természetvédelmi cultust is, mely ma egész Európát átlengi,
s nálunk is derengeni kezd. A Nagy Magyar Alföld természeti
díszének gyarapítását, s azok védelmét pedig azóta sem
foglalta szebb szavakba és nem állt azok védelmére senki oly
lelkesen, mint gróf Széchenyi, amikor a természetért rajongó
érzéseivel ezeket írja :

«Mennyivel szebb a szabadság s jutalmazottabb a hon-
szeretet bájteli virányok mint rideg homokbuckák közt, s

¹ Gróf Széchenyi István : Pesti por és sár. 129. old.

² Gróf Széchenyi István : Pesti por és sár. 120., 121., 122. old.

mennyivel nagyobb boldogságra emelkedhetik az édes szerelem is, hol a természet örökké mosolygó álmakba ringatja a halandót, mint hol a táj rideg s elmulhatlan enyészetnek viseli halovány színét.»

«... azért — számtalan egyebek közt — az is kötelessége a magyarnak, felruházni hazáját a növényvilág ékeségével: ott pedig, hol százados lombosok zöldelnek még, meggondolni, s most, most míg nem késő, gondolni meg, hogy ... ledöntvén a százados esert, csak századok adhatják azt ismét tökéletes épségben vissza».¹

Ezek szerint tehát gróf Széchenyi István a fának, az erdőnek, de egyáltalán a természeti díszeknek szép szerepet szánt abban, a reformtervei között egyik legszebb elgondolásában, amellyel a Nagy Magyar Alföld népét boldoggá és megelégedetté tenni, lakhelyét és vidékét eszmei virágos kertté kifejleszteni igyekezett.

Különben minél tovább rohannak az idők s minél messzebb távolodunk el Széchenyi korától, annál jobban tisztul a kép, s különösképpen annál terjedelmesebb arányokban, annál változatosabb és tökéletesebb formákban tűnik elő az az óriás conceptio, amellyel gróf Széchenyi István reformmunkáit tervezte s amelyekkel javítani, változtatni törekedett azon a sajnálatos ténymegállapításán, hogy: «Magyarország nem sokat számít a nemzetek sorában!» És ebben a hatalmas, nagyszabású s oly lázasan végrehajtani kívánt reformmunkában is egyik legjelentősebb és legjelesebb az a sokoldalú elgondolás, amellyel a Tisza-völgyet rendezni, a Nagy Magyar Alföld népének gazdasági és socialis haladását elősegíteni, a magyar faj kiválását, megerősödését biztosítani igyekezett.

Sem előtte, sem azóta nem volt ilyen tökéletes, ilyen sokoldalú és mégis egységes terv az Alföld reconstructiójára, a magyarság főfészkének minden irányú kifejlesztésére, fellendítésére, anyagi és culturalis felvirágoztatására. És sem előtte, sem utána senki sem tudta és nem is törekedett a nép iránt való szeretetét az erkölcsieken felül annak gazdasági

¹ Gróf Széchenyi István: Pesti por és sár: 125. old.

fellendítésére irányuló egybehangzó alkotásokkal, anyagi reformokkal úgy és olyan mértékben elősegíteni, mint Széchenyi István.

Maga is számolt azzal, hogy máról-holnapra nem lesz teljes egészében megvalósítható az Alföldet illető szép elgondolása.

«Ne várjunk rövid idő alatt nagy előmeneteleket, s csak Istenért ne higyjünk azoknak kik rövid idő és csekély fáradtság után óriásiakat ígérnek ! Mert hiszen csak alacsony saláta meg a törpe retek s efféle növény nő szaporán, midőn a fejlődési cser, meg a felséges bükk csak hosszú évsor után terjeszti ki viruló lombjait a későbbi maradék fölött.»¹

Sajnálatosképpen mégis a mi szomorú sorsunk, hogy ennek a Nagy Magyar Alföldre nézve ilyen formában egyetlen és e mellett nagyszabású elgondolásnak összefüggő egészben kívánatos megvalósítását előbb a feltékenység és előre nem látás, utóbb a változott idők forgataga, azután az elnyomatás elakasztották : azóta pedig — bár nagyon sokat végeztünk — főleg az idő elégtelensége folytán és az ország közgazdasági életének nem mindig kedvezett változatos körülmények és az anyagiak híján, nem valósulhatott meg egységes, természetszerűen egybehangzó és teljes végrehajtásuk. Elmaradt ennek folyományaképpen az eszmei virágos kertig kívánatos továbbfejlesztésük is.

Az azóta egyes részeiben, több irányban végzett jelentékeny, sikeres és igen kiváló munka a más gazdasági és culturalis feltételek s tervek végrehajtásának elmaradása ellenére, ha kedvező eredménnyel járt is, nem érvényesülhetett mindenben olyképpen, amint azt a természetszerűen összefüggő, egységes conceptio végrehajtása biztosítani képes lett volna.

Mindennek folyományaképpen az Alföld mai gazdasági és culturalis viszonyai sajnálatosképpen nem igazolják még mindenütt a «magyar faj kifejtésének», a «magyarság jövője biztosításának», a magyar nép kiválásának egészen a Széchenyi elgondolása arányában és értelmében történt be-
teljesedését.

¹ Gróf Széchenyi István : Eszmetöredékek stb. 68. old.

Az ő concepciójába foglalt anyagi alkotások teljes és egybehangzó végrehajtása, valamint azok fokozatos továbbfejlesztése nélkül az Alföld különleges viszonyai között azután a Széchenyi részéről szellemieknek nevezett reformok sem voltak a kívánatos módon és mértékben biztosíthatók. Az anyagiak és szellemiek összehatásának hiányában pedig nem érvényesülhetett még az egész Alföldön egyformán a «nemzetiség kifejtése» sem. Mindenesetre nem olyan arányokban és formában, ahogy azt Széchenyi elképzelte. Pedig a vasutak mentén egy-egy cultur gócnak és körzetének ilyen értelmű szép kialakulása fennem hirdeti az ő igazát!

Gróf Széchenyi István nagy elgondolásában mélységes tudással a természet törvényeit követte s azok logikáját sohasem tévesztette szem elől. Legkevesbbé pedig abban az elképzelésében, amellyel eszmei virágos kertté kívánta alakítani a Nagy Magyar Alföldet!

Széchenyi óta nem természetes összehangzásban, nem az egészet átfogó nagy conceptio keretében és nem mindenben a természet törvényeinek szem előtt tartásával, hanem az idők során nagyon eltérő mértékű és sikerű felkarolással, valamint egy-más kérdés teljes, talán nem egy esetben kényszerű kikapcsolása mellett s ezzel egy s más tekintetben természetellenesen alakult ki a fejlődés. Ennek a következményei pedig természetesen elmaradhatatlanok voltak és manapság már jelentkeznek is: de az ország mai sajnálatos állapotában, szűkös anyagi viszonyai között egyszerre, vagy rövid időn belül egészükben meg nem változtathatók.

Gróf Széchenyi István azt vallotta, hogy «az igazságot megtalálni semmiben sem lehet, míg tudományunkat máshonnan akarjuk meríteni, mint a változhatatlan természeti törvényekből». «Egyedül innen háramlik bölcsesség és boldogság az emberi nemre...» Vegyük ezért — így ír — anyagi és szellemi tekintetben egyedül a természet útmutatását kalauzul.¹ Tehát természetellenesen ne cselekedjünk!

Egyebüttl arra utal, hogy minden gyönyörűnek, nagy-

¹ Gróf Széchenyi István: Kelet népe. 176. old. és Gaál Jenő: Gróf Széchenyi István nemzeti politikája. Bpest, 1903. 379. old.

nak és nemesnek kútforrása a természet. Aki a természet törvényeit követi és ügyel arra, hogy hamis benyomások tévútra ne vezessék, minden dolgot, bármely fajtából elég jól végezhet el, ha rendületlenül az érett megfontolás, az állhatatosság és a hűen maradás jellemzik eljárásait.¹

Másutt figyelmeztet, hogy a természet törvényeit nem lehet «fennhíjázó» szónoklatokkal megváltoztatni,² s hogy a természet törvényeit, ha kárunkkal egy időre mellőzhetjük is, hatásukat örökre megsemmisíteni nem vagyunk képesek, mert állandóan megtartják ruganyosságukat s így hatalmukat később annál jobban éreztetik velünk;³ amint azt az Alföldön tényleg érezzük is !

Gróf Széchenyi István nemcsak megadta mindennek megtartására az útmutatást egy, a természet rendjébe illeszkedő hatalmas conceptióban, de elég korán meg is érezte, hogy az ország dolgait illetőleg azokra az alapigazságokra, amelyeket ő ekként hirdetett, — ha mindjárt figyelmünkre sem méltatnók — egykor majd reá eszmélünk ; s hogy emellett eljön az az idő is, amikor majd megértjük, hogy a hazafiaságtól izzó törekvéseinek természetes, bár nem egyszer és főképpen kezdetben elrejtteni kényszerült rúgóit mily célok sugallták : mert a jövőendőbe látó érzéssel még elég fiatalon és éppen most 100 éve ezeket a találó sorokat jegyezte naplójába :

«Meg vagyok győződve, hogy a természet titkainak felfedésében — belátásunknak Istentől nyert képessége alapján — már jelentős lépést tettünk előre, de hogy még 999 nagyobb maradt hátra, míg el nem jutunk addig a határig, a hol gondolkodó képességünk homályosodni kezd!

Boldogabb jövőendő nemzedékek! A Ti nagyobb és szélesebb tudástok benneteket türelmesebbekké, szelídebbekké, erényesebbekké és így boldogabbakká fog tenni, mint amilyenek mi vagyunk !

¹ Dr. Viszota Gyula : Gróf Széchenyi István naplói. I. kötet. 13. old. 1925.

² Gróf Széchenyi István : Eszmetöredékek stb. 12. old.

³ Gróf Széchenyi István : Stadium. 202. old. és Gaál Jenő : Gróf Széchenyi István nemzeti politikája. Bpest. 1903. 379. old.

Fogadjátok egyik ősötöknek üdvözlétét, akinek a Mindenható annyi belátást és tiszta gondolatot adott — amelyért örökre hálás marad — hogy ezeket a szavakat *már* 1825-ben írhatta; oly korszakban — elhiszitek-e belátóbb gyermekek — amikor azok a szent szövetség részéről mint agyrémek elvetve — ha nem rejtem el azokat — engem abba a veszélybe dönthettek volna, hogy álmodozónak nyilvánítsanak, vagy mint csalót bezárjanak.»¹

KÁÁN KÁROLY.

Gr. Széchenyi István: Írott naplói 1825. évi kötetének 65. lapján.

AZ ÁLLAM ETHIKAI ALAPJÁRÓL.

A chicagói egyetemen «Harris lecture» név alatt még 1906-ban létesített gazdag alapítvány van, hogy annak hozadékából évenként előadások tartassanak és pedig — az alapító szavai szerint — «a legmagasabb jellegű tudományos kutatás ösztönzésének, valamint annak érdekében, hogy e kutatásnak eredményei az északnyugati egyetemek tanulóinak és barátainak és ez úton a világnak tudomására hozassanak».

Ennek a vállalatnak a kiadásában jelent meg nem régen — egyidejűleg New-Yorkban és Londonban — *Ethika és némely világprobléma* cím alatt az a hat előadás, amelyet Mr. Dougall Vilmos, a hawardi egyetemen a psychologia tanára, a fent nevezett egyetemnek meghívására tartott.

Ez előadások eszmemenetét akarom — az alapítvány idézett intentiójának is megfelelőleg — ismertetni és pedig egyrészt azért, mert az előadó ethikai rendszerében a családot, a nemzeti szellemet, a traditiókat és általán mindazon közéleti tényezőket, amelyeket mi a demokrátiától féltünk, teszi meg a demokrácia pilléreivé, másrészt pedig és főleg azért, mert fejtegetései, — eredetiségük mellett is, — segítségünkre lehetnek abban, hogy a politikai irányzatoknak abban a zavaros tömkelegében, amelybe a nagy háború óta jutottunk, szilárd alapon alkothassuk meg egyéni állásfoglalásainkat.

Egyéni nézetem szerint különben az előadó eredetiségének legjellegzetesebb részeiben — így különösen abban, hogy a demokrácia fennmaradásának és fejlődésének érdekében az egyenlőség elvének korlátozását és a házasságkötések állami irányítását kívánja — Nietzsche hatása alatt áll, aki az ember fő ethikai feladatának, — jelesen a vezetésre hivatott

magasabbrendű ember-typus, az «übermensch» kialakításának — érdekében ugyanezt kívánja.

Civilisatióink kettős ethikai alapon fejlődött és pedig két egymástól eltérő, egymásnak ellentmondó ethikai rendszer alapján, amelyek egyikét nemzeti, másikat pedig egyetemes rendszernek hívhatjuk.

A kereszténységnek, a buddhizmusnak és lényegileg a mohamedanizmusnak rendszere — az alapjukul szolgáló vallás egyetemes uralmi törekvéseinek megfelelőleg — egyetemes, a zsidósáé, Chináé és a brahmanizmusé nemzeti rendszer.

Ez utóbbinak érvényesülési tere egy nemzetre van korlátozva, amely korláton belül azonban az emberek magatartását nem csupán azoknak egymáshoz való viszonylatában, hanem — eltérőleg az egyetemes rendszertől — az államhoz vagy a nemzethez való viszonylatában is szabályozza és pedig a nemzeti érdekek által vezetett szempontokból.

Mikor az európai népek a görög-római civilisatio örökébe léptek: a római civilisatio már elhaloványult s annak ethikáját már a kereszténység egyetemes ethikája hatotta át. E két rendszer közötti összhangnak hiánya okozta, hogy a római civilisatio már nem volt képes az európai népek felett teljes uralomra jutni. E népek keresztényekké lettek ugyan, de egyideig még megtartották nemzeti culturájukat. (sakhamar azonban az egyetemes rendszer náluk is felülkerekedett. Az egyház, amely a legfőbb világi hatalmat magának igényelte, a következő ezer év alatt elnyomta náluk a nemzeti szellem nyilvánulását. Ámde e szellem és rendszer ez idő alatt sem halt meg, hanem csak álomba merült, s amint az álom oszlani kezdett, amint Európát — a két rendszer ellentéteinek hatása alatt — a vizsgálódás szelleme kezdte mozgatni: a nemzeti rendszer ismét érvényre igyekezett emelkedni. A vallási háborúk — amelyek ekkor támadtak — lényegileg nem voltak egyebek, mint e rendszer küzdelmei a megsemmisülés veszedelme ellen, amely őket a római egyház növekvő uralma részéről fenyegette. A győztes a nemzeti szellem lett, amely azóta a legújabb korig — erősebb mérvben mint bármely más tényező — hatott a világ történetének alakulására . . .

Az erkölcsi bölcseleknek elmélkedései a keresztény időszak alatt általában véve az egyetemes rendszer codexét támogatották. Ez nemcsak a nagy keresztény bölcselekre áll. Kant tétele: «hogya senkit se tekints eszköznek», Benthamnak és az utilitariusoknak tétele, hogy: «cselekedjél a legnagyobb ember szám javára», valamint Schoppenhaueré, aki szerint az erkölcsi cselekedeteket a szerető jószág cselekedetei alkotják — mind egyetemes formulák. Mind e formulák közös gyengéje, hogy teljesen figyelmen kívül hagyják a nemzetiség nagy tényét és az ebből eredő nagy kötelezettségeket. E formulák ezért is egymagukban csak oly világ boldogítására alkalmasak, amelynek nincs szüksége polgári kormányzatra, nemzeti védelemre, hazafiúi önfeláldozásra és a polgártársak, valamint a nemzeti intézmények iránt való ragaszkodásra.

Az elmélkedés ez iránylata alól csak néhány író, különösen Machiavelli, Bodin és Hobbes volt kivétel. Ezek azonban — nem követve Plátót abban az igazságteljes tételében, amely szerint a politika és az ethika elvei elválaszthatatlanok — inkább politikai, mint erkölcsi bölcselek voltak.

Az újabb korban azonban hatalmas fordulat támadt, Hegel és iskolája ugyanis oly ethikai rendszert fejtett ki, amelynek egész súlya az egyetemes ethika ellen irányult és a nemzeti ethikát támogatta. Azt tanították, hogy az állam, amiért az ember létezik, hogy az ember mindenekelőtt állampolgár, akinek ethikai köteleme az ő polgári állásából ered, s hogy az embernek az államtól elkülönítetten nincs ethikai értéke, nincsenek ethikai jogai és kötelemei.

Ezt az erkölcsi bölcseletet — amely nem egyéb, mint felélesztése és végletekig fejlesztése a régi Róma nemzeti ethikai rendszerének — tette kizárólagos ethikai alapjává a Német birodalom és különösen Poroszország, amely — az előadó nézete szerint — épp ez elvek kizárólagos uralomra jutásának folyományakép, főokozója volt a lezajlott világháborúnak, amelynek tanuságai nyilvánvalóvá tették, hogy új ethikai rendszerre van szükségünk. . .

A reactió, amelyet az alapjaiban megkavart világnak szemlélete minden komoly és humánus ember lelkében önkén-

lenül kivált, az, hogy elátkozza a nemzetiség etikáját és az egyetemes ethika érvényre jutását kívánja. Ma a civilizált ember ennek megfelelőleg elvileg általán ismét ezen ethikai rendszernek hódol. Ha azonban a gyakorlat egyes eseteiben a két rendszer követelményei összeütközésbe jutnak: akkor legtöbbször mégis nem az egyetemes, hanem a nemzeti rendszer elvének szellemében cselekszik és e cselekvésének igazolását — ha ily igazolással egyáltalán törődik, — a sürgős gyakorlati szükségben találja.

A polgár minduntalan a leghetetlenebb erkölcsi zavarban érzi magát. A politikát, amelyet támogat, nem tudja ethikai elveivel összeegyeztetni, de azért nem tér el attól. Józan érzéke (good sense) ezt meg nem engedi.

Ez nemcsak azon nemzeteknél van így, amelyek a nagy háború után beállott nagy felforduláson mentek át, hanem így van az a győzőknél is és pedig még az Egyesült-Államokban is, hol az egyetemes ethika például azt kívánná, hogy az oda való bevándorlás szabad legyen, a nemzeti ethika azonban ennek korlátozását viszi a gyakorlatban érvényre.

Mi az oka a helyzetnek? Mi az oka annak, hogy a «józan érzékünk» minduntalan szembeállít bennünket azzal, amit ethikai elveink szerint helyesnek találunk? Az, hogy amit mi «józan érzéknek» nevezünk, nem a bennünk levő önzésnek, hanem a bennünk lappangó nemzeti etikának kifejezője. Ezen ethika belső erejénél fogva ma is lényeges részt visz a civilisatio haladásának intézésében. És valóban ma — jobban mint bármikor a világ történetében — szükség is van rá, hogy conservatív befolyásával enyhítse és javítsa az egyetemes ethika elveit.

Szükség van azonban arra is, hogy e józan érzéknek az egyetemes ethika szabályaival szemben álló parancsai bölcséleti igazolást találjanak. Mindaddig ugyanis, míg azok, akik nemzeti szempontok szerint cselekszenek, úgy szerepelnek, mint akiknek politikája csak a gyakorlati szükségesen és nem egyszersmind ethikai alapon nyugszik: mindezideig ezek kezei meg vannak kötve, elhatározásaikat a kétkedés marcangolja és állásfoglalásuk könnyen a leveretés veszélyébe kerül . . .

Az egyetemes ethika elvének megvalósítására két alak lebeghet szemeink előtt.

Az egyik a bölcseleti anarchistáknak : Tolstoinak, Koropatkinak és követőinek ideálja. Oly világ ez, amelynek nincs szüksége kormányzatra, mert abban minden férfi és nő tökéletes önfegyelmezettséggel engedelmeskedik az emberi testvériesség egyetemes ethikája parancsainak.

Ez az ideál akkor valósulhatna meg, ha az emberi természetet gyökeresen át tudnók alakítani. Ámde az emberi természet — a szervezet, amit öröklünk — a fejlődés igen hosszú folyamatának eredménye, annak alapjai csak igen lassan módosíthatók. Az ember nem alakítható át néhány év, sőt néhány nemzedék élettartama alatt sem angyallá. Ezért is ez ideál gyakorlati lehetetlenség.

A másik alak az egyetemes kozmopolita kormányzat. Tegyük fel, hogy ez meg lenne valósítható. De vajjon megvalósulása kívánatos lenne-e? Vajjon ily kormányzat alatt virágozhatna és haladhatna-e az emberiség?

A válasz erre is az, hogy nem. Az egyes nemzetek külön fennállása szükséges.

Az ember ugyanis társas lény, aki arra, hogy társai javára állandóan munkálkodjék, hogy velük összhangzatos összműködésben legyen, csak úgy készíthető, ha közvetlen része van egy állandóan szervezett csoport életében, — oly csoportban, amelynek multjára büszkén tekint vissza és amelynek jövőjébe reményeit vetheti. E nélkül nincs altruistikus erő kifejtés, nincs közszellemű törekvés és nem érhető el a társadalmi magatartásban az a standard, amely civilisatio nevére érdemes.

Ehhez járul, hogy a kozmopolita szervezet túl kiterjedt és túl heterogén is lenne, semhogy abban az emberek társadalmi képességei hatályosan érvényesülhetnének. Ekkora tömeget az emberek nem lennének képesek átértetni, szükségleteit áttekinteni, önfeláldozásteljes erő kifejtésüknek útjait követni és nem lennének képesek ekkora tömeg emócióiban, vágyaiban, örömeiben és bánatában osztozni. De különben is arra, hogy a civilisatio mint nagy egész haladhasson, szüksége van, hogy tere nyíljon a társadalmi és politikai

kísérletek különbözőségeinek, az együttes munkálkodás és erő kifejtés változatainak. Ezt csak az egyes külön életet élő nemzetek szolgáltatathatják viszonyaik különlegességével, faji szellemükkel és történetük különleges folyamatával.

Mindezekhez járul egyébként még az is, hogy a kozmopolita állam ha demokratikus alapon szerveztetnék, e szervezetre már egymagában annak világot átfogó terjedelme is végzetes lenne azért, mert ily terjedelem körében a kisebbségek szavának kellő érvényesítése és az esetleg lábrakapott visszaélések és eltolódások helyreigazíthatása eszközölhető alig lenne. A kozmopolita világállam ezért csakis mint autokratia lenne fenntartható, ami azonban nem nyújt biztosítékot és kilátást a folytonos összhangzatos fejlődésre.

Mindez egyszersmind nyomós érvet szolgáltat a nemzetiesség jelentőségére. A harc, melyet a humanitáriusok, kozmopoliták és anarchisták ez ellen folytatnak, oktalanság már csak azért is, mert a történelem tanulságai szerint semmiféle ily harcnak sem lehet sikerre kilátása. Szemben ez érzésnek világot átborító rémséges erejével az okosság is azt kívánja, hogy ne helyezkedjünk ez érzéssel szembe, hanem e helyett inkább arra igyekezzünk, hogy azt salakjától megtisztítsuk és nemesebb célok felé vezessük.

Az egyetemes etikának rendszere, akár anarchiának, akár kozmopolita világállamnak alakjában valószínűsíthető is meg, nem lenne alkalmas arra, hogy oly civilisatiót tartson fenn, amely az emberi természetből azt, ami abban legjobb, kiválsa, ami annak teljes képességeit érvényre juttassa, annak legszebb virágait és legjobb gyümölcseit megteremje.

Különben valamely ily alapon nyugvó rendszernek fenntartása azért is bajos volna, mert az ember úgy van megalkotva, hogy ragaszkodik azokhoz, akik hozzá közelebb állnak, akik szokásaikban, gondolkodásukban és érzelmükben hozzá inkább hasonlítanak. Ezekkel rokonszenvez és ezektől óhajt rokonszenvet kapni. Ezek társaságát keresi és ezek álláspontját inkább megérti. Más szavakkal: az ember általán nem képes arra a szigorú részrehajlatlanságra, amelyet az egyetemes ethika megkíván. S ha kivételesen mégis akad

itt-ott egy ily ember, ennek részrehajlatlansága nem abban szokott nyilvánulni, hogy rokonszenvének melegével mindenkit egyaránt elárasszon, hanem inkább abban, hogy visszahúzza magát minden intim viszonylattól és — saját erkölcsi természetének és fejlődésének nagy kárára — egyaránt közönyös legyen mindenkivel szemben.

A nemzeti szellemnek széles térfoglalása a modern világban fényesen illusztrálja az emberi természet ez alapvető vonását.

E térfoglalás összeesett a közlekedési eszközök nagy tökéletesedésével, ami ezerszer megsokszorozította a különböző fajok és nemzetek érintkezését. És íme az érintkezés — a helyett, hogy lerombolta vagy meglazította volna a nemzetiességből eredő korlátokat, a saját faj iránt való elfogultságot és a más fajokkal szemben való előítéletet, — mind Ezeket inkább hatványozta. Úgy hogy im ma ezek előítéletek, és ezekkel kapcsolatban a nemzeti előnynyújtások és részrehajlóságok a modern világ leghatalmasabb politikai tényezőjévé lettek; és a legutolsó században nagyobb mérvben, mint bármely más tényező, alakították át a nyugati világot.

A nemzeti erőnek, ezen «irrationalis» erőnek működése újra és újra rácăfolt a közgazdászokra, és adja meg a magyarázatot, hogy gazdasági alapon felépített jóslásaik miért maradtak el annyira a tények várt alakulásától.

Az emberi természet — az ezen jóslásokat alátámasztó tanok ellenére — tovább is csak keblére ölelve tartja a nagy illúsiót és mindenekfölött ezen «irrationalis» előítélet által vezetetti magát.

A modern világtörténet e kidomborodó jellegzetességével szemben remélhetjük-e, hogy a kölcsönös érintkezésnek még várható megsokszorozódása a nemzeti szellem növekvő irányzatát meg tudja majd fordítani? — Bizonyára nem. Mert tapasztalati igazság az, hogy minél többet tudunk más nemzetekről, annál jobban ragaszkodunk a magunkéhoz . . .

Az egyetemes ethika arra a feltevésre épít, hogy minden ember és minden emberi faj, minden gyakorlati célra lényegben természeténél fogva egyenlő s hogy ennek megfelelően általán minden ember egyenlően képes hason magasságra

emelkedni, és hogy csakis a nemzetiesség szellemének érvénye akadályozza, hogy az emberiség egységes színvonalra egyetemesen felemelkedhessék.

Ami az emberi természet egyenlőségét illeti: a természeti rend alaptétele — az evolutio törvényével kapcsolatban — a különbözőség. És ha áll is az, hogy a természeti és társadalmi fejlődésnek törvényei nem fedik egymást — és nem is kell, hogy fődjék egymást, — mégis lehetetlenségre kell vinnie, ha a társadalmi rend ethikáját a természeti rend alaptételének egyenes negatiójára akarjuk minden részletében következetességgel felépíteni.

De vajjon az egyes fajok egyenlő értékűek-e?

Annyi tény, hogy bármely nép képes a legmagasabb tehetségek producálására. Másrészt azonban tény az is, hogy minden nép közt jelentős számú oly egyén van, akiket a magasabb cultúra alig vagy éppen nem tud assimilálni. Akik ez assimilálhatatlanságuknál fogva nem járulnak hozzá és nem is tudnak hozzájárulni a civilisatio fenntartásához, hanem inkább azt igénylik, hogy a civilisatio állandó ellenőrzés és felügyelet alatt tartsa őket. Végül pedig tény az is, hogy a különböző népeknél az ily egyének arányszáma nem egyenlő.

Minél inkább civilizálttá lesz valamely nép, annál inkább következik be az, hogy míg egyrészt a népesség minden rétege egyenlően osztozik a civilisatio azon jótéteményeiben, amelyek a halálozási arányszám apadását eredményezik: addig másrészt a népességnek a civilisatio számára kevésbé assimilálható részénél a születési arányszám mindinkább nagyobb lesz, mint a többi résznél, vagyis mint azon résznél, amely a cultúra fejlesztésében és a civilisatio fenntartásában a főszerepet viszi.

Ha az egyetemes rendszer az egész világra létesülne, e megdőbbentő jelenség intensitásban bizonyára nagyon fokozódnék, mert nem hatnának többé közre azok a főbefolyások, amelyek ez iránylatot bizonyos mérvben ellensúlyozták — jelesül a nemzeti, a faji és a családi büszkeség.

Ezért is bizonyosnak mondható, hogy az egyetemes ethikának a világ minden részében való általános érvényre jutása

az assimilálhatatlan népek és fajok rohamos megszorodásával járna és a közigazgatás terhe csakhamar túl nagy lenne, semhogy azok a költségek, amelyet annak — a civilizatio által igényelt módon való — fenntartása megkíván, viselni lehessen. Az értelmi, erkölcsi és anyagi standardok csakhamar leszálnának és a civilizatio lassankint chaosnak adna helyet.

Áll ez annál is inkább, mert az egyetemes ethikának ily érvényre jutásával nyilván az az aggályt keltő jelenség is intensívebbé válna, amely szerint az alsó osztálynál a születések arányszáma általában és állandóan nagyobb, mint a felső osztályoknál.

E jelenségnek alapoka mindenesetre a kultúrában van, amelynek fejlődési törvényei, különösen az egyetemes ethika rendszerénél nem fedik a természeti rend fejlődési törvényeit.

A kultúra hozza ugyanis magával, hogy a házasságkötések és születések irányításánál a felsőbb osztályoknál az értelem működése, a megfontolt meggondolás, mindinkább szerephez jut. Amíg ugyanis az emberek ösztönszerű életnyilvánulásait lényegileg csakis a szokás szabályozza és ameddig az életfenntartás eszközei bőven rendelkezésre állnak: a korai házasság és a korlátlan szaporodás általán szokásos szabálya az életnek. Amint azonban a kultúra fejlődik és a népesség egy részének szabad ideje van az elmélkedésre: ez a rész emancipálni kezdi magát az ösztön és a szokás uralma alól és — hacsak a korai házasság szokását és a korlát nélkül való szaporodást a nemzeti vallás és a nemzeti ethika erős sanctiói nem támogatják — a szaporodás életfunctiója — a szülői állás terheinek könnyítésére igyekezve, — mindinkább a megfontolt meggondoltság irányítása alá kerül.

Az egyetemes ethika alapján álló társadalom — valamennyi tagjának javát egyenlően tartván szeme előtt — fokozottan igyekszik, hogy megelőzze azokat a pusztító következményeket, amelyeket a korlátlan szaporodás különben maga után vonna. E társadalom a szegénység enyhítésének, a nevelésnek, az egészség gondozásának, az ingyenyógyításnak és egyéb ily socialis törekvéseknek mindenki számára egyenlően nyitvaálló nagy intézményeit létesíti és ezáltal — a modern tudomány minden erőforrását is segítségül híván —

megapasztja a halálozási arányszámot, különösen pedig a gyermekhalandóságot. Ezzel azonban egyidejűleg megszünteti azt az egyetlen tényezőt, amely a társadalmi fejlődés korábbi szakában bizonyos mérvben fenntartotta a szaporodás mértéke terén az alsó és felső néposztályok közti egyensúlyt.

A most említett közintézmények különben az alsóbb osztályoknál nemcsak a halálozási arányszám megapadását eszközlik, hanem egyszersmind megkönnyítik ezen osztály tagjainak, hogy nagy családot létesítsenek és tartsanak fenn. Csakhogy e közintézmények — amelyek számát ily körülmények közt folyton-folyvást fokozottan szaporítani kell — igen drágák, csak nagy költségek árán tarthatók fenn. Ez nagy adóterhet von maga után, amely terhet — az egyetemes ethika azon elvének megfelelően, hogy az adókkal, bármely osztály szükségletét szolgálják is, azokat kell terhelni, akik annak viselésére leginkább képesek, — főleg azokat fogja sújtani, akik a társadalmi tagozat felső fokain vannak. A következmény az lesz, hogy az alsóbb néposztályok nagy családot létesítenek, amelyek eltartásának költségeit azonban jelentős részben a felsőbb osztályok viselik, amelynek tagjai — hogy ezt standardjukon megmaradva megtehessék — még inkább megszorítják saját családjukban a szaporodást.

A standarddal kapcsolatos még egy másik jelenség is, amelynek révén az egyetemes ethikának befolyása, különösen a nagy háború óta, a felsőbb és alsóbb osztályok szaporodási arányszámának különbözőségét szintén növeli.

A standard tekintetében a multban általában a legjelentősebb különbség — az Egyesült-Államokban is — a kézi és a szellemi munkásosztály, a tulajdonképi középosztály közt volt, amely utóbbi osztály a kultúrának jóval magasabb fokán állott. Az ennek megfelelő életstandardot azonban fenn is tarthatta, mert javadalmazása — amiből sokat áldozott gyermekei nevelésére — tetemesen magasabb volt, mint a kézi munkásoké.

Ez a középosztály — amely ötven év előtt az Egyesült-Államok politikai világában fő uralkodó hatalom volt — kedvezményes helyzetét kétségtelenül megtarthatta, sőt nö-

velhette volna, ha a hatalmat önzően gyakorolja. Ámde, az egyetemes ethika hatása alatt, úgyszólván önként lemondott e helyzetéről a nagyobb számú kézimunkásság javára, és maga okozta, hogy a két osztálynál az élet és a javadalmazás standardja mindinkább egyenlősült.

Ez egyenlősülést siettetett az az irányzat, amelyet a standardok általános emelésére törekvő erőifejtések gyűjtőneve alá foglalhatunk és aminek egyik legjellemzőbb tünete a kézi munkások bérének rohamos emelkedése és az ezáltal előidézett általános drágaság.

Mindez bizonyára nem következett volna be, vagy legalább semmi esetre sem ily mérvben, ha az egyetemes ethika rendszere nem járt volna a demokratikus elvek végletekig való érvényre juttatásával. Ez az érvényre juttatás azonban uralkodó politikai hatalmat adott a munkásoknak, akiknek túlszámban lévő egyedei, a hatalom növelése végett, úgyszólván harci géppé szervezkedtek és minden hatalmukat egy célra, jelesül arra használták és használják, hogy munkabéreik emelkedjenek, munkálkodásuk óráinak száma pedig leszálljon. E mellett a szellemi munkásokat, a bourgeoisiet, mint természetes ellenségeknek tekintik, amelynek munkája nézetük szerint a közösségre mi értékkel sem bír és amelynek jobb helyzetre irányuló törekvései is ezért figyelmet nem érdemelnek.

Pedig az, hogy femmaradjon az a kedvezményes helyzet, amely a szellemi munkásoknak minden virágzó civilizációban részül jut: e virágzásnak lényeges feltétele. Csakis addig, míg a szellemi munkások a kézi munkásoknál jobban vannak fizetve és jobb társadalmi státusban vannak, csakis addig áll fenn azon a multban oly erős folyamat, mely szerint a kézi munkásságnak mindazon tagjai, akik a rendesnél nagyobb képességet éreztek magukban, igyekeznek felemelkedni a szellemi munkások osztályába, — hogy részesei lehessenek azon nagyobb javadalmazásnak és nagyobb társadalmi megbecsülésnek, amit ez osztály a multban élvezett, s ami ez osztálynak biztosította azt, hogy a kézi munkások osztályának nagy reservájából ennek legértékesebb elemeit kapja folyton-folyvást a maga erősítésére. A javadalmazás

és megbecsülés e különbözősége nélkül e folyamat — az emberi természetben rejlő indolentia mellett — nem működnék és a társadalom igen nagy részének képességei parlagon maradnának. Ez pedig annál inkább hátrányos lenne, mert minden igyekekvés közt a magasabb értelmi képességek művelése az, ami az egyénre és az államra a legnagyobb haszonnal jár. Hisz az értelem cultiválása az iparkodásnak egyetlen tere, hol a hozadék folytonos apadásának törvénye nem jut érvényre, hol ennek épp megfordítottja, jelesül a hozadék folytonos növekvése a törvény.

Ily viszonyok közt okvetlen módokat kell keresnünk, hogy az államnak új ethikai alapot adjunk, hogy e végből az egyetemes és a nemzeti rendszert összeillően össze tudjuk kapcsolni.

Az egyetemes ethika természeténél fogva arra törekszik, hogy politikailag mint demokratia és pedig mint korlát nélküli tiszta demokratia — mondjuk ultrademokratia — jusson kifejezésre. Alapelvétül azt tekinti, hogy minden ember — úgy igényei, mint képességei tekintetében — egyenlő, hogy minden ember ön-cél, és nem ad helyet annak a felfogásnak, hogy az ember mindenekelőtt az állam vagy a nemzet jövő boldogulásának eszköze. Az ultrademokratia minden embernek egyenlő szót akar adni a közügyek intézésében — és ennek megfelelően azt tartva, hogy minden ember maga tudja, hogy mire van szüksége és hogy mikép érje el azt, mire szüksége van: — az ultrademokratiának alaptétele az általános szavazati jog.

Ezzel ellentétben a nemzeti ethika, természeténél fogva, arra irányul, hogy a társadalom aristokratikus szervezésében találjon politikai kifejezésre.

És pedig először, mert ez ethika a nemzet javára nézve mindenek fölött való fontosságúnak a jövő nemzedékek fokozott jólétét biztosító előfeltételek megalkotását látja és minden tagját bizonyos fokig mint erre szolgáló eszközt tekinti és azt tartja, hogy a cél felé akkor haladhat legjobban, ha az állami feladatok intézésének hatalmát olyanokra bízza, akik erre nevelés és gyakorlat által különlegesen képesítve vannak.

Másodszor pedig, mert a nemzeti ethika, nem indulva ki abból a feltevésből, hogy az emberek a természettől egyenlő képességgel lennének megajándékozva, hanem azt tartva, hogy az egyik ember e megajándékozottsága kisebb, míg a másiké nagyobb: ennek megfelelőleg — a közügyekben az intézkedés hatalmát ez utóbbiakra kívánja ruházni . . .

Az egyetemes és nemzeti ethika olyannyira szükségessé vált összeegyeztetése politikailag ezen demokratikus és aristokratikus elvek összeegyeztetését kívánja.

A történelem egyes virágzó korszaka — így Görögország fénykorában a római birodalom, Anglia a múlt században, az Egyesült-Államok megalapításának idejében — bizonyos mérvig már gyakorlati példát szolgáltatottak a két elv összeegyeztetésére.

De ha a gyakorlat ez összeegyeztetést minden etikai bölcsélet nélkül meg tudta már alkotni, miért küszködünk annak elméleti és bölcséleti alapjaival?

Azért, mert ha a történelem kedvező fordulatai ez összeegyeztetést — a képviselet útján érvényesülő demokratia valamely alakjában — már létesítették is: ennek állandó megóvása végett szükség van annak bölcséleti megalapozására. Szükség van erre azért, mert az egyetemes ethika állandó erő kifejtést gyakorol e demokratia felforgatására. E felforgatást részint azáltal eszközli, hogy a szabad belátása szerint való cselekvésre hivatott képviselőt utasításokhoz kötött delegátussá akarja átváltoztatni, részint pedig azáltal, hogy helytelenül szélesre akarja kiterjeszteni az alapot, amelyen a demokráciában a képviseleti rendszer működik. Mind e két irányú törekvése összhangban van az ultrademokratia azon említett kiindulási pontjával, hogy minden ember egyenlő és egyenlően méltatlan arra, hogy társai fölött hatalommal ruháztassék fel.

Az új ethika első politikai szabálya, hogy a demokráciának képviseletinek kell lennie, amelyben a hatalmat a népnek felelős, de intézkedéseikben előleges utasításokhoz nem kötött képviselők gyakorolják. E képviseletnek az a tiszte, hogy conserválja a nemzet erkölcsi és anyagi erőforrásait és fejlessze annak intézményeit. A polgárnak pedig az, hogy képviselőjének azt válassza, aki leginkább van minősítve az

állami kötelességek teljesítésére, nem pedig azt, aki valamely különleges osztályérdek személyesítője.

A második politikai szabály, amelynek számára az új ethika teljes elismerést kíván, az, hogy e földtekén a világ rendjének nemzetköziségen és nem kozmopolitaságon kell alapulnia, hogy a nemzetet és nemzeti szellemet nem szabad úgy tekintenünk, mint sötétebb idők maradványait, amelyeket csak addig tűrünk, míg azok a társadalmi chaos veszélye nélkül el nem takaríthatók, hanem azokban kell látnunk az emberi evolúció folyamatának legértékesebb termékeit és eszközeit. Át kell hatva lennünk annak tudatától, hogy az egyes nemzetek őrzői és hordozói mindazon különleges tradíciók nagy tömbjének, amelyek nélkül civilizált élet lehetetlen, és hogy nemzeteknek nemesak hogy nem szabad eltűnniök, hanem inkább oly szervezetté kell alakulniok, amely fokozódott mérvben teszi azokat képesekké más nemzet jogai értékelésére és ezzel karöltve mindazon kötelességek teljesítésére, amelyek az egyes nemzetekre, mint a nemzetek társadalma tagjára hárulnak.

Ez utóbbi pont az, amelynél az új ethika legélesebben ütközik össze az egyetemes ethikával és az ultrademokrátiával, amely, amikor azt kívánja, hogy az ember tekintettel legyen társai érdekére, bármily messze álljanak is azok tőle szokásokban, aspirációkban és érdekekben: ugyanekkor gúnyval felel arra a kíváncsiságra, hogy az egyes nemzetek a nemzetek társaságában erkölcsi szervezetekként foglaljanak helyet és viselkedjenek.

Pedig az ily viselkedés — és a feltételek megteremtése, hogy a nemzetközi erkölcsnek, vagyis a nemzetek egymásközti érintkezésében érvényesülő önfegyelemnek tradíciója kialakuljon — a világ egyetlen reménye.

E nélkül nem érezhetünk biztonságot arra, hogy a haladás állandó lesz és hogy nem esünk vissza a barbarizmusba. . . .

Ezek szemmeltartásával, hogyan legyen a nemzet szervezve? Mely politikai nemzet-szervezet fogja a nemzetnek leghatályosabban megadni az eszközöket, amelyek legfőbb céljához, jelesül ahhoz segítik, hogy a legnagyobb számú

embernek a közel- és távol-jövőben egyaránt tartós legmagasabb mérvű jólétet nyújtson?

Ha e kérdésre választ akarunk adni, a nemzeti élet mindkét irányát, jelesül a belsőt és külsőt, egyaránt figyelembe kell vennünk. Az előbbinek hatályos törvényalkotás- és kormányzásban kell nyilvánulnia, amely erős és erkölcsös közvéleményt tart fenn és megőrzi és lehetőleg tökéletesíti a nép veleszületett tulajdonságait. A külső élettevékenységnek pedig, amint ezt már jeleztük, a más nemzetekkel való hatályos együttműködésben, a nemzetközi erkölcs elveinek fenntartásában állania.

Az igazi demokratia fő gyakorlati alapelvül azt kell tartani, hogy nem minden ember van egyenlően minősítve arra, hogy teljes mérvben részt vegyen a polgári állás jogaiiban és kötelmeiben. A helyett, hogy vakon és minden különböztetés nélkül azt hirdetnők, hogy minden embert szavazati jog illet : azt kell hirdetnünk, hogy e jog minden arra minősített polgárt megillet. Az állami törvényhatósági és községi életben egyaránt meg kell tagadni a jogot azoktól, akik e jog gyakorlására nem alkalmasak.

De mikép állapítjuk meg ez alkalmatosság hiányát?

Az nyilvánvaló, hogy az alkalmasság a szellemi fogyatkozásban szenvedőknél nincs meg, valamint nyilvánvalónak mondható az is, hogy nincs meg az elítélt büntetéseknél sem.

Ehhez azonban hozzá kell tennünk, hogy azoknál sincs meg, akik kellő szellemi műveltség nélkül vannak. Ki kell mondani, hogy csakis azok vannak a teljes állampolgárságra minősítve, akik a népoktatási rendszer bizonyos — és pedig nem csekély része — anyagának elvégzését igazolták, hogy tehát csak az ilyeneknek van szavazati joga.

Amint e most tett különböztetés szerint az állampolgárnak van vagy pedig nincs szavazati joga : kellene őket két egymástól elkülönített osztályba osztani.

A polgárok két ily osztályban való elválasztása a szavazatra jogosultak osztályánál az intelligentiát és a felelősséget emelné, ami pedig azért is jótékonyan hatna a demokratia sorsának alakulására, mert megnyitná az utat, hogy a felelősség-teljes működésre hivatott arisztokratia létesül-

hessen, amihez talán jó lesz, ha hozzá tesszük, hogy ez az arisztokratia — az eddig és alább kifejtettek szerint — folyton megújuló választáson alapulna s ahhoz a vagyonnak semmi köze sem lenne, hanem csak a tehetségnek, tudásnak és erkölcsnek.

Ezenkívül pedig — ami talán még fontosabb — e két osztályba sorozás a teljes-jogú polgároknak eszköz lenne arra, hogy velük született tulajdonságukat megőrizhessék és tökéletesítsék. Erre annál is inkább szükség van, mert azzal a jelenséggel, amely szerint a művelt osztályoknál a szaporodás mindinkább kisebbedik és a támadó számbeli hiány az alsóbb osztályokból pótlódik, karöltve jár az a jelenség, amely szerint az egész népességnél nemzedékről-nemzedékre lejjebb száll a mérték, amelyben a természet az embereket képességekkel megajándékozta.

Ha e két osztály közt — amelyek közül a szavazati joggal felruházott osztályt A-val, az azzal fel nem ruházottat pedig B-vel jelöljük — a házasságkötés eltiltatnék: oly rendszer támadna, amelynek uralma alatt az A-osztály folyton finomodnék. Finomodnék egyrészt azon réven, hogy azon tagjait, akik büntetőtörvényekbe ütköző viselkedést tanúsítottak — valamint azokat is, akik a kívánt műveltségre minősítést megszerezni elmulasztották, — kebeléből a C-osztályba terelné, másrészt pedig azon réven, hogy ugyanez idő alatt az utóbb jelölt osztály legértékesebb egyedeiből folyton-folyvást felfrissülést kapna.

Különben a nélkül is, hogy a házasság e két osztály között eltiltatnék, a cél elérhető vagy legalább nagyon megközelíthető lenne, olyképpen, hogy a jelölt két osztály közt középütt álló B-osztály létesíttetnék avégből, hogy ez próbatétusul szolgálna a C-osztály mindazon tagjai számára, akik megszerzett műveltségük alapján akarnak az A-osztályba jutni. Ezeknek előbb még legalább 20 évi próbaidőt a B-osztályban kellene eltölteniök. Ugyancsak a B-osztályban foglalnának helyet az A-osztály ivadéakai mindaddig, amíg a kívánt műveltség megszerzését nem igazolták.

E rendszert annak kimondása tetőzné be, hogyha valamely A-osztálybeli polgár a C-osztályból vesz feleséget, ennek

folytán ő maga is ezen osztályba kerül. Azt hiszem azonban, hogy különösen ez utóbbi pontnál Nietzsche hatása alatt álló előadónk szeme előtt főleg csak az Egyesült-Államok lebegtek, hol a népesség nemcsak műveltség és tradíciók, hanem a népfajok és azok értéke tekintetéből is a legnagyobb különbözőséget mutatja.

Ezen elrendezés — amelyet mindennek fölött az magyaráz, hogy az előadó nem az egyént, hanem a családot tekint a társadalmi szervezet hivatott egységének — minden kaszt-szerűsége mellett sem vezetne stagnációra. Nem lévén ugyanis örökletes jellegű, nem állná útját annak, hogy a tehetség emberei a társadalmi létrán feljebb jussanak és az őket illető befolyást gyakorolhassák.

Ily három osztályon nyugvó rendszernek minden civilizált nemzet körében való létesítése három nagy előnnyel járna.

Először biztosítaná, hogy a politikai hatalom minden nemzetnél a polgárok oly megfélemlőleg kiválasztott testületénél, férfiaknál és nőknél, maradhasson, akik képesek megérteni, értékelni és fenntartani a nemzeti tradíciókat s akiknél meg lehetne bízni abban, hogy az utasításokhoz nem kötött képviselők útján működő demokráciának mindenkor előnyt fognak adni az ultrademokratia fölött és hogy képviselőikül csakis kiváló képességű és érdemű egyéneket fognak választani. A politikai élettevékenységet ilykép ismét az azt megillető magas tisztesség kísérné.

Másodszor: minden nemzet biztosítékot nyerne azon végzet ellen, amit a mult legtöbb civilizációjánál észlelhetünk. jelesül hogy virágzása tetőfokán haljon el.

Harmadszor: a teljes-jogú polgárok osztálya meg lenne védve az ellen, hogy értékét kevesebbet érő vér bekeveredése apassza. Így remélni lehetne, hogy az osztály népességének minősége az idők folyamán nemcsak nem romlana, hanem inkább századról századra javulna.

Mindezeknél arra is kell gondolnunk, hogy a világ népessége nem sokasodhat sokáig úgy, mint a most lefolyt korszak alatt, amelyet a világ tartalék erőforrásai rohamos kiaknázása korának nevezhetünk. Ha e rohamos sokasodás

folytatódnék, akkor hiába való volna minden remény az emberiség nagy, tömeges sorsának javulására.

A világnak vissza kell térnie a normális vagy abba az állapotba, amikor a népesség száma nagyjában véve állandó volt. De, minthogy nem engedhető meg, hogy a visszatérés során azok a legkezdetlegesebb tényezők lépjenek ismét munkába, amelyek a népesség szaporodását az ipari korszakot megelőző korszakban ellensúlyozták. jelesül, minthogy nem engedhető meg, hogy az ellensúlyt ismét az abortus, gyermekölés, a ragályos és járványos betegségek és a magas gyermekhalandóság szolgáltassa: a további nagy szaporodás megfékezése érdekében meg kell békülnünk azzal a másik alternatívával, hogy a fékezést a megfontolt meggondolás eszközölje.

A fékezés e módja különben a nyugati civilizatio során nem egy társadalom szokása és intézménye révén a multban is testet öltött, — kifejezést adva annak a felfogásnak, hogy a házasságkötés a család létesítése, úgyszólván előjoga azon polgároknak, akik leginkább látszanak alkalmasoknak a családfőt megillető előnyökkel együtt járó felelősségteljes feladatok teljesítésére. Különös például szolgálhat erre a céh-intézmény, amely kizárta, hogy az iparos megházasodhasson addig, míg mesterré nem lehetett.

Manapság úgyszólván minden ilyes korlátozás megszűnt. sőt a szokás és az egyetemes ethika inkább elősegíti a korai házasságot és a szaporaságot. Az adóterhek alatt roskadó állam pedig vállalja, hogy jórészen maga gondoskodik ez elősegítés anyagi következményeiről.

Ámde elérkezett az idő, amidőn a népesség reprodukciójának szigorú korlátozásához való visszatérés mindinkább elkerülhetetlen.

Ha e korlátozás a társadalom szabályzó beavatkozása nélkül, az egyetemes ethika nem korlátozott behatása alatt fog végbemenni: akkor, minden eddigi tapasztalás szerint, az eredmény az lesz, hogy minden következő nemzedék mindinkább az előző nemzedék azon tagjainak ivadékai-ból fog kitelni, akik legkisebb önfegyelmet, legkisebb sikert tanusították, vagyis legkevésbé értékesek voltak. A társa-

dalom aljában folyvást meg fog újulni, csúcsain pedig el fog halni.

Ez a pusztító folyamat csak megfontolt átgondolásból fakadó oly társadalmi cselekvéssel ellensúlyozható, mely a nemzeti ethikán alapszik, mely a — nemzetet ethikai célja eszközének tekintvén, — azt kívánja, hogy az egyének jogai a nemzet szükségleteinek mindenben alárendeltessenek és ezek által irányíttassanak.

Ha az első, jelesül a szavazati joggal nem bíró osztály aránytalan szaporodásával szemben szokás, társadalmi intézmények és — ha kell — törvényhozás útján, korlátokat tudunk felállítani: úgy a teljes-jogú polgárookra bizonyára már ráhagyhatnók, hogy minden külső beavatkozás nélkül teljes maguk rendezzék a reproductió mérvét. Mert ha ezen osztály anyagilag kevésbé szerencsés elemei mentesülnek az alsó osztály túlságos nagy számban felrajzó tömegének gazdasági versenyétől, szerencsésebb elemei pedig attól a káros behatástól, amelyet reájuk az ezen tömegek munkájának kiaknázása révén nyert túlságos gazdagság és fényűzés gyakorol: úgy ily körülmények közt e felső osztály is bizonyára majd megfelelőbben fog élni azokkal az előnyökkel, amelyek számára a házasságkötés és szülei állapot — a családfői állás — tekintetében nyílnak.

A nemzeti elvet kellőleg érvényre juttató ily ethika befolyása alatt ez állás is vissza kerülne a tisztességnek arra a polcára, amelyen az minden egészséges és állandó életű társadalomban mindenkor állott. És akkor remélni lehetne, hogy ismét a család lesz az állam alapjává, a társadalom alkotó egységévé és azon nemzeti hagyományok melegágyává, amelyek egyedül emelnek bennünket a vademberek fölé és amelyek fejlesztése az egyetlen módja, hogy az emberi-ség jólétben és műveltségben mind magasabbra szállhasson.

CSORBA FERENC.

A SZÁZESZTENDŐS VASÚT.

Második és utolsó közlemény.¹

Az első vélemények a vasútról.

A közlekedés fejlődése általában azt mutatja, hogy eleinte az újításokat nagy mértékben ellenzik. Classikus példa erre a Panama-csatorna, amelynek első terve már nem-sokára Amerika felfedezése után, 1520-ban felmerült. A terv ellen akkor a jezsuiták rendje szólalt fel a következő indokolással: «Ha ez a terv egyébként is nem esnék az emberi tehetség határain kívül, félni kellene az ég haragjától a vakmerőségért, hogy az isteni rendelkezéseket megváltoztatni akarják».

«Amit Isten egybeszerkesztett, az ember el ne válassza.» (Márk evang. 10. r. 9. p.)

Feltétlenül helyes volt ez indokolásnak az a megállapítása, hogy a terv végrehajtása akkor még az emberi tehetség határain kívül esett.

A vasút létesítésével kapcsolatban is felmerült hasonló aggodalom. Az északamerikai Unióban, Ohio államban, a lancasteri iskolaszék 1828-ban a következőket írja: «Szívesen engedjük át önnek tantermünket tisztességes kérdések megvitatására, olyan dolgok azonban, mint vasút vagy táviró, lehetetlenségek és szertelen hitetlenségek. Nem tartalmazzák Isten ígését. Ha Isten akarta volna, hogy értelmes teremtsései gőz segítségével, ijesztő, óránként 15 mérföld (24 km.) sebességgel utazzanak, akaratát szent prófétái által nyilvánlatkoztatta volna. A sátán ravaszsága ez, hogy halhatatlan lelkünket pokolra kárhoztassa.»

Európában is találkozunk hasonló nézettel. Amikor Fick építési főtanácsos Németországban a hesszeni vasúthálózat

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1925. évi 579. számában.

kiépítésére mozgalmat indít, tervével szemben nemesak a bürokratikus felfogás állott, hanem orthodox vallási nézet is: «A teremtőnek a szándékát másítják meg, ha az Isten adta belvizi hajózást vasúttal, tehát emberi művel akarják pótolni.»

Szinte önmagától adódott rá a felelet: «Az emberi értelem szintén Isten adománya; a teremtőnek, azt lehet mondani, legbecsesebb ajándéka, amelynek használata szent kötelesség». ¹

Az első vasutak létesítésekor általában féltek a nagy sebességtől.

Stephenson Györgynek az angol parlamenti bizottság előtt tett az a kijelentése, hogy a liverpool—manchesteri vasúton kétszer gyorsabban fognak közlekedni, mint a gyors postakocsikon, még jóbarátait is, akik egyébként bíztak benne, megdöbbenette, sőt voltak, akik egyenesen a bolondok házába akarták őt szállíttatni.

Stephensonnak erre a kijelentésére a Quarterly Review híres angol folyóirat felveti a kérdést: lehet-e nevetesegebb és botorabb, mint oly lokomotívról beszélni, amelynek gyorsasága kétszer nagyobb lenne a postakocsiénál; még ha ilyen gyors haladás veszélytelenségének biztosítását készpénznek venné is az ember, inkább elhisszük, hogy Woolich lakosai magukat Congréve-rakétákon lövetnék ki, mintsem hogy ilyen gyorsan száguldó gépre bízzák magukat».

Említettük, hogy a conservatív angol nép eleinte borzadt a lokomotívtól. Ezzel magyarázható meg, hogy a lokomotív gőzsíp jelzését, noha arra balesetek meggátlása céljából feltétlenül szükség volt, nem akarták megengedni. 1834-ben a Globe angol újság panaszkodik: «A civilizáció visszafejlődését jelenti, ha megengedik, hogy ez a borzalmas hang, amelyhez viszonyítva a vörösbőrű indiánok csatakiáltása gyönyörű zene, nagy városok közepén, a csendes szellemi tevékenység helyein és a nemesség kastélyaiban hallható legyen».

Hogy az első vasutak idejében a nagy sebességtől mennyire tartottak, arra legclassikusabb példa a Németország első közforgalmú vasútját megelőző tárgyalás.

¹ Schaubuch der deutschen Verkehrs-Ausstellung, München, 1925. 219. o.

Amikor értelmes nürnbergi polgárok összeálltak s Nürnberg és Fürth között vasút építésére 1834-ben társulatot alapítottak, a bajor Obermedicinal Kollegium I. Lajos bajor király felhívására tudományos alapon nyugvó szakvéleményt adott a vasútról, amely a következőképpen szólott : «A gyors mozgás az utasoknál kétségtelenül agybetegséget, bizonyos fajú delirium furiosumot fog előidézni. Minthogy azonban lesznek utasok, akik ezzel a rettenetes veszéllyel mégis szembeszállanak, az államnak legalább a nézőket kell megvédenie, akik a gyorsan szaladó gőzkocsi megpillantásakor ugyanabba az agybetegségbe esnek. Szükséges tehát, hogy a pályavonal mindkét oldalon magas, sűrű deszkakerítéssel legyen ellátva».

Bizony nemo est propheta in patria sua. Kétségtelen azonban, hogy soha még betegségnek nem volt olyan hatása, mint ennek a sebesség-okozta delirium furiosumnak, amelybe mindnyájan beleestünk s amely teljesen átalakította a világot.

Angliában és Bajorországban is megismétlődött az olympusi színjáték, hogy pár esztendő múlva éppen azok kívánták leginkább fokozni a vasút sebességét, akik eleinte tartottak tőle.

Egészen más hírt penget már a stuttgarti Morgenblatt, amikor a nürnberg—fürthi vasút megnyitásáról (1835 dec. 7.) így ír : «Száz és ezer embernek egész csodaszámba megy, amelyben hisznek, mert látták : és egyetlenegy exotikus skeptikusnak sem lesz módjában az emberi szellembe és ennek hatalmába vetett hitüket megrendíteni, annál kevésbbé, mert ez a csoda örömdetes és magasztos.»¹

És ha voltak még költők, akik a régi jó időket visszaírták és panaszkodtak, hogy a gőzhajó meg a gőzkocsi vad füttye tönkretette a póstakürt idylljét, ezek a szerencsés emberek aligha ismerhették a póstai utazás kellemetlenségeit. Börnének egészen más a véleménye a póstakocsiról. 1821-ben erősen ostromozza a német póstakocsin való utazás kellemetlenségeit : «Itt az utas minden póstamester, kalauz és póstakocsis bolondja ; annyiszor kell neki vesztelnie,

¹ Jng. Dr. Walter Strauss i. m.

ahányszor ezeknek az uraknak jól esik bort inni. 46 óra alatt, amiből 14 éjszakára esett, 12 félliter bort kellett innom és még egynehányat a kalauz számára fizetnem. Milyen távol van Frankfurt Stuttgarttól? Alig 40 órányira. És ezen a rövid úton 15 órán át vesztegeltünk.»

Jelentőségéhez mérten nyilatkozik a vasútról a nagy költő Heine 1843 május 5-én Párisban kelt levelében.¹ Ennek a levélnek kultúrhistoriai becse abban van, hogy színes képet kapunk azokról az érzésekről, amelyeket képzetekben a vasút megjelenése előidézett: «Mind az Orleansba, mind a Rouenba vezető vasút megnyitása itt megrendítően hatott. Ez az érzése mindenkinek, hacsak izolált zsámolyon nem áll. Ebben a pillanatban Páris egész lakossága olyan láncot alkot, amelyben egyik a másiknak adja át az elektromos ütest. Mialatt azonban a tömeg elhűlvedve és elkábulva bámulja a nagy mozgási hatalomnak külső jelenségét, a gondolkodót titokban félelem fogja el, amelyet mindig érezünk, ha valami hallatlan történik, amelynek következményei beláthatatlannak és kiszámíthatatlanok. Csak arra gondolunk, hogy a mi existenciánk új vágányra tereltetik és ezen továbbíttatik, hogy új viszonyok, örömök és nyomorúságok várnak reánk és az ismeretlen az ő borzongató ingerét csábítóan és egyszerűsmind aggodalmat keltve gyakorolja. Hasonlóan kellett éreznie magukat atyáinknak, amikor Amerikát felfedezték, amikor a puskapor feltalálását az első lövés hirdette, amikor a könyvnyomtatás az isteni kinyilatkozásnak első mutatványívét küldte szerteszét a világba. A vasút ismét olyan döntő eredmény, amely az emberiségnek új fordulatot ad, amely az életnek színét és formáját megváltoztatja. A világtörténelemben új fejezet kezdődik és a mi generatióink dicsekedhetik vele, hogy részt vehet benne. Milyen változásoknak kell bekövetkezni szemléltető módszerünkben, fogalmainkban! Úgyiszlván az időnek és térnek elemi fogalmai is kéteessé váltak. A vasút meg fogja ölni a tért, nekünk csak még az idő marad meg. Négy és fél óra alatt érünk Orleansba, ugyanannyi idő

¹ Matschoss i. m. 20. o.

alatt Rouenba. Micsoda eredmény lesz, ha a vasútvonalakat Belgium és Németország felé vezetik és az ottani pályákkal összekötik! Nekem úgy tűnik fel, mintha a hegyek és erdők Párishoz közeledtek volna. Már érzem a német hársfák illatát: ajtóm előtt veri hullámain az Északi-tenger».

A gördülő szárnyas kerék diadalmenetének útjába azonban akadályok léptek.

A természeti akadályok legyőzése: széles folyókon, mély völgyeken át viaductok építése, a hegyeken át alagutak fúrása, a technikai tudás bővítését és nagy tőke-befektetést igényeltek.

Nem kisebb akadály volt kezdetben az emberek rövidlátása.

Már a XIX. század elején megmondotta az amerikai Evans: «Ha arra a makaesságra gondolunk, amellyel a legtöbb ember minden haladásnak ellenszegül, elképzelhetjük, mennyi fáradságos munkába került, hogy a rossz utakról a chausséekre és ezekről a kanálisokra térjenek át... Botor dolog volna tehát azt várni, hogy egy ugrással térjenek át a rossz utakról gőzkocsival járt vasutakra. Egy generációban egy előrelépés minden, amit remélni lehet», vigasztalja magát józan filosofiával.

A nagy Stephenson a vasút jövőjét megjósoló hivatkozott beszédében így nyilatkozik: «Tudom, milyen lassan érvényesül az emberi haladás és milyen nagy nehézségeket kellett legyőznöm, hogy lokomotívjaimat, noha őket Killingworthban tíz esztendőn át sikerrel alkalmaztam, másutt alkalmazva is láthassam.»

Angliában actív propaganda indult meg a vasút ellen. Népszerű karrikatúrák ábrázolták a munkanélküli lovak örömét. Mi lesz a lovakkal s mindenekelőtt a fuvarosokkal, kérdezték sokan. A lovak tekintetében azonban a felfogások ellentétesek voltak. Nem szabad ugyanis elfeledni, hogy abban az időben Angliában a Malthusianismus uralkodott, amely szerint, minthogy az emberiség folyton szaporodik, eljön az idő, amikor a föld nem lesz képes az embereket táplálni.

A liverpool-manchesteri vasút megnyitása után félesz-

tendővel egyik angol folyóiratban következő közlemény láttott napvilágot: A liverpool-manchesteri vasút megnyitása következtében már 14 fuvaros, mindegyik 12 lóval, kenyér nélkül maradt: arról a mezőről, amelyen ezek számára a zab és széna termett. 1512 ember élhet meg. A Malthusianismus hívei tehát örültek a vasútnak. Örömük azonban nem sokáig tartott. 1836-ban már ezt írják az újságok: A városban most több lovat használnak, mint annak előtte az országutakon, úgy hogy a lovak száma szaporodott. A lótulajdonosoknak a vasúttól való félelme tehát nem volt indokolt.¹

Franciaországban hol Alfred de Vigny a lokomotívot szuszogó bögőbikához hasonlította. Thiers, a kiváló államférfi, a vasutat angol ostobaságnak nevezte. Játékszernek tartotta, amely komoly célra alig használható. «Il faut donner ça á Paris, comme un joujou, mais ça ne transportera jamais un voyageur ni un colis.»² Arago szerint katonákat nem lesz szabad vasúton szállítani, mert elkényesednek, elnőiesednek. Ugyancsak ő hangsúlyozta még 1836-ban, hogy a paris—versaillesi vonalon nem szabad megengedni Saint Cloudnál az alagút fúrását, mert az alagútban az utasok élete veszélyeztetve lesz, kiteszik ugyanis magukat tüdőgyulladásnak.

A francia írók és művészek nem igen foglalkoztak az új találmánnyal.

Az első vasúti utazás benyomásait bámulatos szépen írja le itthon a költők fejedelme, Petőfi. 1847 dec. 18-ika tájt írta *Vasúton*³ című versében.

Tenger kőj veszen körül,	Nyílsebes gondolatunk.
Közepében lelkem fürdik . . .	Későn indulánk utánad.
A madár repült csak eddig,	De sarkantyúzd paripádat.
Most az ember is röpül!	Mert elérünk, elhagyunk.

¹ Dr. K. Schreber: Der Verkehr.

² Journal des Goncourt IX. 245. o.

³ Ferenczy Zoltán szerint ez a költemény a pest-váci vasútra vonatkozik. Ezt a vonalat 1846 júl. 15-én nyitották meg. Petőfi házassága után szüleit Vácon helyezte el s oda ment ki hozzájuk. (Ujhelyi Géza: A vasútügy története. 68. o.)

Hegy, fa, ház, ember, patak
 És ki tudja még mi minden?
 Tünetek föl szemeimben
 S oszlik el, mint ködalak.

S még mi egyre röpülünk
 Egy sziporkát sem fáradva,
 Ez a gép tán egyenest a
 Másvilágba megy velünk!

A nap is velünk szalad
 Mint egy örült, a ki véli.
 Hogy őt, össze-vissza tépni.
 Űzi egy ördög-csapat

Száz vasutat, ezeret!
 Csináljátok, csináljátok!
 Hadd fussák be a világot
 Mint a testet az erek.

Futott, futott s hasztalan!
 Elmaradt . . . fáradva dől le
 A nyugati hegytetőre,
 Arcán szegyen lángja van.

Ezek a föld erei.
 Bennök árad a műveltség.
 Ezek által ömlenek szét
 Az életnek nedvei.

Miért nem csináltatok
 Eddig is már? . . . vas hiányzott?
 Törjétek szét minden láncot.
 Majd lesz elég vasatok!

Németországban elsősorban a bürokratizmus nem barátja a vasútnak. A közúti vámbevételek csökkenni fognak, a posta finansziális helyzete lényegesen elromlik: volt a fő kifogás a vasút ellen.

Poroszországban 1838-ban nyitották meg az első vasutat Berlin és Potsdam között. Ezt a vasutat azonban csak kísérletnek tartották. Magasállású férfiak, így Aster utászcsofőr, Nagel főpostamester, Rother miniszter nem sokra becsülték a vasutat. Nagel főpostamester, akit az öreg III. Frigyes Vilmos véleményadásra felhívott, így nyilatkozott: «Én a vasutat a posta mellett a legnagyobb mértékben korlátolt és alárendelt közlekedő eszköznek tartom» és a király egy a vasút érdekében beadott kérvény szélére a következőket írta: «Én ugyan semmi előnyt sem látok abban, ha valaki egy órával korábban ér Potsdamba.»

Hazánkban a vasút kérdésével igen korán foglalkoztak. Az 1825. évi országgyűlés VIII. törvénycíkje értelmében a nádor elnöke alatt regnicoláris deputatiót küldött ki, amelynek feladata volt, hogy javaslatot készítsen az utak építéséről és jókarban tartásáról: «de viarum structura et conservatione». Ez a deputatio 1831-ben, tehát a liverpool-manchesteri vasút megnyitását követő esztendőben meg-

küldi az összes törvényhatóságoknak «de vehiculis communicationis commercialis» című javaslatát, amelynek V-ik részében a «de utilibus operibus per societates vel privatos struendis» (a társulatok vagy magánosok által létesítendő közhasznú munkálatokról) szóló szakaszában már vaspályák, ductus ferrei, létesítésének eszméjével foglalkozott.

A vasútnak nagy jelentőségét azonnal felfogja a legnagyobb magyar. Angliai útjában, 1832 okt. 24-én megnézi a liverpool-manchesteri vasutat. «Megrendítő látvány, ha szorosan mellettünk halad el egy vonat, ördögi erővel ragad mindent magával», írja feljegyzéseiben. Másnap a Comet lokomotívval végigmegy a vonalon oda és vissza és feljegyzi: «Meg vagyok győződve, hogy (a vasutat) egy két esztendő alatt nagy tökélyre viszik.»

Széchenyi nagyszabású közlekedési politikáját elsősorban a vasutakra alapítja. Javaslat¹ szerint: «A közlekedési eszközök között a vaspálya a legcélszerűbb arra, hogy a nemzeti kereskedelem tökéletesítésének alapjául szolgáljon, mert csak a vasút képes biztos, gyors, szakadatlan és olcsó összeköttetést létesíteni.» Széchenyinek abban az időben páratlan ez a megállapítása. Ma se tudnók a vasút jelentőségét a mai kor közlekedő útjaiban szabatosabban meghatározni.

A vasútról való felfogásban, az első vasutak idején, hazánk kivételes helyzetben volt, mert Széchenyi a vasút jelentőségének mérlegelése szempontjából kortársainál jóval messzebbre látott.

*

Idő múltán mindenütt megszűnik az ellenszenv, az aggodalom, amelyet eleinte a vasúttal szemben tápláltak. A szárnyaskerek diadalmenetét nem zavarják többé akadályok.

Heine reménye beteljesedik. Érezheti a német hársfák illatát.

A szomszédos államokkal mindenütt megtörténik a

¹ Javaslat a magyar közlekedésügy rendezéséről.

vasúti csatlakozás és igazat kell adnunk a nagy angol culturhistorikusnak, Bucklenek: «A lokomotív az emberek egyesítésére többet tett, mint előtte valamennyi philosophus költő és próféta a világteremtés óta.»

A vasút és a tudomány.

A vasút is, mint minden kiváló technikai alkotás, mélyreható tudományos működésnek az eredménye. Valóban csodálatos, hogy még ma is vannak, akik ezt kétségbevonják.

Régmult idők dohos felfogása nyilatkozik meg azokban a véleményekben, amelyek a hasznothajtó találmányokkal való foglalkozást nem tartják tudományos működésnek.

Felfoghatatlan, hogy a közlekedés terén legújabbán elért bámulatraméltó eredmények képzetekben olyan gondolatokat ébreszthessenek, mintha azok nem tudományos mélyreható vizsgálódás után váltak volna lehetővé.

A tudomány az éltetője a technikai alkotásoknak s a velük elért siker a tudomány diadala.

A legnagyobb feltalálók majdnem mindegyike eklektikus.

Stephenson, a lokomotív megteremtője, tudatosan mondtotta: «The locomotive is not the invention of one man, but of a nation of mechanical engineers.» (A lokomotív nem egy embernek, hanem a mérnökök egész nemzetségének találmánya.)

Résztvett abban minden tudományosan megfigyelő nevesebb technikus.

Az ember, már igen korán, a kőkorszakban kiérdemelte a Franklin Benjámintól származó «szerszámkészítő állat» elnevezést, de még a classikus ókorban sem tudott tudományosan megfigyelni. A «borostyánkő lelkét» már Thales is ismerte, de amíg az ókor tudományos megfigyelés hiányában, e hatásból semminemű fontos következtetést nem tudott levonni, a legújabb kor egy egész új világot teremtett.

Stephenson tudományos megfigyelésének egyik fényes eredménye a vonatellenállás első mértékének megállapítása. Ez a vizsgálat volt tulajdonképpen bevezetője a tudományos vasúti technikának.

A tudományos megfigyelésen kívül minden nevezetes találmány megteremtéséhez azonban szükséges még valami, ami csak a kiválasztottakban van meg.

A mechanikai feltalálás tehetsége az, ami mint teremtő erő a kiválasztottak tulajdona. Ilyen isteni szikrával, a mechanikai feltalálás tehetségével volt megáldva Stephenson György is.

Találónan mondotta du Bois Reymond, a berlini tudományos akadémia physika-mathematikai osztályának titkára az emlékezetes felavató ülésen Siemens Wernernek, a dinamogép feltalálójának: «Tied a mechanikai feltalálás tehetsége, melyet az ősnépek joggal neveztek isteninek és melynek kiképzése adja meg a modern kultúrának fölényét.»

Mennyi szellemi munka, tudományos működés van accumulálva egy nagynyílású vasúti viaductban vagy egy nagysebességű modern lokomotívban. S lehet-e a tudománynak szebb diadala, mint amikor a hatalmas viaducton, szédítő magasságban, nagy sebességgel és ami elsősorban fontos, tökéletes biztossággal robog át a vonat.

A régi jó időkben hosszabb utazás előtt végrendeletet készített az ember; az első óceánjáró hajókra még azzal adták ki a jegyeket, hogy ha az utas az út első felében hal meg, a jegy árát visszafizetik.

Ma zúgó sebességgel száguldunk a gyorsvonaton, annakelőtte egy napi utat egy óra alatt teszünk meg és ennek ellenére ma már senki se gondol esetleges veszedelemre.

Ez a biztossági érzés, amely már az emberiség általános java, a tudománynak, a tudományos technikának legfényesebb diadala.

A stockton-darlingtoni első közforgalmú vasút megnyitásakor a megnyító vonat egyik kocsijára kitűzött zászlón ez a jelmondat volt: *periculum privatum, utilitas publica*, az egyén veszélye a köz haszna. Ez a jelszó szépen fejezi ki, hogy a vasúti közlekedésben a köz haszna az egyén veszélyével járhat.

Hogy a vasút százszentendős fejlődése során a *periculum privatum* a minimumra csökkent, ellenben az *utilitas publica* maximumra hágott, azt egyedül a tudománynak, a tudományos technikának köszönhetjük.

Megőregedett-e a vasút?

A levegőbeli közlekedés legújabb vívmányaira és az automobil-közlekedés sikereire hivatkozva, napjainkban már olyan nézet is megnyilvánult, hogy a százesztendős vasút nagyon öreg, idejét multa, jelentősége csökkenőben van.

Száz esztendő az emberiség történetében csak egy pillanat, a legutóbbi száz esztendő azonban igen nagysúlyú. A legújabb kor bámulatraméltó világcsodái, amelyeknek javarésze a vasúttal kapcsolatos, ebben az időszakban születtek meg.

A vasút pályáját, járműveit, vontató erejét, állomási berendezéseit az ember szellemi ereje hozta létre. A vasút a mai különböző közlekedési nemek között a legmesterségesebb. Soha semmire se fordítottak a földön annyi szellemi erőt és költséget, mint a vasútra, de sohasem volt emberi fáradozásnak olyan nagy eredménye, mint a vasútnak.

A vasút mesterséges voltának, valamint a holt- és haszonteher kedvezőtlen viszonyának természetes következménye, hogy viszonylagosan drága, de ezzel szemben a természettől függetlenebb, a tudományos technika mai szintjén azt lehet mondani, teljesen független. Ha a szállítás szükséglete nagy és elegendő költség áll rendelkezésre, — ez az eset a közlekedés intensív periodusában következik be, — a vasút a legnagyobb természeti akadályokat is legyőzi.

Az Andokon a vasút 4769 m magasságban halad át. Az Alpok akadályait a Simplon-vasút 20 km-es alagúttal győzi le. A vasút felhatol a jég régiókba, lemegy a föld mélyébe. Nagy városok óriási személyforgalmát földalatti vasutak bonyolítják le.

A korunk szükségletének megfelelő közlekedéstől megköveteljük: a biztosságot, az olcsóságot, a szabályszerűséget, a pontosságot, a megbízhatóságot, a gyorsaságot, a gyakoriságot és a tömeges szállításnak lehetőségét.

Ezeknek a követelményeknek legnagyobb mértékben az összes lehetséges közlekedési nemek között a vasút felel meg.

Megmondotta már 1848-ban nagy Széchenyi, hogy csak a vasút képes biztos, gyors és szakadatlan összeköttetést létesíteni. Ez a megállapítás általánosságban ma is helyt-

álló. A szárazföldi közlekedésben a legújabb korban valóban a vasút a korszakalkotó, a legtökéletesebb közlekedés.

A vasút tulajdonképpeni feladata, amint előbb megállapítottuk, nagy tömegeknek gyors szállítása.

Úgy az automobil, mint a levegőbeli közlekedés lehetővé teszi a gyors szállítást, de egyidejűleg a tömeget nem.

Tény az, hogy az automobil ma már nagyobb távolságra nemcsak személyeket, hanem árút is szállít. A gyors-árú-forgalomban a teherautomobil, noha a tiszta szállítási költség automobil esetén mintegy kétszer akkora, mint a síma sín pályán, meglehetősen nagy távolságra előnyösebb a vasútnál, egyrésztől azért, mert a teherautomobil az árút a feladótól közvetlenül a megrendelőhöz szállítja, ami a vasútnál általában nem lehetséges, másrésztől azért, mert az automobil az útelőállítás és jókarban tartás költségei teljesítményei arányában nem terhelik, míg a vasutat igen.

A levegőbeli közlekedés az út szempontjából kétségtelenül a legtökéletesebb. A levegő szabadon áll rendelkezésére. A légi jármű bármely pontot minden más ponttal összeköthet. De ez a közlekedés még gyermekbetegségeken szenved. A szállított súlyhoz viszonyítva a jármű és a vontató erő még rendkívül nagy. Az állomási berendezések, a repülőterek létesítése nagy költségeket okoznak.

A helyzet ma az, hogy a repülőgépek a transzkontinentális, a léghajók pedig a transzocéáni közlekedésben jöhetnek elsősorban számba. Az előbbieket tehát a vasutaknak, az utóbbiakat pedig a tengeri hajózásnak lehetnek riválisai.

A léghajóknál a legnehezebb probléma a felszállás és a leszállás s ezzel kapcsolatban az állomások megválasztása.

Az óceáni hajózás és a transzkontinentális vasúti közlekedés kiinduló állomásai a nagy tengeri kikötők. Léghajóközlekedés céljainak megfelelő kikötőt azonban csak kevés helyen lehet létesíteni s e mellett ezeket úgy kell kiképezni, hogy az indulás és érkezés éjjel történhessék. nappal ugyanis sokszor lehetetlen fel- és leszállani.¹

¹ Eckenernek a müncheni Verkehrswissenschaftliche Woche-n 1925 július 25-én tartott előadásából.

Az állomások helyzete következtében a légi közlekedés nem közvetlenül köti össze a közlekedési pontokat. Még a repülőgépek repülőterei is messze a városok kapui előtt fekszenek, szükség van tehát összekötő közlekedő eszközre, elsősorban automobilra.

Mindezeknél fogva a légi közlekedés a maga előnyeit, különösen a nagy sebességet, valamint a ma már eléggé jó pontosságot és megbízhatóságot a nagy publikumnak nem bocsájthatja rendelkezésére. Ezt a közlekedést ma még csak a jól fizetni tudó utasok és a nagy viteldíjat elviselni képes aránylag kissúlyú, igen értékes árúk, pl. az arany, vagy értékes romlandó árúk veszik igénybe.

Azt felelhetné erre valaki, hogy ha majd a légbeli közlekedés a gyerekbetegségeken túl lesz, a gyors szállítást igénylő személyforgalmat el fogja venni a vasúttól. Nem vonjuk kétségbe ezt a reményt. Ebben az esetben azonban a vasút olyan forgalomtól szabadulna meg, amely reá nézve csak terhet jelent. A személyforgalomra a nagyvasutak általában ráfizetnek, ők az árúforgalomból élnek. A személyforgalom javai, az emberek ugyanis követelődőbbek a vasúttal szemben, mint az árúk. Ezek a szállítandó nemes javak a vasúton barátságos tartózkodási helyet akarnak találni. Nem akarják tudni, hogy a személyforgalomból alig van jövedelme a vasútnak s hogy ilyen módon tulajdonképpen szerényebben kellene fellépniök a vasúttal szemben.¹ A vasutaknak nem is marad más hátra, mint kívánságait nobile officiumként teljesíteni.

Azt sem szabad elfeledni, hogy a rendkívül complicált vasúti forgalom lényegesen egyszerűbb lenne, ha a vasút csak árút szállítana. A csupán áruszállításra szolgáló vasút berendezése jóval olcsóbb volna. A forgalom fejlődésével kapcsolatban a vasutak teljesítőképességének fokozása, második vágányok építése, elsősorban azért válik szükségessé, mert a személy- és tehervonatok sebessége között igen nagy a különbség. Ha a nagyvasutakon csakis közel egyenlő sebességű tehervonatok közlekednének, kétvágányú pálya

¹ Fürst i. m.

maximális forgalom lebonyolítására belátható időn át elegendő volna.

Nyilvánvaló tehát, hogy ha a jövőben a levegőbeli közlekedés fejlődése következtében a vasutak elveszítenék személyforgalmukat, az áruforgalmat annál tökéletesebben és gazdaságosabban tudnák majd lebonyolítani.

Nem fog tehát az az eset bekövetkezni, hogy a levegő-űrben nagy sebességgel utazó gúnyosan mosolyogva gondoljon azokra a nagyszabású technikai alkotásokra, óriási hidakra, nagyhosszúságú, sokszor forduló alagutakra, támasztó falakra, nagysebességű lokomotívokra, amelyeket a tudományos technika a vasúti közlekedés fellendítésére létrehozott. Ezekre a létesítményekre a kényszermozgású pályán, a vasúton, hogy a közlekedés minősége magas legyen, szükség volt és lesz a jövőben is.

A közlekedés fejlődésében törvényszerűség állapítható meg. Ez a törvényszerűség azonban korántsem jelenti a törvények számának szaporítását. A természetnek hála Isten nincsen annyi törvénye, mint az államnak, különben, Börne szerint, az Úr Isten se tudná igazgatni.

A közlekedés fejlődését jellemző törvény, amely szerint előbb a kényszermozgású pályán kellett a közlekedést magas fokra fejleszteni, csak azután következhetett a szabadmozgású közlekedés, amint szellemesen fejt ki Launhardt¹, érvényes az ember és a kultúra fejlődésében is.

A kultúra fejlesztése kényszer nélkül nem lehetséges.

Az ember csak akkor lépett az erkölcsiség magasabb fokára, amikor alávetette magát törvényes kényszernek.

Talán legszebben fejezi ki ezt a tételt Goethe egyik sonettjében :

„In der Beschränkung zeigt sich erst der Meister
Und das Gesetz nur kann uns Freiheit geben.“

Kötelező oktatással, tehát kényszerrel emeljük a műveltség magasabb fokára a népeket.

Nyilvánvaló azonban, hogy a szabályozó kényszer sehol se lehet véggel, hanem előkészítés a szabadságra.

¹ i. m.

A természetes fejlődés folyamán a szabadság felváltja a kényszert, ha az utóbbinak nevelő hatása a megfontoltságnak, az érettségnek elegendő fokát eredményezte.

Az iskolai kényszert az érettségi után követi az egyetemi szabadság, a cenzurát a sajtószabadság, a céhkényszert az ipari szabadság.

Az osztályjog szerinti tagozásból fejlődött ki a szabad polgárság, a további fokozat, ha megérett rá a nép, az általános választójog.

A fejlődésnek ezekkel, a Launhardt által is említett, példákkal illusztrált természetes folyamatát tapasztaljuk a közlekedésben is.

Nemcsak a sínpályának, hanem eleinte az elektromos távírónak és távbeszélőnek is a kényszermozgás a jellemzője. Az utóbbiakban ugyanis az elektromos áramot drót vezet.

A kényszermozgású pályákon a tudományos technika segítségével magas tökélyre fejlesztettük a közlekedést.

A fejlődésben ezután a természetes további fokozat olyan közlekedés, amelynél már nem a kényszer, hanem a szabad mozgás a jellemző.

Az automobil a sínpálya kényszerűségétől megszabadult. Az automobil azonban sok hiábavaló kísérlet után csak akkor volt képes használható közlekedő eszközzé kialakulni, miután már a kényszermozgású vasúton a közlekedés magas fokra fejlődött ki.

A szabadmozgásra való átmenetet ékesen mutatja a drótnélküli távíró és legújabban a drótnélküli távbeszélő. Az elektromos áram a drótvezetés kényszerűségétől szabadulni óhajtott. Előbb azonban a drótos távírón és távbeszélőn kellett a hír-közvetítést a technika legmagasabb fokára kifejleszteni.

És a szabadmozgásra való törekvésnek lehet-e szebb példája, mint a levegőben való közlekedés! Természetesen erre a csodálatos közlekedésre is csak azután kerülhetett a sor, miután a szárazföldön és vizen megteremtettük a magas színvonalú biztos és gyors közlekedést.

A fejlődés folyamatából nyilvánvaló, hogy a legújabb

kor bámulatraméltó közlekedései sokat köszönhetnek a vasútnak.

És mivel a vasút tulajdonképpeni feladatát, nagy tömegeknek gyors szállítását semmi más közlekedés sem tudja s előreláthatóan a jövőben sem lesz képes jobban teljesíteni, nem lehet azt mondani: *adveniunt novi, veteres migrate coloni*: a vasút megöregedett, a vasút már megtette a kötelességét, a vasút már elmehet.

A közlekedés legujabb vívmányai nem fogják a vasutat háttérbe szorítani.

A természetes fejlődés nyilván az, hogy minden egyes közlekedési nem azt a közlekedést kapja meg, amelynek lebonyolítására leginkább alkalmas.

Hogy a közlekedés minőségét a legmagasabb fokra emeljük, a köz javára a különféle közlekedési nemek coo-perálása szükséges és ebben az együtt működésben a legteljesítőképesebb szárazföldi közlekedésnek, a vasútnak a jelentősége, feladatának, nagy tömegek gyors szállításának teljesítésében csak fokozódni fog.

Szépen fejezte ki Max Mária Weber:¹

A vasúti vágány . . . . . párhuzamos vonalai hangjegyvonalak, amelyeken a technikai tudományok már megírták a jövőnek ünnepi nyitányukat és amelyeken új győzelmek után *Symphonia Eroicájukat* is meg fogják írni!

ZELOVICH KORNÉL.

¹ Die Entlastung der Kulturarbeit durch physikalischen Kräfte.

JÓKAI.

Jókai alakját felidézni könnyűnek látszik, hiszen mindenki ösmeri : de éppen e miatt nehéz, mert ösmerősök arc-képén szokás legszigorúbban bírálni minden egyes vonást. Jókai meghitt barátunk : munkái gyermekkorunk óta kísérnek ; számos alakja mindnyájunk közös ismerőse : mind hasonlítanak ő hozzá ; családi vonás van rajtuk : ő maga is olyan érdekes, akár regényalakjai, élete oly mesészerű, mint akármelyik regénye.

Már a ház, melyben született, titokzatos volt, falai nagy emlékekről suttogtak ; minden ablaka önmagába, az udvarra nézett, mert a vallás-üldözés idején itt tartották titkos istentiszteletüket a protestánsok : mikor később képzelete e korba kívánczozott, csak szülőháza kapuján kellett benyitnia. A komor házból tavasszal kitették a bölcst a napfényre : a gyermek nevetett, mert a lombok közt keresztül siklott a nap-sugár, s aranyfonalán egy tündér szállt le hozzá : a képzelet. Megérintette a gyermek szívét : tudj érezni mindent, amit mások éreznek, ami emberi szívet csak megdobogtat, s mindent szebben és mélyebben érezz ; rálehelte szemére : láss el a messzeségbe és a multakba, láss keresztül kőfalakon és emberi szíveken : és megcsókolta gögicsélő ajkát, hogy a szó édessé váljék rajta, mint a méz. És míg a tündér ott játszott a bölcst körül, a rezgő lombok homályából tova tűnt valami árny, mely más embert árnyéka gyanánt kísér : a tapasztalás.

A tündér vezeti kezét, mikor három-négy éves korában új házuk szobáinak padlóját egyik szombati surolástól a másikig tele rajzolja krétája állatokkal, emberekkel : az sugdos fülébe, mikor öt-hat éves korában már ő mond mesét idősebb testvéreinek, nagy-hosszú mesét, melyet egész télen

át szó-fon, gombolyít, hogy csudájára jár az atyafiság.¹ Képelete már ekkor alakokkal veszi körül, szörnyekkel rémítgeti: úgy, hogy míg az utcán a közel oskoláig megy, kapujokból testvérnénjének kísérnie kell szemével. A várost hajós-nép lakja: messze utakról csodálatos történeteket beszélnek, mik sorra járnak az oskolás gyermekek közt. Az élet is mesészerű embereket, eseményeket visz útjába. Diák korában Pápán tanul, két jó barátja van, egyiket Petőfi Sándornak hívják, a másik Orlay, a festő. Petőfi szavalni szeret, színésznek készül: Orlai a későbbi festő, elbeszéléseket ír, Jókai festeget. A tündér odarakta elébök jövőendő szerszámaikat, de gyermek-kezők elcsesérlte, mindenik a másiké után nyult. Szülővárosában megigézi a Duna képe, emitt a Dunántúl történetét, hagyományait, szokásait szívja magába. Azután a Nagy-Alföld tárul elébe. Kecskeméten jogot tanul az iskolában, szállásadójától, Gyenes Mihály városi főmérnöktől pedig, a kit fakó szekeren elkísérget hivatalos útjaira a város határában, füvek, állatok, nép-élet ismeretét. Ebből a homokvilágból sok regény hajtott ki később. Huszonegy éves korában a fiatal írók lapját szerkeszti: az ifjúság egyik vezére; március 15-én ő tart beszédet a szabad sajtó nyomdája előtt, este a színpadon: ott tűz mellére nemzetiszínű kokárdát Laborfalvy Róza. Később a kormány nyomában Debrecenbe menekül. Vörösmartyval, Bajzával, Nyáry Pállal együtt: ott egy történelmi kor minden szereplőjét látja. Világos után a Bükkben bujdosik; megint új életet és új vidéket ismer meg, mintha az ország sorra elébe tárná minden szépségét, a magyar faj minden ágazatát. Komárom capitulatiojánál Szigligeti testvére katonai Geleitscheint szerez a nevére, a feleség azt 1849 karácsony szombatján viszi meg búvhelyére, azután hol Pesten, hol Budán rejtegeti. Egy pár év multán az ország legnépszerűbb írója: ír verset, regényt, színművet, biztatásul mutogatva bennök a dicsőséges multat, a kedélyes félmultat és a gyászolt nagy időket: élelappjával egy nemzetet tanít újra mosolyogni. Száznál több kötetből épít magának talap-

¹ A költő Eszter nénye beszélte leányának, Vály Marinak, az jegyezte föl.

zatot. Láttuk, midőn egy ország ünnepelte, és láttuk öregén, Lear király módjára kítaszítva légvárai előtt, hálátlanságot, feledtetést, hidegséget tűrve. Fordulataival és véletleneivel, dicsőségében és szenvedései közt nem olyan-e ez az élet, mint valami regény, nem olyan-e ő maga, mint egy regényhős?

A korszak, melybe életének java, munkásságának fénykora esik, hősi kor volt, a csodák kora. Fölléptek az egész nemzet nagy érzések és a képzelet hatalma alatt állott. Életútja oly pályák mellett futott, mint Széchenyi és Petőfi, Kossuth és Görgey pályája, Deák Ferenc és Ferencz József elégiült, virágzó kora. Álmokat látott beteljesülni és valóságokat szétfoszlani: ápolt sötét időkben titkolt ábrándokat, látta a sorsot, amint nemzetek jövőjét szövi. Az ötvenes, a hatvanas években a szellem olyan munkásaival dolgozott együtt jövődönkőn, aminő sereget egy időben ezeréves történetünk sem tud még egyszer felmutatni. Tükröződött szemében Arany János baráti arca, szorította Eötvös, Kemény Zsigmond kezét: megérte Magyarország feltámadását, látta a korszak nemtőjét, Erzsébet királynét, ismerte a jövő reményét, a trónörökös. Élete végén magános oszlopként állt közöttünk a multból, egy rúnakő, mely emlékezni és áldozni hív, közelében azt az elfogódást éreztük, mint Róma temetőjében, ha Cestius pyramisa tövénél Shelley és Symonds neveit olvassuk a sírkövekről, meg Goethe fiáét. Körülötte is nagy messzeségek és nagy emlékek találkoztak. Csoda-e, ha nem volt biztos szemmértéke a mindennapi iránt, ha emberekben, eseményekben hozzászokott a különöshöz, csodálatoshoz?

Ezt szította benne a föllépte idején divatos irodalom is. Vajda Péter pantheismusa terjengett körülötte: Petőfi Suet kezdte fordítani s *A hóhér kötelét* írta; Kúthy *Hazai rejtelmait* olvasták füzetekben. Külföldi példa az idősb Dumas, aki mintegy laterna magicával mutogatja testetlen képeit a felnőtt gyermekeknek. Petőfi is lelkesült érte s Dickenst tartotta az emberiség legnagyobb jóltevőjének, mert deríteni, mulattatni tudta. Ez a példa és ez az elv, kivált Petőfitől hallva, hogyne hatott volna Jókaira! Csakhogy ami Dumasnál számítás volt s a tetszés és népszerűség hajhászata, Jókainál jobbára a képzelet önkénytelen játéka, édes gyönyörűség.

S míg a másik nagy romantikus, Victor Hugó, a különösségek útján testi-lelki szörnyetegek közé tévedt. Jókai rendesen a szépet kereste.

Ilyenformán szövődött össze a kor és egyéni élete folyásából, meg irodalmi példák hatásából egy csodálatos költői világ, amelyben nincs különbség rendkívüli és természetes, mindennapi és különös közt, a valóság összeolvad benne a képzelettel.

A természetben is a rendkívüli, a rejtelmes vonzotta. Szerette nézegetni a csillagokat, svábhegy háza előtt ott állt a messzelátó : tengeri csigákat gyűjtött s valóságos regényt írt rólok : fákat ültetett és ápolt s pantheistikus sejtelmekkel merült el életökbe. Szeme mindig túlnézett az előtte állón, valahova messze ; elmerült kifejezése beszélgetés közben is mintha egy más világ hangjaira figyelt volna. A természet-tudományok és a művészi realismus korában egy tündéri képzelt világban élt, mint sziklavárában a mesék királya. A képzelet volt tehetségének uralkodó vonása, át tudta formálni a valóságot, nemcsak a maga, hanem a mások számára is. Volt egy külön mesebeli Komárom, egy csupa dicsőségtől sugárzó 48-a, sőt egy ünnepélyes Jókai-alakja is, melyet a közönség előtt viselt, s talán ez volt az igazi, hiszen melyikünk nem igyekszik hasonlítani önmagáról való képzeletéhez. A magyarság egész történetét összeállította mondákból. Így tett mindennel ; képzelete, mint a délibáb vize, elárasztotta a valóságot, fölemelte s szokatlan, rezgő képben mutatta. A képzelet pótolta nála mindent, egészen rábízta magát. Maga mondja, hogy első erdélyi török regényét előbb írta, mintsem Erdélyben járt. Az ő Erdélye Stambultól csak egy futamat lóháton, s az úton sziklabércek közt, kívülről láthatatlan tündérpalotákban bűbájos odaliszkok élnek, akik párduccal őriztetik magukat. A szerelmes és hős török ifjú megannyi jelmezbe öltözött Byron : minden magyar vitéz egy-egy Kinizsi, annyi törököt hasít ketté, ahány csak elébe kerül : minden úgy megy, mint a mesében. Pedig az író forgatta az erdélyi krónikákat, de beírta vele, ha anekdotaszerű eseteket gyűjtött ott, ahonnan Kemény Zsigmond megrázó tragédiákat olvasott ki. A legelső név, a

legelső adat, mint keleti bűvészek markában a virágmag. rögtön hajtani, levelezni, virágozni kezd ; a valóság magvából bűvészi mutatvány válik. Amint Cserei krónikáját forgatja, alakok, történetek seregestül veszik körül, egyik a másikat hozza magával, mint az Ezeregyjéj meséi. *Erdély aranykorából* kinő a *Törökvilág*, ebből *A kétszarvú ember*. Egyes munkáinál is így van : míg a *Levente* drámai költeményét lemásolja, tizenhat oldallal megnő, annyi új szálát sző közbe.

Tart rá, hogy alakjai, története a valóság földjén állnak : de csupán egy talpalattnyin ; amint megindulnak, a képzelet ingoványába süllyednek. Felesége látta Józsa Gyurit úgy utazni, amint a magyar nábobról írja ; ebből támadt a nábob alakja, az egész regény. Mondja, hogy a Mayer-lányokat mindenki ösmerte Pozsonyban, de Fanny regényes sorsát ő adta a legkisebbnek. Hiába köti oda magát az árbochoz, megejti a syrének éneke : hiába akar elhúzódni a valóság sivatagába, megkísérti a képzelet incselkedése. *Egy az Isten* regényét egész sereg jegyzet támogatja, de a hiteles adatok közt mindenfelé titkos ajtók nyílnak, biztonságos gyalog-ösvények vezetnek háborús országokon keresztül. Szívesen látja útján itt-ott a valóság nyomait, de ha utolérné, visszarettenne tőle, mint az adomabeli vadász a medvétől, amelynek csak nyomait kereste. Képzelete szabadjára szokott, túlteszi magát a valóságon, világa saját erejéből áll fenn, mint a «Senki-szigete» és lakói : Teréza, ez a női Robinson, aki elülről kezdi a civilisatiót, és Noémi, ez a magyar Mignon. Kinek jutna eszébe illetőségi bizonyítványt keresni rajtok ? Mit szólnánk hozzá, ha Petőfi azzal tréfálna meg, hogy kezét is fogott János vitézzel, mikor a felhők közül szállt : már pedig Jókai azt bizonyozza, hogy ő ott volt az «aranyember» temetésén, megfordult Frivaldszkyval a «Senki-szigetén» s ott kezét szorított egy öreg emberrel, aki Noémi fia volt. Kár a mese kincsét fölváltani a valóságnak ilyen apró filléreire.

A mesének is megvan a maga élete; népek kihaltak és mondáik túléltek őket. Trója helyén kopár halom domborul, s az *Iliás* igazít útba, hol kell keresni az összeomlott várost.

Jókai életet tudott adni egy pár mesének. A Senki-szigetét elmoshatja az ár, talán sohasem is volt, de ma mégis mindenkié, mert egy könyv maradt belőle. A képzelet világában Jókai olyan otthonos, mondhatni biztos, hogy *A jövő század regénye* nemcsak költőibb, hanem valóságosabb is, mint Bulwer-nél a jövő rajza, és több betelt belőle, mint Belamy hasonló, de szárazabb képzelgéseiből.

A képzelet munkája lehet valóságos, lehet csak játék. Mindenesetre komolyabb és nagyobb alkotása egy kölni dóm kitervezése, mint ezer légvár-építés. Egy Toldi, egy Bencze alakja, kik megállnak a maguk lábán, nagyobb diadala a költői erőnek, mint száz üres név elmosódó ködképe. Balzac és Stendhal képzelete, tanulmány és megfigyelés alapján, korok és társadalmak képét idézi fel, szenvedélyek természetrajzát írja le, tudományos pontossággal, úgy hogy képzelt alakjok elevennek ér föl: részben a történet, részben a lélekbuvárlet feladatát végzik, világ- és emberismeretre tanítanak művészi módon, de valósággal gyakorlati hasznú oktatással. Azonban nemcsak a valóság és mása szép: szép a távol kék hegy is, az ég boltozata, felhők futása, az illúziók: szép álmodozni, mint Petőfi mondja: nem tudva, hogy mi gondolatunk van. Jókaié ilyen játékos, ilyen álmodó phantasia. Szinte magától, önkényt működik, majdnem a költő akarata nélkül, látományai folyvást alakulva, egymásba folynak, mint az álomban, egyik elmossa a másikat. Maga mondotta, hogy egyik-másik regényét álmában szötte tovább. Sokszor világosan látni, mint sodorja el írói tervétől a megáradó phantasia. *Erdély aranykora*, e cím szabad és holdog világ rajzát igéri s a történet csupa ármány, erőszak, gyilkosság szövedéke. Fráter Györgyről ír, s a krónikák visszaviszik magukkal II. Lajos udvarába és a mohácsi vészbe. Máskor a *Régi jó táblabírák* patriarchalis korába készül vezetni, de útját egyszerre szerelmi történet önti el: meglehet különben, hogy a censor sem tűrte a régi közigazgatás dícséretét a Beamtérek rovására. Regényei olyanok, mint az úszó szigetek: buja rajtok a növényzet, tarka madarak szállonganak, de az egész nincs a földbe gyökerezve, az ár ide meg oda hajtja s nem tudni, hol áll meg.

Egész világa álom-világ. Ezek a káprázatok, melyek egy parányi valóságból oly dúsan hajtanak, ezek az alakok, melyek a valóság mozaik-köveiből szemnemláttá angyal vagy sárkány ábrázolatokká vannak összerakva, a leleménynek ez a kifogyhatatlan áradása, hogy az új mindig nyakára nő a réginek s szinte elfeledteti : mindez a mesével rokon, a mese-termő képzelettel.

Mese és regény egy családból valók, csak hogy a regény felnőtt, megkomolyult ; polgári, józan műfaj, mely az életet másolja. Fő benne az ember ; az embert a francia regény a társadalom productumának fogja fel, az angol az erkölcs mérlegén méri, az orosz az egyéni lélek rejtett mélységeit kutatja. Jókai regényei más úton járnak : kikerülnek a történeti, társadalmi vagy lélektani regények problémáit, viszont a kaland-regényeken felül állnak szépségükkel ; a «Jókai-regény» külön faj, azt lehet mondani : mese-regény. Nem a valóság, nem az emberi természet törvényei uralkodnak benne, hanem a képzelet, mely a valót összeszövi az álommal, mint a mesében. A mesemondónak fő a cselekmény, abban leli kedvét, ritkán jellemez, akkor többnyire túlzottan : így van ez Jókainál is. Arany László fejtegeti, hogy a magyar népmesék különösen bonyolultak, kacskaringósak, terjengősek : Jókai regényeit is ez jellemzi. Hogy népmeséink a közel esők rajzában természet-hűk, realisak, csak hogyha a mindennapitól távolodnak, kezdi meg szabad játékát a képzelet : ezt Beöthy Zsolt a Jókai regényeire is ráolvasta. Mesélő kedve örömet siet oda, a hol nem köti a valóság, hanem meglepéseket szőhet, ami a mesemondó öröme : ezek kedvéért feláldozza az események valószínűségét, a jellemek egységét, egész emberi természetöket. Ezért tartotta többre Gyulai a főknél mellékalakjait, a regényeknél beszélyeit, melyeket az írónak nem volt ideje kiforgatni a valóságból.

A cselekménynek az uralma érteti meg sokat gáncsolt alakjainak természetét. Thackeray meg Flaubert alakjaik sorsát jellemökből szövik : ha elgondolták egy-egy alak erkölcsi képét, megfigyeléseikből válogatnak hozzá színeket, keresnek valakit, akinek mintájára rajzolják külsejét, választanak házat, a hol lakást adnak neki, bejárják a várost,

az utcákat, a hol élnie kell, cipőjét megmártják annak porában. Jókainál a mese a fő, kihímezi tarkán. kihányja sújtással mint egy palástot, aztán ráteríti az alakra, mint a festő a fabábra. Az ő alakjai, mint a népmeséké, alkalmazkodnak a mese fordulataihoz s ha a felhőkbe kell is kapaszkodniok, nem ellenkeznek. Történeti vagy társadalmi személyeknek csak a köntösét viselik, legtöbbjük hős, tudós, világfi s hívják őket Kárpáthy Zoltánnak vagy Berend Ivánnak, valamennyi ugyanaz az egy mesebeli hős, aki elindul heted-hét ország ellen, legyőzi a hétfejű sárkányt, felébreszti és feleségül veszi a királylányt a fele királysággal. Egy kis erőszakkal erre az ős mese-típusra lehetne visszavezetni valamennyi regényét és hősét. Tetteik legfőbb rugója a mesemondó akarata. A nábob alig térhet házassága után egyszerre ennyire jó útra. Miért csak halála küszöbén világosítja fel Szentirmay Rudolf Kárpáthy Zoltánt arról, hogy ha az ő leányát feleségül veszi, elnémít minden rágalmat s kitisztazza anyja emlékét: mért hagyja addig vergődni szegény fiút a rágalmak gyehegnájában? De hol volna é nélkül Zoltán nagylelkűsége, hova lenne a regény bonyodalma, az egész regény!

Mint történeteit, alakjait is szereti igazolni: így az *Elátkozott család*-ban a kálvinisták templomépítése mellett Mátyás alispánt, aki azt lebontatja. Gutai nagytiszteletű urat, aki elátkozza a templom-romboló családját: ez az átok telik be aztán a regényben, egyrészt Bajcsy uramnak, a csizmadiamesternek alispánná választásával, amit az író igaznak mond, de másrészt a papnak egyszerre előtermő fia által, aki szép, eszes, megnyerő modorú világcsaló, megszökteti az alispán leányát, hogy aztán szegény és elégedett lévitaképpen tegesse életét. — igaz, hogy más elbeszélésben. A kártyákat a mese szeszélyes tündére keveri, egyik alakkal elüti a másikat, de míg tart a játék, az olvasó visszafojtott lélekzettel találgatja: mi lesz belőle. *Mégis mozog a föld* regényének kora már a költő életébe, gyermekkorába esik, az író Toldy Ferenc útmutatása nyomán indul, de a fő-alakban összeolvasztja a lelkes, irodalom-ébresztő Kisfaludy Károlyt a boldogtalan, melőzött, korán elnémult Katonával — egy képzeletti alakká.

Mintha valaki egy mozaik kockájával erősítné, hogy angyal vagy sárkány igazán van. mert e kódarab is ábrázolatukból való.

Jókai alakjai rendszerint ily elnagyított vagy összetett ábrák, angyalok vagy ördögök. szeretni vagy gyűlölni kell őket : sokszor e szikra érzés lehell beléjük életet. A jók tövises úton a boldogság virágos mezejére jutnak, a gonoszok végül szörnyen lakolnak. Csak Dickensnél van még ily egyszerű és erős igazságszolgáltatás, — meg a mesékben. De az olvasónak jól esik, ha a mérleg, melyet a világ bekötött szemű istennő kezére bízott, legalább a költői világban érzékenyen mutat.

Így bukkannak fel mindenütt, cselekményben, alakokban, igazságszolgáltatásban, a mese vonásai.

Az ólombetűk korában, melyek öldösik a meséket, ő mesét mondott korszerű irodalmi formában. A nagy távolságokon, melyek a könyv- és ujságolvasókat tőlük elválasztják, a mesék nehezen bírnak átrepülni, sok aláhull. elvész ; — Jókai költészete, mint kisebbeket egy nagy madár, fölveszi őket és elviszi az irodalom partjára.

Ez a kulcs : «mese», pattantja föl a nyitját annak az ellentmondásnak, mely regényei körül a komoly kritikusok és az olvasók között volt. A műbírálok történelmi vagy társadalmi regényeknek vették, úgy bírálták, a közönség pedig meséknek olvasta és élvezte őket. Legtöbbeket ma is a pusztá cselekmény érdekel : Jókai ebben kifogyhatatlan s nem is igen fárasztja olvasóit egyébbel. Kivált abban az időben, melyben népszerűsége virágzott, a cultura foka s a korszak megpróbáltatásai úgy hozták magukkal, hogy az emberek szívesen menekültek a valóság elől egy gondtalanabb világba, élet- és emberismeret helyett inkább pihenőt kerestek a könyvben. Ez volt hatásának egyik titka.

Ennyi mesei vonás mellett mi teszi, hogy könyvei és alakjai élnek a közönség lelkében : mi teszi őket ilyen időtállókká, változó divatokon át népszerűekké ?

Legelső sorban a költő magyarsága. Tehetségének ki nyílása idején nem csak a romanticismus virágporát szórta széjjel külföldi áramlat : a magyar földön is tavasz volt, az is

meghozta a maga természetes virágait. A regény és a dráma jobbára regényes félhomályba húzódtott ugyan, de az elbeszélésben. kivált vígjátékban Kisfaludy Károly, Gaál József, Nagy Ignác tősgyökeres magyar alakokat szerepeltettek. Jókai maga Petőfivel együtt indul el és csakhamar találkoznak Arannyal. Amazok a comicum derűjében fűrösztötték alakjaikat, ami rendszerint realis vonások túlzása; ez a két nagy költő pedig az üres föllengéssel szemben a művészi realismust jelentette. A magyar alföldi tájagnak, embereknek, a magyar jellemnek az a typusa, melyet ők megalkottak, mintául állott mások elébe. Jókainál is a Garamszeghy-féle táblabírák, Kampós-forma kasznárok, kis prókátorok, egyszerű céhmesterek, pletykás és rémhíreket hordó vénasszonyok, okos és tempós parasztok, egytől-egyvig testestől-lelkestől realisak, igazak, elevenek. Ilyen egyszerű alakokkal a képzelet nem is űzheti szeszélyes játékát. Lassan ritkuló típusaiból az író maga is sokat ösmert, ezeknél nem szorult a képzeletre, a valóság emléke szépítette meg őket.

Sokszor egy-egy leírással ad valószerű háttérrel az eseményeknek: ilyen a komáromi földrengése, amely egy pillanatra fölemeli a Duna medrét s megmutatja iszapjában a hajóroncsokat és a víz egyéb titkait: a pesti árvízé, amint az utcákra tóduló vízben a házak világos ablakai egyszerre tükröződni kezdenek: a Tisza kiöntéseé, mikor a zöld ár a medertől elfelé folyik. Komárom. Debrecen mindig biztos földként áll talpa alatt.

Van egy sziklája idő dolgában is, a honnan nem sodorja el a képzelet. Egész történetünket megírta regényekben, színdarabokban. a *Varchonitákon* és *Leventén* kezdve a Bach és Schmerling korszakáig, sőt ezen is túl, de legörömostebb a félmultban időz, a honnan elhallatszik hozzája a szájhagyomány. és a maga korában, a hol maga tesz tanúságot önmaga mellett. Képzelete itt is színez, elmos, nagyít egyes vonásokat, mikor képét componálja. a hatás kedve szerint oszt el fényt és árnyat, de velejében a képet nem lehet hamisnak mondani. A mult század huszas évei nem voltak oly egyszerűek, kedélyesek, eseménytelenek, mint a nábob környezetében, de voltak ilyen típusok és ilyen volt a kor hangulata. Irodalmunk

fölélesztése sokkal több küzdelembe és szenvedésbe, többek kitarthatóbb munkájába került, mint ő festi, de a küzdőkben ilyen lélek, ez a lelkesülés lobogott. *A köszívű ember fiai* örök eposa a szabadságharcnak. És ha Ankerschmidt lovag megtérése, lelkes magyarrá válása szövevényesebb okokból történhetik is valóságban: magára ilyen lélekcsereére számos példa volt azelőtt is, akkor is; Jókai Haynaut vette mintának, de lélekben előre úgy alakítva, hogy e ponton a regény valószínűbb a valóságnál. A magyar föld és a magyar lélek rajzában nem téved soha. Magyarságát magával viszi a képzelet birodalmába. Török basái, ha nem különösen gonoszak, — szófukar vagy adomázó magyar táblabírák. Úgy ismeri a nép hagyományait, szokásait országszerte, hogy munkáiból össze lehet állítani Magyarország ethnographiáját. Úgy ismeri a földet, a tájakat is. Kertész tesz róla bizonyosságot, hogy számtalan leírásában nincs egyetlen növénytani tévedés: ami virágot ő moesárinak mond, az igazán ott virít; sohasem téveszti el, mely virágok nyílnak egy időben. Hogy ismeri a *Sárga rózsában* a Hortobágyot, a napköltét, meg a délibáb játékát, a gulya, ménes életét, a néptelen pusztán a roppant különbséget csikós, gulyás, juhász, kanász között, az éles rangfokozatokat a karám, a «vasaló» körül: hogy tudja festeni az egyszerű szívek egyszerű szerelmét, hol egy szál virág nyújtása már hűtlenség a «másik» iránt, a kalap mellett viselése kihívás, a kihívás pedig pusztai párbajt jelent, lóhátról, ólmos végű bottal: «Egyet ide, egyet oda! Amelyik jobb, az a több». Ezt idegen meg nem érti, a nemzeti természet ilyen nyilvánulásai lefordíthatlanok.

Előadásának is fő bája pompás magyarsága. A Dunán túl választékos, hajlékony nyelvének kaptárába fiatalon begyűjtötte Kecskemét és Debrecen mézét későbbi útjain Erdélyét s a székelységet. Az ország minden vidékének szókínese összeolvadt nála. A nyelv és stíl megújítását, a néptiszta nyelvének kicsiszolását a költészetben Petőfi és Arany hajtotta végre, a prózában Jókai. Mily döcögős és lomha volt a próza ő előtt s az övé íme, leszámítva a sokat-írás apró foltjait, mily eleven, mily üde 50, sőt 75 év múltán is. Jókai itt emberöltők munkáját végezte el. Nyelv és előadás dolga-

ban felülmúlta nagy regényíró kortársait : Gyulai maga hirdette, hogy ment azok idegenszerűsége- és nehézkességétől. Nyelvünk legnagyobb művésze, Arany, elismerte Jókai nyelvének «saját íze szerinti zamatát». Néha oly zenei, hogy szavalni lehet, mint a *Munkácsi rab*-ot. Tréfásan azt mondta magáról : az írás neki könnyű mesterség, csak kigondolja, azután leírja, ez az egész. Néha úgy tetszik, írás közben gondolja ki is. Kéziratain alig van törlés, stílusán nem érzik tinta-szag. Nem is ír, hanem beszél. Az ő írott szava olyan eleven, közvetlen, akár az élő beszéd.

Lebilincselő előadásának köszöni nagyrészből népszerűségét. Senki sem írt több olyan könyvet, melyet nem lehet letenni. A kápráztató előadás feledteti a cselekmény fogyatékát, a jellemek ellentmondásait : a pompás leírások, érdekfeszítő mese közben szinte észre sem vesszük, hogy Timár Mihály elorozza a más kincsét, hogy kettős házasságban él, hogy selejtes, bűnös jellem, mindenkit megcsal és boldogtalanná tesz. Ezen a lapon egy leírás ragad meg, a másikon egy ötlet, majd a képzelet játéka, a nyelv pompája ; mintha kaleidoscopot forgatna szemünk előtt. Mindenki talál nála valamit, amit szépnek tart : a kit a kalandok nem érdekelnek, megnyugszik egy művészi leleménynél, egy üde érzés mellett, egy költői gondolatban. Majd minden munkájához szava lehet egyben-másban a kritikának, de nincs egyetlen könyve sem, melyben valami szépség ne találkozna.

Különösen egy megnyerő vonása emelkedik ki : humora. Nem is humor ez voltaképpen. A humorban fájdalom van, megértés és megbocsátás, fájó mosolya az érett kornak, mely sokat látott, keveset bán. A Jókai tréfálgozása mindig fiatalos. A humor olyan, mint mikor vihar előtt kivillan felhők közül a nap, idegenszerűn, nyugtalanítón világítja meg a táj egy részét, csak futólag s fénye újra eltűnik. Jókai derűje olyan, mint mikor eső után kisüt a nap. Nem is éle az övé : az éle személyeskedő ; olyan, mint a szikra, ahova pattan, perzsel s maga kialszik. Inkább az adomával rokon, mely mint szüretkor a venyige-tűz, megvilágítja a körülte ülők arcát, sziporkázik, de nem éget, nem tesz kárt. Az adoma nem bánt senkit, magára veszi a nevetséget ; mintha valaki felhajít

egy buzogányt, de maga elkapja, nem üt meg vele mást. Hossza : két szippantás köze, míg a pipa ki nem alszik. A józan ész a melegágya, ezért oly otthonos a magyarnál : egy faja a példabeszédnek, mintegy cselekménye egy leszűrődő közmondásnak. Jóakai vagy tízezer adomát összegyűjtött az *Üstökös*-ben — mert az adoma eláll, mint a jó bor — zamatjuk benne maradt tollában, de ő maga termi magának az adomákat, adomaszerű mondásokat. Jókainak *jó kedve* van, minek az a jelző dukál, hogy jóízű. A collegiumi diákok fiatal jókedve él benne, amely mindennel komázik, keresetlen, önkénytelen, mindig kéznél van, mert — természet. Mikszáth tréfáiban öreg-uras csintalankodás dévajkodik, Eötvös Károly vármegyei adomáit malicia élezi ki : Jóakai kedve ment a gúny és öngúny töviseitől, magát mulattatja vele, mosolyunk mosolyán fakad. Annyi benne a komikai erő, hogy önálló alakokká bírt jegecülni, minő Tallérosy Zebulon. Mindenváró Ádám, akik a regényen kívül is évekig éltek önállón az *Üstökös*-ben, főképp pedig Kakas Márton. Ha könyveiből kitörülnek a tréfás komikai helyeket, a köteteiből épült oszlop jelentékenyen megesappanna. meg az író népszerűsége, sőt közönsége is.

Aki nevet, az jó ember, aki megnevettet, kedves. Jóakai derűs természete. kedves egyénisége ott van minden munkájában s nem utolsó vonzereje azoknak. Sokat beszél magáról is, képe bevésődött a köztudatba : közvetlen ismerőse olvasóinak, szinte családtag náluk. Milyen öröm, ha egy ilyen szeretetreméltó, derűs, kellemes, szép ember benyit hozzánk és beszélgetni kezd velünk. Mert Jóakai beszélget olvasójával. Mintha kézen fogva vezetne ki a mezőre, mesét mondva mindenről, ami szemébe ötlük : ott a fűszálon tündérek lovagolnak, törpék hancúroznak a csalitban, a vízbe zuppanó béka elátkozott királyfi, az a piros virág vérfolt helyén nőtt . . . Oh, milyen jó gyermeknek lenni, okot nem fürkészni, következménytől nem félni, képzelődni, csodákban hinni, valakire hallgatni, — aki költő.

Amint könyvei egymás mellé gyűltek, élet-mű alakult ki belőlük, melyet egységbe fűznek írójuk jellemvonásai. Ebben múlja felül azokat a bőtermő regénygyártókat, akikkel

termékenység dolgában össze szokták hasonlítani: azok a valóságot negélyzik, Jókai költő, akinek külön világa van, s ennek saját levegője. Az ő világában nem akadunk össze a szenvedélyek félőrültjeivel, büntetlen gonoszokkal, az elaljasult emberi természet szörnyetegeivel, többnyire fiatal emberekkel találkozunk, kiket nem gyötörnek kétségek, hanem bizalommal néznek az életbe, a szegénységet megszépíti elégedettségük, munkájukat a siker reménye. Érzéseik tiszták, vágyaik nemesek, eszményekért élnek. Ezért lelkesülnek érettök a fiatalok, ezért jó olvasmányok munkái az ifjúság kezében. Ki nem akarná hinni, hogy az elmúlt idők jobbak voltak a jelennél, ez a zálog, hogy a jövődő megint szebb lesz; ki ne hallaná szívesen, hogy az emberek jók, nemesek, akiket érdemes szeretni, hogy a társadalom nyomorúságait megorvosolja a gondviselés, az emberi okosság vagy a jószág. Az ilyen suggestio nem gyógyít szervi betegséget, de a lélekét és kedélyét igen.

Ez a világnézet is vonzotta hozzá az olvasók tömegét. Ő előtt nem volt ilyen népszerűség, könyvek nem értek ennyi kiadást, mint az övéi, nem forgatták azokat annyian. Kéthárom évtizeden át termékenysége egymaga egész irodalommal ért föl. Hívei folyvást elég olvasnivalót találtak az ő könyveiben, kifogyhatatlan változatosságát nem únhatták el: ez magyarázza hosszú egyeduralmát. Kibővítette az olvasó-közönség körét; könyveit olyanok is olvasták, akik más könyvhöz nem szoktak: egy hortobágyi karámban is számos kötetére akadt. Neve és munkái a külföldnek is sokszor eszébe juttatták, hogy a magyarság él, hogy tehetséges és művelt faj.

Termékenysége, hosszú egyeduralma mellett nem csoda, ha a nemzet egy időre eltelt munkáival s másféle italokra szomjazott. De jobb munkáihoz vissza fognak térni újra, meg újra, mint a forrásvízhez, mint a mesékhez.

A maga korának fiatal íróit bűvkörébe vonta, hatása érzett első munkáikon. Későbbi fiatal írók, mindenáron újat keresve, a naturalismus országútján indultak, sokszor a romantikához hasonló túlságok között a valótlanág másik végletéig jutottak. Jókai iránya, a képzelet korlátlan csapon-

gása, a mai komoly, tudományokon nőtt világba alig térhet többé vissza, de műveinek mostani feltámadása, a közönség hajlamán keresztül, utat mutathat tisztább érzések, neme-
sebb életfelfogás felé és ez javára válhatik irodalmunknak.

Javára válhatik az olvasóknak is. Ha az ötvenes, hatva-
nas években a nemzet szívesen menekült a szomorú valóság-
ból Jókai regényeihez : — most is keserves idők járnak, me-
lyek elől jó néha elhúzódni a képzelődés félhomályába. A mult
században ezeken az emberszerető, biztató regényeken ko-
moly, derék, tettvágyó, munkabíró nemzedék serdült fel, —
reméljük, most is ilyen új nemzedéket nevelnek.

VOINOVICH GÉZA.

LÉVAY JÓZSEF UTOLSÓ VERSEIBŐL.

— Rögtönzések, forgácsok.¹ —

Éjjeli gondolat.

Ha majd a föld alá
Költözködöm, rólam
Akkor se beszéljen
Hétköznapi szólam,
Vont szemű bírálat,
Vagy léha dicséret.
Bár fülemhez akkor
Már egyik sem érhet.
Síromon éltemet
Tudom nem felejtí,
A természet egy-egy
Fűszállal jelenti.

1910. április 11.

Apródonkint.

Mintha fátyol szűrné a levegőt,
Nem látok át rajta, mint azelőtt.
Lombok közt nem nekem zeng a madár,
Meg nem hallom, párjával zengi bár.

¹ Lévay Józsefnek 1909 óta írt, de még össze nem gyűjtött költeményeit, valamint egyáltalán kiadatlan apró rögtönzéseit születésének százados évfordulójára most adja ki a Kisfaludy-Társaság.

Óh! természet! áldott édes anyám!
Te sem gondolsz már mint hajdanta rám;
Amit adtál, pedig adtál bőven,
Apródonkint visszaszeded tőlem.

1915. június.

Érzés, gondolat.

Nálam egy-egy érzés,
Egy-egy gondolat
Fel-feltűnik most is,
De már nem mulat,
Ajakán egynek sincs,
Nincs egy árva szó,
Nem állandó vendég,
Csak átutazó.
Mint vándormadár, mely
Érzi a telet,
Gyorsan átrepülget
Ősz fejem felett.

1915. október 17.

Mélázás.

Elmélázgat az öreg ember,
Ha otthonról kilépni sem mer:
Csak a szem, csak a fül, meg a láb
Maradt volna már meg legalább.
S egy kis jó kedély és egy kis jó gyomor:
Mindjárt nem lenne az élet oly komor,
E hamar eltűnő derült állapot
Megaranyozná a lenyugvó napot.

1916. május 18.

Tévedés.

A mit Arany kívánt régen,
A sors mind megadta nékem :
    «Egy kis független nyugalmat,
    Melyben a dal megfoganthat,
    Árnyas kertet, nyájas fészket,
    Hová múzsám el-elnézett».
Adott hozzá egyéb jót is,
Reményem fölött valót is :
    • «Példás vidám öregséget,
    A mit kezdtem, abban véget.»
A sors mindezt Aranynak szánta,
De tévedésből rám ruházta.

1916. július 30.

Önvád.

Akarva és szándékosan
Okoztam-e keservet
S tettem-e kárt valakinek,
Melyet szememre vethet?

Nyugodt vagyok ; néha mégis
Gyenge önvádat érzek,
Ha rég elmúlt hosszú időm
Apró tükrébe nézek.

Ember valék : járva, kelve
Meg-megbotlottam én is,
Most már jóvátenni késő,
Akármint szeretném is.

1917. május 7.

Cseppek.

Ha nem csordúl, cseppen ;
Nincs már öröm ebben,
Azt nem is remél
Az elfáradt elme
S a Múza kegyelme
Csak apró cseppekben
Jelenti, hogy él.

Villanó ötletek,
Röpke sóhajtások,
Egykori dús törzsből
Csenevész hajtások.

De sivár jelenért
Ne emelj panaszt,
Alkudj' az idővel
S inkább szép multadnak.
Virágos leplével
Takargassad azt.

1918. ápr. 19.

UTOLSÓ GYÓNÁS.

— Lombard-velencei királyság, 1848. —

(Dante Gabriel Rossetti.)

A partvidéki lombard pórleányok
Harisnya-kötőikben tört viselnek,
Mert tudják, hogy halálos gyűlölet
Ébredhet bennök más leány iránt,
Vagy osztrák kérheti szerelmöket.
Én ily kést vettem néki : a nyele
Szarú és gyöngyház volt.

Maga, Atyám.

Nem sejtheti, mi minden járt fejemben,
Hogy aznap mentem, találkozni véle,
Utólszor — szólt — az utolsó napon ;
Se nem tudhatja, mily nagy szerelemmel
S reménytelen reménnyel vártam akkor,
Hogy változik majd s visszajő velem ;
Ah ! s mindenütt, minden pontján az útnak,
Mit jól ismertünk, új meg új alakban
Tünt elibém : amilyen azelőtt volt.
S e sok alak oly sűrűn vett körül,
Hogy rémlett, el akar kísérni mind
Légyottomig, hogy szót emeljen értem
A lány előtt, ki úgy megváltozott.
Ha mindezt tudná, amit sohse tudhat :
Oh akkor tudná — és csupáncsak akkor —
Hogy Isten nékem megbocsáthat-é ?
... Amit lehet, elmondom, ha jöjlek.

Falusi búcsun mentem akkor át,
S gondoltam üres kézzel hogy ne jöjjek,

Viszek majd holmi kis ajándokot.
 Gondoltam : vagy lesz majd szerelmi zálog,
 Vagy (Isten mentsen!) lesz majd búcsu-émlék.
 Ott vettem azt a kést, melyről beszéltem.

S még aznap, egy pár óra múlva, láttam
 (S már bizton!) hogy búcsú-émlék lesz az.
 Előtte álltam végre ; nem beszéltem,
 Csak néztem bosszus arcát ; és a tenger
 Fülembe zúgott mindenféle szót,
 Mikkel, ha meg bírnam jegyezni őket,
 Még meg lehetne változtatni szívét.
 ('sak percig tartott. A következőben
 Messzibbnek látszott arca, mint a tenger
 Legvégső sávja ; s azt hittem, ha szól most,
 Tán meg se hallom . . . Mindent tudtam akkor,
 Hogy ottan álltunk Illjo fövenyén
 S ránk hullt a dombok első, gyenge árnya.

«Fogd», szóltam, odanyujtva azt a tört
 (A nyele fénylett reszkető kezemben),
 «Fogd s tartsd meg emlékül», mondtam neki
 Nem is biccentett, még szeme se mozdult,
 A lába sem szünt a földön topogni . . .
 Csak félretolta késem s kacagott.
 Ön hallja szómat, de nem e kacajt.
 Ám Isten hallá . . . Számba veszi-é ?

Más volt az, mint az az édes kacaj,
 Mely akkor tört ki gyermeki szívéből.
 Tizenegy év előtt, mikor először
 Akadtam rá a dombon s szétterültek
 A meleg pázsiton hajfűrtjei.
 Amint közülök felnézett szemembe,
 Mely az övébe mélyedett. Ilyennek
 Festhették vón' az égi Kisdedet,
 Ki oroszlán s bárány közt járt utóbb.

Pár éjen át el voltam bujva akkor,
Fáradt, beteg, meg éhes. Szava hát
Először úgy csengett, mint lomb ha suttog,
Vagy mintha légi hang hívná nevem ...
Emlékszem, mellé ültem ott a lejtőn.
S úgy tetszett nékem : a világ kihalt,
Vagy sosem élt tán : úgy magunkba' voltunk.
Elmondta hogy szülői «messze mentek».
Előbb azt hittem úgy gondolja : sírba.
De kérdésimre ismét rám tekintett,
S azt mondta : megcsókolták tegnap este
Hosszan, meg sírtak, megrikatva őt is,
Odadták néki minden kenyerek.
És aztán mentek fölfelé a dombon.
Min akkor ültünk, s befelé haladtak
A nagy, rőt fénybe. «Így volt, szólt a gyermek,
Hogy idejöttem ; s este, ha a fényből
Megint kilépnek, mint tegnap beléptek :
Így várom csókkal őket». S nevetett.

S eszembe ötlött, éhinség van ott,
S hogy egy hónapja, mikor arra jártam,
A város minden temploma előtt
Nyüzsgött a koplaló ; a kenyeret
Az osztrák zsandár mérte súly szerint.
S hogy nők, akikről tudtam, hitvesek
S anyák, az utra álltak, kiabálva :
Hogy férjük hogyha nem mer gyermeküknek
Kenyeret *lopni*, itt kószálnak ők majd
És megkeresik ők! — Szántam szegénykét,
Mert minden arra vallott, hogy szülői
Inkább a véletlenre — embereknek
Vagy az egyháznak irgalmára — bízták.
Semhogy szemök előtt asszon le teste.
S anyám szavával szólított meg Isten :
Sok régi kép, tárgy, hang tolúlt elémbe,
Feltámadott egész gyermekkorom ...
Elvittem hát magammal.

Ifju voltam,
 Még nem kész férfi. De az ügy, melyért
 E sebet kaptam, melytől meghalok,
 Szerzett néhány sebet már akkor is.
 Magamban éldegéltem, úgy ahogy
 Bujkáló üldözöttnek élni kell.
 Nehéz volt, biztonságban őrzeni
 Egy gyermeket ; így nem volt bizton ő sem,
 S számomra is kettőzte a veszélyt.
 De tudtam, Isten megsegít.

Bocsánat,
 Atyám, ha pihenek. Azt gondolom,
 Olyasmiről is szóltam, amiről
 Nem kellett volna szólnom, ügyebár ?
 De föl se bírja fogni, mind e dolgok
 Mily tisztán állanak elmémbe' most is,
 S miként unszolnak, hogy csak mondjam őket.
 Olyan a multunk, mint napszálltakor
 Az ég : legtisztább, hol legtávolabb van . . .

Azt már beszéltem, hogy' vetette meg
 Bucsú-émlékem és hogy' nevetett.
 A nőknek nevetése néha más-más.
 Az égből is nevetnek, azt hiszem.
 Az éjtszaka álmomban belenéztem
 Az Úr kertjébe ; nők járkáltak ott is,
 Akiknek képét templomokba' láttam,
 Lefőstve, sok-sok gyertyafény között.
 Egymás felé hajlongtak erre, arra,
 Eljátszogatva, és láng-gyűrű rezgett
 Aranyszínű, hosszú hajuk fölött.
 S ha lehajoltak, lejjebb szállt az is,
 S emelkedett is a fejökkel együtt ;
 És akkor enyhe szellő fútt közébük,
 Minthogyha ablak nyílt ki vón' az égből,

Hogy onnan áldja meg az Úr világunk',
 Mielőtt elmerül (mert álmod az volt,
 Hogy elmerül, s már csak mint fáklya üszke
 Világít fenn a nap). S e szél-fuvástól
 Reszkettek a láng-gyűrűk, falevélként.
 És mind az üdvözült nők összeálltak,
 Minthogyha hang szólítaná meg őket,
 És hátravetve holló-fürtjeik,
 Tapsoltak, s mind egyszerre nevetett —
 Olyan erős volt égi örömük,
 Hogy ím megáldja Isten a világot . . .
 És ekkor fölriadtam, szertenéztem,
 S ott láttam most is őt, hosszú haja
 Kétoldalt leszorítva ; s nevetése
 Végezte be a szent nők nevetését.

Mert mindig, hogyha látom őt, nevet.
 De kísért gyermek-nevetése is
 (Mint élet, szemben a holt borzalommal),
 Ahogy kislány korába' kacagott,
 Tetőm alatt . . . Mielőtt végzenék,
 Elmondok egyet-mást e korrul is.

Egyszer — még gyöngéd, vidám kisleány volt —
 Valamit hoztam néki városunkból,
 Mi tán a legelső ajándokom volt :
 Egy szárnyas Ámort (színes üvegárút),
 Aranyozott nyíl s fáklya a kezében.
 Ő megcsókolta azt is, engem is,
 S kíváncsi volt, mért van szeme bekötve,
 Mért van nyila s mért vannak szárnyai.
 S elmondtam néki, amit Cupidóról
 S Vénusról tudtam — furcsa ősz regéket.
 S mikor hallotta, hogy az szab irányt
 A férfi- és a női szerelemnek :
 A fejét rázta és csodálkozott :
 «Ej-ej, mormolta, annyira erős,
 Holott énnálam is még gyerekebb!»

Majd arra kért, szögezzem fel a falra
 Ágyával szemben ; majd meg azt kívánta,
 Engedjem, hogy maga szegezze föl,
 Mert *néki* adtam, s mert ő szereti,
 S az ráhat majd, hogy jobban szeret engem,
 Ha ugyan annál jobban tud szeretni
 A nő, minél idősb lesz. Ám neki
 Az a hely a falon nagyon magas volt :
 Hát én tartottam fel a karjaimban ;
 S ahányszor félrecsúszott kerti késém,
 Mit kalapácsul adtam a kezébe,
 (S megesett sokszor) mindig nevetett
 És összecsókkolt. De vigsga közben,
 Éppen mikor már fenn volt a szobor,
 Lebillant s száz cserépben földre hullt.
 S ahogy esett, szegényke fölsikoltott,
 Mivel kezébe fúródott a nyíl
 És megvérezte. Köny lett a kacajból.
 «Oh, szóltam, békötözve kis kacsóját,
 Hogy énmiattam vérzel legelőször,
 Ki úgy szeretlek !» S csókkal borítottam
 Az ujjacskáit s lefektettem ágyba.
 De ott is sirt még : «nem, mert fáj», zokogta,
 «Hanem szegény kis Ámorért, mit adtál!»
 Ezt mondta és magát álomba sirta.

Más is eszembe jut, későbbi élmény . . .
 Ama legzordonabb időkbe' történt,
 Hogy zárt kastélyban, tiszta székben ülén
 A gaz Metternich vértócsák fölött
 (Kárhozzék lelke s örököltü férgek
 Hizhassanak meg teste kínjain!)
 Az évenkénti párszáz áldozatból
 Havonta fölfalt harminc-negyvenet.

Ép akkor azt tiltotta kapzsisága,
 Hogy a szegények elvegyék a rossz sót,
 Mely télen, az apálnak idején,

A parti kőszirtekre odaszárad.
 Hallottam itt-ott pár lövést az utcán,
 S dobajt. mint hogyha lovasság rohan.
 S mikor ő látta, kifutok a házból,
 Vállamon puskám és övembe' töröm,
 Lesímitotta a hajam s mosolygott,
 Hogy oly bátran megyek; nyakamba ugrott
 S megesókolt. Gyermek volt még, ám a csókja
 A harc füstjében is még számon égett...
 Mert most, hogy folyton véle voltam együtt,
 Megváltozott az első vonzalom,
 Mely apai, vagy tán testvéri volt —
 Miként imádság lesz szent gondolatból,
 Mielőtt tudnók. Akkor vettem észre
 Először ezt, mikor vadász-utamról
 Fáradtan tértem egyszer hajlokomba
 S ő kenyeret hozott elém s gyümölcsöt,
 És a pallóra, lábaimhoz ült,
 Hozzám simulva. S hogy éreztem aztán,
 Édes feje az alacsony ülésből
 Olyan magasra ér. hogy szívemen van :
 Felé fordultam s néztem, néztem őt...
 S először vettem észre, mily sudár ;
 És oly erősen dobogott a szívem
 Arca alatt, hogy attól féltem, ő is
 Csodálkozik majd s kérdi majd okát ;
 Hát szóltam, keljen föl s egyék velem.
 S hogy visszaemlékezve s számba véve
 Az esztendőket, rájöttem, hogy ő már
 Tizennégy éves s megmondtam neki :
 Rám nézett oly szemekkel, mint az ég
 S a tenger néz, ha szürke őszi nap van,
 Áthúzta hosszú két kezét haján
 S kérdezte, asszony-é már ? s nevetett.
 S hogy közbe lehajolt, élémbe csillant
 A domború mell két félgömbje is,
 Liliom-bimbókként a vitztükörben.

Igen, hadd gondolok rá ily alakban ;
 Mert így a képe nem olyan, Atyám,
 Amilyen akkor kísért, ha ön elmegy . . .
 Szájától holt is éledt volna tán :
 Az alsó ajka beljebb állt, mikéntha
 Önnönmagával vágynék csókolódzni.
 Az arca mindig sápadt volt, mikéntha
 Az ember tóba néz ; és még növelte
 A sápadtságát dús, sötét haja,
 A tömött fürtök, mik arcát beszegették,
 Mint holdfényt szeg be barna felleg éje.
 Nyaka a törzsén úgy ült, mint a fő-ág
 A fasudáron. S mint az ágon ül
 Az évnek büszke dísze, a virág :
 Karcsú nyakán úgy ült csodásan arca —
 Éj és nap együtt. Gyors-beszédű volt,
 Csak az utolsó szókat húzta kissé.
 És ujja vége, mely szép gömbölyű volt,
 Kissé odatapadt, ahova nyult,
 Osztt' visszahúzta pillantás alatt.
 És nagy szemében, mely olykor zavartan
 Forgott az ideges szemhéj alatt
 S ijedten, legkivált ha szólni készült :
 Megvolt a vígság rejtett kútja is,
 Mely a sötét, hosszú pilliák alól
 Kitört, ha nevetett — miként madárka,
 Amely a víz s a szomszédos falomb közt
 Rémulten repdes, míg a fénybe nem jut.

Komor lakótárs voltam én biz akkor.
 Bárhogy szerettem őt. Itália,
 A könnyező kétségbesett anya,
 A fiai erős karját kívánta,
 Hogy arra támaszkodják, s kezöket,
 Irtsák előle a méreg-sövényt,
 Juthasson el magános útra ő is.
 S én inségéhez szabtam árva éltem,
 Mit büszke voltam néki fölajálni,

Mint egykor az apám is. Nékem ez lett
Játékom, ez szerelmem, bosszuvágyam —
Minden, mitől a férfi vére pezsgphet.
Azt hittem olykor, minden más csak árnyék,
S csudáltam, más lét *mustra* hogy' lehet,
S hogy' nézhetik időtöltésnek azt is !

Tudom, hogy akkor a leány előtt
Szemem olyannak tünt fel, mint a lelkem :
Két tetszhalál-kút, mely életre vágy.
S bár máskülömben nékem ő parancsolt,
Emlékszem, egyszer ilyen kedvbe' voltam,
S mert ő köröttem ugrált és nevetgélt :
Majdnem megszidtam. S erre ő letérdelt
És a mellemre téve két kezét,
Egy dalt dalolt. Vajjon könny ez szememben?
Pedig már rég nem sírtam semmiért.
Azt hittem, azt a dalt rég elfeledtem,
S most, hogy beszélek róla, visszacseng.
Aféle gvarló rímű, szimpla nóta,
Minőt vak koldus kántál, míg ebe
A tányért tartja, s a gyerekesapat
Jobb mulatsághoz fut mellőle ... Ez volt :

És szólt a szép nő,
A könyje folyván :
«Nem mozdul a csillag
A mennyek boltján.
A napnak útja
Az is beh lomha :
Bágyasztó tűzzel
A lelkem nyomja,
S mint ócska tükör,
Mely csupa folt,
Pislákol egyre
A lassu hold.

Nap, hold és csillag
Untat valamennyi.

Nem bánom őket.
S nem vídit semmi.
Karom meg vállam
Bár hófehér is,
Bár irigyelnek
A keblemér' is :
Ah mind e szépség
Mit ér nekem,
Ha már tenéked
Nem tetszhetem !»

És szólt a szép nő,
De már nevetve :
«Kezem újra forrón
Szorítod kezédbe!
Most is szeretsz hát!
Hát mondd ki szépen.
De ne új szavakkal,
De ne bármiképen.
Oh megteszed-é,
Ha akarom,
Hogy mondd ugyanúgy,
Mint egykoron ?»

«Mint visszajön olykor
Pár napra a nyár,
Holott küszöbön van
A tél hava már :
Ugy általad, édes,
— Alig hihetem ! —
Bár őszöm is elszállt,
Zöldül ligetem !»

«Im most ugyanarra
Tanítja az ajkam,
Mint ő maga súgott
Fülembé hajdan !»
S hogy izzó csókok
Lepték a kezét

Nevetve a szép nő
 Igyn beszélt :
 «De mit adjak néki,
 Mit vakmerően
 Már el ne rabolt vón'
 A selma tőlem?!»

Dal ! itt, ez ágyon ! mig *maga* figyel rám,
 S nekem még annyi mondani valóm van !
 De vajjon én daloltam-é ! A hang
 Hangjának tetszett, mint amikor aznap
 Ő zengte ezt, és végezvén a dallal,
 Elvette tőlem s messzibb tolta azt,
 Amivel játsztam azalatt ; az orcám'
 Magával szembe fordította s így szólt :
 «Mi jobb ? a sírás vagy a nevetés?»

De ez bolondság. Hogy' bírnám mutatni,
 Mint izzott bensőm szerelem hevétől,
 Fényesben napról-napra : amikor
 A láng, mely akkor lobogott szívemben,
 Tűz-szárnyat adva néki, évek óta
 A poklok nyaldosó máglyája lett,
 S olvasztva szívem, vad kétségbe ejtett !

De más is jut ma este az eszembe :
 Az hozta rám szörnyű előhadát
 A sok-sok kinnak, mely ma összetépdés.
 Utolsó évi bolygásunk között
 Monzába' laktunk, messze otthonunktól.
 Ha ugyan volt valaha otthonunk.
 Ott gyakran mentem véle be a dómba,
 A hol imádkozott. Egy szobra áll ott
 Szűz Máriának ; márványból faragta
 Valami nagy olasz művész keze,
 Mikor még Máriával trónon ült
 Olaszhon is. És kedvesem a szívét
 Csak ennek tárta volt ki. senki másnak.

Már akkor asszony volt ; s ahogy letérdelt —
 Egy édes arc még édesb arc előtt —
 Úgy tetszett, hogy rokon e két alak,
 S hogy bennök a mi országunk, amelynek
 Ma is csudálja műveit a föld,
 Reámutat a legszebb nőiségre.
 A nap, amelyről szólok, hetek óta
 Az első volt, min a dómig kísértem.
 S nagyon borúsak voltak e hetek,
 Mert akkor tűnt fel rajta legelőször
 Valami érthetetlen nyugtalanság,
 Mely nőtt, mely mássá tette, hidegebbé.

Ahogy beléptünk, a szoborra néztem
 S némán könyörgtem : «Téritsd újra hozzám!»
 És átengedve őt imáinak,
 Megnéztem ama templom büszkeségét,
 A sekrestyében, hol a nap reá süt
 A *vaskorona* ékességire,
 Mely oly rég nem pihent királyi fön,
 S ki tudja, illet fog-e földni ismét?

Hogy onnan visszajöttem, meglepett.
 Hogy imádsági édes Asszonya
 Magában áll ; de aztán távolabb
 Megláttam őt : egy cifra, cicomás,
 Silány német szobornál térdepelt
 S imádkozott. Most léptem hallva, fölkelt
 És egymás mellett távoztunk a dómból.
 Felizgatódtam és szigoru hangon
 Kérdeztem, mért ruházta más szoborra
 Alázatát ? Ugy látszott, rám se hallgat,
 S makacskodik. Majd könnyed nevetéssel
 Így szólt : «A régi Szűzanyánk ? ... Azé volt
 A régiebb vágyam — emezé az új».
 A téren fel-felszökkenő kutaktól
 A gerlek környékezte háztetőkig
 Vizcseppel s tollal volt teli a lég,

És ő, a nevetés után mosolygva,
 Delin haladt tovább, ringó derékkel
 És büszkén tartott nyakkal, a kezét
 Maga előtt lóbálva könnyedén . . .
 S mely oly sokáig nap volt életem utján,
 Az arc most nappal éj lett énnekem
 És minden férfiszem csodálta báját,
 És ő, úgy látszott, szivem áttiporva,
 Egy új világba mén, mely várja már . . .

Ah lám ! sebetől elmém újra háborg.
 Mint villám-rejtő felleg tör a kín rám,
 S a tűz, mit rám küld, égeti agyam.
 Így sebze az az osztrák, kinek arcát
 Illővé tettem a fehér kabáthoz —
 Csakhogy mindkettő vörösszínű lett ;
 Mesterségének ez a szín való.
 Ördög hordat velök fehér ruhát,
 Hogy jobban szembe tűnjék rajt' a vér,
 Amely a poklokig juttatja őket.
 Az ördög így csak végig néz a síkon,
 És mindjárt tudja, hogy mi az övé . . .
 Egy korty vizet kérnék a poharamból ;
 A hangom gyöngül — nem is hallja tán már . . .
 De kell, hogy hallja. Hogyha félreért
 S mégis feloldoz, az áldása bizton
 Égetni fogja lelkem. Ha nem ért meg
 S mégis felold, magáé lesz a nagy bűn,
 Nem az enyém, s a lelke, tudja meg,
 Lelkemmél együtt fog majd lángra jutni.
 Egy festményt láttam, amin lelkek égtek
 S latin igék lógtak ki nyelvükön . . .
 Ilyen lesz végem? Nem, nem, maga, páter,
 Latinul orditozna . . . Ah ! . . . harang szól
 Agyamban . . . Űt az órák Belzebúbnál . . .

Atyám, nem bírom . . . Próbáltam, de látja,
 Nem bírom . . . Hozzáfogtam hússzor is.

S ugyanegy pontig érve, elakadtam.
 Azontúl már csak tördelem a szókat,
 S maga nem érti, amit elbeszélek.
 Azért van ez, mert ő is itt van, itt van,
 Mint amidőn ma éjjel álmaimban
 Facsarta a haját, hogy a sötétség
 Párolgott tőle . . . Mindig nedves az :
 Így hordta folyton, derekára csüngve.
 S mikor facsarta a palló fölött,
 Hallottam ujjá közt szisszenni vérét,
 Úgyhogy felültem ágyamban, sikoltva
 Kétízbe'. s ő mindkétszer nevetett.
 Ne forduljon meg — ott, maga megett áll . . .
 Jaj, húzza jól azt a reverendát,
 Mert ott ül ő — s attól maga megőrül . . .

Illjón a dombok első, gyenge árnya
 Fekete meg vörös homokra hull.
 A fekete ilyen volt akkor is,
 Midőn beszítta, mi aznap reáfolyt,
 És a vörös alig sötétedett . . .
 Ma éjjel is ott állottam vele
 S ugyanilyennek láttam a fővenyt . . .
 De mit beszéljek még? Atyám, miképen
 Értessem meg magam? Nem tudja azt,
 Mi szörnyü lélek lakozik a nőben,
 Ki egy nap elfelejti azt, mi régi,
 S az újon csüng; felejti, mit a férfi
 Sosem felejt, s magát a férfit is . . .
 Nem is bírom föltárni érthetően,
 Mint támadt az a változás közöttünk.
 Űres-szívűen nézett rám olyankor,
 Mikor szívem övéle volt teli.
 S én szívem minden zugát átkutatva,
 Hiba után, mindig csak azt találtam:
 Övé az, mint a régi jó időben . . .

Ön mit szeret? A mennyet? Tegye föl,
 Hogy az öröklét első éviben

Az Úrnak minden üdve- s örömével
 Borúl az ön fölé ; s midőn a lelke
 Legjobban átalolvadt belé
 És mindene Őnéki zeng zsoltosmát :
 A menny olyanná lesz, minő a tó,
 Mely egykor az ön képét verte vissza,
 De most azt elsülyeszti s mitse láttat,
 Vagy mint egy elvarázsolt Nap, mely önnek
 Ellopja árnyékát s mégis ragvog.
 Hogy' tűrhetné el? Nem üvöltne-é
 E szem előtt, mely önre nézve vak,
 E fül előtt, mely önnek már siket :
 «Úristen ! Hát maradt más társaságom,
 Mint a pokol?», míg e szó elragadja
 Mint forró szélvész és leszívja önt
 Gyehenna-tűzbe . . .

Így állottam aznap,
 Mikor üres szive a házam is
 Űresen hagyta, és én azt se tudtam,
 Mért ment el, azt se, hogy hová, se azt,
 Hogy' bukkanjak rá? S így állottam aznap,
 Midőn, imámra. elém szállt utolszor
 És még a menny is sápadt a haragtól,
 A menny is gúnyolt abban a kacajban . . .

Oh édes, édes . . . Vagy csak szellemed volt,
 Mint az, mely most kísért? a félelem-
 S a gyűlöletnek két iker-alakja?
 Enyimnek foglak-é megint találni,
 Föltámadáskor? . . . Ah, bár lángban égjünk,
 Még édes vón' az is, hacsak megint
 Úgy szólanál, mint gyermek-búdban egykor :
 «Nem mintha fájna — semmi ez a fájás,
 De sírok a szegény kis Ámorért,
 Eltört Szerelmedért !»

Mondtam, mi történt
 Utólszor amaz utolsó napon,
 Melyen a tenger partján összejöttünk?
 Szent ég! . . . De mindegy . . . elmondok ma mindent.

Félúton, ép mikor azon a búcsun
 Megálltam, vásárolni azt a tört:
 Két istenverte patkány járt a téren,
 Akikről tudtam, kémek, vér-kufárok.
 A nap még el nem mult; még három óram
 Becses volt; néztem hát, hogy merre bújjak.
 Egy mázolt arcu vén komédiás
 Bűvészkedett lármásan egy tömegben.
 Tudtam, hogy névről bizonyára ösmer,
 Hát hozzá fúrakodtam, súgva néki,
 Ki s mi vagyok s milyen veszélybe' forgok.
 Ő, mintha holmi trükköt produkálna,
 A bódéjába tolt; s mikor kijöttem,
 Bohóc-ruhába' voltam és kifestve.
 Félórahosszat én adtam kezéhez
 A billikomjait meg a golyóit
 S lóbáltam a fővényes zsákokat,
 Hogy tágasb legyen a gyűrű körötte.
 A kémek odajöttek, nézelődtek,
 S hogy megriadt érzékim egyre jobban
 Figyeltek hangra, képre: ím fölöttem
 Egyszerre csak egy nő kacajja cseng . . .
 Fölnézek: hát egy barna-vállu céda
 Hajol ki egy bor-ágas ablakon.
 Egy férfi jött megette a szobába,
 S megkapta karjait; ő visszafordult
 És akkor tört ki abb' a nyers kacajba.
 Hogy az esókokkal falt a nyakát,
 És tarkójára a bor-ág kuszott

És három óra múlva, mikor ő,
 Kit látni mentem annyi vész között,
 Kacagott újra — ezt már elbeszéltem —

Az élet bennem halállá meredt,
Mert azt gondoltam, ugyanúgy kacag most,
Mint ott, a búcsun . . . Csak nemrég szökött el ;
De amivé lett, avvagy lehetett vón'
(Ezt nem tudom, erről egy szót se szólt),
Mindaz benn csengett abban a kacajban . . .

Nem mondtam-é e sok idő alatt,
Nem mondtam-é el, mi történt, Atyám.
Mikor kínáltam néki azt a kést,
Legyen emléke tőlem, ki szerette,
S ő kacagott? Ezt még nem mondtam el!

«Fogd», szóltam újra, «fogd és tartsd meg ezt !»
. . . És tűz csapott rám, égetvén kezem.
S a tűzből vér lett, s minden körülöttem
Egyetlenegy vörös vakságba fült :
S úgy rémlett végül örvénylő agyamnak,
Hogy ő, vagy én, vagy minden vérezik.
Vagy holtra ég . . . S egyszerre ott találtam
Lábamnál fekvé, s tudtam, hogy ledőftem,
S még láttam, hogy tekintett rám, elesve . . .
Mert mostan, úgy ahogy mondtam neki.
Immár valóban *fogta* törömet,
Mely mélyen a 'szívébe' volt : s füzője
Kéblébe hagyta folyni a fövenyt.

És most is *fogja* --- látja, úgy-e bár! —
A nedves ujjak és fürtök között
Még fogja töröm, mely szívébe' van.
Mert nézze csak, mikor a keze mozdul,
Még látni a szarú- s gyöngyház-nyelét . . .
Partunkon illet hordanak a nők
A harisnyájuk kötőjébe dugva . . .

Atyám, végeztem. Lám, most fölesavarja,
Oldalvást, sűrű, hosszú hajzatát :

Még végig nedves, de nem változik,
Épúgy, mint az a hely Illjo homokján . . .

Elmondtam mindent. Szóljon most hamar,
Hogy mit remélhetek? Mert nézze, lassan
Kihúzza törömet . . . már csak mosolyg . . .
Alig mosolyg már . . . Ám én nemsokára
Hallom nevetni majd, ha fölmutatja
Az Úr előtt a bíborszínű pengét !

Angolból fordította

RADÓ ANTAL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ALAPÍTÁSÁNAK SZÁZADOS ÜNNEPE.

A M. T. Akadémia ez évben, november 3-án ülte meg azon nap évfordulóját, melyen száz évvel ezelőtt gróf Széchenyi István megvetette ez intézet alapját. E nap történetét, számos egykorú tanú előadása alapján, e folyóirat legutóbbi számában hitelesen előadta az Akadémia főtítkára. Az Akadémia százados munkásságára való visszatekintést, történetét és vezérlő eszméit mintegy beszámoló-képpen ismertette Berzeviczy Albert elnök megnyitó beszéde, mely itt következik:

Ma száz éve öltött az Akadémiánk megalapítására irányuló törekvés a legnagyobb magyar, gróf Széchenyi István nemes elhatározása s megnyilatkozása által határozott és végleges alakot. A létesítését kimondó törvény két évvel később szentesítettett, a szervezés öt évvel később nyert befejezést, amikor az Akadémia munkássága is megindult, de mi szokva vagyunk — és pedig helyesen — ezt a korábbi időpontot tekinteni az Akadémia születésnapjának, annál inkább, mert így még szorosabban csatoljuk Akadémiánk történetét a Széchenyi dicső nevéhez.

Összes ülésünk már 1924 januárius 28-án elhatározta, hogy ezt az évnapot ünnepiesen fogja megülni, és pedig nem csupán egyetlen ünnepély ihletes, de gyorsan múló perceivel, hanem egy sorozatával az előadásoknak, melyek Akadémiánk száz éves működésének minden ágát egyenkint fölkarolják és megismertetik s melyeket összegyűjtve fogunk kiadni, hogy így százéves tudományos munkásságunkról a nemzetnek lelkiismeretesen számoljunk.

Már eddig, a jelen év folyamában több akadémiai ülésen hallottunk előadásokat, melyek az Akadémiánk történetével válhatatlanul összeforrt nagy férfiú korszakos működésének különböző oldalaival s alapítói tetteivel is foglalkoztak.

Megbízást adtunk arra leghivatottabb tagtársainknak, hogy mutassák ki intézetünk hatását a lefolyt évszázad alatt külön-külön a magyar nyelvtudomány, a magyar irodalom és költészet, a classica philologia, a képzőművészet és művészettörténet, a zeneművészet és zeneirodalom, a történettudományok, a jog- és államtudományok, a közgazdaságtan és pénzügytan, a közgazdasági és pénzügyi politika, a statisztika, a philosophiai tudományok, a földrajz, a biológiai és orvosi tudományok, a növénytan, zoológia, ásványtan, földtan, a műszaki tudományok, a physika, matematika és kémia, a mezőgazdasági és erdőgazdasági tudományok fejlődésére. Ez ismertetések első ketteje mai ünnepi gyűlésünkön kerül bemutatásra.

Mai ünnepi gyűlésünk bevezetéseül megkoszorúztuk gróf Széchenyi István cenki sírját, soproni és budapesti szobrát, úgyszintén koszorút helyeztünk az Akadémiánk megalapítása körül halhatatlanul érdemesült József nádor emléksobrára.

Mai ünnepi közülésünkre meghívtuk Magyarország főméltóságú kormányzóját, nemzetgyűlését és kormányát, a Magyarországon honos fenséges kir. hercegeket és hercegnőket, az ország összes magas egyházi, katonai és polgári méltóságviselőit; meghívtuk továbbá tudományos intézeteinket és társulatainkat és meghívtuk a külföld mindazon társintézeteit, fennhatóságaiikkal együtt, melyeknél jogosan föltételezhettük, hogy meghívásunkat szívesen fogadják, s az ünnepélyünkről kiküldés alakjában megemlékezett nemzetek itteni hivatalos képviselőit is.

Szerencsém van jelenteni, hogy meghívásunknak megfelelő a következő külföldi tudományos intézetek küldtek ünnepélyünkre megbízottakat: ¹ Németországból a berlini tud. Akadémia képviselőjében eljött dr. Max Rubner titk. tanácsos, tanár, a göttingai tudományos Társulat képviselőjében dr. Hans Stille tanár, a müncheni tud. Akadémia és a német Akadémia képviselőjében dr. Eduard Schwarz, titk. tanácsos.

¹ A diplomatiiai szokásnak megfelelően az országokat francia betűrend szerint sorakoztatjuk.

tanár és a lipcei tud. Akadémia képviselőjében dr. Filipp August Becker tanár. Ausztriából dr. Emil Schneider szövetségi közoktatásügyi miniszter és dr. Oswald Redlich udv. tanácsos, tanár, a bécsi tud. Akadémia elnöke. Bolgárországból a sofiai tud. Akadémia képviselőjében dr. Schischmanoff tanár, volt közokt. miniszter. Észtországból Hugo Rahanägi tanár, vallás- és közokt. miniszter. Finnországból Emil Setälä tanár, közokt. miniszter és dr. Yrjö Wichmann tanár, a finn Akadémia elnöke. Franciaországból mint a kormány és az Akadémiák képviselői megjelentek: Georges Charles Lecomte, az Academie Francaise tagja, Jean Perrin, Gust. Adolphe Fougères és Raymond Thamin tanárok, az Institut többi Akadémiáinak tagjai. Végül Lengyelországból Jean Michel Rozwadowszky tanár, a lengyel Akadémia elnöke és Jean Dabrowsky tanár, ugyanazon Akadémia tagja.

A távolmaradottak közül meghívásunkra már eddig is többen szívélyes üdvözlettel válaszoltak.

Akadémiánk nevében szívem mélyéből fakadó hódoló tisztelettel üdvözlöm meghívásunkra megjelent magas vendégeinket: üdvözlöm meleg rokonszenvvel és örömmel a külföldi és hazai tudományos intézetek és társulatok érdemes képviselőit s különös elégtétellel emelem ki kiküldöttjeik általi megjelenését vagy levélbeli megemlékezését oly nemzeteknek is, amelyekkel a világháború alatt ellenséges lábon állottunk s amelyekkel most békésen összefogunk és egyetértünk a tudomány közös szolgálatában.

Mélyen Tisztelt Ünneplő Gyülekezet!

Az alapítás száz év előtt végbement tényét előzményeivel és körülményeivel együtt ismertetni fogja főtitkárunk mai rövidebb s később közléteendő terjedelmesebb jelentése s azt, főkép Széchenyi ténykedése szempontjából, az Akadémia megbízásából már egyszer részletesen leírta néhai Szász Károly társunk, a Széchenyi-szobor leleplezése alkalmából 1880-ban megjelent «Gróf Széchenyi István és az Akadémia megalapítása» című könyvében. Megnyitó szövegem keretében nem lehet föladatunk Akadémiánknak bármi rövidre fogott történetét adni, csupán néhány különösen jellemző vagy emlékezetes vonás és tény említésére szorítkozom.

Széchenyi szeméi előtt, mikor az alapítást megindította, kétségkívül elsősorban nyelvművelő intézet létesítése lebegett; ezt a szempontot domborította ő ki s védelmezte az ellenkező felfogással szemben elnöki beszédeiben is és e szempontot Akadémiánk közel száz éves működésében soha szem elől nem tévesztette. Azonban, hogy már az első szervezéskor, az alapítókkal egyetértve az összes tudományágak, sőt a szépirodalomnak felkarolása is tervbe volt véve, mutatja az alapításról szóló 1825—27-iki XI. t.-cikk, mely «a honni nyelvnek nem csak terjesztéséről, de egyszersmind annak minden tudományok s mesterségek nemeiben lehető kiméveltetéséről» mint feladatról szól: mutatja, hogy már az első szervezet, vagyis alapszabály hat tudományos tályt ölelt fel, és pedig a nyelvtudományt, philosophait, történetírást, matematikait, törvénytudományt és természettudományt s hogy már az első szervezéskor a nyelvtudományi és egyéb szakosztályokba összes akkor működött nagy költőink: Kisfaludy Károly és Sándor, Vörösmarty Mihály, Kölcsey Ferenc, Berzsenyi Dániel és Kazinczy Ferenc beválasztottak.

Ennek az eredeti tervnek megfelelően — bár utóbb egyszerűsített, három osztályra szorítkozó szervezettel — Akadémiánk igyekezett a tudományok összes ágait magyar nyelven minden rendelkezésére álló eszközzel művelni és fejleszteni. az egyes tagjaitól eszközölt kutatások, kísérletek és tanulmányok eredményeinek bemutatásával és megismertetésével, jutalmak kitűzésével és osztásával, kiküldésekkel és megbízásokkal, tudományos vállalkozások támogatásával s főképen oly művek, különösen forrásművek kiadásával, melyeknek közzététele a magánvállalkozástól nem várható. A szépirodalom terén Akadémiánk munkássága szükségszerűen csak pályázatokra és bírálatokra szorítkozhatott s e téren számos alapítói rendelkezés lelkiismeretes végrehajtása közben csak nagyon is éreznünk kellett az idők és viszonyok változását, amely magával hozza, hogy mai nap nyílt pályázatok nagyobb irodalmi becsű alkotások feltűnését alig eredményezhetik, sőt inkább csak illetéktelen próbálkozások elbírálásának terhét hárítják Akadémiánkra; miért is a pályázati eljárásnak az alapítók szándékának tiszteletben tartásá-

val való módosítása annál inkább kell, hogy gondoskodásunk tárgya legyen, mert a régi alapítványok jövedelmeinek elértéktelenedése következtében az Akadémia úgylis egyéb anyagi eszközeit kénytelen a kiszolgáltatandó jutalmak kiegészítésére fordítani.

Tudós társaságunk mindig teljes tudatában volt és van annak, hogy a tudomány az emberiség közjava, melynek előmozdítása az összes művelt nemzetek közös feladata s versengő, egyúttal egyetértő közreműködéseket igényli. Ezért mindig és minden szakban igyekeztünk figyelemmel kísérni a társ-nemzetek tudományos működését, velök összeköttetést tartani fenn s a mi saját tudományos eredményeinket — amennyire nyelvünk elszigeteltsége és korlátolt anyagi eszközeink megengedték, — velök közölni. A világháború kitöréseig az Akadémiák nemzetközi szövetsége is — melynek tagjai voltunk — jó szolgálatot tett e téren: legújabbán a Nemzetek Szövetségének védpajzsa alatt a tudományos együttműködés céljából nemzetközi bizottság alakult, mellyel mi is azonnal összeköttetésbe léptünk, s melynek fölhívására Akadémiánk vezetése alatt megalakult a szellemi együttműködés magyar nemzeti bizottsága is: azonban e szervezet gyakorlatilag inkább a háború következtében elszegényedett nemzeteknek, melyek közé tartozunk, sajnos, mi is, — a tudományos munkásság eszközeivel való könnyebb ellátása által lesz hivatva érvényesülni.

Míg így Akadémiánk soha szem elől nem tévesztette a tudomány nemzetközi jellegét és vonatkozásait, mindenkor tisztában volt aziránt — s erre alapítóinak szándéka is kötelezte, hogy neki első és főfeladata a tudományt nemcsak magyar nyelven művelni és terjeszteni, hanem összes magyar vonatkozásaiban ki is építeni. Művelni és fejleszteni nyelvünket, gyarapítani és — amennyire lehet — irányítani irodalmunkat, előbbre vinni nemzetünk történetének valódi megismerését, nemcsak történelmi művek útján, hanem főleg e megismerés kútforrásainak felkutatása és hozzáférhetővé tétele által: megismerni és megismertetni népünk sajátosságait, a magyar föld kincseit, természeti világunkat s mindazt, amit e földön bírnak. Elsősorban ez az, amit nemzetünk tö-

lünk joggal vár, amit alapítóink célul elénkbe tűztek s aminek teljesítése által az emberiség tudományos közérdekének is a legértékesebb s egyedül csak tőlünk várható szolgálatot tesszük.

Tudós társaságunk megalakulása után s alig hogy a múlt század negyvenes éveinek nagy nemzeti föllendülése munkásságában érvényesülhetett, ránk szakadt az uralkodóházzal és Ausztriával való súlyos összeütközés 1848-ban s annak következményeképpen a szabadságharc, annak leveretése után pedig a másfél évtizeden át tartott önkényuralom. 1848 és 49-ben Akadémiánk hosszú időn át egészen szünetelni volt kénytelen, azután pedig egész 1858 végeig működése csak szűkkörű, tisztán tudományos jellegű előadások megtartására szorítkozott; önkormányzatának felfüggesztése miatt választásokat nem eszközölhetett, magát ki nem egészíthette s így már úgyszólván kihalási állományra volt helyezve, midőn végre Széchenyi emlékezetes tiltakozó felszólalása s a Deák Ferenc jogvédő munkássága után Akadémiánknek legalább magyarságát megóva erősen kormánygyámkodás alá helyezett önkormányzattal a tagválasztó nagygyűlést újból megtarthatta, mely alkalommal tudományunk és irodalmunk jeleseinak hosszú fényes sora vonult be tudós társaságunkba.

Az újra ébredett Akadémia csakhamar megmutatta, hogy a nemzettel érez, midőn 1859-ben a Kazinczy születésének századik évfordulója alkalmával a nagy nemzeti apostol emléke ünneplésének megindításával erős lökést adott az általános nemzeti ébredésnek. Viszont a nemzet megmutatta, hogy Akadémiájával együtt érez, midőn akkori elnökünk, gróf Desseffy Emil lelkes fölhívására a közadakozások oly bőségesen folytak be, hogy már 1865 őszén lehetővé vált ezt a fényes palotát felavatni, melynek csak e teremben látható monumentális festői díszé való későbbi időből, a múlt század nyolcvanas és kilencvenes éveiből, Trefort és br. Eötvös Loránd elnöksége idejéből.

A visszavívott alkotmányosság immár saját házában elhelyezkedett Akadémiánknek termékeny és dúsan virágzó korszakát nyitotta meg, mely a legszebb kilátásokat nyújtotta

a jövőre nézve, midőn a ránk kényszerített és szerencsétlenül végződött háború nemcsak óriási pénz- és véráldozatot követelt a nemzettől, hanem okozója lett annak, hogy hazánk ezredéves birtokterületének kétharmadát elragadták tőlünk.

A magyar nemzetről sohasem lesz kiirtható az a meggyőződés, hogy országának ez a kíméletlen megcsonkítása igazságtalan és az illető országrészek, sőt az európai közjó szempontjából is helytelen és káros volt. A magyar nemzet soha sem fog lemondani a reményről, hogy a jobb belátás felülkerekedése volt ellenségei nagyobb részét is meg fogja győzni annak a szükségességéről, hogy a hazánkon elkövetett igazságtalanságot minél nagyobb mértékben jóvátegyék. De egyáltalán nem rendelkezvén erővel arra, hogy sanyarú helyzetünket magunk változtassuk meg, lassú felvilágosító munkára kell szorítkoznunk és egyelőre be kell rendezkednünk a nekünk meghagyott területen a békés, termékeny munkásságra tudományos téren is, számítva arra, hogy a jelenlegi feszültség enyhültével legalább a szellemi együttműködés elszakadt véreinkkel tudományunk, irodalmunk javára mind kevesebb nehézségbe fog ütközni.

A politikai összeomlással egyidejűleg bekövetkezett súlyos gazdasági válság Akadémiánkra is egész terhével ránehezedett. Vagyona túlnyomó része kötött jövedelmezőségű értékpapírokból, több mint 2 millió aranykorona erejéig hazafias kötelességből szerzett hadi kölcsönkötvényekből állván, jövedelmének ez a része pénzértékünk katastrophalis hanyatlásával majdnem megsemmisült: s miután ugyanakkor és ugyanazon okokból bekövetkezett a papír- és nyomdaárak óriási emelkedése, az Akadémia az elé a helyzet elé volt állítva, hogy bevételei alig fedezhették az általános drágaság miatt szintén lényegesen emelkedett személyi és házi kiadásait s tulajdonképpen tudományos célokra, nevezetesen könyv- és folyóiratkiadásokra, valamint könyvtára gyarapítására eszközei egyáltalán nem maradtak.

Ebben a minden előbbinél súlyosabb válságában Akadémiánknak segítségére jött az állam és a társadalom.

A magyar nemzet törhetetlen életerejének és élni akarásának talán valamennyi közt legfényesebb bizonyossága, hogy

akkor, mikor hazánk ezer sebből vérzett, mikor a ránk rótt kötelezettségek teljesítése s állami életünk fenntartása úgyszólván majdnem elviselhetetlen terhekkel sújtotta az adózó polgárokat, a magyar állam legfőbb tudományos intézetét bukni nem hagyta, annak a munkássága folytatására legszükségesebb anyagi eszközöket megadta. E tekintetben kedves kötelességem ebben az ünnepélyes órában megemlékezni a nemzetgyűlésnek és a jelenlegi vallás- és közoktatásügyi miniszter úrnak Akadémiánk e megmentése körül szerzett elvitatlan érdemeiről. Az állam segítő actiója két irányban érvényesült: törvény alapján államszolgálatba fogadta az Akadémia összes tisztviselőit és altiszteit, — nem értve ezek alatt természetesen az akadémikusok által ellátott akadémiai tisztségeket, — mi által a személyi kiadások legterhesebb részének gondjától szabadultunk: és a tényleges pénzértéket legalább megközelítő arányban emelte az Akadémiának szabad rendelkezésére álló állami javadalmat.

De nem feledkezett meg az Akadémiáról a magyar társadalom sem. A nélkül, hogy bárkihez kéréssel fordultunk, a nélkül, hogy gyűjtést rendeztünk vagy propagandát indítottunk volna, teljesen önkénytesen, szinte sugallatszerűen, mintegy öt évvel ezelőtt megindult az adakozás az Akadémiára s szinte lavinaszerű növekvéssel máig másfél milliárd koronára menő összeget eredményezett.

Ez összegnek a valódi érték szerinti számbavétele nehéz, mert egybegyűlésének kivált első két éve összeesett pénzértékünk föltartóztathatatlan hanyatlásával, úgy hogy a befolyt összegek ma értékelve nem adnak helyes fogalmat befolyásuk idejében fennállott értékökről: az akkori kisebb összegek a valóságban sokkalta nagyobbak voltak a mostani nagyoknál.

El nem mulaszthatom megemlíteni, hogy e segítő actio megindítója két férfiú volt, az egyik gazdasági életünknek egy azóta már elhunyt érdemes veteránja: id. Pekár Imre, a másik főnemességünknek egy nagyreményű sarja: herceg Esterházy Pál. Mint ahogy már e kezdet társadalmi életünknek úgyszólván két sarkpontját kapcsolta össze, úgy az adakozások menete mind máig társadalmunk egészének, leg-

különbözőbb köreinek az Akadémia iránti érdeklődéséről tett tanuságot, nekünk azt a megnyugtató tudatot nyújtva, hogy magyar közönségünk a legnehezebb viszonyokkal elszántan küzdő Akadémiától bizalmát, szeretetét meg nem vonta. Éppen a mai ünnepély alkalmából örömömre és büszkeségemre szolgál kiemelhetni, hogy a legnagyobb magyar nemzetsége, a Széchenyiek, siettek hozzájuk méltó részt venni az adakozásokban ismételt, tekintélyes, legújabban ismét 200 millióval szaporított adományok által. Mint a legújabban befolyt legnagyobb adományok nyújtóit tartozom fölemlíteni b. Kornfeld Móricot, ki egymaga 450 millióval volt intézetünk segítségére és a Salgótarjáni Kőszénbánya Társaságot, mely nagynevű elhunyt elnöke, Chorin Ferenc emlékére Akadémiánknál félmilliárdos alapítványt tett.

Hazánk pénzügyi és közgazdasági viszonyainak most már biztosan remélhető megszilárdulása, azt hiszem, megengedi azt, hogy nem esve az ünnepi hangulattal járó optimismusba, kifejezzem azt a meggyőződésemet, hogy Akadémiánk a magyar állam és a magyar társadalom segítségével immár leküzdte legveszedelmesebb válságát s ha az eddigi támogatás el nem lankad, ha a mi részünkről nem fog hiányozni a szükséges körültekintés, mérséklet és óvatosság, most már fennakadás nélkül fog tovább haladni azon az úton, melyet nagy alapítói száz év előtt számára kijelöltek.

E nemzet háláját azok iránt a nagy alapítók iránt, kiknek emlékére gyűltünk ma össze, legnemesebben azzal fogja tanusítani, ha ők soraiban mindig fognak méltó utódokat találni.

Ezzel megnyitom az Akadémia ünnepi emlék-ülését.

Az ünnepi ülés során Balogh Jenő főtitkár emlékezett meg az alapítás előzményeiről és tényéről: utána Szinnyi József, az I. osztály titkára vetett visszapillantást az Akadémia szerepére a magyar nyelvtudomány körében, majd Négyesy László rendes tag ismertette az Akadémia hatását szépirodalmunk fejlődésére. Azután a kormányzó ő főméltósága üdvözölte magvas beszédben az Akadémiát, mely az egyéni tudományos munkásságot nemzeti tette szervezte. A nemzetgyűlés üdvözlő iratát Scitovszky Béla elnök adta át. Gróf Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter a kormány nevében szólott, hangoztatva, hogy a mi Akadémiánkat nem egy

uralkodó tudomány pártolása hozta létre, hanem a nemzet maga: beszéde második részében pedig azt fejtegette, hogy a tudományok elágazása, specializálódása idején mily fontos összetartó szerepe van az Akadémiának. — Azután a külföldi tudományos intézetek képviselői üdvözölték az Akadémiát, köztük a francia kiküldöttek közül Georges Charles Lecomte, hosszabb beszéddel. A finn kormány képviselője, Seätlä közoktatási miniszter, s a finn Akadémia elnöke, Wichmann tanár, magyar nyelven szólottak. (Az ünnepi lakomán Dabrowszky lengyel tudós s Becker, a lipcei Akadémia képviselője is magyarul szólaltak fel.)

Berzeviczy Albert elnök a magyar üdvözletekre magyarul válaszolván, latin nyelven köszönte meg a külföldi üdvözléseket, világhírű nevekben említve fel tudományunknak, Akadémiánknek az országból kisugárzott hatását. Beszéde itt következik:

A Magyar Tudományos Akadémia nevében mélyen érzett köszönetet mondok a most elhangzott meleg üdvözletekért, melyekkel különböző külföldi nagytekintélyű tudományos társulatok és intézetek, valamint kormányok kiváló és érdemes képviselői örvendeztettek meg bennünket tudós társaságunk alapításának évszázados ünnepén.

Akadémiánk és a magyar nemzet igaz rokonszenvvel s tudományos érdemeik iránti elismeréssel és csodálattal viszonyozza ama nemzetek barátságát, melyek ez alkalomból meghívásunkat elfogadva, képviselőiket körünkbe elküldték. Vigyék meg küldöiknek üdvözlétünkkel annak biztosítását, hogy mindenkor igyekezetünk és büszkeségünk lesz a tudomány közös nagy érdekének szolgálatában szerény munkánkat az önökével egyeshetni.

Magyarország, melyet a legutóbbi békeszerződések a háborúban szenvedett veresége következtében ezeréves birtokának kétharmadától megfosztottak, évszázadokon át Európa és a kereszténység védőbástyájául szolgálván az előnyomuló pogány ozmán hatalom ellenében s így folytonos harcokban lévén elfoglalva, csak későn foghatott hozzá a tudományok beható ápolásához, bár egyes nagy fejedelmei már a középkorban hajlékot adtak itt a műzsáknak és Corvin Mátyás már a XV. század második felében igyekezett az olasz renaissance műveltségét országába átültetni.

Hazánk számottevő szerepe a tudomány világában a XIX. században indul meg. A két Bólyay, János és Farkas

latin matematikai munkái, bár némileg elkésve, mondhatni világszerte feltűnést keltettek s a nevükre alapított díjnak nemzetközi verseny alapján való odaítélésében az európai tudós világ leghírnevesebb matematikusai szívesen vettek velünk részt. Kőrösi Csoma Sándor magyar kutató utazó a tibeti nyelv megismerésének úttörőjeként van világszerte elismerve. Báró Eötvös József nagy államtudományi műve a német tudomány legelőkelőbb elméit foglalkoztatta. Semmelweis budapesti egyetemi tanár a gyermekágyi láz elhárítása módjának fölfedezésével az emberiség jótevője lett. Vámbéry Ármin Ázsia megismertetése által szintén nagy hírre tett szert. Báró Eötvös Loránd fölfedezései a nehézkedés és földmágnesség terén úgy Európában, mint Amerikában figyelmet keltettek, elismerést, sőt gyakorlati alkalmazást is találtak. Plósz Sándor jogász szakértelmét a perjog terén különösen a német szakkörök méltatták. Lóczy Lajos földrajzi munkássága közismert. Goldziher Ignác a mohamedán világ megismerése körül végzett munkájával Európában, sőt Amerikában is sikereket aratott. A még élők- és működőkre nem akarok kiterjeszkedni.

Míg így magyar tudósok nagy számmal emelkedtek hazájukon messze túlterjedő hírnévre, költészetünk jelei közül talán elég — szintén mellőzve az élőket — a Petőfi, Arany, a Madách, a Jókai s a Mikszáth nevét említenem, hogy igazoljam, hogy a magyar költészet termékei számos más nyelvre lefordítva majdnem az egész művelt világon elterjedtek.

Szerény a mi részünk a nagy nemzetek által a tudomány és irodalom terén végzett alkotó munka mellett, de feljogosít arra, hogy magunkat munkatársaikul felajánljuk. S midőn a magyar tudományosság ez emlékeztető mai ünnepén annyi nemzet kiváló tudományos képviselőit üdvözljük itt körünkben, talán szabad ezt annak zálogául tekintenünk, hogy a tudomány szolgálatának békés és üdvös munkájában ezen-túl is, mindig és mindenütt találkozni fogunk!

IRODALOM.

A Népszínház története.

Verő György: *A Népszínház Budapest színi életében. 1875—1925.*
Rákosi Jenő előszavával. A Franklin-Társulat kiadása.

Az a jubileum, melyet október 15-én ült meg a főváros közönsége a Nemzeti Színházban, a Népszínház megnyitásának félszázados fordulóján — az ünnepelt intézetet már nem találta életben. Épülete áll még, a Nemzeti Színháznak adván — sajnos — egyáltalában nem megfelelő hajlékot, de maga a Népszínház, 33 évi fennállás után, már 17 esztendővel ezelőtt megszűnt. Reméljük, hogy a Nemzeti Színház — melynek régi kedves otthonát egy miniszteri szerencsétlen elhatározás meggondolatlan módon lebontatta — majd csak megkapja új épületét, aminek mielőbbi megtörténtét a magyar drámairodalom és a nemzeti színművészet érdekében szívünkben kívánjuk. Akkor aztán, ha talán nem is régi formájában, hanem a változott időknek és viszonyoknak megfelelő új rendeltetéssel föltámad a Népszínház is — bár hiszen fővárosunkban ma igazán kelleténél több a színház, több, mint amennyi nyugodtan virágozhatnék.

Verő György igen jól tette, hogy megírta a Népszínház harminchárom esztendő történetét. Mert kétségtelen, hogy Thália e temploma jelentős szerepet vitt a fővárosnak nem is csupán művészi életében, hanem egész fejlődésében is. Különös szerencséje volt a hosszas vajúdás után 1875-ben megülyt új színháznak — mely akkor még csak második állandó színháza lett Budapestnek — hogy élére, élete első esztendeire, Rákosi Jenő került. Rákosi — bár talán sohasem készült színigazgatónak, vagy talán éppen azért — nyomban meglátta, megérezte, hogy itt nemcsak egy szokásos színház-alapításról, nem is holmi közönséges rideg üzletről van szó, hanem az igazi nemzeti politikának egy igen-igen fontos kérdéséről: az akkor bizony még jelentékeny részben németajkú főváros megmagyarosításáról. Tisztában is volt vele, hogy e feladatnak az új színházra eső részét micsoda eszközökkel lehet megoldani: a magyar nótával, a magyar szövegű énekkel, a tömegre vonzó erővel bíró látványosságokkal és bohóságokkal. Ezek becsalogatják a német ajkú testvéreket a színházba — hová

bizony nem hazafiúi áldozatból jár a publikum — s ha aztán hozzá szoktak a színházhoz, bizonyos, hogy hamarosan meg is szeretik s lassacskán meg is tanulják a magyar szót.

De Rákosi nemcsak hogy tisztában volt a színház magasabb rendeltetésével és eszközeivel, hanem eleven tényezője lett a színház munkájának. És pedig nem is csak mint íróember, különösen fordító művész, — amely irányú munkásságát mindenki várta — hanem a színpadi játéknak is kitűnő rendezője, vezetője lett, mint a hogy azt Verő igen jól megírt részletekben igazolja, Rákosit a modern rendezői művészet magyar megalapítójaként apostrofálván.

Kétségtelen, hogy a Népszínház igazi virágkora a Rákosi igazgatása idejére esik. Olyan kitűnő személyzete soha többé nem volt a színháznak, mint az, amelyet Rákosi gyűjtött össze nagy hozzáértéssel, fényes tehetségekből, Blahánéval és Tamássyval az élükön. A népszínmű — mely később mostoha gyermek lett a Népszínházban — Rákosi alatt hatalmas lendületet vett, Tóth Ede és Csepreghy darabjaival, és a különben nem nagyon magas színvonalon mozgó Lukácsy igen jó *Vereshajújával*. Az operettek legkiválóbbjai közül is az *Angot asszony leánya* (amit inkább *Angotné asszony leányának*, vagy legmagyarosabban *Angotné leányának* kellett volna nevezni) — a *Kis-asszony feleségem*, a *Corneillei harangok*, a *Boccaccio*, az *Üdröske* a Rákosi-korszak felejthetetlen emlékei, s a magyar operette is úgy szólván ezekben az években születik meg Erkel Elek *Székelj Katalin-jával* és Puks *Titilla hadnagyjával*.

Rákosi után Evva Lajos igazgatta a színházat, 16 esztendőn át. Evva sok minden fogyatékoságát Verő is jól látja — hiszen még arra a szinte hallatlan krajcároskodásra is rámutat, hogy Evva éppen az ő (Verő) nagy becsvággyal készített *Ezer ér* című alkalmi darabja írói díjából, a darab kiállításának költségeire tekintettel, előre lehúzott a tíz százalékból hármát, és «mohó túlkövetelésével» megbuktatta Wlassies miniszter életrevaló tervét, hogy ötven délutáni előadásra az iskolák növendékeinek bemutatassék a szépen elgondolt és megírt hazafias darab. De azért egészben rokonszenvvel ismerteti a színháznak Evva nevéhez fűződő több mint másfél évtizedes történetét is, pedig bizony sok minden szomorú eredménye is volt ennek a korszaknak, — legelső sorban a népszínműnek teljesen háttérbe szorulása. Igaz azonban, hogy sok fényes lapja is van az Evva-időszak történetének, hogy többet ne említsünk, a magyar operette két legkiválóbb fejedelműjének: Pálmai Ilkának és Hegyi Arankának diadalmaspályája is ebbe az időszakba esik — bár nem szabad felednünk, hogy mindkét dívát még Rákosi hozta a Népszínházhoz.

Bizonyos, hogy Evvával együtt távozott a színházból a szerencse is, hogy aztán sohase térjen többé vissza. Porzsolt Kálmán-nak, a jeles írónak dicsérendő törekvése, hogy talpra állítsa a lehangyatlott népszínművet, sajnos, sikertelen maradt. Vidor Pál jeles művész, kedves író, derék ember volt — de nem igazgatónak való. Az ő tragikus halála után pedig már csak a végvonaglás évei következtek. Egy darabig a főváros népszínházi bizottmánya, az utolsó idényben pedig — Népszínház-Vígopera elnevezés alatt — Máder Rezső igazgatja a szerencsétlen intézetet, hogy aztán 1908 nyarán elmúlják az, hisszük, hogy a *b. f. r. a.* («a boldog feltámadás reménye alatt»).

Ez ösztövév vázlata a Népszínház külső történetének. Verő könyve nyomán, mely érdekes részletességgel ismerteti a színház belső életét is, számot adva darabjairól, jellemezve tagjait, szólva a színháznak törekvéseiről s e törekvések eredményéről egyaránt. A könyvnek igen sok értékes tulajdonsága mellett azonban tagadhatatlan fogyatkozásai, valamint fölösleges részei is vannak.

Mindjárt egészen fölösleges volt a történetet Ádám-Évánál — az aquincumi amphitheatrumnál — kezdeni, s azután Attila dalos lakomáit, majd az ősmagyar énekmondókat, a budai török színészetet, a misztériumok, moralitások és iskola-drámák korát hosszadalmasan tárgyalni. Ezek egyáltalában nem mondhatók a Népszínház történeti előzményeinek, s annyi mindent összehord itt a szerző, hogy könyve emez első részének teljes elhagyása csak hasznára vált volna a különben igazán derék műnek. Hogy ezekben a fejtegetésekben nem is egészen otthonosan mozog a jeles szerző, azt elárulják ilyenféle részint értelmetlen, részint elfogadhatatlan — meghatározásai: «A görög dráma szobor, a keresztény pedig kép; az művészből, ez költőiből». Micsoda megállapítás ez? A szobor és kép közt lévő, vagyis a térben és a síkban való ábrázolás közti különbséget esetleg lehet alkalmazni a drámai és az epikai munkák jellemzésére, de a görög drámát tenni meg szobornak, a keresztényt pedig képnek — ennek igazán semmi értelme sincs. S micsoda furcsa æsthetikai megkülönböztetés az, hogy egyik *művészből*, másik *költőiből*?

Untig elég lett volna a könyvet — a mult század eleji színészekre való rövid utalással — a Molnár György-féle budai Népszínháznál, mint a kerepesi-úti Népszínház elődjénél kezdeni. A régi vándorszínészek életéről igen színes képet fest a szerző, s a Molnár vállalkozásáról szóló fejezetet is kitűnően írta meg, Molnár György-gyel való ismeretséget különösen pompásan mondván el. Nagyon érdekes vázlatot nyújt a könyv a fővárosnak a Népszínház megnyílt idején folyt életéről is.

Ezek az élénk színekben gazdag képek általában nagy erősségei

a könyvnek. «A karszemélyzet» c. fejezetben például pompás humorral eleveníti meg a szerző a kórusba való felvétel mulatságos jeleneit, — s végtelenül kedvesek azok a szív melegével írt részek, melyekben egy-egy jelesebb művésztől vagy művésznőről ad igen érdekesen, legtöbbször teljes elfogulatlansággal írott jellemzéseket. Ilyenek különösen a Blahánéről, Tamássyról, Pálmai Ilkáról, Hegyi Arankáról, Csatai Zsófiról. Solymosiról szóló megemlékezések, — s nem győzzük eléggé dicsérni Verőt azért, hogy e jellemzések során itt-ott részletes rajzot nyújt egy-egy színészi alakításról is. Színésztörténi szempontból például felettébb érdekes az a fejezete a könyvnek, melyben Blaháné és Tamássy játékát, mókáit, fogásait pontrólpontra leírja a *Tündérlak Magyarhonban* c. énekes vígjátékban. A mai színházi kritikának úgysis nagy hiányossága, hogy a színészi alkotásokra vontkozó ismertetései és bírálatai felettébb szűkszavúak és úgyszólván chablonná merevedett phrasisokból állanak. Ilyen részletes leírásokkal mintegy meg lehet rögzíteni egy-egy nevezetesebb színészi alkotást az utókor számára, s így annak emlékét nem viszi el nyomtalanul az idő hajója.

De nem csak szereplőkről, hanem darabokról is ad Verő kitűnően jellemző leírásokat — pl. a *Falu rosszáról*, a *Betyár kendőjéről*, stb. — ami mind nagy irodalmi és művészeti jártasságról, jól iskolázott kritikai érzékről tanuskodik.

Igen érdekes megfigyelni és tanulmányozni Verő stílusát. Eleinte nagyon is pathetikusan kezd. mesterkélt, cifrázó modorban beszél, de itt-ott pongyolaságba is téved. Később azonban, mikor a maga területére lép, s a Népszínházról szól, melynek életét nemcsak ismerte, hanem annak buzgó részese is volt, mindjobban előtérbe nyomul írói egyéniségének egyik kedvesen jellemző sajátsága: a nagy közvetlenség, mely a líraiság jól eső melegét árasztja. De persze aztán ennek a közvetlenségnek is megvan a maga túlzása: néhol a nyilvánosság elé nem való pajtáskodó hang, melyet különösen egy-egy művésszel vagy művésznővel kapcsolatban használ.

Egy esomó hibás adatra is akadtunk a különben gondos utánjárással készült könyvben. A 31. lapon pl. az van mondva, hogy Buda és Pest lakosainak száma a XVIII. század végén a 100.000 felé járt. — lejjebb pedig (49. l.) pontosan megmondja, hogy a két város lakossága 1787-ben együttvéve 47,280 főre rúgott, vagyis nem a száz, hanem csak a felszáz ezerhez járt közel. Jegyezzük meg, hogy a század legutolsó éveinek egyikéről — 1799-ről — szóló hivatalos kimutatás szerint is csak 54.176 volt Buda és Pest lakóinak száma, még ugyancsak messze a százezertől. Tévesen írja a szerző, hogy Mária Terézia telepí-

tette át az egyetemet Pestre — mert a nagy királynő hozta ugyan át Budára a Pázmány alapította egyetemet Nagyszombatról. Budáról Pestre azonban József császár helyezte át. — Dérnyé, a jeles operanékesnő, leánynevén nem *Sárospataki* Róza volt, hanem *Széppataki* (Schenbach) Róza. — Az 52. lapon összeeseréli a szerző a két Szerdahelyit, apát és fiút, Józsefet és Kálmánt, Józsefet mondván a Prielle Kornélia férjének. — Az *Utazás a holdba és a tenger alatt* c. látványos színműben a francia utazó neve nem *Adam*, hanem *Ardan*. — Szombathelyinek — aki Kolozsvárról került a Népszínházhoz, s hamarosan oda is ment vissza — keresztnéve nem *Kálmán* volt, hanem *Béla*. — *Jány Gyula* a *Súrja* csikóban nem Csorba Márton, hanem Bakaj András szerepét adta, 1878 május 12-én. — A *Nagyapóban* — az 1878-9 idényben — nem Szilágyi Pál, veterán színész lépett föl, mint Verő tévesen írja, hanem Szilágyi Sándor, a Nemzeti Színház volt tagja. Szilágyi Pál — a Buljovszkyné apja — már néhány évvel előbb, 1874-ben meghalt, 84 esztendőskorában. — Az *Eleren ördög* egyik komikus alakja: Desperrières — nem *tanár*, hanem *tanácsos* — stb.

Nem egy nyelvi hiba is akad a különben jól és szépen folyó szövegben. A divatosan fölösleges névelők száma oly nagy, hogy elhagyásukkal valósággal érezhetően megrövidülne a könyv. — Az *is* szócskát is minduntalan rossz helyre teszi az író, ami manapság — sajnos — szintén járványos divat. — A *létére* szóval a magyar mindig ellentétet fejez ki — pl.: szegény ember létére nagy lábon él, — gazdag ember létére nem áldoz közcélra, stb. Nem helyes tehát, mikor Verő azt írja, hogy Kelemen Mihály (a László apja) «buzgó és igénytelen ember létére nemcsak megél, hanem . . . . . félre is tesz valamicskét». — Mai szokás szerint — a minek pedig irodalmi nyelvben nincs helye — Verő is mellőzi az egyes számú harmadik személyben — a feltételes módban — az íkes ragozást (ringatózna — ringatóznék helyett stb.). Bizony kár nyelvkincsünket így tékoználni! — Hasonló tékozlás a feltételes mód többes első személyében póriasan elhagyni a határozott és határozatlan alak közti különbséget, és tudnánk-ot, megismerhetnénk-et mondani akkor is, mikor azt kellene mondani, hogy: tudnók, megismerhetnők. — A *leszerződik*, *ünnepség bizonyos* helyett *biztos* — mind divatos szeplők nyelvünk szépséges areolatán. — Stílusbeli nyegleségnek nevezhetjük, mikor Verő *bokrétu* helyett *csokrétu*-t ír, s ilyen szokat formál: *megszéptelennül*, *legbővebbkezű*, Szathmáryné a Nemzeti Színház női *legnagyobb*sága stb. Minduntalan csak *Blahá*-t emlegetni *Blaháné* helyett — egészen magyartalan. — Komikus hatást tesz azzal a tévedésből eredő régieskedéssel, hogy az *ön* iránt való ellenszenvtől hajtva, mindig *entudat*-ot,

énérzet-et, enálló-t, enképző kör-t, enfeláldozás-t, engyálkos-t mond Verő. — Az is különösen hangzik, hogy a *különösen* szó helyett minduntalan *kitűnően*-t ír.

S végezetül még egy megrovás. Ilyen könyv igazában csak úgy használható, ha pontos név- és tárgymutatóval van ellátva. Itt nemcsak ez hiányzik, hanem még a tartalomjegyzék is, ami már éppen-séggel megnehezíti a mű használatát, annyival inkább, mert a szövegben legtöbb helyen csak hónapokat és napokat jelölván meg az író, egyes eseményekről szólóban, ugyancsak sok fáradságba kerül. míg hosszas visszalapozás után megállapíthatjuk, hogy melyik esztendőről van szó.

Ez a sok aprólékos megjegyzés azonban csak annak bizony-ságául szolgáljon, hogy igazán behatóan foglalkoztunk a könyvvel. Legutolsó szavunk ismét elismerő és dicsérő legyen, mert azt valóban megérdemli a szerző, aki igen nagy buzgalommal hordta össze műve anyagát és páratlan szeretettel lehelt beléje életet.

sz. k.

Kemény Zsigmond életrajza.

Papp Ferenc: Bárány Kemény Zsigmond. 2 kötet. Budapest, M. Tud. Akad. kiadása. 1922—1923.

Kemény Zsigmondnak, a magyar újságírás egykori vezéralakjának, legmélyebb regényíróknak és legtartalmasabb essayistáknak életrajzával sokáig volt adósa a magyar irodalomtörténet. Szellemes elnevezést, mélyen járó tanulmányt, becses forráskutatást nem egyet bírtunk róla, de pályájának módszeres és kimerítő ismertetése majdnem egy félszázadig váratott magára. Az irodalomtörténet tartozását két évvel ezelőtt Papp Ferenc rótta le, aki addig is már egy elveszettnek hitt Kemény-regénynek, az *Élet és ábránd*nak és egy töredékes elbeszélésnek, *A hírlapszerkesztő naplójának* felfedezésével gazdagította Keményről való ismereteinket.

E kétkötetes életrajz első fele a nagy erdélyi magyarnak pályafutását a szabadságharc bukásáig kíséri. Biztos kézzel és részletesen megrajzolt képekben sorakozik elénk Keménynek eddig csak fogvátékosan ismert működése. A családi viszonyoknak s a nagyenyedi kollégiumban töltött tanulóéveknek és az intézet két nagynevű tanárának, id. Szász Károlynak és Köteles Sámuelnek az ifjúra tett hatását bemutató képek nyitják meg e pályarajzát. Az ifjú Keményt 1834—35-ik évi kolozsvári országgyűlés eseményeinek közvetlen látása vezeti a társas életbe. Ekkor kerül Wesselényi Miklós báró varázslatos egyéniségének hatása alá s itt kezd szeme rá nyílni a

politika küzdelmeire és feladataira. 1838-ban éli át első komolyabb szerelmi élményét: megszeretvén, de meg nem nyervén egyik rokonát, br. Kemény Pólit. 1839—40-iki bécsi tartózkodása különösen képzőművészeti ismereteit gyarapítja. Az irodalmi hatások közül itt mélyül el Goethe befolyása. Bécsi tanulmányai közül kiemelésre méltók még anatómiai tanulmányai. Az ember lelkét bonckés alá vető psychologus, úgy látszik, az ember physikai szervezetét is mentül mélyrehatóbban akarta megismerni.

Bérces hazájába, Erdélybe visszatérve, nyomban tevékenyen kapcsolódik a szellemi mozgalmakba. Ez országrész akkori vezető lapjának, az *Erdélyi Híradónak* lesz munkatársa, mely lap köré Erdély legkülönb egyéniségei csoportosulnak. Papp Ferenc kitűnően rajzolja meg ez írói kör működését s az akkori Erdély társadalmi életét. Legszellemesebbek s a philológiai pontos következtetésnek valósággal remekei azok a lapok, melyeken Papp Ferenc a Kemény Zsigmond tollából származó, de álnévvel vagy jeggyel ellátott cikkek szerzőségét állapítja meg. Elsősorban Ürmössy Lajos (*Erdély irányadó lapja*, 1907) tévedéseit igazítja meg, kimutatván, hogy az 1843. évfolyam Y jegyű írója nem Kemény, hanem Vida Károly, azután kétségen felül meg határozza, hogy Kemény írói álneve ez évfolyamban Malmy Ödön és K. volt. Az 1845-iki évben az X. Y. jelzésű cikkek sem Kemény művei, mint Ürmössy hiszi, hanem gr. Teleki Domokos tollából származnak, de ugyanez évfolyamban a gr. Desewffy Emillel polemizáló cikksorozat, mely alatt Gyerő Jenő név áll, Kemény dolgozata.

Ez esztendőeknek újságírói munkássága a *Korteskedés és ellenszerei* című röpirat és az *Izabella királyné és a remete* meg az *Élet és ábránd* megjelent töredékei teszik országos hírűvé Kemény nevét. De ez évekhez fűződik az első nagyobb szerelmi bánat is. Kemény Póli iránt érzett vonzalma, úgy látszik, nem volt még nagyon mély, annál mélyebb volt azonban az a szerelem, amelyet gr. Wass Ottilia ébresztett benne. E különös és romantikus érzés, a harmincéves férfi és a tizenötéstartós leány szerelme, egyik legmegkapóbb fejezete Kemény szívéletének. Anyjának ellenzése miatt a leány nem lett Keményé, de érzelmeinek szívósságát mutatja, hogy sohasem ment férjhez, Kemény érzelmeinek hőfokát pedig az utókor számára az *Élet és ábránd* forró hangulatai őrizték meg.

Ez időben keletkezik az írónak első társadalmi regénye is, *A hírlapszerkesztő naplója*, melyből azonban Papp Ferenc csak tizenkét lapnyi töredékre akadt a pusztakamarási levéltárban.

Ez erdélyi évek a személyes ismeretség és barátság kibővítésében is igen jelentősek. Azon az irodalmi körön kívül, melynek tevékeny

munkása, ekkor ismerkedik meg Kemény Wesselényi Miklósnál azon az emlékezetes zsibói találkozáson Deák Ferenczel és Vörösmarty Mihállyal. Az 1846-ik év pedig Debrecenben, a Tiszavölgyi Társulatnak nagygyűlésén, Széchenyivel hozza össze. Az élesen megfigyelő Kemény ekkor látja, hogy mennyire igazságtalan eddigi eszményképének, Wesselényinek véleménye Széchenyiről.

Az 1847-ben megjelent *Gyulai Pál*ja Kemény hírnevét még magasabbra emeli. Ez évben költözik Pestre is s egész tudásával és lelkesedésével a centralisták törekvéseinek szolgálatába áll. Mint e politikai csoport organumának, a *Pesti Hírlap*nak munkatársa, most már felülemelkedik az erdélyi politika provincialismusán s neve ez időtől fogva egészen a kiegyezésig elválaszthatatlan a magyar politika fordulataitól.

Következnek a forradalmi évek. Életrajzi tekintetben ez időszakból legjelentékenyebb az az öt hónap Debrecenben, hová Kemény mint képviselő követte a kormányt. Itt egy kis hatású, de annál nagyobb politikai belátású pártcsoporthoz tartozásnak lesz tagja, az ú. n. békepártnak, mely Kossuth politikájával szemben szervez ellenzéki mozgalmat. E debreceni hónapokban közeledik hozzá Szemere Bertalan is, ki a *Respublica* c. hírlapban való működésre szeretne rábírt. Kemény azonban hamar átlátott Szemerének a legnagyobbakra törő ambícióin s visszahúzódott tőle.

Az életrajz második kötete Keménynek a haditörvénytörvények előtt való szereplésével kezdődik. Ekkor írja emlékiratát a forradalmi mozgalmakról, azzal a céllal, hogy maga és elbarátai számára a pörbefogottság ügyét enyhítse. E mű nem annyira a történetírónak, mint inkább az ügyvédnek műve. A békepárt jelentőségét azért emeli annyira ki, hogy a haditörvénytörvények szigorát enyhítse.

Ezután következik a *Forradalom után* című, még mindig párt-szellemtől sugallt röpirata. A rá válaszul névtelenül megjelent *Documentált felelet* szerzőjének Papp Ferenc Frereych Imre újságíró tartja. A *Még egy szó a forradalom* című röpiratban már elhallgat a békepárti pártember s helyét az objektív történetíró foglalja el. E mű különben nem egyéb mint a *Pesti Napló*ban ez időtől megjelent cikkeinek összefoglalása és kiegészítése.

E cikkeivel Kemény az akkori vezető organumok lett munkatársa. Beksics Gusztáv ingatag megállapításai után Papp Ferenc itt is kitűnő tárgyismerettel és erős logikával határozza meg, hogy az 1851-iki *Pesti Napló*ban mely cikkek valók Keménytől. Talán legjelentékenyebb a *Visszatekintések Erdély multjára és gr. Bethlen János politikai pályájára* c. cikksorozat. Ez a politikai rajz méltóképen sorakozik a Wesselényiről és Széchenyiről írt arcképek mellé, csak-

hogy míg emezekben a lélektani elemzés az uralkodó, Bethlen Jánosban a történeti háttér van szélesebben kidolgozva.

Az ötvenes évek legelejére esik Keménynek egyik újabb, érdekes szerelme. E vonzalom tárgya özv. Tahy Károlyné, a Margitsziget bérelője volt, ki szellemessége révén nagy szerepet játszott a főváros társas életében. E nő jellemének változatos vonásai adtak ösztönzést Keménynek a *Szír örvényeiben* Agata, a *Férj és nőben* Iduma grófnő és a *Ködképekben* Cecil alakjának megalkotására. Mindhárom szép-irodalmi mű ez évek terméke.

De ezt a viszonyt, mely úgy látszik, inkább csak phantasiáját, mint szívét foglalkoztatta Keménynek, csakhamar felváltja egy mélyebb érzés. Az érett férfit egy nála tizenhét évvel fiatalabb nő, Lónyay Mária igézi meg és tartja évekig lekötve. A viszony eleinte úgy indult, mintha házasság lenne belőle, de a lány 1855-ben máshoz ment nőül, Kemény meg — többet nem gondolt házasságra. Lónyay Mari szolgáltatta a vonásokat az *Özregy és leányában* Tarnóczy Sára nemes alakjához.

A *Pesti Napló* munkatársából 1855-ben a lap szerkesztője lesz. Munkásságát 1856-ban a saját neve alatt megjelent cikkeken kívül a *K.* jegyű dolgozatok teszik. 1856 decemberben megválnak a lap szerkesztésétől, hogy rá egy esztendőre újra átvegye. A közeledő nagy időkből, különösen az októberi diploma és a februári patens keltette mozgalmakban Kemény valósággal irányítójává válik a magyar közéletnek. Egyénisége 1860/61-ben volt leginkább összhangban a nemzet lelkével. Működése nélkül Deák kiegyezési munkája sem képzelhető el.

Nagy újságírói képességei a következő években is felragyognak. 1866-ban megjelent cikkei — melyek közül Papp Ferenc szerint többet négyzetalakú jeggyel látott el — ismét számottevőek. Szellemének nagyerejű fellobbanásai még a Kossuthtal való két hírlapi polémiaja 1867-ben és 1870-ben. Ez utolsó fellángolás után a szomorú hanyatlás, majd pedig a teljes elborulás évei következnek. A magyar politikai közvélemény irányítója egy-két év alatt szellemi halottá válik, hogy 1875-ben testileg is azzá váljék.

Ez életrajz keretében Papp Ferenc imponáló politikai és művelődéstörténeti tájékozottsággal tudja hősét a történelmi milieube helyezni, úgy hogy e pályakép valósággal a szabadságharc előtti Erdély és a szabadságharc utáni Magyarország történetévé szélesedik. E milieu-ábrázolásnak kitűnő támogatói azok az arcképek, amelyeket Kemény barátairól és ismerőseiről rajzol. Eleven képekben vonulnak el előttünk Wesselényi, Széchenyi, Deák, Tóth Kálmán, Csengery Antal és Kemény legbizalmasabb barátja, Danielik János. Nagyon színesek

Kemény külföldi utazásainak ismertetései is, különösen érdekes Interlakenben való véletlen találkozása 1859-ben az emigrált Kosztutal.

Az életrajz történeti rendjébe vannak beleillesztve Kemény szépirodalmi munkáinak ismertetései is. E részeket a nagy olvasottságon kívül finom ízlés s az értékelés biztossága jellemzi. Keményre a kezdő regényíróra legerősebb formai hatással a német romantikus æsthetika regényelmélete volt. Ez elv szerint a regény a költészet minden fajtát egyesíti s ezért alakja nyugtalan, formát váltogató. E modor, melyet Goethe *Wilhelm Meister*-ének Keményre tett hatása is megerősített, látszik az *Élet és ábrándon* és a *Gyulai Pálon*. E német hatás alól a francia regénytechnika egységesebb alakja szabadítja fel.

De más idegen befolyások is megnyilatkoznak Kemény regényköltészetén. E mélytekintetű író kezdetben éppen olyan nagyra becsülte Walter Scottot, akárcsak Jósika Miklós. Bulwertól is tanult a regénytechnikára egyet-mást. Dickens hatását mutatja, hogy a jellemzésnek néha torzító túlzásaitól sem riad vissza. Papp Ferenc érdekesen veti össze Tarnóczynét Pecksniffel a *Chuzzlewith Márton*-ból. De itt-ott kapcsolatba hozható Kemény világnézete Thackeray-ével is. (A *Szerelem élete* c. beszélyfüzér.) A lélekelemzésben azonban legerősebb hatással Balzac volt reá. A magyar írók közül nagyon meggyőzően mutat rá Papp Ferenc Jósika befolyására.

De bár e hatások megállapítása gyakran eléggé részletező, az elemzések végeredményben mégsem hullanak szét csupa aprólékos vonásokra. A részletek mindig egységbe kötődnek s az idegen hatások constatálása sohasem megy odáig, hogy a szépíró Keményben ne éreznők azt, ami souverainül ő maga s ami kívülről nem magyarázható. Különösen szép *A rajongókról* írt fejezet; e regényt tartja Papp Ferenc Kemény legkülönb szépirodalmi alkotásának.

A regényíró Kemény fejlődése e pályakép szerint a romanticismusból a realismus felé tart. Legnagyobb ereje a lélekábrázolás és a korfestés. Ami a történeti hűség elvét illeti, e tekintetben magyar előzőinek teljes ellentéte Kemény. Jósika számára a história csak decoratió. Eötvös számára politikai szöszék, Kemény a korok lelkét legmélyebb gyökerükben kutatja.

Kár, hogy Papp Ferencnek kitűnő történelemkutatói, finom philológiai és fegyelmezett æsthetikai képességeivel nem egészen áll arányban a lélekábrázolás mélysége. A lélektani indokolás elleni vétség seholsem lehet rajtakapni, de Kemény bonyolult, sokrétű lelkébe és modernül differenciált vívódásainak örvényébe nem világít be teljesen, (ami egészen csak egy új Keménynek sikerülhetne.)

Ami adatainak pontosságát és helyességét illeti, közülük meg-

cáfolni talán egyet sem lehet, vitatkozni is csak nagyon kevés megállapításával tanácsos. Mégis szeretnők a jeles kutatónak figyelmét egy pár dologra fölhívni.

Felvetjük a kérdést: vajjon csakugyan olyan erős volt-e Kant etikájának Köteles Sámuelen keresztül való hatása Keményre? Több jel mutat arra, hogy e nagyon is XIX. századi lélek szakított Kantnak egyformásító erkölestanával. Az *Izabella királynő és a remete* c. regény kezdő fejezetében nagyon is a mellett tör lándzsát, hogy a tömegeből kimagasodó emberre az általános erkölcsi szabályok nem kötelezőek. E gondolat az európai emberiségben szinte a XIX. század elejétől forrott már s végül is Nietzsche műveiben találta meg legnagyobb hatású megfogalmazását. Ez etikai eszmének magyarországi fejlődésében érdekes Kemény gondolkozása, mely nagyon is más irányba vág, mint Kant etikai meggyőződése.

Papp Ferenc egy helyütt (I. k. 186—187. l.) azt írja, hogy a Kemény regénytervei között előforduló *Balassa* című munka Balassa Bálintról szólt volna. Figyelmeztetjük a szerzőt, hogy a *Hölgyfutár* 1857. évf.-nak 202. számában többek közt ezeket mondja: «Báró Kemény Zsigmond, mióta a szerkesztéstől visszalépett, a legmunkásabb regényírók egyike lön... Egy politikai lap tárcája számára... egy Balassa Menyhért című történeti regényt írt...» Lehet, hogy az egykorú híradás téved és hogy Papp Ferencnek van igaza, de a kérdés tisztázandó volna. Az 1834—35-iki kolozsvári évek ismertetésében van egy kissé homályos megfogalmazású mondat (I. k. 97. l.), mely mintha azt állítaná, hogy Katona Bánk bánja először itt került színre 1834-ben. Sokáig valóban így hitte irodalomtörténetírásunk, de Rexa Dezső kimutatta, hogy Kassán már 1833-ban játszották. (Rexa Dezső: Bánk bán első előadása. Vasárnapi Ujság 1921 aug. 28.)

Szerettünk volna valamit olvasni Kemény nyelvéről is. Ez általában nehézkes, de sokszor nagy szépségeket felecsillantó írásmodorról bizonyosan lett volna Papp Ferencnek sok érdekes megfigyelése.

E fogatkozások azonban igenis aprók a munka nagy értékeihez képest. A benne érvényesülő széles nézőpont, a nagy alaposság, az éles következtetési képesség és emelkedett felfogás Papp Ferenc művét irodalomtörténetírásunk nagy nyereségévé avatja. Stílusának nemes szépsége s az életrajzi adatokat meglevenítő képzelete pedig ezenfelül még élvezetes olvasmánnyá is.

b—r.

BUDAPESTI SZEMLE

MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

571. SZÁM

1925 JANUÁR.

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1925

Megjelen évenként tízszer, július és augusztus hónapok kivételével
minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. BENCZÜR GYULÁRÓL. — Elnöki megnyitó. — Berzeviczy Albert-től. — BENCZÜR GYULA MÜNCHENBEN. — Marr Károlytól	1
II. A CULTURA TAGOZÓDÁSA. — Hornyánszky Gyulától	11
III. JÓKAI NÉGY FELKÖSZÖNTŐJE. — Gopcsa Lászlótól	30
IV. A DUNA NEMZETKÖZI JOGA. — Hajnal Henriktől	35
V. A WALESÍ BÁRDOKRÓL. — Elek Oszkártól	52
VI. KÖLTEMÉNYEK: <i>Vatha éneke 1046-ban.</i> — <i>Szomorú szerelem.</i> — Sajó Sándortól	67
VII. A CIGÁNYOK. — Edmond Rostand után, franciából. — Hankiss Jánostól	70
VIII. ÉRTESÍTŐ: <i>Kozma Andor Faust-fordítása.</i> — Radó Antaltól	73

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reklamációk azon könyvkereskedéshez intézendők, amelynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. szám).

Új könyvek

A TUDOMÁNYOS FÖLDRAJZ KÉZIKÖNYVEI

Megindította 1899-ben LŐCZY LAJOS

Szerkesztik TELEKI PÁL GRÓF és CHOLNOKI JENŐ

FODOR FERENC dr.

MAGYARORSZÁG GAZDASÁGI FÖLDRAJZA

a főiskolai hallgatóság, a magyar gazdaközönség, közgazdák,
iparosok és kereskedők számára (8 térképmelléklettel)

Alapár 30.

HOWARD CARTER és A. C. MACE

TUT-ANKH-AMEN SÍRJA

Fordította Dr. BALASSA JÓZSEF. — Az angol kiadás eredeti képeivel.

Alapár kötve 22.—

EGYSÉGES NYELVKÖNYVEK

Szerkeszti Dr. BALASSA JÓZSEF

Dr. BALASSA JÓZSEF

ANGOL NYELVTAN

Alapár 4.—

Dr. SCHMIDT MÁRTON

ANGOL-MAGYAR SZÓTÁR

5.—

MAGYAR-ANGOL SZÓTÁR

4.—

ANGOL OLVASÓKÖNYV

7.—

A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Egyesülete által hivatalosan közzétett szorzószám 7000. Az alapár és szorzószám szorzata a könyv eladási ára. Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4., Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében, Budapest, VI., Andrásy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

CALDERONI

MŰ- ÉS TANSZERVÁLLALAT RÉSZVÉNYTÁRSASÁGNÁL

Budapest, IV., Váci-utca 50

legjutányosabban kaphatók:

Természettani és természetrajzi
műszerek

Vetítő-készülékek

Térképek és falitáblák

Vegytani laboratóriumi műszerek
és eszközök

Rajzminták, falitáblakörzők és
vonalzók

Fizikai és chemiai experimentáló
szekrények az ifjúság számára

Mérnöki műszerek

Rajzeszközök és logarícek

Mikroszkópok és tudományos mű-
szerek

Árajánlattal készséggel szolgálunk.

Új könyvek

KÜLFÖLDI REGÉNYÍRÓK

LOUIS COUPERUS

PSYCHE

Fordította BALOGH BARNA

Alapára kötve 7.—

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

ROUSSEAU

Dr. LEBON GUSZTÁV

EGY MAGÁNOS SÉTÁLÓ
ÁLMODOZÁSAI

VÉLEMÉNY ÉS HIT
KELETKEZÉSE ÉS FEJLÖDÉSE

Fordította dr. RÁCZ LAJOS

Fordította ARÁNYI ISTVÁN

Alapára kötve 6.—

Alapára kötve 11.—

EMBER ÉS TERMÉSZET

ECKHARDT SÁNDOR

A FRANCIA FORRADALOM ESZMÉI
MAGYARORSZÁGON

Alapára kötve 10.—

A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Egyesülete által hivatalosan
közzétett szorzószám 7000. Az alapár és szorzószám szorzata a könyv
eladási ára.

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében,
Budapest, VI., Andrássy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA: GÉCZY KÁLMÁN.

BUDAPESTI SZEMLE

MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

572. SZÁM

1925 FEBRUÁR.

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1925

Megjelen évenként tizszer, július és augusztus hónapok kivételével
minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. SZÍNÉSZET ÉS ZENE AZ ÖTVENES ÉVEKBEN. — Berzeviczy Alberttől	81
II. JÓKAI ÉS AZ OROSZOK. (I.) — Elek Oszkártól	110
III. MAGYARORSZÁG NÉPEGYSÉGE. — Kenedy Gézáttól	130
IV. JOHN ÚR. — Idyll két szakaszban. (I.) — Szász Bélától	139
V. A GREGUSS-JUTALOM. — Alpár Ignáctól és Iyka Károlytól	153

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reklamációk azon könyvkereskedéshez intézendők, amelynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. szám).

A TUDOMÁNYOS FÖLDRAJZ KÉZIKÖNYVEI

Megindította 1899-ben LÓCZY LAJOS

Szerkesztik TELEKI PÁL GRÓF és CHOLNOKI JENŐ

FODOR FERENC dr.

MAGYARORSZÁG GAZDASÁGI FÖLDRAJZA

a főiskolai hallgatóság, a magyar gazdaközönség, közgazdák,
iparosok és kereskedők számára (8 térképmelléklettel)

Alapár 30.—

HOWARD CARTER és A. C. MACE

TUT-ANKH-AMEN SÍRJA

Fordította Dr. BALASSA JÓZSEF. — Az angol kiadás eredeti képeivel.

Alapár kötve 22.—

EGYSÉGES NYELVKÖNYVEK

Szerkeszti Dr. BALASSA JÓZSEF

Dr. BALASSA JÓZSEF

ANGOL NYELVTAN ..... Alapár 4.—

Dr. SCHMIDT MÁRTON

ANGOL-MAGYAR SZÓTÁR ..... „ 5.—

MAGYAR-ANGOL SZÓTÁR ..... „ 4.—

ANGOL OLVASÓKÖNYV ..... „ 7.—

A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Egyesülete által hivatalosan közzétett szorzószám 7000. Az alapár és szorzószám szorzata a könyv eladási ára.

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4., Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében.

Budapest, VI., Andrásy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

Legelőnyösebben szállít mindennemű

természettani, természetrajzi és chemiai
tanszert, valamint tudományos műszert

CALDERONI

MŰ- ÉS TANSZERVÁLLALAT RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

Budapest, IV., Váci-utca 50

Árajánlattal készséggel szolgálunk.

Új könyvek

Most jelent meg!

YOLLAND ARTHUR MAGYAR-ANGOL SZÓTÁRA

két kötetben több mint 1000 oldalon 30,000 szót tartalmaz

Alapára fűzve 82.— kötve 90.—

ANGOL-MAGYAR RÉSZ

Alapára fűzve 40.— kötve 44.—

KÜLFÖLDI REGÉNYÍRÓK

LOUIS COUPERUS

PSYCHE

Fordította BALOGH BARNA

Alapára kötve 7.—

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

ROUSSEAU

EGY MAGÁNOS SÉTÁLÓ

ÁLMODOZÁSAI

Fordította dr. RÁCZ LAJOS

Alapára kötve 6.—

Dr. LEBON GUSZTÁV

VÉLEMÉNY ÉS HIT

KELETKEZÉSE ÉS FEJLŐDÉSE

Fordította ARÁNYI ISTVÁN

Alapára kötve 11.—

A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Egyesülete által hivatalosan
közvetített szorzószám 7000. Az alapár és szorzószám szorzata a könyv
eladási ára.

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében,
Budapest, VI., Andrassy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA: GÉCZY KÁLMÁN.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

573. SZÁM

1925 MÁRCIUS.

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1925

Megjelen évenként tízszer, július és augusztus hónapok kivételével
minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. JÓKAI. — Berzeviczy Alberttől	161
II. JÓKAI, A JÓ KERTÉSZ. — Takáts Sándortól	167
III. A TEHETSÉGVIZSGÁLAT ÉS PÁLYAVÁLASZTÁSI TANÁCS- ADÁS. — Tauffer Vilmostól	179
IV. JÓKAI ÉS AZ OROSZOK. (II.). — Elek Oszkártól	206
V. JOHN ÚR. — Idyll két szakaszban. (II.). — Szász Bélától	229

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reklamációk azon könyvkereskedéshez intézendők, amelynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. szám).

A TUDOMÁNYOS FÖLDRAJZ KÉZIKÖNYVEI

Megindította 1899-ben LÓCZY LAJOS

Szerkesztik TELEKI PÁL GRÓF és CHOLNOKI JENŐ

FODOR FERENC dr.

MAGYARORSZÁG GAZDASÁGI FÖLDRAJZA

a főiskolai hallgatóság, a magyar gazdaközönség, közgazdák,
iparosok és kereskedők számára (8 térképmelléklettel)

Alapár 30.—

HOWARD CARTER és A. C. MACE

TUT-ANKH-AMEN SÍRJA

Fordította Dr. BALASSA JÓZSEF. — Az angol kiadás eredeti képeivel.

Alapár kötve 22.—

EGYSÉGES NYELVKÖNYVEK

Szerkeszti Dr. BALASSA JÓZSEF

Dr. BALASSA JÓZSEF

ANGOL NYELVTAN ————— Alapár 4.—

Dr. SCHMIDT MÁRTON

ANGOL-MAGYAR SZÓTÁR ————— „ 5.—

MAGYAR-ANGOL SZÓTÁR ————— „ 4.—

ANGOL OLVASÓKÖNYV ————— „ 7.—

A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Egyesülete által hivatalosan közzétett szorzószám 7000. Az alapár és szorzószám szorzata a könyv eladási ára. Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4., Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében. Budapest, VI., Andrásy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

Legelőnyösebben szállít mindennemű

természettani, természetrajzi és chemiai
tanszert, valamint tudományos műszert

CALDERONI

MŰ- ÉS TANSZERVÁLLALAT RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

Budapest, IV., Váci-utca 50

Árajánlattal készséggel szolgálunk.

Új könyvek

Most jelent meg!

YOLLAND ARTHUR MAGYAR-ANGOL SZÓTÁRA

két kötetben több mint 1000 oldalon 30,000 szót tartalmaz

Alapára fűzve 82.— kötve 90.—

ANGOL-MAGYAR RÉSZ

Alapára fűzve 40.— kötve 44.—

KÜLFÖLDI REGÉNYÍRÓK

LOUIS COUPERUS

PSYCHE

Fordította BALOGH BARNA

Alapára kötve 7.—

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

ROUSSEAU

EGY MAGÁNOS SÉTÁLÓ ÁLMODOZÁSAI

Fordította dr. RÁCZ LAJOS

Alapára kötve 6.—

Dr. LEBON GUSZTÁV

VÉLEMÉNY ÉS HIT KELETKEZÉSE ÉS FEJLŐDÉSE

Fordította ARÁNYI ISTVÁN

Alapára kötve 11.—

A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Egyesülete által hivatalosan közzétett szorzószám 7000. Az alapár és szorzószám szorzata a könyv eladási ára.

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4., Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében, Budapest, VI., Andrásy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA: GÉCZY KÁLMÁN.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

574. SZÁM

1925 ÁPRILIS.

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1925 .

Megjelen évenként tizszer, július és augusztus hónapok kivételével
minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. SZÉCHENYI ÉS A MAGYAR KÖZLEKEDESIÜGY. (I) — Zelovich Kornéltól _____	1
II. A LELEKESZEK ELLÁTÁSÁNAK ÉS A FŐPAPI JAVADALOM ÉS JÖVEDELEM SZABÁLYOZÁSÁNAK KÉRDÉSE A HABSBERG-LOTHARINGIAI HÁZ KIRÁLYAI IDEJÉBEN. — Báró Forster Gyulától _____	28
III. EMLÉKEZÉSEK. LAPOK A KISFALUDY-TÁRSASÁG TÖRTÉNETÉBŐL. — Dalmady Győzőtől _____	54
IV. BÁTHORY ERZSÉBET. — Ballada. — Vargha Gyulától _____	73
V. DALMADY GYŐZŐ. — Voinovich Gézáttól _____	77

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világsszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából, és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetéseket minden könyvvarus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reklamációk azon könyvkereskedéshez intézendők, amelynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A TUDOMÁNYOS FÖLDRAJZ KÉZIKÖNYVEI

Megindította 1899-ben LÓCZY LAJOS

Szerkesztik TELEKI PÁL GRÓF és CHOLNOKI JENŐ

FODOR FERENC dr.

MAGYARORSZÁG GAZDASÁGI FÖLDRAJZA

a főiskolai hallgatóság, a magyar gazdaközönség, közgazdák,
iparosok és kereskedők számára (8 térképmelléklettel)

Alapár 30.—

HOWARD CARTER és A. C. MACE

TUT-ANKH-AMEN SÍRJA

Fordította Dr. BALASSA JÓZSEF. — Az angol kiadás eredeti képeivel.

Alapár kötve 22.—

EGYSÉGES NYELVKÖNYVEK

Szerkeszti Dr. BALASSA JÓZSEF

Dr. BALASSA JÓZSEF

ANGOL NYELVTAN ..... Alapár 4.—

Dr. SCHMIDT MÁRTON

ANGOL-MAGYAR SZÓTAR ..... " 5.—

MAGYAR-ANGOL SZÓTÁR ..... " 4.—

ANGOL OLVASÓKÖNYV ..... " 7.—

A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Egyesülete által hivatalosan közzétett szorzószám 7000. Az alapár és szorzószám szorzata a könyv eladási ára. Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4., Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében. Budapest, VI., Andrásy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

CALDERONI

MŰ- ÉS TANSZERVÁLLALAT RÉSZVÉNYTÁRSASÁGNÁL

Budapest, IV., Váci-utca 50

legjutányosabban kaphatók:

Természettani és természetrajzi
műszerek
Vetítő-készülékek
Térképek és falitáblák
Vegytani laboratóriumi műszerek
és eszközök
Rajzminták, falitáblakörzők és
vonalzők

Fizikai és chemiai experimentáló
szekrények az ifjúság számára
Mérnöki műszerek
Rajzeszközök és logarlécek
Mikroszkópok és tudományos mű-
szerek

*

Árajánlattal készséggel szolgálunk

Új könyvek

Most jelent meg!

YOLLAND ARTHUR MAGYAR-ANGOL SZÓTÁRA

két kötetben több mint 1000 oldalon 30,000 szót tartalmaz

Alapára fűzve 82.— kötve 90.—

ANGOL-MAGYAR RÉSZ

Alapára fűzve 40.— kötve 44.—

KÜLFÖLDI REGÉNYÍRÓK

LOUIS COUPERUS

PSYCHÉ

Fordította BALOGH BARNA

Alapára kötve 7.—

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

ROUSSEAU

EGY MAGÁNOS SÉTÁLÓ ÁLMODOZÁSAI

Fordította dr. RÁCZ LAJOS

Alapára kötve 6.—

Dr. LEBON GUSZTÁV

VÉLEMÉNY ÉS HIT KELETKEZÉSE ÉS FEJLŐDÉSE

Fordította ARÁNYI ISTVÁN

Alapára kötve 11.—

A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Egyesülete által hivatalosan közzétett szorzószám 7000. Az alapár és szorzószám szorzata a könyv eladási ára.

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4., Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében, Budapest, VI., Andrassy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA: GECZY KÁLMÁN.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADEÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

575. SZÁM

1925 MÁJUS.

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1925

Megjelen évenként tizszer, július és augusztus hónapok kivételével
minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. VÍGKEDVŰ TAHY BERNÁT. — Takáts Sándortól	81
II. SZÉCHENYI ÉS A MAGYAR KÖZLEKEDÉSÜGY. (II.) — Zelovich Kornéltól	99
III. ÉRZELMI TÉNYEZŐK A MAGYAR ALKOTMÁNYBAN. — Ferdinándy Geyzától	130
IV. HAZATÉRES. — Költemény. — Bárd Miklóstól	144
V. A FA KERESZT. — Gorkij önéletrajzából	147
VI. ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Angol szótár.</i> (Yolland Arthur: <i>Magyar és angol szótár.</i>) — Balogh Józseftől.	
2. <i>A magyarság tánca.</i> (Réthei Prikkel Márián: <i>A magyarság táncai.</i>) — Vikár Bélától	152

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetéseket minden könyvtáros elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reklamációk azon könyvkereskedéshez intézendők, amelynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

Most jelent meg!

FILOZÓFIAI ÍRÓK TÁRA

Új sorozat

Szerkeszti ALEXANDER BERNÁT és BÁNÓCZI JÓZSEF

HENRI BERGSON

IDŐ ÉS SZABADSÁG

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta dr. DIENES VALERIA

Ára 70,000 K

HENRI BERGSON

METAFIZIKAI ÉRTEKEZÉSEK

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta dr. DIENES VALERIA

Ára 56,000 K

SPINOZA

TRACTATUS POLITICUS

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta dr. RENCZ JÁNOS

Ára 56,000 K

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében,
Budapest, VI., Andrássy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

Legelőnyösebben szállít mindennemű

természettani, természetrajzi és chemiai
tanszert, valamint tudományos műszert

CALDERONI

MŰ- ÉS TANSZERVÁLLALAT RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

Budapest, IV., Váci-utca 50

Árajánlattel készséggel szolgálunk.

Új könyvek

ARANY JÁNOS ÖSSZES KISEBB KÖLTEMÉNYEI

Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta

VOINOVICH GÉZA

Ára kötve 252,000 K

díszes félbőr-kötésben 350,000 K

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

SCHÖPFLIN ALADÁR

ÍRÓK, KÖNYVEK, ESZMÉK

TANULMÁNYOK

Ára kötve 42,000 K

EMBER ÉS TERMÉSZET

DILTHEY

ÉLMÉNY ÉS KÖLTÉSZET

Fordította VÁRKONYI HILDEBRAND

Ára kötve 70,000 K

Most jelent meg !

YOLLAND ARTHUR -

MAGYAR-ANGOL SZÓTÁRA

két kötetben több mint 1000 oldalon 30,000 szót tartalmaz

Ára füzve 574,000 K

kötve 630,000 K

ANGOL-MAGYAR RÉSZ

Ára füzve 280,000 K

kötve 308,000 K

EGYSÉGES NYELVKÖNYVEK

Szerkeszti Dr. BALASSA JÓZSEF

Dr. BALASSA JÓZSEF

ANGOL NYELVTAN — — — — — Ára 28,000 K

Dr. SCHMIDT MÁRTON

ANGOL-MAGYAR SZÓTAR — — — — — * 35,000 *

MAGYAR-ANGOL SZÓTÁR — — — — — * 28,000 *

ANGOL OLVASÓKÖNYV — — — — — * 49,000 *

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében,
Budapest, VI., Andrássy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA: GÉCZY KÁLMÁN.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADEÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

576. SZÁM

1925 JÚNIUS.

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1925

Megjelen évenként tizszer, július és augusztus hónapok kivételével
minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. A LELKÉSZEK ELLÁTÁSÁNAK ÉS A FŐPAPI JAVADALOM ÉS JÖVEDELEM SZABÁLYOZÁSÁNAK KÉRDÉSE A HABSBURG-LOTHARINGIAI HÁZ KIRÁLYAI IDEJÉBEN. — Báró Forster Gyulától	161
II. ARANY SZÉPTANI JEGYZETEI. — Pap Károlytól	202
III. A TENGERALATTJÁRÓ HÁBORÚ. — Hardy Kálmántól	228

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reklamációk azon könyvkereskedéshez intézendők, amelynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

Most jelent meg!

FILOZÓFIAI ÍRÓK TÁRA

Új sorozat

Szerkeszti ALEXANDER BERNÁT és BÁNÓCZI JÓZSEF

HENRI BERGSON

IDŐ ÉS SZABADSÁG

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta dr. DIENES VALERIA

Ára 70,000 K

HENRI BERGSON

METAFIZIKAI ÉRTEKEZÉSEK

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta dr. DIENES VALERIA

Ára 56,000 K

SPINOZA

TRACTATUS POLITICUS

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta dr. RENCZ JÁNOS

Ára 56,000 K

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r-t. könyvkereskedésében,
Budapest, VI., Andrásy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

CALDERONI

MŰ- ÉS TANSZERVÁLLALAT RÉSZVÉNYTÁRSASÁGNÁL

Budapest, IV., Váci-utca 50

legjutányosabban kaphatók:

Természettani és természetrajzi
műszerek
Vetítő-készülékek
Térképek és falitáblák
Vegytani laboratóriumi műszerek
és eszközök
Rajzminták, falitáblakörzők és
vonalzők

Fizikai és chemiai experimentáló
szekrények az ifjúság számára
Mérnöki műszerek
Rajzeszközök és logarlécek
Mikroskópok és tudományos mű-
szerek

*

Árajánlattal készséggel szolgálunk.

Új könyvek

ARANY JÁNOS ÖSSZES KISEBB KÖLTEMÉNYEI

Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta

VOINOVICH GÉZA

Ára kötve 252,000 K

díszes félbőr-kötésben 350,000 K

KULTURA ÉS TUDOMÁNY
SCHÖPFLIN ALADÁR
ÍRÓK, KÖNYVEK, ESZMÉK
TANULMÁNYOK

Ára kötve 42,000 K

EMBER ÉS TERMÉSZET
DILTHEY
ÉLMÉNY ÉS KÖLTÉSZE

Fordította VÁRKONYI HILDEBRAND

Ára kötve 70,000 K

Most jelent meg!

YOLLAND ARTHUR

MAGYAR-ANGOL SZÓTÁRA

két kötetben több mint 1000 oldalon 30,000 szót tartalmaz

Ára füzve 574,000 K

kötve 630,000 K

ANGOL-MAGYAR RÉSZ

Ára füzve 280,000 K

kötve 308,000 K

EGYSÉGES NYELVKÖNYVEK

Szerkeszti Dr. BALASSA JÓZSEF

Dr. BALASSA JÓZSEF

ANGOL NYELVTAN

Ára 28,000 K

Dr. SCHMIDT MÁRTON

ANGOL-MAGYAR SZÓTÁR

„ 35,000 „

MAGYAR-ANGOL SZÓTÁR

„ 28,000 „

ANGOL OLVASÓKÖNYV

„ 49,000 „

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében,
Budapest, VI., Andrásy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA: GÉCZY KÁLMÁN.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

577. SZÁM

1925 SZEPTEMBER.

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVTOMDA

1925

Megjelen évenként tízszer, július és augusztus hónapok kivételével
minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. MEGEMLÉKEZÉS JÓKAIRÓL. — Berzeviczy Alberttől	241
II. POLITIKAI ELJÁRÁS SZÉCHENYI ELLEN 1835-BEN. — Viszota	
Gyulától	250
III. ÉNEK A VÉN TENGHERÉSZRŐL. — Coleridge után, angoltól, Radó	
Antaltól	267
IV. SZEMLE: <i>Buday László</i> . — Heller Farkastól	288
V. KÉPZŐMŰVÉSZET. — Ybl Ervintől	291
VI. IRODALOM: 1. <i>Mécs László új költeményei</i> . — r. r.-től	
2. <i>Arany János és Petőfi gyorsírása</i> . — Gopcsa Lászlótól.	
3. <i>Népdalunk</i> . — (Bartók Béla: <i>A magyar népdal</i>). — Szabolcsi	
Bencétől	306

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reklamációk azon könyvkereskedéshez intézendők, amelynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

FILOZÓFIAI ÍRÓK TÁRA

Új sorozat

Szerkeszti ALEXANDER BERNÁT és BÁNÓCZI JÓZSEF

HENRI BERGSON

IDŐ ÉS SZABADSÁG

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta dr. DIENES VALERIA

Ára 70,000 K

HENRI BERGSON

METAFIZIKAI ÉRTEKEZÉSEK

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta dr. DIENES VALERIA

Ára 56,000 K

SPINOZA

TRACTATUS POLITICUS

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta dr. RENCZ JÁNOS

Ára 56,000 K

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében,
Budapest, VI., Andrásy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

CALDERONI

MŰ- ÉS TANSZERVÁLLALAT RÉSZVÉNYTÁRSASÁGNÁL

Budapest, IV., Váci-utca 50

legjutányosabban kaphatók:

Természettani és természetrajzi
műszerek
Vetítő-készülékek
Térképek és falitáblák
Vegytani laboratóriumi műszerek
és eszközök
Rajzminták, falitáblakörzők és
vonalzók

Fizikai és chemiai experimentáló
szekrények az ifjúság számára
Mérnöki műszerek
Rajzeszközök és logarlécek
Mikroskópok és tudományos mű-
szerek

*

Árajánlattal készséggel szolgálunk.

Új könyvek

ARANY JÁNOS ÖSSZES KISEBB KÖLTEMÉNYEI

Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta

VOINOVICH GÉZA

Ára kötve 252,000 K

diszes félbőrkötésben 350,000 K

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

SCHÖPFLIN ALADÁR

ÍRÓK, KÖNYVEK, ESZMÉK

TANULMÁNYOK

Ára kötve 42,000 K

EMBER ÉS TERMÉSZET

DILTHEY

ÉLMÉNY ÉS KÖLTÉSZET

Fordította VÁRKONYI HILDEBRAND

Ára kötve 70,000 K

YOLLAND ARTHUR

MAGYAR-ANGOL SZÓTÁRA

két kötetben több mint 1000 oldalon 30,000 szót tartalmaz

Ára füzve 574,000 K

kötve 630,000 K

ANGOL-MAGYAR RÉSZ

Ára füzve 280,000 K

kötve 308,000 K

EGYSÉGES NYELVKÖNYVEK

Szerkeszti Dr. BALASSA JÓZSEF

Dr. BALASSA JÓZSEF

ANGOL NYELVTAN ————— Ára 28,000 K

Dr. SCHMIDT MÁRTON

ANGOL-MAGYAR SZÓTAR ————— „ 35,000 „

MAGYAR-ANGOL SZÓTÁR ————— „ 28,000 „

ANGOL OLVASÓKÖNYV ————— „ 49,000 „

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében,
Budapest, VI., Andrásy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA: GÉCZY KÁLMÁN.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

578. SZÁM

1925 OKTÓBER.

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1925

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. ÉRZELMI TÉNYEZŐK A MAGYAR ALKOTMÁNYBAN. (I.). — Ferdinandy Gejzától — — — — —	1
II. A MAGYAR-HORVÁT UNIÓ FELBOMLÁSA. (I.). — Bajza József- től — — — — —	15
III. A RAJZFORMA FEJLŐDÉSE ELBESZÉLŐ IRODALMUNK- BAN. — Galamb Sándortól — — — — —	47
IV. SYRACUSA. — Kenedy Gézától — — — — —	73
V. DOPSCH ALFONZ. — Eckhardt Ferencről — — — — —	105
VI. PLATONTÓL PLETHONIG. (I.) — Darkó Jenőtől — — — — —	120
VII. EGYSZER ÖSSZEL . . . — Elbeszélés Gorkij Maxim után — — —	144
VIII. KÖLTEMÉNYEK: <i>Öreg dalok.</i> — Vargha Gyulától — — — — —	153
IX. IRODALOM: <i>Ravasz László irodalmi beszédei.</i> (Százados énekek: <i>Madách «pessimismusa».</i> — <i>Jókai lelke.</i> — i.-től	
2. <i>Gopcsa László.</i> — <i>Emlékezések.</i> d.-től — — — — —	156
3. <i>Új regényírók.</i> (Térey Sándor: <i>Visszatérés.</i> — Tabéry Géza: <i>A szarvasbika.</i> — r. r.-től.	

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetéseket minden könyvtáros elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. Előfizetni lehet egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A reklamációk a Franklin-Társulathoz intézendők. **Előfizetési ár** félévre (6 szám) K. 150,000.

FILOZÓFIAI ÍRÓK TÁRA

Új sorozat

Szerkeszti ALEXANDER BERNÁT és BÁNÓCZI JÓZSEF

HENRI BERGSON

IDŐ ÉS SZABADSÁG

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta dr. DIENES VALERIA

Ára 70,000 K

HENRI BERGSON

METAFIZIKAI ÉRTEKEZÉSEK

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta dr. DIENES VALERIA

Ára 56,000 K

SPINOZA

TRACTATUS POLITICUS

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta dr. RENCZ JÁNOS

Ára 56,000 K

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r-t. könyvkereskedésében,
Budapest, VI., Andrássy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

Legelőnyösebben szállít mindennemű

természettani, természetrajzi és chemiai
tanszert, valamint tudományos műszert

CALDERONI

MŰ- ÉS TANSZERVÁLLALAT RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

Budapest, IV., Váci-utca 50

Árajánlattal készséggel szolgálunk.

MEREZSKOVSZKI
KRISZTUS ÉS ANTIKRISZTUS TRILOGIA

*A Franklin-Társulat Külföldi Regényírók sorozatában
most jelent meg*

A trilogia III. része

AZ ANTIKRISZTUS
PÉTER ÉS ALEXEJ

dr. Kiss Dezső kitűnő műfordítónk fordításában

A két kötetes mű ára fűzve 84,000 K, kötve 118,000 K

A trilogia I. része

AZ ISTENEK HALÁLA
JULIANUS APOSTATA

dr. Kiss Dezső fordításában oly sikert ért el, hogy minden oldalról sürgették már a trilogia folytatását e kiváló fordításban.

Ára fűzve 52,000 K, kötve 70,000 K

A trilogia II. része

Az Athaeneum kiadásában jelent meg

AZ ISTENEK FELTÁMADÁSA
LIONARDO DA VINCI

címmel,

ára két kötetben fűzve 70,000 K, kötve 98,000 K

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében,
Budapest, VI., Andrassy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

579. SZÁM

1925 NOVEMBER.

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1925

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGALAPÍTÁSA. —	
Balogh Jenőtől — — — — —	161
II. SZÉCHENYI ESZMEVILÁGA. — Gael Jenőtől — — — — —	189
III. A SZÁZESZTENDŐS VASÚT. (I.). — Zelovich Kornéltól — — —	206
IV. A MAGYAR-HORVÁT UNIÓ FELBOMLÁSA. (II.). — Bajza Józseftől	241
V. PLATONTÓL PLETHONIG (II.). — Darkó Jenőtől — — — — —	282
VI. HATVAN ÉV. — Költemény. — Némethy Gézától — — — — —	302
VII. IRODALOM: <i>Jókai</i> . — (Zsigmond Ferenc: <i>Jókai Mór élete és művei</i> . — Dr. Gál Jenő: <i>Jókai Mór élete és írói jelleme</i> . — Dr. Kristóf György: <i>Jókai Mór élete és művei</i> . — <i>Jókai napjai Erdélyben</i>). — Kéky Lajostól — — — — —	310

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. Előfizetni lehet egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A reklamációk a Franklin-Társulathoz intézendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) K 150,000.**

ARANY JÁNOS ÖSSZES KISEBB KÖLTEMÉNYEI

Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta

VOINOVICH GÉZA

Ára kötve 252,000 K

diszes félbörkötésben 350,000 K

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

RÁKOSI JENŐ

A TRAGIKUM

Ára kötve 49,000 K

SCHÖPFLIN ALADÁR

ÍRÓK, KÖNYVEK, ESZMÉK

TANULMÁNYOK

Ára kötve 42,000 K

EMBER ÉS TERMÉSZET

BÜHLER

AZ IFJUKOR LELKI ÉLETE

Fordította

VÁRKONYI HILDEBRAND

Ára kötve 70,000 K

DILTHEY

ÉLMÉNY ÉS KÖLTÉSZET

Fordította

VÁRKONYI HILDEBRAND

Ára kötve 70,000 K

FILOZÓFIAI ÍRÓK TÁRA

WINDELBAND

PRAELUDIUMOK I.

Fordította **SZEMERE SAMU**

Ára 77,000 K

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében,
Budapest, VI., Andrásy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

DE NAGY ELEK
MAGYARORSZÁG ÉS A NÉPSZÖVETSÉG
POLITIKAI TANULMÁNY

Ára 112,000 K

WALDEMAR BONSELS

INDIÁBAN

Fordította SAJÓ ALADÁR

Ára kötve 63,000 K, füzve 49,000 K

H. G. WELLS

A SZÍV TITKOS KAMARÁI

Fordította Dr. KISS DEZSŐ

Ára kötve 70,000 K, füzve 56,000 K

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében,
Budapest, VI., Andrásy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

CALDERONI

MŰ- ÉS TANSZERVÁLLALAT RÉSZVÉNYTÁRSASÁGNÁL

Budapest, IV., Váci-utca 50

legjutányosabban kaphatók:

Természettani és természetrajzi
műszerek
Vetítő-készülékek
Térképek és falitáblák
Vegytani laboratóriumi műszerek
és eszközök
Rajzminták, falitáblakörzők és
vonalzők

Fizikai és chemiai experimentáló
szekrények az ifjúság számára
Mérnöki műszerek
Rajzeszközök és logarlécek
Mikroskópok és tudományos mű-
szerek

*

Árajánlattel készséggel szolgálunk.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

580. SZÁM

1925 DECEMBER.

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1925

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. DEÁK FERENC MISKOLCI SZOBRA ELŐTT. — Berzeviczy Alberttől — — — — —	321
II. A PÉNZRENDSZER REFORMJA MAGYARORSZÁGON. — Fellner Frigyesztől — — — — —	329
III. GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN ÉS A NAGY MAGYAR ALFÖLD. — Kaán Károlytól — — — — —	347
IV. AZ ÁLLAM ETHIKAI ALAPJÁRÓL. — Csorba Ferencztől — — —	387
V. A SZÁZESZTENDŐS VASÚT: (II.). — Zelovich Kornéltól — — —	406
VI. JÓKAL. — Voinovich Gézáttól — — — — —	422
VII. LÉVAY JÓZSEF UTOLSÓ VERSEIBŐL: <i>Éjjeli gondolat; Apró-donkint; Érzés, gondolat; Mélázás; Tévedés; Önvád; Cseppek</i> —	437
VIII. UTOLSÓ GYÓNÁS. — Költemény. — Dante Gabriel Rosetti után, angolból, — Radó Antaltól — — — — —	441
IX. A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ALAPÍTÁSÁNAK SZÁZADOS ÜNNEPE — — — — —	458
X. IRODALOM: 1. <i>A Népszínház története.</i> — (Verő György: <i>A Népszínház Budapest színi életében.</i>), sz. k.-tól.	
2. <i>Kemény Zsigmond életrajza.</i> — (Papp Ferenc: <i>Báró Kemény Zsigmond.</i>), — b. r.-tól — — — — —	471

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. Előfizetni lehet egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A reklamációk a Franklin-Társulathoz intézendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) K 150,000.**

ARANY JÁNOS ÖSSZES KISEBB KÖLTEMÉNYEI

Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta

VOINOVICH GÉZA

Ára kötve 252,000 K

díszes félbőrkötésben 350,000 K

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

RÁKOSI JENŐ
A TRAGIKUM

Ára kötve 49,000 K

SCHÖPFLIN ALADÁR
ÍRÓK, KÖNYVEK, ESZMÉK
TANULMÁNYOK

Ára kötve 42,000 K

EMBER ÉS TERMÉSZET

BÜHLER
AZ IFJUKOR LELKI ÉLETE

Fordította

VÁRKONYI HILDEBRAND

Ára kötve 70,000 K

DILTHEY
ÉLMÉNY ÉS KÖLTÉSZET

Fordította

VÁRKONYI HILDEBRAND

Ára kötve 70,000 K

FILOZÓFIAI ÍRÓK TÁRA

WINDELBAND

PRAELUDIUMOK I.

Fordította SZEMERE SAMU

Ára 77,000 K

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében,
Budapest, VI., Andrásy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

Új könyvek

DE NAGY ELEK

**MAGYARORSZÁG ÉS A NÉPSZÖVETSÉG
POLITIKAI TANULMÁNY**

Ára 112,000 K

WALDEMAR BONSELS

INDIÁBAN

Fordította SAJÓ ALADÁR

Ára kötve 63,000 K, fűzve 49,000 K

H. G. WELLS

A SZÍV TITKOS KAMARÁI

Fordította Dr. KISS DEZSŐ

Ára kötve 70,000 K, fűzve 56,000 K

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében,
Budapest, VI., Andrassy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

Legelőnyösebben szállít mindennemű

**természettani, természetrajzi és chemiai
tanszert, valamint tudományos műszert**

CALDERONI

MŰ- ÉS TANSZERVÁLLALAT RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

Budapest, IV., Váci-utca 50

Árajánlattal készséggel szolgálunk.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA: GÉCZY KÁLMÁN.

